

řezníci zv. *hunyři*. Pracovali podobně jako domácí řezníci, ale jejich práva byla omezena. Na určeném místě mohli ve městě prodávat jen solené a uzené maso, jeho příliv do

města byl však dále limitován. Kromě trhů si mohl každý měšťan dopravit do města konzervované maso pro vlastní potřebu. – V době ohrožení patřili řezníci k nejsta-

tečnějším obráncům města a jejich postoj byl oceněn v symbolice cechovních znaků a pečetidel. Znakem řezníků se stal stojící stříbrný český lev v červeném poli, který v předních tlapách drží sekeru. Vedle tohoto motivu se ještě vyskytovala volská hlava, dvě zkřížené sekery, stojící býk, zkřížená sekera a nůž. Mezi patrony řemesla patřili sv. Antonín z Padovy, Bartoloměj, Lukáš Evangelista, Matěj a Ondřej. – Od 19. stol. se řeznické řemeslo objevuje ve větší míře i na vesnici, často spojené s hostinskou nebo obchodní živností. Postava řezníka, smlouvajícího o ceně naku-povaného dobytka, se dostala do tanečního a písňového folkloru (tanec řeznická); 2. prodejna masa.

Lit.: Z. Winter: *Řemesla a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; J. Janáček: *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha 1963; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 29–33; J. Petráň a kol.: *Dějiny hmotné kultury II/2*. Praha 1985, s. 686. [mm]

S

sabat 1. pův. označení jakéhokoliv dne, kdy se ustávalo v práci (např. v judaismu sedmý den v týdnu, zasvěcený klidu, především odpočinku a modlitbám); přeneseně sváteční den, svátek, slavnost vůbec; 2. čarodějnický s., sněm čarodějnic konaný zejm. v noci z pátku na sobotu, o Vánocích, na počátku jara, hl. však v noci z 30. 4. na 1. 5. (Valpuržina noc; toto pojmenování má po sv. Valpurze, abatysi kláštera v Hildesheimu v Německu). Valpuržina noc je podle kalendáře totožná s filipo-jakubskou nocí, která podle lidových představ patří mezi dny, kdy měly čarodějnice největší moc: o půlnoci odlétaly na košťatech, lopatách, na zádech kocourů nebo přímo čertů na různá místa, nejčastěji na křižovatku cest či na vysoký kopec, *lysou* nebo *babí* horu. S. čarodějnic vedl čarodějník nebo sám ďábel, obvykle v podobě velkého kocoura. Uchazečky o čarodějnické umění zde skládaly slib poslušnosti. Součástí s. čarodějnic byly orgie, při nichž pojídaly jídla z masa uloupených dětí, opjely se, tančily a smilnily. Učily se tu různým kouzlům zaměřeným na škodění lidem a dostávaly mast, která byla jedním z nejdůležitějších prostředků k realizaci čarodějnického umění a navíc jim umožňovala přeměnu na různá zvířata. Podle některých představ se čarodějnice zúčastňovala s. jenom svojí duší, zatímco tělo leželo doma bez viditelných známek života; všechna zranění (znamínka),

která na s. získala, se jí však druhý den objevila na těle. Přítomnost na s. čarodějnic se zkoumala u obviněných žen při čarodějnických procesech, v č. zemích zejm. v 17. a 18. století.

Lit.: Č. Zibrť: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy proudurodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; R. Muchembled: *Magie a čarodějnictví v Evropě*. Praha 1997. [mh]

sad, obvykle rozsáhlejší pozemek osázený stromy a keři, v případě okrasných sadů také bylinami. Na rozdíl od zahrady nebývá s. oplocen. Sady se dělí na ovocné a okrasné. Okrasné sady (zv. též parky) odvozují původ od zámeckých zahrad a rozlišují se podle architektonických slohů (barokní, přírodně krajinářské), podle majitele (soukromé, veřejné, městské), popř. účelu (lázeňské, hřbitovní). Jejich tvorbou a údržbou se zabývali umělečtí zahradníci, sadovníci, zahradní architekti. Vznikly také specializované zahradnické obory: sadovnictví, okrasné zahradnictví, krajinářství. Ovocné sady navazovaly za humny na ovocné zahrady nebo se vysazovaly na polích (polní sady s podkulturou polních plodin), na lukách (luční) a na pastvinách (patevní). V polovině 40. let 19. stol. bylo podle G. N. Schnabela v Čechách 37 846 ha ovocných zahrad, 19 461 ha polí s ovocnými stromy,

8 090 ha luk, 10 295 ha pastvin a 251 ha vinic s ovocnými stromy. Podle údajů stábilního katastru bylo začátkem 2. poloviny 19. stol. v Čechách 12 656 ha polí s ovocnými stromy, 852 ha luk, 7 047 ha pastvin a 48 190 ha z větší části ovocných zahrad. Pěstování ovocných stromů v polních, lučních a pastevních sadech (relativně extenzivní) se ve 20. stol. začalo opouštět. V ovocných sadech byly pravidelně vysazovány vysokokmeny, na svazích polokmeny, často jako monokultury (třešňovky, jablonové sady), ale vysazovaly se též sady smíšené, někdy v kombinaci s ovocnými keři (rybíz, angrešt). V sadech stávaly pomocné objekty (sušárna, bouda na nářadí, na hlídání). O stromy v ovocných sadech pečoval a ovoce sklízel i prodávající majitel, někdy ovoce ještě na stromech prodával sadařům. Tráva v sadech pod stromy se sklízela nebo spásala. V ovocném s. se pěstovaly a dlouho uchovávaly krajové odrůdy (mj. Strýmka, Jeptiška, Panenské české, Jadernička valašská, Libinské, Solanka, Koporečka).

Lit.: J. F. Král: *O sázení stromků na obecních půdách ženichy za císaře Josefa II.* ČL 12, 1903, s. 202; J. J. Stolař: *Jména brůšek a jablek*. ČL 16, 1907, s. 383; V. Řezníček: *Sady a sadařina na Skalicku*. ČL 22, 1913, s. 1–10; K. Kamenický: *Ovocnářské oblasti Československé a výběry tržních odrůd ovocných*. Praha 1933; V. Tetera: *Vývoj sortimentu ovocných dřevin na Valaš-*

sku. Museum vivum 2 AC 4, 1987, s. 59–67; B. Wágner: *Sadovnická a krajinná tvorba*. Praha 1990. [zt]

sádka viz haltýř

sádlo, tuk z vepřového dobytka, drůbeže, psa, koně. Aby byl tuk požitelný, upravuje se přepouštěním, uzením, nakládáním i jiným způsobem. Nejvíce se využívá vepřového s., jež se dělí na hřbetní a vnitřní. Kvalitnější hřbetní vepřové s. se při zabijačce dělí od masa, krájí na kostky a přeškvařuje se. Část se obvykle nakládá do láku (*pácu*), nechá uležet a pak se udí. Dobře vyuzené polty slaniny visely na půdách či v komorách nebo špýcharech a postupně se konzumovaly. Podřadnější vnitřní vepřové s. se rovněž krájelo a přeškvařovalo. Kde se dělaly klobásy, upotřebilo se do nich. Ve Slezsku i na sev. Moravě místy ještě počátkem 20. stol. vnitřní s. potírali česnekem se solí, vložili do blány a uchovávali na půdě až do jarních dnů. Používalo se hl. k přípravě jíšky. Vyškvařené s. se slívá do hrnců *sádláků*, *sádelňáků*. Tak se konzervovala větší část vyškvařeného čistého s. Část s. s celými nebo rozemletými škvarky se ponechávala k mazání chleba i na maštění. Někdy se škvarky (*oškvarky*) jedly teplé. Mastil se jimi hrách, čočka, knedlíky a jiné pokrmy. Škvarky s chlebem nebo chléb jimi pomazaný požívali hl. muži při náročnějších pracích v hospodářství, horníci i dělníci jiných profesí, především ti, kteří v malém hospodařili a chovali vlastní prase. Přeškvařeným s. se mastily zejm. slané, ale i sladké pokrmy (škubánky s mákem nebo ovocné knedlíky). – Sádla se užívalo také jako léčebného a kosmetického prostředku. Lidé si jím mastili pokožku i vlasy, podomácku z něho dělali nejrůznější kráslicí či léčivé masti. Čistým vepřovým s. se stále doporučuje potírat rány, aby se lépe hojily. – S. z drůbeže (především z husí, *husina*) se rovněž mazalo na chléb, dávalo se do těsta, méně se používalo k maštění. Husí játra zapečená v husím s. se považovala za nákladnou pochoutku, a proto se doma snědla jen zřídka, hospodyně je většinou prodaly ve městě. Nejvíce se cenila játra z krmených husí. Méně oblíbené než husí bylo s. kachní (charakteristický pach). Do těsta na buchty apod. hospodyně rády přidávaly přepuštěné slepičí s. Cenilo se i v podobě mastných ok na slepičí polévce nošené šestinedělce do kouta nebo servírované při svátečních příležitostech. Psí s. se konzumovalo jen zřídka (užívali je spíše ze zdravotních důvodů hl. muži, kteří pracovali v prašném prostředí). Ke kuchyňským účelům se k němu z nouze uchýlovali v některých chudých rodinách,

ale zejm. bylo uznávaným lidovým lékem při onemocnění tuberkulózou. O koňském s. jsou zmínky (v městské stravě) v souvislosti se smažením šišek a koblih. – Spotřeba i obliba s. ke konci 20. stol. vlivem zdravotnické osvěty klesla, z větší části ho nahradily umělé tuky, především ve městech. Obchod sice nabízí syrové i přeškvařené s., ale kupují ho spíše příslušníci starší generace. – S. se objevuje v lidovém rčení *hřeje ho sádlo* (je tlustý); krejčovským s. se označovaly vycpávky v oděvech, aprílovým žertem bylo poslat někoho *pro komáří sádlo* do lékárny.

Lit.: J. Vyhlídal: *Naše Slezsko*. Praha 1903; L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 273–274, 577–578. [js]

salaš [z maď.] 1. v užším smyslu speciální hospodářská stavba na horské pastvině v Karpatech, v širším smyslu salašnická stavba; 2. pastvina s pastevci, stádem dobytka a specifickou hospodářskou činností. Salaše se stavěly až nad pásmem stálého osídlení, na vých. Moravě a na Těšínsku tedy nad pasekářskými sídly a nad zemědělskou půdou, která k nim patří, na hřebenech a na mírných svazích hor, ve výši 700–1100 m n. m. Do poloviny 19. stol. se pro výpasnou plochu s. užívalo názvu *javořina*. Označovalo se tak rozsáhlé horské území (20 ha i více) řídké porostlé shluky stromů a solitérními stromy a keři, ponejvíce javory a jalovci. Ve 2. polovině 19. stol. se javořiny postupně proměňovaly v extenzivní pastviny; nepravdělné porosty se vyklučovaly a vypalovaly. – V prvních stoletích rozvoje salašnictví na Moravě a ve Slezsku s. často, někdy i po

několika dnech, měnila místo. Za novou pastvou se přesunulo stádo, pastevci i prosté salašnické stavby. V 19. a zejm. ve 20. stol. se místa salašení již tak často nestřídala a někde se neměnila vůbec. Přesto ještě ve 20. stol. převažovaly salaše, které během salašnické sezony alespoň jednou změnilly svoje místo. Často stála s. do poloviny června ve spodní části horských pastvin, poté až do konce srpna o 200–300 m výše a na celé září se přesunula dolů, až k polím a lukám, ze kterých již byla sklizena úroda a smělo se na nich pást. O stěhování s. rozhodoval především dostatek travního porostu, v menší míře také počasí: v květnu a v září nebyly sněhové přehánky na hřebenech hor nijak výjimečné. Koliba a košár se na nové místo přenesly, nebo tam stály stabilně. S podobným stěhováním s. je možno se setkat v celých Karpatech. – K hospodářskému vybavení s. patřila koliba, ve které se zpracovávalo mléko na sýr a v níž také pastevci bydleli, a ohrady pro dobytek (*košár*, *strunga*). Ve 20. stol. k nim někde přibyl i chlév. V blízkosti s. bývalo *solisko*, rovné místo vyložené plochými kameny, na které se ovčím sypala sůl. Do jisté míry patřilo k vybavení s. i koryto na napájení stáda. – Na s. se v 16. a 17. stol. pásly především ovce, a to ovce *valašky* s hrubou vlnou, a také kozy. Krávy, zpočátku na s. jen ojediněle, se už v 18. stol. staly významnou součástí salašnického dobytka. Výjimečně se lze setkat také s kravskými salašemi se speciálním vybavením a odlišnou terminologií. Na těšínských spolkových salaších se od počátku 19. stol. chovaly ovce a kozy a mimo ně přesně vymezený počet krav, relativně dosti vysoký. Vyvinul se tam zvláštní způsob salašnického hospodaření, zejm.

sýraření, který si vynutil vznik samostatné stavby (*komorka*) pro skladování mléčných výrobků a ubytování pastýřky krav (*bačuwka*). Od 16. stol. až po zánik tradičního salašnictví v polovině 20. stol. byli zaměstnanci s. *bača* a *valaši*. Bača byl představený s. a měl na starosti zpracování mléka na sýr, valaši pásli stádo a dojili. Bačovi pomáhal *hoňák*, chlapec odrostlý škole, pojmenovaný po své funkci: při dojení poháněl ovce. Na Těšínsku v 19. a 20. stol. nahradil baču *bačujoncy*, jeden z podílníků s., kteří se v této činnosti střídali. Valach se tu nazýval *ovčoř*. Podobně jako jinde v Karpatech směli na s. (s výjimkou několika málo dnů, které byly přesně stanoveny) pobývat jen muži. – Na s. při pasekářské usedlosti a také v oblasti polního salašování (Valašskokloboucko) se tradiční pravidla salašnického hospodaření již tolik nedodržovala: měnila se podle potřeby.

Lit.: J. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 45–52; J. Štika: *Salaschenwirtschaft in Ostmähren bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest 1969, s. 258–287; J. Štika: *Salaschenbauten in den Westkarpaten*. AE ASH 31, 1982, s. 337–375. [jšt]

salašnické hospodaření, zabezpečení hospodářské produkce salaše. Zahrnuje především organizaci pastevní sezony, řád každodenních prací, dělení užítku, složení zaměstnanců a vlastnické poměry. Organizace s. h. na vých. Moravě a na Těšínsku vykazuje výrazné souvislosti se salašnictvím v jiných karpatských oblastech. Některé odlišnosti vyplynuly z rozdílu ve vlastnických vazbách i z rozdílného hospodářského, sociálního a správního vývoje jednotlivých karpatských oblastí. V 16. stol. přišli do východní horské části Moravy a Slezska karpatští pastevci zv. Valaši s vlastními stády ovcí a koz. Od vrchnosti si pronajali právo na pastvu v horách a za to odváděli desátek ze stáda. Z nepočetných dokladů lze vyvodit, že se salašnictvím zabývali výhradně muži a že na méně kvalifikovanou práci (např. pasení) si najímali poddané z podhorských obcí. V 16. stol. se lze již běžně setkat se speciální salašnickou terminologií, užívanou ještě ve 20. stol. (*salaš*, *košár*, *koliba*, *strunga*, *bača*, *valach*, *vatra*, *geleta*, *putyra*). Významné místo v organizaci v rámci jednotlivých pastvin zastával valašský vojvoda (a jím řízený valašský soud), volený na valašské hromadě. Byl prostředníkem mezi valachy (vlastníky stád) a vrchností. – Během 16. a především 17. stol. přijalo salašnický způsob hospodaření také obyvatelstvo podhorských vesnic i nově zakládáných horských obcí, nejvíce *pasekáři*, majitelé usedlostí a polností v horách nad vsí. Původní valašští

kolonisté se naopak usazovali v obcích a často se stali vlastníky půdy. Tehdy vznikla pevná organizace s. h., z níž mnohé přetrvalo až do 20. stol. S. h. se rozšířilo do všech dědin v karpatské části Moravy a Slezska a v početných obcích patřilo k prioritním zdrojům obživy. Ve většině usedlostí se chovaly ovce speciální rasy, na Moravě zv. *valašky*; jsou to odolné hrubovlnné ovce, dobře snášející drsné podmínky na horských pastvinách. Někdy patřilo k usedlosti jen několik kusů, jindy čítalo stádo jednoho hospodáře i několik set ovcí a menší počet koz. Přes zimu se ovce chovaly v *ovčímě* při usedlosti, někdy i výše v horách ve chlévech zv. *zimarka* nebo *kotelnice*. Na Těšínsku se až do poloviny 20. stol. udržela zvláštní forma transhumace ovcí, při níž koncem září ovce sešly ze salaše zpět do vsí a odtud se hnaly na nížiny, aby se pásly na lukách kolem vesnice. V prosinci, v lednu a únoru se vrátily na hory do *zimarek*, v kterých se živily senem a větvičkami stromů, nashromážděnými pro tento účel během léta. V březnu a v dubnu se znovu hnaly na nížiny. – Organizace s. h. na horských pastvinách přes letní sezonu byla na celém sledovaném území podobná. Pastviny (*javořiny*) pronajímala vrchnost zámožným hospodářům (*vrchařům*). Ti je opět pronajali chovatelům ovcí, zv. *míšaníci* (na Těšínsku *miešaníci*); jejich označení bylo odvozeno od úvodního aktu sezony *míšání*, při kterém se ovce různých majitelů smísily v jednom velkém stádě. Jeden z chovatelů byl zvolen za *salašníka*, představitele míšaníků na jedné salaši. O rozdělení ovcí na jednotlivé salaše se rozhodovalo na jarní valašské hromadě. Vycházelo se z limitujících ustanovení daných smlouvou mezi

vrchností a vrchařem. Určovala, kolik kusů ovcí, koz a krav, popř. i jalového dobytka se smí pást na jednotlivých javořinách. Po zániku valašského práva (konec 18. stol.) se o stejné záležitosti rozhodovalo na salašnické hromadě, na níž se sešli míšaníci z jedné obce. Tam se vybral též *bača*, představený zaměstnanců salaše. – Koncem 18. stol. vrcholil vzestup salašnictví, poté následoval jeho pozvolný úpadek. Jeho hlavní příčinou bylo zavádění racionálního lesního hospodaření ve vrchnostenských lesích. Plocha horských pastvin byla postupně omezována a byl radikálně snižen počet dobytka, který se na nich směl pást. Po zrušení poddanství docházelo k vyrovnání mezi bývalou vrchností a vesničany, avšak vždy na úkor rozlohy pastvin. V 19. stol. se dřívější jednotná organizace rozpadla na několik odlišných forem. Už na počátku 19. stol. vznikly na Těšínsku spolkové salaše. Jejich uživateli se stala skupina hospodářů (miešaníků); podíl každého z nich byl stanoven *tysadou*, tj. právem na pastvu určitého počtu dobytka po celou letní sezonu a na odpovídající část mléčné produkce. Např. na salaši, na které měli miešaníci po jedné výsadě, směl každý z nich pást pouze 7 ovcí, 1 kozu a 1 krávu. Ke společnému stádu se nesjednával bača, ale pouze pasák (*ovčář*). V úloze bači se střídali miešaníci na základě komplikovaných pravidel, která měla zaručit spravedlivé rozdělení užítku. V přesně vymezeném čase získal miešaník veškerou mléčnou produkci salaše. Tento způsob dělení výnosu se na těšínských salaších praktikoval ještě ve 40. letech 20. stol. Nezávisle na těšínské praxi vznikly v Novém Hrozenkově spolkové salaše s poněkud odlišným systémem hospodaření. Po polovině 19. stol. se lze na Valašsku hojně setkat se salašemi, na kterých hospodařil bača ve vlastní režii: pronajal si pastvinu, najal personál, sjednal ovce od míšaníků a vydal jim dohodnuté množství sýra; zbylý sýr patřil jemu. – Na j. Valašsku se do poloviny 20. stol. (Nedašov) salašničilo na polnostech nad obcí. Košár i koliba (k tomuto účelu vybavená sanicemi) se posunovaly po polích a lukách, které se tak vyhnojovaly. V odborné literatuře je tento způsob nazýván polní salašnictvím. – Začátek salašnické sezony závisel na dostatku travního porostu. Na Těšínsku a na sev. Valašsku to bylo v polovině května, na j. Valašsku až o dva týdny dříve. V určený den se konalo míšání či *redykání*, tedy výhon ovcí na salaš. Ovce všech míšaníků se shromáždily na jednom místě pod horami a potom se velké společné stádo hnalo na salaš. Tam každý míšaník předal ovce na celou sezonu bačovi, který si jejich počet zaznamenal na čtverhrannou hůl (*rováš*,

vrubovnice). Vedl si na ní i další účetní záznamy, např. o vydaném sýru. K prvnímu dni na salaši se vázalo množství archaických obyčejů, s jejichž paralelami se lze setkat po celých Karpatech: rozněcování *dřevěného* nebo *živého ohně*, který pak nesměl po celou sezonu vyhasnout, obhánění stáda kolem jedličky, obřadní počítání ovcí a další obyčeje. Zhruba za týden po míšání přišli hospodáři na salaš znovu, tentokrát aby se zúčastnili *průby*, zkoušky dojivosti ovcí. Každý podojil své ovce, nadojené mléko se změřilo a podle celkového objemu se určilo, kolik sýra si během sezony každý majitel ovcí odnese. Jinde se měřila dojivost každé ovce zvlášť a zaznamenalo se, zda je to dobrá dojnice, nebo *půlka*, anebo jen *nicálka*. Ve 20. stol. se na dobrou dojnici vydávalo 5 kg sýra, v minulosti podstatně více. – Salašnická sezona končila koncem září na Václava, na Těšínsku také na Michala, kdy se konal *rozsad*: hospodáři si rozebrali ovce, vyrovnali se s bačou a společně s pastevcí opustili salaš. Předtím ještě důkladně uhasili vatru, aby prý v kolibě nebačovali čerti. Za několik týdnů se sešli ještě jednou na podzimní hromadě, kde se projednaly všechny hospodářské záležitosti, a salašnická sezona se uzavřela. – Dělna práce na salaši měla svá pevná pravidla, která se během čtyř století na Moravě a ve Slezsku příliš nezměnila. Hlavou salaše byl bača, který zodpovídal začasné zpracování ovčího mléka na sýr a za jeho kvalitu; při nedodržení těchto požadavků byl podle tradičních ustanovení pokutován. Pečoval též o to, aby otevřený oheň v kolibě nikdy nevyhasl; v případě zanedbání tohoto obyčeje musel jít pro nový oheň až na třetí salaš. Staral se také o čistotu v kolibě a připravoval celé osádce stravu. Pasákům zv. valaši určoval, kde mají pásat, a pomáhal jim při dojení. Na počátku salašnické sezony přejal ovce od míšanfků a na jejím konci jim zase stejný počet odevzdal; každý chybějící kus musel nahradit. O zodpovědnost za stádo se dělil s valachy, ti ručili za ovce na pastvě. Počet valachů na salaši závisel na početnosti stáda: na sto ovcí stačil jeden valach. Valaši pásli ovce za každého počasí (podle pevných pravidel, zabezpečujících potřebnou rotaci výpasných ploch), dojili je a v noci hlídali. Při práci jim pomáhal ovčácký pes. Zatímco jako bača se vybral starší zkušený člověk, za valachy se najímali zdatní mladí muži ve věku před vojenskou službou. Nejmladším členem tohoto kolektivu byl *honelník*, chlapec sotva odrostlý škole. Na salaši byl k ruce bačovi a při dojení naháněl ovce k dojičům (odtud jeho pojmenování). Nebyl plnoprávný, řada pravidel a obyčejů se na něj nevztahovala. – Každodenní práce

na salaši měla svůj pevný řád, platný po staletí. Ráno se vstávalo tak, aby ještě před východem slunce bylo celé stádo podojeno a ovce mohly s valachy odejít na pastvu. Hned poté začal bača se sýrařením. Do návratu stáda před polednem již musel být s prací hotov, jinak celá hrouda sýra připadla valachům. Společně poobědvali a po krátkém odpočinku se vše opakovalo: ovce se podojily a hnaly se na pastvu, zatímco bača zpracovával polední mléko. Při večerním návratu z pastvy se ovce napřed podojily, potom se večerelo a až poté se bača zabýval mlékem z večerního dojení, mnohdy až do půlnoci. Při pastvě se někdy ze záliby věnovali doplňkovým činnostem: výrobě a zdobením předmětů ze dřeva či hře na typické hudební nástroje (píšťaly). Ovce ve stádě byly z bezpečnostních důvodů opatřeny zvonky.

Lit.: J. Štika: *Salašnické zimování dobytka na Těšínsku*. RZ 9, 1959, s. 33–37; J. Štika: *Vývoj salašnického chovu dobytka na východní Moravě*. Agrikultúra 3, 1964, s. 7–27; J. Štika: „Spolková“ *salašnická hospodářství na Valašsku*. NVČ 35, 1967, s. 129–140; J. Štika: *Horské pastevectví na Rožnovsku*. Val. 11, 1967, s. 33–40; J. Štika: *Salaschenwirtschaft in Ostmähren bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest 1969, s. 258–287.

[jšt]

salašnické zvykosloví, soubor zvyků a obyčejů tvořící nedílnou součást specifické kultury, kterou na vých. Moravě a na Těšínsku rozšířili v 16. a 17. stol. valašští kolonisté. Četné a výrazné analogie dokládají společný původ a podobnou funkci těchto obyčejů v celé karpatské oblasti. S. z. se váže k hospodaření pastevců na horských pastvinách v letní polovině roku. Nejvíce obyčejů se vztahuje k výhonu dobytka na salaše, tedy k počátku salašnické sezony. Byly plně funkční ještě koncem 19. stol., ale některé se udržely až do zániku tradičního salašnictví po polovině 20. stol. – Zahájení salašnické sezony bylo označováno třemi termíny, které vlastně pojmenovávaly jednotlivé děje výhonu dobytka na hory. Vše začalo ještě ve

vsí, v usedlostech, kde proběhlo *odlúčání*, odstavení jehňat od matek, pokračovalo *redykem* nebo *redykáním*, tj. výstupem na hory, a završilo se *míšaním*, smíšením ovcí několika majitelů v jedno společné stádo, k němuž došlo až na salaši. Obyčeje byly nedílnou součástí správních a organizačních úkonů a obojí se zachovávalo v tradičním pořadí. Pokud jde o funkci obyčejů, jednoznačně dominuje prosperitní magie, která má zabezpečit dobrou dojivost a ochranu salaše před zlými silami. – Obyčeje při odlúčání, při odchodu dojných ovcí z usedlosti, nebyly specificky salašnické: praktikovaly se i u jiného dobytka při prvním výhonu na obecní pastvinu. Měly chránit především před urtknutím. Dobyčata se poplivala, přezehovala křížem a někde jim k ocasu přivázali červenou pentli. Dramatičtější byl výstup na hory, redykání. Cestou se střílelo, troubilo a hodně křičelo, jednak aby se odehnaly zlé síly od svěřeného dobytka, jednak aby se stádo udrželo pohromadě. Dbalo se, aby poslední nešla černá ovce a aby se celý průvod, tj. stádo, pastevcí, majitelé ovcí i hosté, vrátil a šel jinou cestou, jestliže mu zkřížila dráhu výstupu žena. – Sled organizačních praktik provázený obyčejí byl při míšání na celém moravském a slezském území zhruba stejný. To však platí pouze o tradičních horských salaších: na salaších u usedlostí nebo při polním salašování na j. Valašsku nebylo vykonání těchto obyčejů tolik závazné a také zde byl větší podíl zvyků praktikovaných při nížinném chovu dobytka. – Prvním aktem míšání na horské salaši na Valašsku bylo obhánění stáda kolem stromu. K tomu se našlo rovné místo poblíž koliby a stádo se obhánělo třikrát ve směru dráhy slunce kolem jedličky (smrčku), která se tam k tomu účelu zarazila do země. Ovce při tom postupovaly ve stejném pořádku jako cestou na pastvu: před nimi kráčel jeden pasák se psem, za stádem ostatní pasáci. Kolem dokola stáli *míšaníci* a ostatní hosté, aby bránili ovcím, které tesknily po jehňatech, odběhnout z houfu. Přitom na ovce pokřikovali, stříleli do vzduchu a bača je kropil svěcenou vodou: jedlovou větvičku namáčel v *geletě*. Podobně probíhalo *míšanie* stáda na Těšínsku; jedličku přinesl z lesa nejmladší z hospodářů. Pasák, který kráčel před stádem, po třetí obtáče smekl, obuškem přezehnal stádo a hlasitě se modlil za to, aby Bůh ochránil salaš. Hospodáři se modlili spolu s ním, potom někteří házeli na ovce hlínu z krtinců, jiní je okušovali bylinami. Pak se stádo vehnalo do ohrady (*košáru*) přes oheň založený ve vrstech. Kolem ohrady všichni poklekali na bílé lněné šátky a znovu se modlili. Někteří si zahalili hlavu tradičním kabátem z hrubé houně

(*huňou*), poklekli, hlavu položili až na zem a ještě si zakryli obličej rukama. To prý mělo uchránit salaš před vlky i urknutím (hora Girová). – V kolibě se v ten den roznítíl starodávným způsobem *dřevěný oheň*, který bača udržoval po celých pět měsíců salašnické sezony. Kdyby vyhasl, musel osobně dojít pro nový oheň na sousední nebo dokonce až na třetí salaš a ještě byl povinen své pasáky pohostit sýrem. Oheň se rozdělával třením dřev za pomoci jednoduchého mechanismu ještě na počátku 20. stol. na radhoštských salaších i na horním Vsacku; s paralelami tohoto obyčeje se lze setkat i v jiných karpatských regionech. – Důležitým organizačním a obřadním úkonem bylo sčítání ovcí. Tímto aktem se bačovi předal konkrétní počet ovcí a stejný počet musel bača gazdům odevzdat na podzim. V celých Karpatech se k tomu užívalo podobných praktik i formulí. Při výhonu z košáru na první pastvu se bača postavil do úzké branky ve stěně ohrady, vypouštěl jednu ovci po druhé a hlasitě počítal: *Jedno boží, dvě boží, všechno boží, čtyři ... deset boží!* Desítku vždy vykřikl a jeden z pasáků ji vrubem zaznamenal na zvláštní hůl (*rováš*). – Od prvního dne na salaši museli také pastevci zachovávat řadu obyčejových ustanovení, která měla zabezpečit prosperitu a ochránit stádo i pastevce od všeho zlého. Některá ustanovení výrazně ovlivnila způsob jejich života, např. zákaz odchodu ze salaše po celou dobu pobytu na horách, tedy po dobu 20 týdnů. Na konci 19. stol. se platnost ustanovení zmírnila na údobí do sv. Jana Křtitele, tedy na dobu největší doživosti ovcí. Účinnost tohoto ustanovení korespondovala se zákazem ženských návštěv na salaši a zákazem pohlavního styku pastevců po celou sezonu. Ještě v 19. stol. se striktně dodržovalo také ustanovení nosit po celý čas salašování jedinou košili z hrubého plátna. Neprala se, ale na počátku sezony se napustila mastnotou, někdy přímo *urdou*, řídkým ovčím máslem. Také toto ustanovení později platilo jen do sv. Jana. Následující neděli sešli pasáci do vsi ve svých špinavých, téměř černých košilích a teprve před cestou do kostela se převlékli. Omezení se nevztahovala na *hoňáka* (mladého pomocníka bači), který odcházel do vsi podle potřeby. Významným zásahem do způsobu života pastevců byl půst. Dodržovali ho dvakrát týdně, ve středu a v pátek; nejstarší ojedinělé záznamy dokládají, že se držel i v pondělí. V těchto dnech jedli jen jednou denně: v poledne poobědvali ovčí sýr a *žimčici*. Dbalo se též, aby při jídlu a při sýření nikomu neukápl na zem trochu žinčice nebo mléka; platilo to i pro příležitostné návštěvníky salaše. Některá ustanovení se týkala také péče o dobytek, např. do

sv. Jana se nesmělo na ovce křičet; tišily se pouhým *pšt, pšt!* nebo *puše, puše!*

Lit.: E. Domlivil: *Aberglauben der Schafhirten oder „Valachen“ in der mährischen Walachei*. ZÖV 13, 1907, s. 23–26; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1954, s. 43–58. [jšt]

samospráva viz městská samospřáva

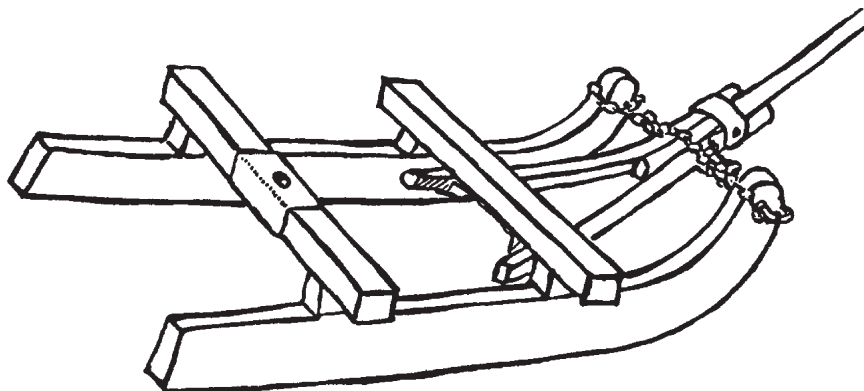
samota, kopanice, paseka – osamělý dům, výjimečně dva až tři obydlé domy ležící mimo obec. Nář. se nazývala též *jednota*. Samotami bývaly hospodářské usedlosti, mlýny, hostince na křižovatkách, některé panské dvory apod. Samoty roztroušené na horských svazích moravskoslovenského pomezí se jmenují kopanice nebo paseky. V. t. paseka, pasekářská usedlost.

Lit.: F. Dobiáš: *Chalupy moravských Kopaničářů*. ČVSMO 9, 1892, s. 59–65; J. Vařeka: *Vesnická sídla, stavby, interiér*. In: JV-N, s. 43–44. [jv]

saň viz drak

saně, sáně – prostředek na smykovou dopravu břemen zvířecí či lidskou tažnou silou, v zimě po sněhu, v létě po travnatém svahu. Užívaly se pro transport těžkých nákladů i pro dopravu osobní. U Slovanů i jinde byl rozšířen zvyk dovážet mrtvého ke hrobu na s., ať byla zima nebo léto. U východních Slovanů se tradice udržela v přežitcích do 19. stol. – V horských oblastech č. zemí se vyvinula řada odlišných typů s. Sloužily k transportu dříví, sena a hnoje, byly těžké, pevné, hrubě opracované a okované. – S. pro osobní dopravu, známé jako *selské s.*, se užívaly v zimě pro cestu ze vsi do kostela, do města apod. Bývaly ozdobně řezané a kované, s figurálními plastikami na nosech, malované, s bedněnou (někdy i vypletenou) korbou a pevnou ojí. Lavice, vyložené kožešinou, sloužily pro 4–6 osob. Na vesnici se objevují někdy zdobnější s. než ve městech. Zpravidla šlo o svatební dar a malba měla styl podobný místnímu malovanému nábytku.

Zapřahal se do nich pár koní v postrojích s rolničkami. – Pracovní s. bez korby (i s korbou) měly čtyři klanice, dno a bočnice z desek. Užívaly se s koňským zápřahem v zimě na rozvoz hnoje, dopravu dříví, stavebního materiálu atd. Uvezly 5–7 q nákladu. – Ruční s. pro letní i zimní dobu, ovládané člověkem, se pohybovaly samotíží po prudkém svahu. *Samotížky* z Fryšavy na Českomoravské vrchovině při svážení sena a dříví a rozvážení hnoje uvezly až 2 q nákladu. Jejich délka byla 160 a šířka 85 cm. Byly bukové či jasanové, se čtyřmi klanicemi, měly pevnou, šikmo upravenou oj dlouhou 2 m, kování chybí. *Kozy* z Horní Bečvy na Valašsku a z oblasti Ostravice, užívané pro stejný náklad, bývaly kratší, jasanové, s nízkými nosy, křehké konstrukce a uvezly 2–3 q nákladu; používaly se v létě. Zimní ruční *šmejček* z šumavského Podlesí a Podhůří (Záblatí, Prachatice) měl vysoko zvednuté nosy, tři příčky, polštáře s protaženými ohnutými latěmi a ruční hákovitou brzdou ze železa, opatřenou dřevěnou rukojetí. Jeho délka byla 180–200, šířka 80–90 cm, materiálem byl buk, jasan či javor, skluznice se podkovávaly. Dopravovalo se na něm dříví, pytle, ale i jiné náklady, které se připoutaly; zatížení mohlo být až 4 q. S. *rohačky* z Krkonoš (Strážné), přibližně stejné délky a konstrukce jako šmejček, se lišily možnostmi připojení oje a koňského zápřahu. Bez oje se ovládaly ručně držením za vysoké nosy. Jsou známy dva druhy. Letní (lehčí) rohačky se smýkaly po trávě na volné louce v obloucích jako při jízdě na lyžích. Na svahu se brzdilo nohama, roviny se překonávaly během. Měly i pevnou oj. Zimní rohačky s vysokými nosy se řídily podobně (nalehnutím na náklad a vzepřením nohou o zemi). Po rovině si běžci pomáhali tahem za popruh navlečený přes hrud. Zatímco šmejček se brzdil hákem, krkonošské rohačky nahazením řetězu pod jednu nebo obě sanice, a to jak při ručním ovládní, tak při zápřahu koní.

Berany – krátké saně. Chlístov (Klatovsko), 20. stol.

Šumavské zimní s. s vysokými nosy jsou známé od 18. stol. Obratně řízené náklady, které svázeli dřevaři průseky a lesními cestami, dosahovaly rychlosti až 60 km/hod. *Kločary* z Beskyd a *gnotki* z Těšínska (zv. též *šlepy*), o rozměrech 150 x 80 cm, s jedním svlakem na sloupcích, s jednou začepovanou příčkou a s pohyblivou ojí, jsou známy také z Čech z Orlických hor (*pulky*). Byly robustní, krátké a z borového dřeva. V zimě se na ně nakládaly 8–12 m dlouhé klády, svázané a zajištěné řetězy, které smýkaly volnými konci po zemi. Náklad vážil i několik tun podle počtu klád. Dřevař se opřel pevně do oje a nohama řídil smyk celého nákladu. Před větším klesáním (po zastavení) omotal a pod sanici zapínal za sloupek mohutné řetězy. Byl-li náklad příliš těžký, vlekl za kmeny svázané kusy metrového dříví (*barance*). Brzdily sice břemeno, ale prohlubovaly žlab cesty. Za s. naložené metrovým dřívím se k brzdění volně přivazovaly i dva svázané barance, které poskakovaly za saněmi.

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů I/1*. Praha 1911, s. 269–272; L. Baran: „Čundrování s dřevem“ v *Beskydech*. Čl 2, 1947, s. 72–75; L. Baran: *Smyky a saně v zemích českých a na Slovensku*. ČE 5, 1957, s. 333–347; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 409–419. [lb]

saxofon, jednoplátkový oktávový aerofon s kónickým vrtnáním, vyráběný v několika velikostech. Lid. se nazývá *saksík*, *ságo*, *fajfka*, *fajka* či *faja*. Přestože je vyráběn z mosazi nebo z žesti, řadí se mezi dřevěné dechové nástroje. S. vynalezl 1840 v Paříži belgický nástrojař A. Sax (1814–1894). Za předchůdce s. je považováno několik nástrojů: nástroj Desfontanellesův, s hubičkou ohnutou nazad a dopředu zahnutým ozvučníkem, Lazarusův jednojazyčkový nástroj nazývaný tenorone, podobný fagotu, i ofiklejda, která byla s. blízká klavírovým mechanismem. Zdokonalením stavby těchto nástrojů dospěl Sax postupně až k svému vynálezu, jenž byl 1846 ve Francii patentován. Jak neustále rostla obliba s., byl nástroj zdokonalován až do dnešní podoby s dokonalou plnoklavkovou mechanikou Böhmova systému. Již brzy po svém zrodu byl s. zařazen do instrumentáře francouzských vojenských kapel i do některých operních orchestrů. Pro s. např. psali Ch. Thomas (1811–1896), G. Bizet (1838–1875) i G. Verdi (1813–1901). V té době byla vytvořena celá rodina saxofonů (podobně jako u dřevěných dechových nástrojů v období renesance): Es, F, B sopraninový, C, B sopránový, F, Es altový, C, B tenorový, F, Es

barytonový, C, B basový, F, Es kontrabasový a B subkontrabasový. Na počátku 20. stol. s. téměř vytlačil klarinet z taneční hudby a stal se nepostradatelným nástrojem v hudbě džezové. V novější době jsou vyráběny již jen čtyři velikosti s.: sopránový, altový, tenorový a barytonový. Nejrozšířenější jsou však Es alt, B tenor a Es baryton. Výroby saxofonů se samozřejmě již na konci 19. stol. ujali krasličtí nástrojaři, kteří se také podíleli na řadě vylepšení těchto nástrojů. Ceny jejich výrobků se pohybovaly od 225 do 445 K. Ve 20. letech 20. stol. byl v Kraslicích sestaven asi čtyřicetičlenný orchestr složený ze všech velikostí saxofonů, včetně *největšího saxofonu na světě*, s velikostí asi tři metry. Tento ansámbl měl však především reklamní poslání a v hudební praxi se příliš neuplatnil. Mezi světovými válkami se nejen ve městech, ale i ve větších vesnicích objevila řada tzv. džezových orchestrů, u nichž byl s. hlavním nástrojem. Načas se dostal i do instrumentáře některých venkovských dechovek. Ve 2. polovině 20. stol. nalezl uplatnění v nejrůznějších nástrojových skupeních (např. s., harmonika, křídlovka) při tanečních zábavách a výletech. Také v hudbě městských Romů je oblíben, zejm. jako duo s kytarou při doprovodu zpěvu.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 348–349, 2. vydání. [pk]

sázení, sadba, vysazování – činnost, při níž se vysazují předpěstované rostliny nebo jejich vegetativní orgány. Pro s. se rostliny získávají generativní cestou (semenače, sazečka, semenačka, sazenice, sadba, přísada), nebo se vysazují vegetativní orgány rostlin (hlízy, bulvy, cibule, pacibulky, řízky, oddenky) či mladé rostliny získané vegetativním způsobem množení (odkopky, hříženci, roubovanci, očkovanci, kořenáče), obecně označované jako sadba, sáď, sazenice. Podle druhu se pozemek k s. připravoval různým způsobem. Pro polní plodiny, zeleniny a některé další zahradní druhy předcházelo obvyklé zpracování půdy, přízpůsobené požadavkům druhu (hloubka a doba orby, způsob předsetové přípravy). Pro s. speciálních plodin se často upravovalo stanoviště: rigolování a hluboká orba pro chmelnice a vinice, jámy, terasové úpravy pro ovocné druhy, speciální konstrukce pro vinice a chmelnice, popř. i další druhy. K s. sloužily různé druhy nářadí, pomůcek a strojů podle charakteru sádky. Obvyklé byly různé typy rýčů, rýčků, motyk a motýček, lopatek, sázecích kolíků (jednoručních, dvouručních, rovných, zakřivených, s různou délkou násady, nášlapkou, příčnou ručkou) i speciálních sazečů. Před s. některých druhů se

pozemek rozměřoval (šňůry, latě, kroková měřidla, známkočáče). Ke značení sloužily i potažní známkočáče, rýhovače a rádla. Při s. brambor se využívala tradiční rádla obvyklá v oblasti, od 1. poloviny 19. stol. upravovaná pro potřebu jejich kultivace, dále pluh, speciální známkočáče a později sázecí stroje. Pro přípravu a dopravu sadby k s. sloužily různé koše, košíky, nože, žabky, pytle, žoky a dopravní nářadí. Předpěstovaná sadba se přesazovala, přepichovala, zaštiťovaly se kůlové kořeny, event. se pěstovala s kořenovým balem (hrnková, balíčková sadba). Na trvalé stanoviště se sázelo do řádků, volně, do sponu, popř. hnízd. Podle druhů se volila doba s., různé se hnojilo (před s. či po něm) a vysazené rostliny se zalévaly. V t. okopaniny, řepa, zelí.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 19–22; Z. Tempír: *Z historie nářadí ke zpracování půdy, sázení a setí*. In: *Zemědělské stroje pro orbu, přípravu půdy, setí a sázení 1996–97*. Praha 1996, s. 4–9. [zt]

Sazometná středa, Černá středa – všední den Svatého týdne předcházející vrcholným dnům Velikonoc, tj. svatému třídennímu, otevřenému Zeleným čtvrtkem. Záměnou za Popeleční středu bývá místy užíván i název *Škaredá středa*. Vymetání sazí z komína je znamením velkého předvelikonočního úklidu a očisty domu, dvora a hospodářských prostor. V některých lokalitách na Valašsku tak byl označován jeden z dnů Svatého týdne, kdy se konal obyčej *věšení (vyhánění) kyselá*. Podle Č. Zíbrta pekly zámožné české hospodyně na S. s. velikonočního beránka. Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 71; J. Tomeš: *Masopustní, jarní a letní obyčeje na moravském Valašsku*. Strážnice 1972, s. 62–63. [vf]

sběr, získávání divoce rostoucích plodů, semen, hlíz, kořinek, květů, listů i celých rostlin nebo zvířecích produktů člověkem k přímé konzumaci, konzervaci (sušením) či dalšímu zpracování (např. mletí zrnin a kořinek na mouku, přípravování odvarů, šťáv a zavařenin). Vedle lovu to byl základ obživy lidí v pravěku, který v některých formách přetrval jako doplňkový způsob získávání produktů až do přelomu 20. a 21. stol. Předcházely primitivním formám zemědělství a u některých etnik (u mongolských pastevců) zůstal velmi dlouho prioritní před cíleným pěstováním plodin. V zemědělských oblastech si svůj význam podržel v dobách neúrody, hladomorů a válek, kdy obdělávaná pole zpustla. V českých podmínkách byl s. typický zvl. pro lesnaté oblasti, kde lidé sbírali houby (pravé hříby, lišky, ryz-

ce, křemenáče, kozáky, klouzky, pečárky, májovky, václavky) a lesní plody (jahody, maliny, borůvky, brusinky, ostružiny, jeřabiny, jalovčinky, lískové ořechy) pro vlastní spotřebu i na prodej. K jedlým rostlinám, u nichž se za syrova či po tepelné úpravě konzumovaly lodyhy, listí, květy, kořeny, hlízy či cibule, patřila lebeda, šťovík, kopřiva, křen, lopuch, podběl, černý bez, jitrocel, čekanka, divoký chmel ad., jedly se nebo zpracovávaly šípky, plané hrušky (plánky), jablka, třešně ptáčnice, trnky i jiné divoce rostoucí ovoce. Zvláště blízko měly k této stravě děti a pasáci dobytka. V dobách nouze se sbírala, sušila a mlela na mouku též stromová kůra (březová, olšová, dubová), kořínky (pýr), žaludy a bukvice. Řadu rostlin lidé ve všech obdobích používali k přípravě čajů, moštů a vín (lipový květ, plody šípku, listí jahodníku a maliníku, květ černého bezu) nebo i pálenek, některé sloužily jako koření (feřicha), z jiných se lisoval olej (žaludy, bukvice) nebo vyráběla povidla (lesní plody). Významný byl s. léčivých bylin (např. přeslička, třezalka, zeměluč, mateřídouška, hluchavka, divizna, jitrocel, heřmáněk). Sběrání hub, lesních plodů a bylin přetrvává jako užitkové rekreační činnost. Ze živočišných produktů byla kořistným způsobem získávána zejména ptáčej vejce a med lesních včel, někdy se z nor křečků a ukrytů veverek vybíraly jejich zásoby oříšků. Pasáci si pochutnávali i na medu čmeláků. Charakter s. mělo také chytání drobných živočichů do ruky (žáby, raci, drobné ryby). Množství trav a plodů bylo určeno jako krmivo pro domácí zvířata: kopřivy, stromové listí, žaludy, bukvice. Jako krmivo pro zpěvné ptáky chované v klecích se sbírala mravenčí vajíčka. Chlapci strkali do mraveniště oloupaný a nasliněný proutek a olizovali z něj kyselinu mravenčí. Kromě konzumace měly druhotně některé přírodniny získané s. i jiné využití, např. k vytápění příbytku (šišky, roští), jako podestýlka pro dobytek, při získávání přírodních barviv (šafrán, chrpa) a lepů (kuličky jmelí). K léčebným a kosmetickým účelům se využívala stromová míza a březová či javorová voda, pryskyřice byla základem pro výrobu kolomazi. Houba choroš bukový (*hubáň*) sloužila jako hubka při nícení ohně i jako surovina k výrobě mužských čepic, různé druhy mechů jsou krajinotvorným prvkem západomoravských betlémů. Samorosty plnily funkci násad k nářadím (např. kleče k pluhům či kosiska). K různým účelům se příležitostně sbíraly též nerosty. Kromě prostého s. nebo trhání plodin se užívaly speciální nástroje: motyky a kyje na vykopávání kořenů a bulv, srpy k sečení travin. Ke s. lesních plodů sloužily speciální

hřebeny. Na nasbírané jahody a maliny se kromě hliněných džbánek a hrnků používala také nádobka vyrobená ze stromové kůry s rukojetí z naštipnutého prutu, někdy se natrhané jahody se stonky upravovaly do kytičky nebo navlékaly na dlouhé stéblo trávy. K transportu jiných plodin sloužily plachty, nůše, pytle, proutěné košíky nebo *úborky*, což byla lehká vědérka vzniklá sešitím březové nebo lipové kůry, opatřená dnem z prkénka a držadlem z dvojitého provazu nebo lýčí. V pozdějším období se užívaly i smaltované a jiné nádoby.

Lit.: J. Soukup: *Úborek*. ČL 16, 1907, s. 401–405; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 132–133; K. Moszyński: *Kultura ludowa Slowian I. Kultura materialna*. Kraków 1967, 2. vyd.; R. Vermouzek: *Sběrači mravenčích vajíček na Brněnsku*. ČL 58, 1971, s. 40–41; *Zberné a korisné hospodárstvo*. In: Slovensko. Lud II. Bratislava 1975, s. 741–754.

[jpe]

sběratelé lidového vyprávění, bezděční, poloamatérští i odborní zájemci zaznamenávající z živé interpretace ústní lidovou prózu. V č. zemích si lidové ústní tradice příležitostně všímali zejm. sestavovatelé letopisů a kronik. Již Kosmas (1045–1125) uvádí, že příběhy slyšel od starců; je to však spíše projev básnické licence. S rozvojem zájmu o lidové ústní tradice a lidovou poezii v období evropského romantismu byl zájem o skutečné lidové podání již cílenější. U autorů pohádkových sbírek se nalézá obecný údaj o vypravěči (původ, věk, sociální postavení) jen výjimečně. Prvenství má J. Malý, který uvádí jako zdroj příběhů vojenského sluhu svého přítele v Týně n. Vltavou. Spisovatelé a editoři v 19. stol. získávali texty převážně zprostředkovaně, od přátel působilých na venkově nebo od jejich žáků, jimž bylo sbírání textů zadáno jako školní úloha. Uvědomělé snahy získat přímý zápis se objevují u osobností, které se zabývaly dialektem (moravská škola F. Sušila s okruhem sběratelů okolo B. M. Kuldy nebo F. Bartoše; z pražské školy okolo J. Gebauera vyšel V. Tille a další osobnosti až po J. F. Hrušku). První vědomý přímý zápis, publikovaný jako ukázka nářečí, pochází od K. J. Erbena (text *Jirka s kozů*). Přesnost zápisu v této etapě záležela na detailním zachování dějové osnovy, nikoli na doslovném znění. O přesnější soulad s lidovou dikcí se pokusil až J. Š. Kubín ve svých sbírkách lidového podání z Podkrkonoší a Kladska z 1. čtvrtiny 20. stol. Závažnou metodickou novinkou u něho bylo zachování povídkových celků podle jednotlivých vypravěčů. O něco dále pokračil K. Vaněček se svými žáky: sbírka *Lidová*

*vyprávění z Podbrdsk*a uchovává individuální atmosféru jednotlivých vypravěčských besed. Již 1912–1914 si tak na Slovácku počínal učitel J. Hodek, instruovaný díky vzájemné korespondenci s Č. Zibrtem. Další krok vpřed umožnila moderní nahrávací technika: badatel A. Satke ve spolupráci s kameramanem nahrál a nafilmoval interpretaci slezského vypravěče. Záběry užil k ilustraci charakteristických gest spojených s konkrétním textem a publikoval v knize *Hlučínský pohádkář Josef Smolka* (1958); ve své době to byla významná metodická novinka i v celoevropském měřítku.

Lit.: V. Tille: *Povídky, jež sebral na Valašsku* V. Tille. Praha 1900; A. Grund: K. J. Erben. Praha 1935; V. Tille: *Soupis českých pohádek II/2*. Praha 1937, s. 508–641 (*Prameny*); J. Jech: *Lidová vyprávění z Kladska*. Praha 1959; J. Š. Kubín: *Lidové povídky z Podkrkonoší*. Praha 1964; K. Horálek: *Slovanské pohádky*. Praha 1964; D. Klímová: *Umělecká transformace folklorních vypravěčských postupů v Erbenových pohádkách*. ČLit 19, 1971, s. 428–451. [dk]

sběratelství, systematické sbírání a shromažďování dokladů materiální a duchovní povahy (uměleckých, starožitných, přírodních a kuriozit), různého původu a stáří, které jsou podřízeny určitému výběru a účelu ve sbírkách. S. je motivováno (1) odborným zájmem o poznání věcí a jejich uchováním pro další generace, (2) snahou o získání společenské prestiže, (3) obchodními a podnikatelskými zájmy i (4) věrskými pohnutkami (např. ostatky světců či údajné hřeby z Kristova kříže). – S. uměleckých a historických předmětů nejdříve zvýrazňovalo moc, bohatství a kulturní úroveň vládců, šlechty a později i příslušníků nižších společenských vrstev. K prvním sběratelům patřili faraóni, v jejichž hrobkách lze nalézt předměty starých kultur. Svými památkami byly známy také starověké řecké chrámy. Od nich čerpal pro své sbírky antický Řím. – Nejstarší zmínky o shromažďování předmětů uměleckého a historického charakteru na českém území jsou z doby po přijetí křesťanství. Umělecká tvorba se soustředovala v kláštorech, kde se orientovala na díla kultovního charakteru. Vlastníkem předmětů byla církev nebo pánovník. Sběratelskou osobností 14. stol. byl Karel IV. (1316–1378), jehož zájem se soustředil na relikvie, rukopisy a mince. Jeho syn Václav IV. (1361–1419) se věnoval bibliofilii a rozšířil otcovu knihovnu (*Václavova bible*). – K rozvoji s. došlo v době humanismu a renesance (rukopisy, vydávání knih řeckých a latinských autorů, mince). Jednou z osobností českého humanismu, jejichž zájem se obrací ke vzdělání a kvalitě sbírek, je B. Hasištejnský z Lobkovic. Vybudoval

rozsáhlou knihovnu, sbírku přírodnin, zájmal se o astronomii. V 16. stol. se objevuje ve s. nový prvek, reprezentace. Vládnoucí vrstva začíná svůj zájem obracet na cennosti a umělecké předměty. Reprezentace je podmíněna přestavbou a budováním nových zámků, paláců a měšťanských domů. Zde nacházejí uplatnění sbírky uměleckých předmětů, vznikají sbírky obrazů, budují se šlechtické rodové galerie (Lobkovicové v Roudnici). K vrcholu 16. a počátku 17. stol. patří sbírky císaře Rudolfa II. (1552–1612). Podle nejstaršího dochovaného inventáře byly sbírky rozčleněny do tří skupin: a) přírodniny; b) lidské výtvoř (předměty uměleckoprůmyslového charakteru a etnografického charakteru; c) vědecké přístroje. K tomu patřily sbírky obrazů, tapisérií a zbraní. – V 17. a 18. stol. dochází v Čechách k rozvoji šlechtických sbírek (barokní sbírka Černínů, Valdštejnů), zájem se soustřeďuje na kvalitní umělecká díla (obrazy, grafiku, kresby, tapiserie, porcelán, keramiku, kuriozity; dochází k rozvoji heraldiky), je snaha o uchování uměleckých hodnot. S. se věnovali barokní umělci, měšťané a kláštery. – Osvícenství staví do popředí vědu a vzdělání. Jsou zakládány vědecké společnosti. Ve s. se začíná prosazovat vědecký přístup, systém a řád. Šlechtické a později muzejní sbírky jsou spravovány odborníky. Dochází k prvnímu pokusu o zpřístupnění šlechtické sbírky pro veřejnost (hrabě Kinský věnuje svou sbírku knih Klementinu). V této době se objevují sběratelé, kteří se orientují na lidové podání. Patří k nim např. Jan Jeník z Bratřic, jehož sběratelské dílo stále slouží jako etnografický a folkloristický pramen. Jde mj. o Jeníkovy rukopisné písňové soubory *Písně krátké* (1810, 1832, 1838). Koncem 18. stol. vznikla myšlenka soustředit sbírky do jednoho místa a zpřístupnit je veřejnosti v podobě muzea. – Období romantismu je spojeno se zájmem o lid a jeho materiální a duchovní tvorbu. 1819 došlo na podnět Vídně k velké sběratelské akci po celé monarchii. Jedná se o sběr světských (i duchovních) písní a tanců, které dal v Čechách zapsat hrabě Kolovrat. 1825 vychází sbírka *České národní písně*, kterou pořídil z guberniálního sběru J. Rittersberk. Sběratelské práci, která se zabývá slovesným lidovým podáním, se věnoval např. K. J. Erben (*Písně národní v Čechách I-III*, 1841–1845; *Prostonárodní české písně a říkadla*, 1864). Vyšla první česká sbírka pohádek *Národní české pohádky a pověsti*, již vydal 1838 J. Malý. K velkým osobnostem v oblasti sběratelské patří B. Němcová, která na svých cestách po Čechách a Slovensku shromáždila jednu z největších sbírek lidových pohádek, bá-

chorek a dalších dokladů o životě venkovského lidu. 1845–47 vyšly její *Národní báchorky a pověsti*, 1857–58 *Slovenské pohádky a pověsti*. Z pozůstalosti se dochovala řada prací, v nichž se věnuje písním, pověrám a obřadnímu cyklu v životě rodiny. – Počátky národopisného s. jsou spojeny s Anglií (vznik specializovaného s. určeného materiálem nebo technikami), Německem a Švédskem. K orientaci na slovanské s. dochází prostřednictvím národopisné výstavy v Moskvě 1867. Na počátku 19. stol. se zakládají první muzea v Čechách. 1818 vzniklo *Vlastenecké muzeum* s koncepcí sběrného programu. Muzea jsou tvořena ze soukromých sbírek, darů a celonárodních sběratelských akcí, vrcholících v období *Národopisné výstavy československé* (1895) a založení *Národopisného muzea*. Došlo ke specializaci sbírkových fondů a muzeí, vznikají regionální muzea. V 90. letech 19. stol. se v národopisném s. uplatňuje odborné a vědecké hledisko, jehož počátky jsou v době osvícenské. Významnou sběratelskou osobností 19. stol., která se věnuje hmotné kultuře, je V. Náprstek. 1862 založil *Náprstkovo české průmyslové muzeum*. Jeho průmyslové sbírky byly obohaceny o národopisný materiál např. sběratelskou prací J. Náprstkové a českých cestovatelů E. Holuba a J. Hlouchy (1881–1957). Proto došlo ke změně orientace NpM na muzeum mimoevropských kultur. Vznikla také muzea specializovaná na umělecký průmysl, např. 1885 pražské *Uměleckoprůmyslové muzeum*, jehož základem je sbírka skla V. Lanny (1836–1909). O sbírky obrazů pečuje od 18. stol. *Soukromá společnost vlasteneckých přátel umění*, která spravuje obrazárnu tvořenou ze soukromých sbírek a nákupů. Tato kolekce obrazů je na počátku 19. stol. zpřístupněna veřejnosti. 1901 vznikla *Moderní galerie Království českého*, která se stala základem českého moderního umění. Sběratelské úsilí celých generací se ustálilo ve dvou podobách: soukromé, kde převažuje estetické a subjektivní měřítko sběratele, a muzejní, kde je dbáno na vědecké účely a zachování důležitých historických, kulturních a vývojových artefaktů celé společnosti. V. t. sbírky lidových písní, hudby a tanců.

Lit.: Sběratel 1–2, 1897–98, red. V. Kocour; Český sběratel 1912–14, red. A. Macek; J. M. Augusta: *Rukověť sběratelova*. Praha 1927; Sběratel 1–11, 1929–40, red. H. Kuncová; D. Stránská: *Příručka lidopisného pracovníka*. Praha 1936; H. Brožková – J. Círk – O. Drahotová – J. Rous – L. Slavíček: *Sběratelství*. Praha 1983; J. Traxler: *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic I*. Praha 1999; Z. Knápek: *Sakrální předměty, mince, litina, nábytek*. Olomouc 2001, s. 10–125. [jh]

sbírky lidových písní, hudby a tanců, tištěné nebo rukopisné soubory lidových písní, hudby a tanců vzniklé vědomou sběratelskou činností. Charakter sbírky mohou mít i pouhé soupisy písní, dále repertoárové sborníky vzniklé pro praktickou potřebu zpěváků a hudebníků nebo ucelené soubory záznamů zařazené do jiných, např. memoárových celků. Mezníkem organizovaného sběratelství písní hudby a tanců i s nápěvy se stala guberniální sběratelská akce zahájená 1819. – Před tímto datem mají záznamy spíše příležitostnou povahu, objevují se v rámci pramenů určených pro jiné cíle než pro lidový zpěv. Nejstarší lidové písně duchovní (*Hospodine, pomiluj ny; Svätý Václave; Jezu Kriste, ščedry kněže; Buoh všemohúci*) se objevují v ojedinělých záznamech sahajících někdy až do 11. stol., později je lze nalézt např. ve *Vyšebrodském rukopisu* (1410) nebo v *Jistebnickém kancionálu* (1. polovina 15. stol.); bohatým pramenem písní 15. století, včetně písní světských, jsou rukopisy Oldřicha Kříže z Telče (zemř. 1504) v třeboňském archivu. Do lidové tradice přešly i některé duchovní písně známé z *Franusova kancionálu* (1505). Vedle existence rukopisných zpěvníků umožnil od 16. stol. knihtisk vydávání tištěných kancionálů, z nichž prosluly např. bratrské kancionály *Šamotulský* (1561) a *Ivančický* (1564) nebo *Český kancionál* (1572) Jakuba Kunvaldského (1528 – asi 1578), reflektující i lidovou zpěvní tradici. Pro zkoumání lidového

zpěvu mají význam kancionály Jana Musophilu Soběslavského (2. polovina 16. stol.), v Čechách působícího Slováka Jána Sylvána (1493–1573) a zejm. tzv. *Rackův rukopis* (konec 15. stol.), který u latinských mariánských písní odkazuje na lidové písně jako obecně známé noty. Světské písně ze 16. stol. později soustředil O. Hostinský ve sborníku *36 nářevů světských písní českého lidu z 16. století* (1892). V pobělohorském období lze stopu lidové zpěvnosti sledovat v tehdy rozšířených katolických kancionálech (autoři Matěj Václav Šteyer, Václav Karel Holan-Rovenský nebo Jan Josef Božan), do lidového repertoáru přešly i některé písně z kancionálů Adama Michny z Otradovic (asi 1600–1676), zpěv spíše městských vrstev zachycuje sborníček pro Annu Vitanovskou (1631) neznámého šlechtice (W. D. Z.). Premonstrát Jiří Evermond Košetický (1639–1700) zařadil do svých foliantů nazvaných *Quodlibeticum* (1680–1698) řadu písní světského nebo přímo lidového původu, anonymní sborník (kolem r. 1700) z Moravského zemského muzea obsahuje ve zpracování pro klavichord citace moravských lidových písní a tanců. Charakteru sbírky se blíží *Zbor písní* (1806) F. J. Vaváka, unikátní sborník zápisů instrumentální hudby představuje *Partibus pro violin prim* Jiřího Hartla (1781–1849), kapelníka ze Staré Paky, obsahující přes 700 zápisů z let 1811–1816. Privátní charakter zápisů

J. Jeníka z Bratřic (1756–1845) umožnil zařazení písní širokého tematického spektra do jeho rukopisných sborníků. Tyto písňové celky byly později vydány zejm. v edicích J. Markla (1959), K. Dvořáka (1989) a J. Traxlera (1999). – Přelom ve sběratelství písní, hudby a tanců představuje počátek 19. stol. Ke zvýšení zájmu o lidové písně vedly filozofické názory osvícenců, myšlenka návratu k přírodě, působení a příklad J. G. Herdera (1744–1803), sílící romantismus, probuzení zájmu o lidovou poezii slovanských národů, v Čechách a na Moravě snahy o obrození jazyka, literatury a národního vědomí. K sbírání vyzval roku 1814 z Vídně V. Hanka a vzápětí J. Kollár (1793–1852). V tomto prvním sběratelském období se nejdříve objevila *Muza moravská* (1813, 1825) od J. H. A. Gallaše a sbírka německých písňových textů *Fylgie. Alte teutsche Volkslieder in der Mundart des Kuländchens* (1817) J. G. Meinerta. Třídílná sbírka F. L. Čelakovského *Slovanské národní písně* (1822, 1825, 1827), zahrnující vedle písní českých, moravských a slovanských např. i písně polské, ruské, maloruské, srbské, vindické, lužické a chorvatské, patří k vrcholům sběratelského usilování tohoto období. V druhém dílu se objevilo i několik nářevů, zřejmě jako reakce na chystanou publikaci výsledků guberniální sběratelské akce z r. 1819. Tato první centrálně organizovaná sbírka byla iniciována předsedou vídeňské Gesellschaft der Musikfreunde J. Sonnleithnerem (1766–1835). Poměrně bohatý sběratelský zisk z území Čech soustředil B. D. Weber (1766–1842) do tzv. *Kolovratského rukopisu* (1823, obě jeho verze jsou uloženy v Národním muzeu v Praze); jedna ze dvou moravských redakcí guberniálního sběru byla zaslána do Vídně, druhá zůstala v Brně (Státní archiv). Část z ní později vyšla v menších celcích, české sběry byly poměrně reprezentativně a poprvé důsledně s nářevy publikovány v tzv. Rittersberkově sbírce *České národní písně* (1825). České a moravskoslezské guberniální prameny novodobě vydali J. Markl (1987), K. Vetterl – O. Hrabalová (1994) a L. Tyllner (1995). Široký sběratelský zájem je typický pro V. Krolmuse, jeho *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nářevy s ohledem na bájesloví Československé* (1845–51) obsahují ve třech dílech několik set písní a dalších doprovodných textů. Na lidové písně duchovní soustředil pozornost přítel F. L. Čelakovského J. V. Kamarýt, který vydal (bez nářevů) *České národní písně duchovní* (1831–32). K první generaci sběratelů rovněž patřil moravský kněz,

pedagog a vlastenec F. Sušil. Jeho nejrozsáhlejší sbírka *Moravské národní písně s nářevy do textu vřaděnými* (1853–59, další vydání bylo realizováno hned r. 1860) naznačuje novou vydavatelskou praxi, která spojuje s melodiemi kompletní texty. Sběrka je tematicky roztríděna a zahrnuje na 2 300 záznamů z celé Moravy, nejvíce ze Slovácka, Valaška a Lašska, nejméně z Hané a Horácka. Obsahuje údaje o místě zápisu, někdy i srovnávací odkazy na jiné sbírky. Bohatý je zejm. oddíl legend, balad a milostných písní, sbírka rovněž překvapila pozoruhodným melodickým a harmonickým bohatstvím nářevů. Je dostupná zejm. v kritickém vydání B. Václavka a R. Smetany (1941, 1951). – Nejvýraznější osobností druhého sběratelského období je K. J. Erben. Svou nejrozsáhlejší sbírku *Prostonárodní české písně a říkadla* (1862–1864) vydal odděleně v textech (více než 2 200) a nářevch (811), jejich vzájemný poměr ukazuje na často prvotní melodickou představu a textovou adaptační praxi. Především vydání obsahují hojně mytologické výklady. Sběrka je tematicky řazena *od kolébky ke hrobu*, obsahuje odkazy na kraj, kde byla píseň zapsána, a srovnávací odkazy na některé české, moravské a slovanské sbírky; je do ní zahrnut tzv. *Zlatokorunský rukopis* odkazující na záznamy z počátku 17. stol. Oblíbené bylo vydání s klavírními harmonizacemi (K. J. Erben – J. P. M. Martinovský) *Nářevy písní národních v Čechách* (1842–72), nově vydané J. Jindřichem (1940, 1951).

Na Moravě na Sušilovo dílo mj. navázal F. J. Koželuha v *Kytici z národních písní moravských Valachů* (nápěvy pro dva hlasy upravil F. V. Janoušek 1873), valašskému folkloru se ve sbírce *Valašské národní písně a říkadla* (1884) věnoval i E. Peck. O systematické sbírání se pokusil 1869 obnovený studentský literární a řečnický spolek *Slavia*, ovlivněný hl. J. Gebauerem. Prvním krokem bylo vydání instruktážní příručky *Navedení...* (1870) ke sběru folklorního materiálu, poté vedle pohádek a obyčejů vyšly např. *Národní písně* (1877), *Koledy vánoční* (1878) a *Kytice z národních písní slovanských* (1874). – Třetí období je soustředěno kolem Národopisné výstavy československé 1895, nejvýraznější osobností se stává národopisec a dialektolog F. Bartoš. Jeho první písňová sbírka vyšla 1882, druhá 1888–89. Třetí, nejvýznamnější sbírka, *Národní písně moravské v nově nasbírané* (1899–1901), obsahuje přes 2 000 písní, nápěvy k vydání připravil L. Janáček, autor předmluvy *O hudební stránce národních písní moravských*. Edice pokrývá široký sběratelský terén Moravy a Slezska a obsahuje dílčí rukopisné sbírky (např. zápisy Martina Zemana) zasláné Bartošovi jeho přáteli a spolupracovníky. Společným dílem obou autorů byla také *Kytice z národních písní moravských* (1890), od třetího vydání (1901) rozšířená o písně z Čech a Slovenska. Množství žánrově pestrého folklorního materiálu obsahuje publikace *Naše děti* (1888). Přímou k NVČ sebral M. Kocman *Písně lidu v Troubsku* (1894), téhož roku byla vydána *Slezská svatba* J. Vyhliďala. V Čechách na Chodsku získal L. Kuba 1893 několik set písňových záznamů a také velmi cenné zápisy instrumentální hudby. Partitury později vydal J. Markl v edici *Česká dudácká hudba. Partitury Ludvíka Kuby* (1962) a písně V. Thořová v edici *Ludvík Kuba – Lidové písně z Chodska* (1995). Stejná autorka připravila k vydání *Lidové písně a říkadla z Úpicka* (2002) ze sběru Boženy Čapkové a Karla Kořízka z l. 1893–1894 a 1907. Z podnětu NVČ vzniká řada národopisných monografií s hojným zastoupením písní a tanců: A. Rublič, *Písně a taneční popěvky na Hořícku* (in: Národopisný sborník okresu Hoříckého, 1895), Č. Váňa, *Národní písně našeho venkova* (in: Pardubicko, Holicko, Přeloučsko, 1905), J. Zemánek, *Písně našich okresů* (in: Chrudimsko a Nasavrcko, 1912) ad. Slovanskému terénu v širokém geografickém záběru se věnoval L. Kuba, který v pěti dílech a celkem patnácti knihách vydal *Slovanstvo ve svých zpěvech* (1884–1929): písně české, moravské, slovenské, polské

lužické, maloruské, velkoruské, běloruské, slovinské, černohorské, charvátské, dalmatské, srbské, bosensko-hercegovské, ze Starého Srbska, makedonské a bulharské. Současně se probouzel sběratelský zájem o lidové tance, jejich melodie i taneční popisy. V časopisu *Český lid* vydali J. Vycpálek *České tance* (1892–93), A. Hajný stejnojmennou sbírku (1894, 1897, 1903), L. Janáček *Osnovy hudební lidových tanců na Moravě* (1893) a K. V. Adámek *Tance lidové v okrese hlíneckém* (1898–1908). Ke sběratelským monumentům tohoto období patří především sbírka Č. Holase *České národní písně a tance* (I–VI, 1908–1910) s tanečními popisy a instrumentálními melodiemi. Rovněž na Moravě se objevila řada regionálních publikací. Moravské Kopanice přiblížil J. Černík svými *Zpěvy moravských Kopaničářů* (1908), zpěvní repertoár brněnské stolové společnosti několikrát vydal J. Schnirch jako *Písničky modloslužebníků* (1906). Slovácko reprezentují *Staré slovácké písně a tance z Dubňan* (1911) J. Vaška a *Slovácké a lidové písně z Uher. Hradištska* V. Lísy (1912). J. N. Polášek publikoval *Naše písně* (1912), H. Salichová *Slezské lidové písně svatební a jiné z Kyjovic a okolí* (1917) a *Národní písně slezské* (1920). F. Tomek a J. Horák vydali *Slovenské písně z Uherskobrodsko* (1926), písně z Hané přináší publikace *Hanácké děti* J. Vyhliďala (1909), jenž zpřístupnil i písně a tance ze Slezska v monografii *Naše Slezsko* (1903). Zatím třemi svazky *Blatáckých písní* v úpravě pro zpěv a klavír se ohlašuje K. Weis, podobným způsobem vydává V. J. Novotný *Bechyňské písně* (1900), *Libické písně* (1901)

a *Řečické písně* (1906–1907), F. Sládek *Trocnovské písně* (I–II, 1902) a *Třeboňské písně* (1910), J. Bradáč *Plzeňské písně* (1907) a *Sulislavské písně* (1908) a O. Zich *25 chodských písní* (b. r.). – Významným podnětem ke sběru lidových písní se stal z Vídně centrálně organizovaný sběratelský podnik *Lidová píseň* v Rakousku. Zahájen byl 1904, v Čechách a na Moravě 1905, a výsledkem bylo mnoho tisíc záznamů písní, hudby a tanců, uložených ve sbírkových fondech Etnologického ústavu AV ČR (pracoviště Praha a Brno). Když se sběratelský podnik transformoval ve Státní ústav pro lidovou píseň (1919), podařilo se L. Janáčkově a P. Vášovi vydat tematicky syntetickou sbírku *Moravské písně milostné* (1930) a G. Jungbauerovi sbírku německých písní *Volkslieder aus dem Böhmerwalde* (I–II, 1930, 1937). V meziválečném období dále vydal J. Vycpálek zásadně významné sběratelské dílo v oboru tanečního folkloru *České tance* (1921), rozměrně koncipovaný vydavatelský projekt vytvořil K. Weis v díle *Český jih a Šumava v lidové písni* (I–XV, 1928–41). J. Jindřich se sběratelsky věnoval rodnému Chodsku v *Jindřichově Chodském zpěvníku* (I–VIII, 1926–55). Z prostředí brněnského Slováckého krúžku vzešlo zásluhou J. Poláčka 7 svazků *Slováckých písniček* (1936–46, 1950–60), J. N. Polášek s A. Kubešou zpracovali 5 svazků *Valašských písniček* (1939–46). Před vypuknutím 2. světové války vydává G. Jungbauer a H. Horntrých další sbírku písní Němců na území Čech, *Die Volkslieder der Sudetendeutschen* (1938); už za války vydal Josef Horák *Krkonoské koledy* (1939). – Po 2. světové válce bylo vydáno několik antologií složených ze zápisů různých sběratelů. K nim např. patří Horákův *Humor, vtip a satira v české lidové písni* (1947), Plickův, Volfův a Svolinského *Český rok v pohádkách, písních, hrách a tancích, říkadlech a hádankách – Jaro; Léto; Podzim; Zima* (1947–1960), Plickův *Český zpěvník* (I–II, 1940, 1959), Čihákovy *Jihočeské lidové písně* (1961), Gelnarův *Národní zpěvník* (1965) či Trojanovy *Lidové písně z Moravy a Slezska* (1995). – Sběrateli byly získány a vydány další původní, zpravidla regionálně vymezené sběratelské celky, a zejm. v poslední čtvrtině 20. stol. docházelo k vydání starších, historicky významných sbírek, jejichž vznik sahá do počátku 19. stol. Celá řada sbírek věnovaných národopisným regionům nebo různým folklorně bohatým oblastem vznikla především na Moravě. K mimořádným edicím patří *Živá píseň* (1949) V. Úlehly, významná nejen písňovými zápisy ze Slovácka, ale také rozsáhlou doprovodnou studií, o rok později vydává

H. Bím *Lidové písně z Hustopečska* (1950), dále O. Sirovátka *Boskovický zpěvníček* (1953), J. Černík *Záleské písně z okolí Lubačovic* (1955), K. Vetterl a Z. Jelínková *Lidové písně a tance z Valaškokloboucka* (I–II, 1955, 1960), J. Mojžíšek *Lidové písně z Těšínska* (1956), J. Gelnar a O. Sirovátka *Slezské písně z Třinecka a Jablunkovska* (1957), A. Kubeša *Valašské písničky* (1958), J. Poláček *Lidové písně z Hané* (I–II, 1962, 1976), J. Kružík *Lidové písně z Podluží* (1975), D. Holý *Hornácké písničky ke koštu vína* (1976), O. Hrabalová a P. Klapil *V Zábřeze na rynku. Lidové písně severní Moravy* (1987), J. Kovařík a P. Hudeček *Krajem zavádky* (1987). Pozoruhodné profily interpretů vytvořili D. Holý v *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka* (1984), J. Pajer v monografii *Marie Procházková (1886–1986) – Zpěvačka ze Strážnice* (1986), Václav a Věra Frolcovi a J. Pajer v monografii *Primáš Slávek Volavý* (1990) – Moravským lidovým tancům byly např. věnovány tyto sbírky: V. Socha, *Lidové tance na Lašsku* (1948); M. Špičková-Matoušková, *Slovácké tance* (1950); M. Zeman, *Hornácké tance* (1951); C. Hykel, *Lidové tance ze Štramberka na Lašsku* (1953), F. Bonuš, *Lidové tance na Lašsku* (1953), F. Svoboda, *Lidové tance z Líšně* (1954), L. Mátlová-Uhrová, *Hanácké tance z Tovačovska* (1954), Z. Jelínková, *Lidové tance na Slovácku* (1954) a *Valašské lidové tance* (1954), R. Kubeš a Z. Jelínková, *Horácké tance* (1956), H. Podešvová, *Polka a lidové tance na Opavsku* (1956), J. Ország-Vranec, *Tance z Nového Hrozenkova na Valašsku* (1957), Z. Jelínková, *Kola, reje a taneční hry na Brněnsku a Oslavansku* (1958) a *Lidové tance a taneční hry na Podluží* (1962), L. Mátlová-Uhrová *Lidové tance a taneční hry z Hané* (I–IV, 1979–81), Z. Jelínková, *Lidové tance z Vizovska* (1984) a *Tance ze Žďárska* (1986), H. Podešvová, *Lidové tance na Těšínsku* (1988), Z. Jelínková, *Horácké tance z Telečska, Třeštska a Dačicka* (I–III, 1989). – Na folklorní prostor Čech se po 2. světové válce mj. soustředili sběratelé: L. Kuba, *Česká muzika na Domažlicku* (1947), J. Pomahač, *Lidové písně ze Žinkovska* (1953), F. Bonuš – H. Livorová – J. Pospíšil – V. Vycpálek, *České tance* (1953), F. Suchý, *Lidové písně a tance z Polabí na Královéměstecku* (1955), F. Bonuš, *Tance písně a hudba plzeňského kraje* (1955), P. Krejčí, *Pojizerské a podještědské písně a tance* (1963), J. Janda, *Prácheňský zpěvník* (1970), R. Lužák, *Chodské písně a pohádky* (1976), Z. Soukupová, *Jihočeské tance* (I–II, 1979), J. Režný, *Lidová zpěváci na Prácheňsku* (1979), J. Oliva – J. Pazderka – F. Koblenc, *Severní Čechy v lidové písni*

(1980), K. Krejčí – J. Procházková, *Písně, tance a lidé v Podkrkonoší* (1984), J. Režný, *Konopická na Prácheňsku a v Pošumaví* (1987); *Lidové písně z Pelhřimovska* ze sběru Františky Jandové (I, Počátecko, Žirovnicko), Josefa V. Kratochvíla (II, Podstražištsko) a Stanislava Kouby (III, Pacovsko) vydali J. Trojan (1984) a L. Tyllner (1986, 1993); A. a M. Balounovi publikovali *Lidové písně a tance nejzápadnějších Čech* (1993). Zásluhou Z. Mišurce se nového vydání dočkaly Erbenovy *Prostonárodní české písně a říkadla* (1984–90), tentokrát spojující nápěvy s kompletními texty. – Některé sbírky uspořádali autoři žánrově: O. Sirovátka *Lidové balady na Slovácku* (1965), J. Pajer *Ten vánoční čas. Sto koledí z Moravy, Strážnice* (1990), M. Šrámková – O. Sirovátka *Katalog českých lidových balad* (1990), A. Sulitka *Hola, pastuškové. Koledy ze Slezska* (1992) nebo L. Tyllner *Jihočeské Vánoce. Koledy, zvyky, obyčeje* (1992). J. Miškeřík vydal *Hornácký zpěvník sedláckých* (1994) a R. Rejšek *Východočeské mateníky* (1993). – Způsob zpracování sbírek je různý: jak rozsahem území, tak zřeteli výběru repertoáru i způsobem uvádění písní a dalších poznatků o nich. Kromě celého útvaru (textu i nápěvu), což nebylo vždy samozřejmé (např. u Koželuhy), se i mnohem později ještě objevují pouze texty, písně jsou uváděny jen jako básnické výtvořky. Už v nejstarších sbírkách (Sušil, Erben) se, zatím nedůsledně, odkazuje na varianty a paralelní znění v jiných edicích. V různé podobě a míře se posléze objevují další informace o písních, nejčastěji jako

komentáře týkající se interpretů, rozšíření písní a jejich osobitých regionálních nebo stylových vlastností. Jsou různého rozsahu: od pouhých odkazů na další sbírky až k malým studiím či pojednáním o jednotlivých zápisech. Ne všechny edice jsou však takto vybaveny, ještě méně se lze setkat se speciálními rejstříky. Edice milostných písní L. Janáčka a P. Váší obsahuje registr sestavený V. Helfertem na základě průběhu melodie začátku písně. Další se nalézá až ve sbírce O. Hrabalové z Kyjovska, kde jsou písně tříděny a řazeny na základě analýzy metricko-rytmické stavby, Tyllnerovo vydání Kunzovy sbírky užívá k označení nápěvů a pro srovnávací práci číselné kódy. Spíše jen výjimečně bývá připojen např. úplný seznam písní z určitého regionu, tedy i těch, které nebyly do výběru v edici zařazeny (sbírky z Valaškokloboucka a Kyjovska). Vydavatelství hodnotné edice po r. 1989 systematicky vycházejí péčí pracovišť Etnologického ústavu AV ČR: vedle uvedených edic V. Thořové vydala D. Stavělová *Lidové tance v guberniální sbírce z roku 1819* (1996), L. Tyllner guberniální sbírku T. A. Kunze *Böhmische Nationalgesänge und Tänze* (I, Faksimile, II Texty, 1995), Z. Mišurec, *Výstavní zpěvník Jana Pelára* (1995), M. Toncrová *Lidové písně z Horácka* (1999), J. Traxler *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic* (I, 1999), M. Toncrová s L. Uhlíkovou Zemanovými *Hornácké písně* (2000) a M. Toncrová *Písně z Lašska Františka Lýska* (2004).

Lit.: Č. Zíbrt: *Bibliografický přehled českých národních písní*. Praha 1895; J. Horák: *Naše lidová píseň*. Praha 1946; K. Plicka – F. Volf – K. Svoboda: *Český rok v pohádkách písních, hrách a tancích, říkadlech a hádankách IV. Zima*. Praha 1960, s. 413–430 (*Prameny*); K. Vetterl: *A Selected Bibliography of European Folk Music*. Praha 1966; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987; O. Hrabalová: *Průvodce rukopisnými sbírkami Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, pracoviště v Brně. I Soupis písňových rukopisných sbírek, II Slovník sběratelů lidových písní*. Brno 1983; V. Thořová: *Prameny ke studiu vývoje lidové písně v Čechách ve 20. století*. MS 9, 1986, s. 31–98; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989, zejm. s. 149–179; J. Traxler: *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic I*. Praha 1999, s. 21–71 (*Soupis pramenů*). [lt + mt]

sebevrah, samovrah – člověk, který úmyslně ukončil svůj život násilným způsobem. Vztah k sebevrahům byl ovlivněn církevním učením, odmítajícím sebevraždu jako nepřirozený čin, který je v rozporu s křesťanským pojetím smrti. Také světská správa považovala sebevraždu za zavrženíhodnou a vrchnost měla až do konce 16. stol. právo zaba-

vit celý sebevrahův majetek. Podle lidového výkladu byl s. ve spojení s ďáblem, a tak se jako osoba nečistá mohl stát po smrti revenantem. Odsuzující postoj církve a strach ze sebevrahů vedl ke zvláštním způsobům jejich pohřbívání. Prameny z 15.–16. stol. vypovídají o tom, že podle saského práva sebevrahy popravovali a potom upalovali (sev. Morava a Slezsko). Aby nebyla zneuctěna posvěcená půda, pochovávali je mimo hřbitov, nejčastěji na místě, kde skonali. Zakopávali je také na hranicích katastrů, na křížovatkách cest, v lese, mezi trnám apod. Později, za vlády Josefa II. (1780–1790), byl sebevrahům vyhrazen na hřbitovech zvláštní prostor, obvykle v koutě při zdi; mnohdy je nenesli hlavním vchodem, ale přehazovali přes zeď. Sebevrahům byl odepřen pohřeb s církevními obřady. Pochovávali je až po setmění bez kněze, nesmělo se jim zvonit, aby zvony neztratily účinnou moc při zahánění živelných pohrom, na jejich hrobě nebyl postaven pomník a nesloužila se za ně zádušní mše. Nikdo nechtěl s. vést na voze, nesli ho na kůlech nebo vezli na trakaři. Do jámy kladli sebevrahy bez rakve, jen v pytlovině a v šatech, v nichž je našli, a dávali jim tam i nástroj, kterým si vzali život. S. pochovával kat nebo pohodný (později hrobník), pokud možno v noci, po západu slunce nebo brzo ráno. Aby nestrašili a neznepokojovali živé, probodával jim kat srdce osikovým kulem nebo jim oddělil hlavu rýčem. Tyto praktiky, ve středověku běžné, se místy konaly ještě na konci 18. stol. Zvláště nebezpeční byli podle lidových představ oběšenci, kteří mohli způsobit silnou vichřici, krupobití a neúrodu. Obecně bylo rozšířeno přesvědčení, že oběšenému je třeba dát políček, aby nestrašil. Lidová víra ve společní sebevrahů s čerty vedla k řadě pověr o kouzelné moci předmětů, které měli při sobě. Používaly se k čarování: měly přinést štěstí v kartách, v lásce, v obchodování, zajistit peníze a majetek, zdraví dobytka, blahobyt v domě. Na hrob házeli kolemjdoucí sebevrahům větve a kamení (zejm. na rozcestích), aby napomohli jejich očistě a zabránili jejich návratu na zem. Podobnou úlohu měl také mák, který na Moravě sypali na hroby utopenců. Aby duše s. nenašla cestu zpět do domu, nevynášeli ho dveřmi, ale protahovali pod prahem, oknem nebo probouranou zdí.

Lit.: Z. Winter: *Svědectví mrtvého*. ČL 1, 1892, s. 155–160; J. Šimeček: *Pohřeb oběšence na začátku věku XIX*. ČL 21, 1912, s. 184–190; J. Skopal: *Smolno*. ZK 8, 1925, s. 47–50; A. Navrátilová: „Nečistí zeměl“ v *posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu*. ČL 82, 1995, s. 21–31. [an]

sedlácká, **hornácká sedlácká** – párový točivý tanec 2/4 taktu s volnou vnitřní vazbou z oblasti Hornácka. První zmínku o s. na základě příspěví sběratele M. Zemana uveřejnil F. Bartoš v díle *Lid a národ II* (1885), týž popis byl otištěn i v Bartošově druhé písňové sbírce (1889). Zde se zmiňuje o tanci starosvětská jako o starším druhu s. Sedláckou a starosvětskou se zabýval také L. Janáček, zajímal ho hl. rytmus písní, styl hry hudců a mužský zpěv při tanci (studie *O hudební stránce národních písní moravských* ve třetí Bartošově sbírce, 1899–1901). Název s. jako označení točivého tance venkovských vrstev je rozšířen ve variantách (*sedlcká*, *sedliacka*) i v dalších oblastech jihových. Moravy a záp. Slovenska. Hornácká s. patří z hlediska hudebního, pohybového a kompozičního k nejobhatším druhům točivých tanců. V dochovaných typech, které na Hornácku podrobně popsala Z. Jelínková, lze rozlišit tři (i vývojově) odlišné vrstvy: s. velicko-vrbeckou (Velká n. Veličkou, Javorník, Hrubá Vrbka, Kuželov, Malá Vrbka), jednodušší s. lipovskou (Lipov, Louka) a s. z Nové Lhoty, kde je možno zaznamenat tři vývojové varianty. S. se vyznačuje improvizovaností, volností ve volbě a vazbě tanečních figur. Nejjednodušší taneční kompozice s. může být složena jen z předzpěvu taneční písně a ze společného víření jedním nebo oběma směry, které mohlo být proloženo nebo ukončeno drobnými podupy nebo nízkými poskoky s přídupy druhé nohy (*dupkání*). Další součástí tance je cifrování tanečnicka a točení tanečnice, které je často bohatě kompozičně rozvedeno při navazování na zpěv chlapce nebo na společné víření.

Při předzpěvu se taneční dvojice pohupovala vpřed a vzad nebo do stran, tanečnická dvojice stála vedle sebe nebo tanečnice provádějící volenku stála za partnerem s pravou rukou položenou na jeho rameni a držela se s ním rukou levou. Pohybový charakter s. je (podobně jako u jiných točivých tanců) tvořen základním vířivým krokem, jenž vychází z rytmu doprovázející hudby. Vykračovala vnitřní noha, krok je charakteristický zvláštním podtrháváním (zvrtem) a je členěn na dvě ostře rytmizované fáze, které jsou patrné hl. u tanečnicka, ženský krok není tak výrazný. Po hudební stránce analyzoval velicko-vrbeckou starosvětskou D. Holý. Hudební doprovod tvořily gajdy nebo hudecké muziky, k nimž se ve 20. letech 20. stol. připojoval i cimbál. Tanec je členěn improvizovanými instrumentálními mezihrami a dohrami, tzv. ciframi. S. patří k nejlépe zdokumentovaným tancům na Moravě.

Lit.: M. Zeman: *Hornácké tance*. Praha 1951; Z. Jelínková: *Tanec*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 431–437; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik. Volkstümliche Tanzmusik auf der mährischen Seite der Weißen Karpaten*. Brno 1969, s. 125–185; Z. Jelínková: *Hornácká sedlácká. Monografie lidového tance*. Hodonín 1983; Z. Jelínková: *Slovácko*. Popisy tanců ke stejnojmenné videokazetě. Strážnice 1996. [zj + mp]

sedlák (tanec) viz **furiant**

sedlák, za feudalismu poddaný, který měl větší výměru statku (lán, půllán, čtvrtlán) a vlastnil potah. Ze všech kategorií poddaného obyvatelstva měli sedláci největší po-

vinnosti k vrchnostem, ať to byly platy, naturální dávky nebo roboty. – Byli povinni potažní robotou, zatímco ostatní poddaní konali robotu ruční. Mezi sebou se lišili velikostí gruntů a mírou poddanských povinností. Byli osedlími na původní rustikální půdě a účastníky výhod obecního statku (obecního jmění). Po zrušení poddanství 1848 nabyl výraz s. širšího významu, označoval soběstačné rolníky, příslušníky selského stavu. 1868 byl přijat říšský zákon o svobodném dělení selských statků, na který navazovaly zemské zákony: na Moravě 1868 a v Čechách 1869. Selský stav se dočkal i samostatného politického zastoupení 1899 založením samostatné politické strany, české strany agrární. Po 1. světové válce byl změněn název agrární strany na Republikánskou stranu československého venkova (1919). Ta pod vedením A. Švehly (1873–1933) hájila zájmy všech zemědělských vrstev a prosadila a uskutečnila svou koncepci první pozemkové reformy. Velký důraz kladla na program obnovy tradičních obyčejů. Po 2. světové válce náležela tato strana mezi ty politické strany, které nebyly cíleně obnoveny. Selský stav byl likvidován při kolektivizaci.

Lit.: K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949, 2. vyd.; V. Dostál: *Antonín Švehla*. Praha 1990, 2. vyd.; V. Frolec: *Mikrostruktura tradičního lokálního společenství v Čechách a na Moravě v 19. stol.* SN 38, 1990, s. 117–132. [jhn]

sedlářství, řemeslo zabývající se zhotovováním předmětů z kůže, zejm. sedel, koňských, volských a kravských chomoutů a strojů, kožených pásů, řemenů a kočárových potahů. Tento široký výrobní rozsah zajišťoval s. v 19. stol. Ve středověku některé výrobky zhotovovali specialisté, např. uzdaři, řemenáři, kočárníci; spolu se sedláři se objevují v archívních pramenech od 13. stol. Řemenáři prosperovali jako samostatné řemeslo ještě v 19. stol., kdy vyráběli hnací řemeny pro tovární provozy. – Základním materiálem pro sedláře byla zpracovaná kůže (useň) různých kvalit, od jemné (na ozdoby) po pevnou a silnou hlazenici, získávanou z hověziny. Vyčiněnou useň kupovali sedláři od koželuhů. Přípravou kůže se sedláři nezabývali, pouze její konečnou úpravou, tj. černěním nebo barvením. Nejobecnějším výrobkem, který dal řemeslu jméno, byla sedla pro jízdu na koni. Byla žádána po staletí, kdy byl kůň a vůz tažený koněm nejdůležitějším dopravním prostředkem. Pro koňský zápah byl důležitým sedlářským výrobkem chomout, spojený s postraňky, kterými přenášel kůň svou

sílu na tah. Sedlo a chomout musely odpovídat anatomii koně, aby ho netlačily a nedřely. Měly obvykle dřevěnou kostru, polstrování vycpané žíněmi, senem nebo slámou a kožený potah. Chomouty se šily někdy bez dřevěné kostry, tvarované jen stříhem a pevnou vycpávkou. K sedlu patřilo řemení na jeho upevnění: zápinky, obříšník, podbříšník, třemenice (řemeny, na nichž visely třmeny). K chomoutu náležely kožené postraňky, uzda a opratě. Chomout pro koně měl uzavřený oválný tvar, volský chomout byl dole otevřený. Chomouty i postroj na koně se zdobily stříškami, dečkami, kovovými přezkami. Kromě chomoutů a strojů zhotovovali sedláři opasky a řemeny, určené pro přidržování oděvu. – K základním sedlářským nástrojům náležely nože různých tvarů (krajáky, příkrajovače, žabky, nože tvaru půlměsíce, hranořízky), sedlářská kladívka na úpravu tvaru kůže, nůžky a kleště. Sedlářská jehla na sešívání dílů reznou nití měla tupou špičku, protože sloužila jen k provlékání nitě dírkami, které sedlář do kůže propichoval šídlem. Pokud sedlář sešíval díly řemínky, užíval k propichování šídlo s plochým průřezem a řemínek zašpicatělým koncem dírkami protahoval. Stejnou technikou dělal sedlář ozdoby z protahovaných barevných řemínků a štípaných pavích brk. Pomocným nástrojem byl sedlářský koník, obdoba dřevařské strouhací stolice. Šlo o lavici s kolmo vsazenou deskou, která držela dřevěný svěrák, ovládaný šroubem. Do svěráku upevňoval sedlář díly určené k sešití, protože potřeboval obě ruce volně k propichování kůže a protahování nití a řemínků. Kromě toho užíval různé pomocné svorky, příchytky, dřevěné podložky a špalky pro krájení a tvarování kůží. Ke zdobení sloužily kovové raznice, kterými se za horka vyrazily na kůži motivy teček, koleček, kroužků a vlnovek. Jinými raznicemi se prorážely ozdobné dírký a okrajové vlnkovité ozdoby. Některé výrobky se zdobily vyšíváním hedvábnou nití, lyonským drátem (plochý proužek kovu), štípaným pavím brkem a protahováním barevných kůžiček. Od konce 1. poloviny 20. stol. s úbytkem koní, koňských a kravských potahů i kočárů ruční sedlářská výroba pozvolna zanikala. Na konci 20. stol. pracují již jen specialisté, kteří se věnují hl. výrobě potřeb pro sportovní jezdeckví. V. t. kožedělná výroba.

Lit.: A. Pecelt: *Mizející řemeslo*. Praha 1958; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 66–73. [hš]

sedmilhář viz lhář

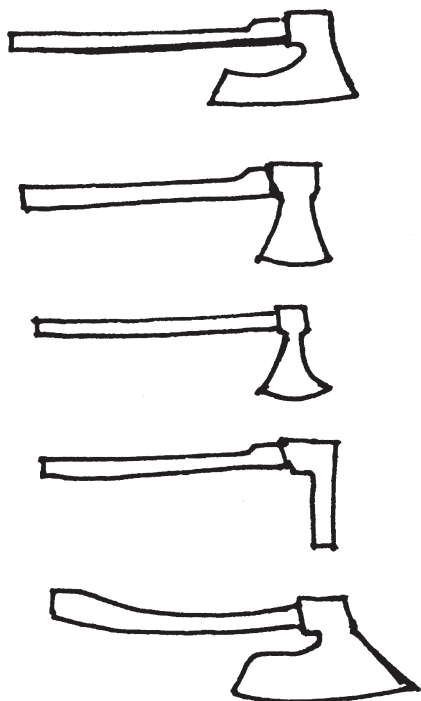

Seikilova píseň v novodobé notaci

Seikilova píseň, součást pozdně antického epitafu (náhrobního nápisu), který byl nalezen na pomníku muže jménem Seikilos ve městě Tralles v sev. Kárii (Malá Asie, nyní turecké město Aydin). Pomník pochází z přelomu 1.–2. stol. př. n. l., a jak bylo objeveno 1883, je tu vlastně skryt notovaný *skolion* (píseň přednášená při hostině), přepisovaný podle některých badatelů samému Seikilovi, o němž není blíže známo nic, než že byl patrně řecko-sicilského původu. Píseň se nachází na úrovni 6.–11. řádku epitafu. Po stránce výškové se opírá o písmena jónské abecedy a po stránce rytmické a přednesové je tvořena jednoduchými grafickými symboly. Existuje celá řada přepisů do moderní notace, v detailech i v teoretickém výkladu nápěvu někdy odlišných. Český překlad (F. Stiebitz) zní: *Co živ jsi, zář, / zármutku všeho buď prost, / jen krátce dáno je nám žít; / čas vyžádá sobě daň svou sám*. Nápěvné paralely S. p. byly hledány v různých částech Evropy, mj. též v moravské a slovenské lidové písni. Jestliže odkazy na přímé varianty je třeba brát s velkou rezervou, pak strukturální souvislosti zavrhat nelze. Uměleckou formou to prokázali v krátké hudební skladbě Moravský Seikilos (1974) M. Štědroň a A. Parsch.

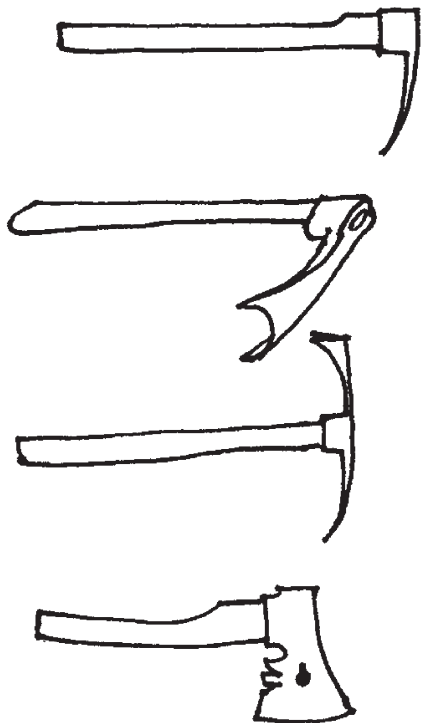
Lit.: J. Hutter: *Hudební myšlení. Od pravýkřiku k vícehlasu*. Praha 1943, s. 253–262, 530; C. Sachs: *The Rise of Music in the Ancient World*. New York 1943; citace podle pol. překladu *Muzyka w świącie starożytnym*. Warszawa 1981, s. 227, 233, 235–237, 253, 265, 282–284, 287, 289, 290, 299, 305, 311; F. Stiebitz: *Řecká lyrika*. Praha 1945, s. 175; V. Úlehla: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 161; J. Kresánek: *Slovenská ľudová pieseň so stanoviska hudobného*. Bratislava 1951, s. 182–188; C. Sachs: *The Wellsprings of Music*. The Hague 1962, s. 58; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik. Volkstümliche Tanzmusik auf der mährischen Seite der Weissen Karpaten*. Brno 1969, s. 31; R. Schlöterer: *Das Seikilos-Epithaph mit den Erfabungen der Musikologie betrachtet*. Anuario Musical 39/40, 1984/85; *In memoriam prof. Dr. Maurius Schneider*. Barcelona 1986, s. 249–263; J. Kresánek: *Tonalita*. Bratislava 1982, s. 93; M. K. Černý: *Hudba antických kultur*. Olomouc 1995, s. 39, 47, 172.

[dh]

Sekery – bradatice, porážecí sekera, lícovka, hlavatka, širočina

sekera, jednoduchý nástroj složený ze železného klínu (s vykovaným plochým břitem a okem na druhém silnějším konci) a z násady (topůrka) pro uchopení. S. se používala v domácnosti a při zpracování dřeva

Sekery – teslice plochá, teslice žlabovka, teslice oboustranná, lícovka jednoručka

v různých odvětvích řemesel. – Ke štípání dřeva sloužila s. úzkého klínovitého tvaru, k jeho opracování i k osekávání větví či tvarování s. se širším břitem, k tesání trámů s. se širokým břitem, velkou plochou a okem vykovaným (i v podobě tulejky) šikmo tak, aby se topůrka odchylovalo od roviny pracovní plochy s. V tesařství se proto rozlišovaly sekery pro pravou a levou ruku.

– Mezi dvouruční speciální sekery patří: a) s. porážecí (*pantok, podtínací, štípací, kladní*) ke kácení, vrubování a štípání; b) lícovka k oštěpání; c) hlavatka (*hlavačka, hlavatice, hrubovací, vrubovací, oštěpačka, pantok*) k vrubování, oštěpání, páčení, štípání a manipulaci se dřevem; d) širočina s bočím toporem a dlouhou čepelí (*křídlouka, bradatice, stříhovačka, tesačka, tesna*) k omítání; e) teslice plochá (*dlubna, kopačka, motyčka, náseč, příručnice, tesla, texla*) k zátesům sedel, omítání výřezu, tesání oblouku a okosení; f) teslice dutá (*plochá žlabovka*) k tesání žlabů; g) teslice rournická k opracování dřevěných rour; h) teslice oboustranná (např. s kombinací ploché a duté). – Sekery převážně jednoruční jsou: a) lícovka malá (*pobíječka, lícní, šindelářská*) k drobnějšímu tvarování, zvl. k práci na špalku; b) širočina (*toporek*) k drobnému omítání jako lícovka; c) křížovka (*křížatka, příčnice, tesla*) kombinovaná teslice s hlavatkou; d) dlabatka (*dlabač, dlabáčka, dlátovka, pucovací dláto, pucovka, štosok*) k cídění zádlabů, zátesů a rohů. – Násada byla dlouhá u s. štípací, kratší u s. používané k opracování menších kusů dřeva. Byla zhotovena z tvrdého dřeva (jasan, buk, nejvyšší kvalita tis), měla oválný průřez, někdy podélné prohnutí a koncové

rozšíření pro snadnější držení (dřevorubecké sekery). – Řeznická s. se podobala tesařské, neměla však vychýlení ve směru topůrka.

Lit.: V. Štajnochr: *Tesařské sekery, nástroje tesařské technologie*. MVP 16, 1978, s. 148–168; 17, 1979, s. 14–39; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 95–134.

[jlg]

selská jízda, zemědělský spolek, jehož účelem je pěstovat jezdecký sport, budovat porozumění pro zdárný chov koní, podporovat ušlechtilé chovatelské snahy, probouzet v členstvu smysl pro kázeň, řád, pořádek a pečovat o jeho odbornou výchovu. Těchto cílů se snaží spolek dosáhnout jízdou na koni, zaváděním jednotné cvičební soustavy, pořádáním závodů a společných vyjížděk, účastí na národních a zemědělských slavnostech, pořádáním kurzů, přednášek a exkurzí za součinnosti chovatelských spolků pro povznesení chovu koně. Členové jsou povinni zúčastnit se jezdeckých cvičení a vlastnit spolkový kroj. – Selské jízdě navazovaly na selská jezdecká banderia, která vznikla na české vesnici po zrušení poddanství. Nejsilnější selské jezdecké spolky vznikly na Podbrdsku, na moravském Slovácku a v Podkrkonoší. 1923 začalo vedení Republikánské strany českého venkova (agrární) uvažovat o vytvoření jednotného organizačního rámce pro selská banderia. 1924 vznikla organizace *Ústředí selských jízd Praha*, při níž vzniklo i *Ústředí jezdeckých odborů dorostu*. 1925 se konal v Praze říšský sjezd selských jízd, na němž se sešli delegáti z 103 okresů

včetně Slezska a Slovenska, a 1926 se obě jmenované organizace sloučily pod názvem *Ústředí selských jízď*. Tento spolek měl již tehdy vytvořenu přesnou organizační strukturu. Nejnižší složkou byly okresní selské jízdy, následovaly sbory na župní úrovni, nejvyšší bylo Ústředí. V jeho čele stál starosta, jemuž bylo podřízeno pět místostarostů. Po stránce velitelské vedl selské jízdy říšský náčelník se třemi zemskými náčelníky a říšským praporečníkem. Obdobně byly rozděleny funkce na župní a okresní úrovni. Selské jízdy se orientovaly především na pěstování jezdeckého sportu a na chov koní. Spolek vydával časopis *Chovatel koní*. Selské jízdy úzce spolupracovaly se Sokolem, střeleckými organizacemi i se samotnou armádou. 1942 byl spolek nacistickou okupační správou zakázán, označen za organizaci německé říši nepřátelskou a jeho majetek byl zabaven. Mnoho členů selských jízď nacisté popravili, mnozí zahynuli v koncentračních táborech. Po osvobození 1945 byly cíleně zakázány vybrané politické strany, z nichž nejsilnější a nejvlivnější byla právě agrární. Rovněž usílí selských jízď o reaktivaci se setkalo se značnými potížemi. Již 13. 12. 1945 podal příslušnou žádost na ministerstvo vnitra bývalý starosta Ústředí selských jízď J. Zatloukal. Komunistický ministr vnitra V. Nosek prováděl formální úmyslné průtahy a nakonec ministerstvo vnitra odpovědělo záporně. Tehdy se vedení selských jízď obrátilo na Nejvyšší správní soud se stížností na jednání ministerstva vnitra; soud ji projednal dne 12. 5. 1947 a rozhodnutí ministerstva vnitra zrušil. Spolek tehdy mohl začít fungovat. První větší akcí měly být jezdecké závody, které se měly konat ve východočeských Nechanicích ve dnech 6.–7. 7. 1947. Orgány ministerstva vnitra a SNB i předseda ONV v poslední chvíli slavnost zakázali. Únorový státní převrat definitivně přerušil činnost selských jízď na celá desetiletí. Teprve v červnu 1990 byly schváleny nové stanovy okresní s. j. se sídlem v Lysé n. Labem, které navazovaly na původní. Obnovené selské jízdy začínají svou činnost za ztížených podmínek. Selský stav jako takový nelze obnovit a jezdeckých koní je nedostatek.

Lit.: Z. Jirásek: *Nechanická aféra 1947*. Hradec Králové 1992. [jhn]

selské divadlo, sousedské divadlo, pololidové divadlo – divadelní projevy spjaté se životem a názory vesnického obyvatelstva. Pojem s. d. zavedl 1855 F. B. Mikovec (1826–1862), pojem pololidové divadlo 1951 J. Hrabák. S. d. tvoří součást tradiční lidové kultury, představuje tvorbu

lidových vzdělanců, zejm. písmáků obrozené doby. Vzhledem k vlivům knižní, školské a divadelní profesionální produkce bylo považováno za mezistupeň mezi divadlem lidovým a umělým (divadlo pololidové). S. d. jako nejmladší článek lidové divadelní tradice souviselo se společenskými změnami 2. poloviny 18. a 1. poloviny 19. stol., zejm. s procesem majetkové a sociální diferenciaci vesnice a malého města a jeho odrazem ve vědomí lidových vrstev. Písmáci jako představitelé kultury a vzdělanosti tradiční lokální společnosti byli motivováni dobovými osvícenskými názory i školskými reformami císařovny Marie Terezie, které posílily sociální pozice a prestiž kantorů a lidových vzdělanců. Kantorská hudební a hudebně dramatická produkce i povědomí tradic české předbělohorské vzdělanosti, zprostředkované evangelickými písmáky i literátskými bratrstvy zejm. v malých městech, v souvislosti se zákazem řádové divadelní produkce znamenaly aktuální podněty vzniku s. d. – Zatímco vlivem změněných společenských podmínek tradice náboženských her pod patronací církve v sousedských komunitách ustupovala, s. d., opírající se o konvence lidového divadelnictví i vlivy dobového profesionálního divadla (např. inscenace českých loutkářů, představení pražského česko-německého Vlasteneckého divadla), vývojově směřovalo k originální dramatické a divadelní tvorbě s náboženskými i světskými tématy. Zejm. prostřednictvím netradiční světské dramaturgie, odrážející stoupající národní a sociální sebevědomí tradiční lokální společnosti, se s. d. konstituovalo ve svébytný divadelní systém, přetvářející prestižní vzory podle znalostí, zkušeností a nároků lidového publika. Potřeba vlastní divadelní aktivity, vyjádřená rozvíjejícím se kulturním životem tradiční lokální společnosti, nedovolila lidovým písmákům přejímat jednotlivé podněty pasivně. S. d. vybíralo pouze ty prvky, které odpovídaly jeho společenským potřebám, myšlenkové a formální konvenci lidové tvorby, v níž se pak folklorní tradice rozvinula ve specifickou dramatickou a divadelní kvalitu, v novou ideově estetickou syntézu. – Sociálně ekonomické postavení i osobní autorita písmáků stejně jako společenské ambice a určitá výběrovost jejich tvorby dokládají, že s. d. bylo vyhraněným jevem, který se konstituoval nikoli náhodou v konkrétně historických podmínkách obrozené doby. Z dostupných údajů je zřejmé, že jeho charakter byl dán zákonitostmi folklorní tvorby a jejími vývojovými předpoklady a možnostmi. Proto byla pro s. d. jako relativně nejvíce emancipova-

nou součást folklorní divadelní produkce příznačná jak variabilita, improvizace, kolektivnost či anonymita, tak i uplatnění autorské osobnosti, čímž anonymita a improvizace byly oslabovány. Variabilita dramatu byla omezena na okruh regionu a realizovala se na podkladě fixovaného textu, který v zájmu myšlenkové aktualizace děje vedle prvků folklorní tradice využíval i netradičních látek, motivů, dramatických a divadelních prostředků vedle prvků folklorních. – Ve vývoji s. d. lze rozlišit tři základní etapy signalizující jeho historickou podmíněnost a zprostředkující úlohu mezi folklorní divadelní tradicí a vznikající českou profesionální divadelní tvorbou: a) období 60. a 70. let 18. stol., kdy se do lidového prostředí přenáší tradice školského náboženského dramatu a vzniká s. d. zatím v podobě převažující organizátorské aktivity; b) období 80. a 90. let 18. stol., kdy vlivem soudobé literární a divadelní tvorby, zejm. knížek lidového čtení a profesionálního světského divadla, došlo ke vzniku světské dramaturgie; s. d. však souběžně uchovává i tradici náboženského dramatu a z těchto vlivů vyrůstá s. d. jako specifický dramatický a divadelní systém; c) období po r. 1800, kdy v důsledku změněných podmínek společenského vývoje i programové orientace českého vlasteneckého hnutí vzniká potřeba nového přehodnocení folklorní tvorby jako kolektivní, prstonárodní kulturní aktivity, kdy písmácká divadelní produkce, sblížující se s vývojovými tendencemi profesionálního divadelnictví, se jeví jako nejvýznamnější fenomén lidové divadelní tvorby. Je dokladem vzdělanosti i kulturní úrovně lokální společnosti a jejich emancipačních snah. Proto na některých místech zaniká s. d. v rozvoji ochotnického hnutí a jinde, např. v Podkrkonoší, žije souběžně s ním až do 30. let 19. stol., kdy kontinuita písmácké divadelní produkce zaniká. S přihlédnutím k ideově tematickému ztvárnění dramatu lze říci, že zatímco české vlastenecké divadlo v duchu potřeb vznikající kapitalistické společnosti k nové národní a sociální integritě směřuje, s. d. ji předpokládá, přičemž vychází z tradičních sousedských vztahů, přežívajících či idealizovaných ve vědomí lidí. Objektívni důvody, vyplývající z nepříznivých společenských podmínek po r. 1800, ale i subjektivní pohnutky, uvědomování si vlastní ceny, vedly s. d. v pozdním období vývoje k uzavírání se do sebe. Z některých dramatu je zřejmé, že s. d. usilovalo o novou sociální integraci lidových vrstev, o pocit solidarity a soudržnosti vůči všemu, co narušovalo tradiční životní struktury.

S. d. mělo tedy funkci historickou (aktualizátor tradice), autoritativní a reprezentativní a také ideologickou. Písmácká divadelní tvorba pozdního období patřila k obranným sociálním mechanismům sousedské společnosti, přičemž české vlastenecké hnutí dávalo sousedskému divadlu sebevědomí a nové inspirační zdroje. Funkce i poetika s. d. jsou charakterizovány úsilím přispět v rámci folklorních divadelních tradic a jejich vývojových možností k intenzifikaci a prezentaci života a názorů tradiční lokální společnosti, a tím i ke zvýšení jejich sociální prestiže. – Písmácká divadelní produkce, vznikající jako nový výraz lidového estetického citění z aktuální společenské potřeby, byla charakteristická individuálním výběrem a individuální autorskou stylizací převzatých prvků. Zahrhovala věcnou i estetickou informaci, podněty sociokulturní povahy, výběr a stylizaci podřízené hodnotovým orientacím a estetickým normám lidového prostředí v mře, která rozhodovala o úspěchu a poté tradování hry lidovým publikem i o možnosti variací ze strany dalších herců, organizátorů i dalších tvůrců. Znakovost s. d. je dána povědomím normativní, hodnotové a estetické závaznosti tradiční folklorní tvorby, již však individuální tvůrčí akt propůjčuje v měnících se společenských podmínkách obrozenské doby dynamiku a stimulaci ve směru vývojových tendencí soudobého profesionálního divadelnictví. Nejznámějším představitelem s. d. pozdního období se stal F. Vocedálek-Vodseďálek (1762–1843), krejčí, švec a zedník ze Staré Vsi u Vysokého n. Jizerou, autor sedmi biblických dramát a světské hry o kněžně Libuši.

Lit.: F. B. Mikovec: *Stopy selského či sousedského divadla v Čechách*. Lumír 5, 1855, s. 809; F. Menšík: *Prostonárodní hry divadelní I-II*. Holešov 1894–95; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; Z. Kalista: *Selské čili sousedské hry českého baroka*. Praha 1942; J. Hrabák (vyd.): *Lidové drama pobělohorské*. Praha 1951; J. Kopecký: *České barokní divadlo lidové*. In: *Dějiny českého divadla I*. Praha 1968, s. 298–331; L. Sochorová: *Sousedské divadlo doby národního obrození*. AUC PhH 110, 1985; L. Sochorová (vyd.): *Sousedské divadlo českého obrození*. Praha 1987. [ls]

Selský archiv viz národopisné časopisy

sen, psychický fenomén vytváření mentálních obrazů ve spánku jako reakce mozku na prožitě události. Podle víry vkládané ve sny se mohou ve s. uplatňovat i jiné podněty (s. *věštecký* čili *prorocký*, *vzpomínky na minulé životy*, *telepatie* apod.).

Podle definice H. Bergsona (1859–1941) je s. veškerý mentální život zbavený úsilí soustředit se. Podle S. Freuda (1856–1939) s. uskutečňuje nejtajnější a nejskrytější tužby bdícího vědomí; je to pozměněná reprezentace tajného přání, jež je v rozporu s vědomým postojem, a proto je cenzurováno, tj. překrouceno, aby pro vědomí bylo nesrozumitelné, ale aby se přece nějak projevilo a žilo (odtud symbolika s.). Podle C. G. Junga (1875–1961) jsou sny přirozená regulace psychického systému. Okultisté hlásají, že s. je svobodná cesta duše dostat se na onen svět a převzít výstrahu nebo jinak načerpat obrazy budoucnosti. – Účelem s. je rehabilitace organismu, event. regulace jeho denních vjemů. Postupný útlum duševní činnosti ve spánku uvolňuje některé zážitky stojící ještě mimo centra probíhajícího útlumu. S. proto vzniká jen při útlumu ještě neúplném, v jeho nejhlubší fázi s. mizí. Doba expozice snových obrazů je velmi rychlá, trvá třeba jen několik vteřin. Útlumem zevních duševních podnětů se naopak rozvíjí duševní činnost zvláštního druhu, je více či méně uvolňováno logické myšlení a na rozdíl od stavu bdění není obsah s. pevně veden k cíli schopností koncentrace pozornosti. Jsou uvolněny i zcela potlačené zákony myšlení prostorového i časového a také zásady etické a estetické, zatímco nabývají vrchu prvky fantastické. Snové představy se ovšem snaží napodobovat i objektivní realitu a jako při normálních vjemech či halucinacích jim člověk věří. Ve s. vystupují i zcela primitivní psychické formy. Veškeré představy jeví vůbec tendenci se ve s. projevovat vizuálně. Sny jsou vnímány jako vjemy zrakové a jsou většinou i barevné. Podstatně změněno bývá vědomí vlastního já, toto se někdy ve s. i zcela ztrácí. Změněn bývá i pocit známosti či cizosti věcí, osob, situací i pocit reality. – Příčiny vzniku s. jsou jednak podněty z nejbližšího okolí, jako podráždění hmatová a sluchová, vlivy atmosférického tlaku apod., jednak podněty z vlastního organismu (např. chronická plicní nedostatečnost může navodit s. o *mře*, která saje spícímu člověku krev). Někdy vzniká i příznak tzv. anticipace, tj. k určitému podnětu může být konfabulován děj, který vybavenému námětu měl vlastně předcházet. – Z hlediska snových námětů jsou silným podnětem zážitky obzvláště citově podložené anebo ty, které se udály v bezprostřední minulosti. Do s. vstupují spíše přání skrytá, nikoli tendence plně využité již za bdění, a proto bývají podávána v symbolech, nikoliv jako odrazy skutečnosti. Ve s. se projevuje i magické myšlení v celé své zákonitosti: někdy je uváděna část za celek nebo s. zobrazuje i naprostý kontrast.

Byla doložena i závislost snových námětů na stupni získaných vědomostí. V tom je shoda s vývojem dětské psychiky a náměty dětských snů se mění s novými zážitky, navíc u dětí existuje silný emocionální podklad. Podobně i v uměle navozovaném spánku, který si tzv. čarodějnice vyvolávaly halucínogeny, se jejich sny o letech a rejích na saba-tech shodovaly, protože přesně odpovídaly jejich vlastním představám a vědomostem. Kromě snů fantastických, objevujících se v horečkách (*fantazírování*), které se přiřazují k snům vznikajícím cestou fyziologickou, v tomto případě tedy z vnitřních popudů, existují sny navozované uměle a využívané k věštění či léčení a dále i sny vyvolávané hypnotiky, event. halucínogeny. Ty byly v staroegyptských a starořeckých chrámech využívány k věštibám, k diagnostice chorob a někdy i k léčení. V běžném životě byly věštby přijímány většinou jen ze snů přicházejících spontánně, jako např. *sny varovné*, které měly člověku ohlásit hrozící nebezpečí (předzvěsti), anebo jako sny předávané telepatickým přenosem. Náhodná koincidence s. s budoucím dějem mohla pak obě události ještě i dodatečně spojit, ale není vyloučena ani možnost krátkého telepatického spojení mezi osobami citově spolu svázanými a patrně i senzibilními. – Člověk v tradiční kultuře chápal sny jako poselství buď ze světa zemřelých, anebo nadpřirozených bytostí. S. mu také poskytoval možnosti, jichž v bdělém stavu nikdy nemohl dosáhnout. Postupně vznikaly celé soubory vysvětlování a výkladu jednotlivých snů, tedy *snáře*. – V novodobé nauce o snech je sledována hl. symbolika snových obrazů. S. Freud použil výkladu symboliky snů k poznání vývoje lidské psychiky a k léčbě některých duševních chorob. Freudovu tzv. psychoanalýzu obměnil Švýcar C. G. Jung ve své tzv. analytické psychologii v symboliku *archetypů* (původní forma, vzor, znak, téma), tj. v mechanismu introverze vědomé psyché do hlubokých vrstev psyché nevědomé. S. Gróf zase spojuje snové obrazy se vzpomínkami dané osoby na její údajnou existenci v minulých životech. Metodou uměle navozeného stavu úplné změny vědomí ve spánku dosahuje i úpravy některých chorobných duševních stavů. V české lidové kultuře je rovněž doloženo užívání uměle navozených spánkových stavů pod vlivem halucínogenů v dobách čarodějnických praktik konce středověku (podle dobových zpráv byly užívány např. oměj šalamounek, *Aconitum napellus*, a rulík zlomocný, *Atropa belladonna*). Většinou byly sny vnímány v souvislosti s věštebními praktikami na základě spánku zcela spontánního. Tyto *prorocké sny* mají mnoho společného s předtuchami, a tím

vyplývají z vlastní senzibility daného jedince. Podobně jako u tzv. předzvěstí hlavní místo zaujímají *sny věšticí smrt nebo těžké onemocnění*, např. s. o postavě v bílém šatu, o vytržení nebo vypadnutí zubu, kalné vodě a blátu, černých psech nebo ovcích, prádle, které odplavalo, a o sbírání hub nebo také s., v němž smrt ohlašuje některý zemřelý člen rodiny, zejm. mrtvá šestinedělka. To vše navazuje na tradici *oneiromantie*, nauky o výkladu snů, jejíž počátky sahají do starověku. O hadačství ze s. pojednávají tištěné české knihy z konce 16. stol., např. *Snář* Vavřince z Březové a překlad knihy Henrycha Rankovia *Regiment zdraví*, pořízený A. Huberem z Riesenpachu. Jisté i dřívější zmínky o hadačích v Čechách se týkají též vykládání snů. – Ze starověkých praktik chrámových výkladů snů zůstala v Evropě ojedinělá rezidua, např. v poutních chrámech v Pyrenejích. V č. zemích je snad posledním pozůstatkem víra v prorocké sny, které se objeví během noclehů v poutních místech. Štědrovečerní a přednovoroční s. bývá stále považován za věštbu pro příští rok, stejně jako sny na sv. Ondřeje a Tomáše za věštby milostné. Novodobé výklady symboliky snů s lidovou kulturou nesouvisí.

Lit.: Anny Novákové ze Lhoty *Snář obsahující výklad všech snů*. Praha 1932, 3. vyd.; V. Příhoda: *Ontogeneze lidské psychiky I-IV*. Praha 1971–74. [jjn]

seník a) prostor pro uložení sena zpravidla v podstřeší hospodářských objektů rolnického dvora, popř. na půdě obydlí (tepelná izolace); b) hospodářská stavba určená pro uložení sena. – Nář. bývá označován jako *chlevek (kůlna) na seno* nebo *šopa*. Nejjednodušší formou s. je oboroh, zajišťující pro skladované seno jen izolaci od země a jednoduché nadkrytí. S. jako prostor

se kombinoval obvykle s chlévem pro hovězí dobytek a takto se vyskytoval buď samostatně, nebo ve spojení s jinými objekty ve dvoře nebo mimo obec (přímo na loukách v extravilánu). S. jako samostatná stavba byl zpravidla jednoprostorový a jeho stavební materiál a konstrukce se podřizovaly místní stavební tradici. Při rozsáhlejších lukařství, kdy se seno nevešlo do půdních prostor rolnické usedlosti, se seníky stavěly mimo dvůr. Seníky budované na lukách se uplatnily hl. na střední a vých. Moravě, ve Slezsku (Morávka), ve Volarech na Šumavě, v Třeboni (poprvé je dal postavit 1580 Vilém z Rožmberka na loukách, které měšťanům poskytl za pozemky, na nichž zřídil rybníky; seno vozili do dvora, až když louky zamrzly) a v blízkých vsích (Cep, Lutová), v okolí Jihlavy (Rácov) i jinde; jsou doloženy na mapách stabilního katastru (1824–43). – U většiny seníků je roubená konstrukce z netesaného dřeva, v rozích spojeného podle místních a dobových zvyklostí. Pod rohy jsou podloženy ploché kameny (pecky) tak, aby vyrovnávaly sklon terénu. Půdorys je většinou od 4 × 4 m do 5–6 × 6 m, ale někdy i více. Obvykle je v jedné ze štítových stěn vstupní otvor, často bez dvířek, na zimu se brání přístupu zvěře vetknutými větvemi. Srub nebývá zastropen a přímo na něj je usazena sedlová střecha (na Moravě pův. valbová); krytina bývala nejdříve došková. V průběhu 2. poloviny 19. stol. se šířila spolu se šindelovou krytinou i štítová forma střechy. Seníky ve Volarech mají střechu typickou pro alpské stavitelství, s deskovou krytinou zatíženou kameny. Při výměně krytiny za taškovou se změnil i krov na

sedlový. Mnohé seníky nemají otvor pro podávání sena ve srubové části, pouze dvířka ve štítu. V Karpatech se často vyskytují seníky s předsunutou střechou, tak aby pod ni mohl být postaven vůz a seno se mohlo vyházovat vzhůru jako ve stodole. – V hanáckém a slováckém Pomoraví se na lužních loukách stavěly seníky s použitím sloupové nebo rámové konstrukce z tvrdého dřeva, vypletené proutím, a se sedlovou střechou krytou došky. Proutěné výplety bylo třeba často obnovovat, a proto byly ve 20. stol. nahrazeny deskovým obložním trámového rámu. V oblasti Hornácka, Uherskobrodsko, Kopanic a luhačovického Zálesí se používaly seníky jak s roubenou, tak s rámovou konstrukcí. – Seníky stávají rozptýleně na loukách jejich majitelů, někde však vytvářely za dědinou shluky (v Javorníku na Hornácku). V době sušení sena bylo toto prostředí též místem pracovních i zábavních společenských kontaktů. Někde se v s. po dobu prací přespávalo a společně trávené večery byly příležitostí ke zpěvu. – Seno ze seníků se odváželo do dvora v obci podle potřeby v zimních měsících, obvykle za sněhu na saních. V okolí Bzence ponechávali rolníci seno v kopách pod širým nebem.

Lit.: J. Húsek – J. Klvaňa: *Hospodářské zaměstnání obyvatelstva*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 290–291; A. Plessingerová: *Materiály k lidovému stavitelství v Morávce a okolí u Frýdku*. NVČ 33, 1956, s. 335–364; J. Kšír: *Lidové stavitelství na Hané*. ČE 9, 1961, s. 248–253; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 187–188; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983, s. 182–183, 186–188. [jlg]

sestavy nástrojů tradiční hudby, ustálená seskupení nástrojů a hudebníků lidové hudby (sólový hráč, dvojice muzikantů, dudácké, gajdošské, hudecké, cimbálové a skřípkařské muziky, štrajch, šumaři, dechové kapely, souborové muziky). Literární a především ikonografické doklady z celého českého území dokazují, že v 16. a 17. stol. byl hlavním a většinou i jediným venkovským muzikantem dudák. Byl přítomen při všech lidových slavnostech, na svatbách, posvíceních, poutích a při různých dalších zábavách. Teprve na konci 16. stol. se dudák nebo gajdoš začali tu a tam sdružovat s dalšími muzikanty, především s pištky a bubeníky. Progresivní změnu v těchto univerzálních a oblastně nerozlišených nástrojových seskupeních znamenal vstup violinových nástrojů (především houslí), jejichž použití v české venkovské muzice je ikonograficky doloženo již 1650, a přibližně o osmdesát let později vstup klarinetu (nejstarší ikonografický doklad z moravského venkova 1732). – Již od konce 18. stol. se v Čechách ustálilo nástrojové sdružení dud, klarinetu a houslí,

Hudecká kapela na terči olomouckých ostrožtelců (1732)

krátké housle), k nimž se od počátku 19. stol. občas přidávaly klarinet, harfa, niněra, kontrabas a zcela výjimečně i kytara. Další typ gajdošské muziky se vytvořil na severových. Moravě, kde prim zastával gajdoš (většinou současně i jako zpěvák), druhý hlas pak jedno housle a kontry housle druhé. Také na vých. Moravě hrály až do 60. let 19. stol. dominantní úlohu gajdy, k nimž se tu a tam přidružovaly i jiné nástroje, byly-li zrovna k dispozici. – Uprostřed 19. stol. se zde odehrál přechod k *hudecké sestavě*: objevují se samostatně dvoje či troje housle, přičemž jeden houslista hraje melodii a jeden nebo dva ho harmonicky a rytmicky doprovázejí. V 90. l. se přidává baset, někdy také klarinet. Na konci 19. stol. má hudecká sestava tuto podobu: prim, druhý hlas (terc), houslové a violové kontry, velká basa, někdy také baska a klarinet. Přidávají se i žestové nástroje: nejdříve trubka, později křídlovka a lesní roh. – Teprve ve 30. letech 20. stol. se přidává maďarský velký Schundův cimbál, jehož příchod znamenal odchod žestů a vznik *cimbálové muziky*. Nešlo však o starou cimbálovou muziku v sestavě jedny nebo dvoje housle, basa a malý cimbál, která byla na počátku 19. stol. oblíbená na Valašsku, na Slovácku, na Hané a především na Českomoravské vrchovině a v přilehlých oblastech Čech, ojediněle i v j. Čechách. Ta (spolu s malým cimbálem) zanikla již v 50. letech 19. stol. Cimbálové muziky s velkým maďarským cimbálem byly již zcela jiným a jinak hrajícím nástrojovým seskupením. – Dosud téměř neznámé složení měly kapely v 19. stol. na Hřebečsku, sestávající ze čtyř nebo pěti tzv. tenkých

jemuž se především na Chodsku začalo říkat *malá selská muzika*. Vedoucím nástrojem tohoto souboru byl klarinet, který bylo nejvíce slyšet, takže hrál hlavní melodii: zastával funkci primu. Housle hrály jednoduchý terciový či sextový druhý hlas a dudy opět hlavní melodii o oktávu níže pod klarinetem. V j. Čechách se již na sklonku 19. stol. k malé selské muzice přidružovaly valdhorny (lesní rohy) a trubky. Na Hlinecku, stejně jako na Valašsku, se k dudácké muzice v 1. polovině 19. stol. začal připojovat malý cimbál a brzy i baset. Na Chebsku se ustálilo seskupení dudáka a hráče na Kurzhalsgeige (housle s krátkým krkem,

houslí (Dünngeige) a jednoho šalmajového Pläpp'nu. Zanikly před r. 1910. Unikátním jevem na českém území byly *skřípkařské muziky* na Jihlavsku, hrající na troje až osmery skřípky a jeden skřípkařský bas (Ploschperment). První zpráva o jejich existenci pochází z r. 1804 a zanikly během 2. světové války. Pro přednes jejich hry byla příznačná především *hra zplna*. Šlo o převážně lineární vedení a o stejnou rytmickou fakturu všech hlasů. – V 60.–80. letech 19. stol. se na č. venkově i v malých městech rozmohl *štrajch*. Objevoval se v nejrůznějších seskupeních podle toho, jací hudebníci byli právě po ruce (většinou šlo o vysloužilé vojenské muzikanty, kteří si z vojny přinesli i svůj nástroj). Nejčastěji se vyskytovaly soubory osmi- až desetičlenné. Byla to různá seskupení houslí, viol, klarinetů, fléten, basy, trubek, křídlovek a bubnu. Ani tyto kapely nepřečkaly 50. léta 20. stol. – V j. a jihozáp. Čechách (na šumavském Podlesí) vznikaly asi v polovině 19. stol. tří- až čtyřčlenné party, sestavené obvykle z rodinných příslušníků. Hrály většinou

Transkripce rukopisné partitury skřípkařské muziky. Jihlavsko, 1. polovina 20. stol.

na housle, flétnu, kytaru, tahací harmoniku a na jiné nástroje. Na jaře se tyto skupiny vydaly na téměř půl roku trvající cestu po č. venkově, kde hrávaly na návších, v hospodách atd. Všeobecně byly tyto skupiny známé pod názvem *šumaři*. Na konci 19. stol. nacházely uplatnění zejm. v cirkusových kapelách. Šumaři zanikli ve 20. letech 20. stol. – Snad nejvýznamnějším nástrojovým seskupením v č. zemích byly a jsou *dechové kapely*. Způsobily zánik většiny tradičních kapel a jsou vlastně jediné, které hrají v nepřerušené tradici již od 40. let 19. stol. – Při výčtu nástrojových seskupení v č. zemích nelze pominout *muziky zájmových folkloristických souborů*, jejichž činnost lze vysledovat např. v tzv.

krůžkařských aktivitách 30. let 20. stol. Jejich ideové základy byly položeny již při přípravách na NVČ 1895. Vznikaly většinou ve městech, zakládali je studenti, úředníci a živnostníci. Tyto soubory se značně rozvinuly po r. 1948, kdy se staly součástí kulturní politiky tehdejšího režimu. Jednalo se o převážně institucionalizovaná, více evokovaná než spontánní, oficiálně podporovaná zájmová seskupení, která se v různých formách zabývala (a zabývají) folklorní hudbou, folklorním tancem, ale již je nelze chápat jako tradiční folklorní soubory. Hudba a tanec jsou takto schopny docela dobře fungovat bez svého genetického podloží, bez folkloru. Souborové dudácké, hudecké a cimbálové muziky udržují již jen vnější znaky tradičně chápaného folkloru, často v podobě sentimentálního revivalismu, romantických návratů k některým znakům toho, co kdysi hudební folklor vyprodukoval. V. t. folklorismus.

Lit.: J. Markl: *Česká dudácká muzika. Partitury Ludvíka Kuby*. Praha 1962; J. Markl: *Instrumentalensembles in Böhmen*. In: *Studia instrumentorum musicae popularis II*. Stockholm 1972, s. 146–151; L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1974, s. 119–120, 147–148; P. Kurfürst: *K diferenciaci folkloristických souborů*. NA 22, 1985, s. 159–168; L. Tyllner: *Dudy a nástrojové sestavy lidové hudby v Čechách v 19. století*. ČL 79, 1992, s. 47–60. [pk]

setí, setba, síj, síje, osévání – činnost, při níž se osivo (generativní orgány rostlin: semena, plody, plodenství) vpravuje do půdy. Předpokladem s. byla od počátků pěstování rostlin vhodná příprava půdy, která spočívala především v nakypření půdy, úpravě fyzikálního stavu půdy, poměru vody a vzduchu v půdě a v dostupnosti živin pro další vývoj rostlin. Na vytvoření vhodných podmínek pro s. se podílelo základní zpracování a předseťová příprava půdy, charakterizované úslovím *tvrdá postýlka, měkká peřinka*. Po staletí se zdůrazňovala kvalita osiva (čistota, zralost, zdravotní stav, klíčivost) i vhodnost pro pěstitelskou oblast. Důležitá byla i pravost osiva (*Ústav pro zkoušení semen* vznikl v Praze 1877). – Jednotlivé druhy se vysévaly různým způsobem. Až do začátku 20. stol. zcela převažovalo ruční s. obilnin na široko. Se vznikem řádkových kultur se od konce 18. stol. šířilo s. do řádků při pěstování okopanin, olejnin a některých dalších plodin; řádkové s. převážilo v 1. polovině 20. stol. K této setbě lze přiřadit s. do špetek (hnízd) a řádkové s. na záhony při předpěstování některých

druhů (zelenina, řepa, dřeviny aj.). – Při ručním s. obilnin naširoko měl rozsévač čtvercovou plátěnou rozsívku zavěšenou na levém rameni, zbylé dva konce držel v levé ruce a osivo nabírané pravou rukou při volném kroku rovnoměrně a plynule rozséval z hrsti, obvykle při vykročení pravou nohou. Dobrý rozsévač měl osivo rozhozené pravidelně po poli (záhonu) bez neosetých mezer nebo příliš hustě osetých míst. Způsob ručního s. se v detailech lišil. – Secí stroje k s. naširoko nebo do více řádků bývaly ruční na dvou kolech, trakařové, popř. nesené, později potažní a posléze traktorové s různým výsevním ústrojím a konstrukčními úpravami podle druhů plodin a požadavků na způsob s. (hloubka, šířka řádků, hustota, přihnojování). S. řádkovými secími stroji umožnilo stanovení hloubky s., úsporu osiva asi o 1/3, regulaci výsevku, zapravení osiva do půdy a vyrovnanost porostu. Výsevek (množství osiva na jednotku plochy) se lišil podle plodiny, úrodnosti, přípravy, zaplevelení půdy, doby a účelu s.: řídká, střední a hustá setba. Výsevek (násevek) byl ve starší době shodný s mírou plochy pole, teprve josefínský katastr (1785) zavedl skutečné měření ploch. – Jarní obilí se selo hned, jakmile počasí dovolovalo, podzimní s. žita a pšenice počínalo v září až říjnu. Zdar s. zajišťovaly různé obyčeje a magické praktiky. – Jako s. se označuje také doba prací spojených s vyséváním obilí do půdy. V. t. agrární obyčeje, hospodářská soustava, míra, zpracování půdy.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 15–19; A. Špička: *Podzimní příprava půdy k setí obilnin ve Slezsku*. VČZM 8, 1935, s. 9–10; A. Špička: *Jarní příprava půdy k obilninám ve Slezsku*. VČZM 8, 1935, s. 112–114; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I-II*. Roztoky u Prahy 1989. [zt]

sezonní stavby, objekty budované mimo intravilán sídla a sloužící k dočasnému hospodářskému používání, k bydlení, přespávání nebo jen ukrytí před nepohodou. S. s. měly obvykle jednoduchou konstrukci, otevřené ohniště zpravidla na zemi mezi kameny, lůžko pryčnové nebo upravené ze slámy či větví na hliněné zemi, popř. jednoduché lavice a sedačky, někdy oddělené skladovací a chlévní prostory. Jedná se o chýše hlídačů ve vinohradech, sadech a polích, koliby pastýřů, myslivecké a rybářské přístřešky, dočasná obydlí uhlířů, dřevorubců a jiných lidí pracujících v lesních oblastech a v horách. Zcela zvláštní skupinou s. s. jsou hospodářské objekty a obydlí rolníků na vzdálených horských loukách a pastvinách, někde s dočasnými poličky, jejichž sezonní seníky, chlévy, ovčiny a obydlí i jejich postavení v prostoru s dvorem je velmi podobné formám užívaným ve stálých sídlech místního prostředí. Za s. s. se nepovažují vinohradnické stavby (sklepy a lisovny), mlýny, pily a jiné vodní stavby se šalandami pro přespávání a ke krátkému odpočinku, dále pak sušírny, pazderny a jiné dílny, protože jejich používání, byť i časově nepravidelné, nemá vymezenou sezonu. Ani lovecká čihadla se za s. s. nepovažují. – S. s. jsou obvykle spojeny s extenzivnějšími formami hospodaření zvl. v horách. V Karpatech se téměř všechna sezonní obydlí nazývají koliba, jednospádová nadkrytí *pajta* a ohrazení pro dobytek košár. Jsou spojeny se salašnictvím a chovem ovcí za účelem výroby sýra, tedy s kulturními tradicemi společnými pro všechny karpatské regiony. S. s. hrály významnou úlohu v oblastech rozptýleného osídlení, a to nejen v Karpatech. Např. sezonní chlévy s dočasným obydlím v Krkonoších zv. boudy se také měnily na trvale obývaná horská hospodářství a z mnohých z nich se staly turistické chaty. – Vzhledem k odlehlosti míst, na nichž se s. s. stavěly a vzhledem k jejich dočasnému užívání se na nich uplatnil stavební materiál obvykle

získány přímo na místě stavby a jednoduchá konstrukce, která nevyžadovala více nářadí, než byla sekera a pila. Proto se u s. s. dochovaly nejstarší konstrukční principy, jako např. socha a slemeno, kulové podpěry, pletené stěny, hliněné výmazky, krytina z větví jehličnatých stromů apod. Jednoduché úkryty či chýše hlídačů sadů apod. byly někdy jen mírně vyhloubeny v terénu tak, aby člověk mohl ležet pod jeho úrovní a byl chráněn před přízemním větrem. Nadkrytí tvořila jednodřevá nebo sedlová stříška krytá slámou, větvemi nebo deskami. Dělníci pracující v lese často stavěli jednoprostorový srub s vchodem v okapové stěně (v Karpatech častěji ve štítové), s pryčnami (často patrovými) ke spaní podél stěn a s ohništěm v rohu. To se na konci 19. stol. měnilo na zděná kamna s litinovou plotnou a ve 20. stol. se pro ubytování lesních dělníků stavěly třídlíné domky se dvěma světnicemi a průmyslově vyrobenými železnými kamny v rohu. Architektura s. s. pro lesní dělníky podléhala módnosti alpských prvků (nízké sedlové střechy, obložení s ozdobně vyřezávaným okrajem apod.), šířených německými lesníky. – Nejstarší architektonické formy salašnických kolib jsou doloženy z Těšínska, se sochovou konstrukcí. Běžné byly koliby roubené z netesaných trámů (obvykle z kmenů na místě poražených stromů), se štítovým vstupem, sedlovou střechou krytou šindelem a ohništěm při okapové stěně. Pajty pro dobytek měly také sochovou nebo sloupovou konstrukci a krytinu z desek nebo větví. Roubené byly i stavby sezonních seníků, chlévů a chlévů s kolibami (stánisek, letovisek, letnisek apod.), rozšířených nejvíce v Javorníkách. Od staveb běžných ve stálých sídlech se lišily častější polohou vstupu ve štítové stěně než v okapové (u ovčímů vždy) a spojitím velkého srubu chléva pro hovězí dobytek s malým srubem obydlí pod společnou střechou. V obydlí bylo ohniště nebo zděná pícka na roubeném podstavci s ohništěm či již zděná nebo železná kamínka, a lavice podél stěn. Podstřeší chlévů se vždy využívalo k uložení sena. Zdokonalování architektury se ve stániskách vytvářely podmínky pro dlouhodobější anebo stálé bydlení nejen pastevců, ale i jejich rodin. Mnohá takováto dočasná obydlí byla v 2. polovině 19. stol. stavěna jako chalupnická usedlost.

Lit.: J. Štika: *Salašnické stavby v Karpatech a jejich vývoj*. In: Ludové stavitelstvo v karpatskej oblasti. Bratislava 1974, s. 159–164; J. Langer: *Stavební forma sezonních a stálých sídel v Karpatech z hlediska historického a sociálního*. SN 28, 1980, s. 51–62; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983, s. 177–188. [jlg]

sháněčka, shánka – pomůcka ke zpřesnění množství zrna, zvl. obilí, měřeného v objemových (sypaných, dutých) mírách. Bylo to lehké rovné prkénko dostatečně dlouhé, aby jím bylo možno srovnat vršek zrna nasypného do dřevěné míry. S. byla na spodní straně rovná, na horní straně různě tvarovaná, obvykle s výřezem nebo rukojetí umožňující uchopení s. jednou rukou. Shánky byly někdy značeny rokem zhotovení, iniciálami majitele, popř. i zdobený. Jejich funkce zanikla spolu se zánikem měření obilí a dalšího zrna na objemové míry a zavedením nového způsobu měření množství obilí (zrnin) podle hmotnosti. [zt]

Scheitholt viz citera, kobza

Schnaderhüpfel [něm.], Schnadahüpfel, Schnitterhüpfel – krátké jednoslokové popěvky, které bývaly v rakousko-bavorském prostředí Alp zpívány jako úvod k ländleru a později se vyskytovaly i samostatně v německých jazykových oblastech Čech a vých. Evropy. Jejich název je odvozen od *schattern*, žvanit a *schwätzen*, tlachat. Jsou to žertovné, lyrické, často improvizované dvou- nebo čtyřřádky, zpívané většinou na osmitaktovou melodii ve třičtvrtovém taktu, pohybující se pouze v harmonických funkcích tóniky a dominanty. Někdy se lze setkat s trojverším, pětiverším, šestiverším a dokonce i osmiverším. Takové útvary pak bývají nazývány *Gsangln* nebo *Gstanzln*. V případě častého výskytu osmiverší v Horním Rakousku nelze vyloučit též souvislosti mezi názvem *Gstanzl* a italskou *stanza*. Termín *Tanzl*, vyskytující se v okolí Zwieselu v Bavorském lese, napovídá zase na jméno odvozené od slova *Tanz* (tanec). Také F. M. Böhme (1827–1889) uvádí, že Sch. byly melodie menuetového typu a tančily se půlobratem na místě, v čemž lze spatřovat příbuznost s pomalejším českým tancem do kolečka. Šířily se ústně, každý tanečník znal velké množství popěvek, které v pravou chvíli zazpíval, popř. podle dané situace trochu pozměnil text. V improvizaci a tvorbě těchto popěvek u krátkých veršovaných útvarů byly dokonce pořádné soutěže, jak to dokládá J. Bürger. Sch. byly hojně zpívány o svatbách, ale též jako dostaveníčko chlapce a vyvoleného děvčete. Ještě dnes jsou v jihoněmeckých oblastech a v Rakousku při svatbách a oslavách v kruhu přátel tyto popěvky a texty tvořeny a zpívány pro obveselení hostů. Také ve sbírkách německých písní z č. zemí se nalézá mnoho těchto popěvek (např. ve sbírce G. Jungbauera je obsaženo 115 melodií Sch. a 3049 čtyřverší, řazených podle tematických okruhů: Le-

benslust, falsche und treue Liebe, Heirat und Ehe, Derbsinnliches: Erotik, Spott und Scherz, Lumpenleben, Tanz und Streit). Sch. bývají někdy považovány za základ ländleru. Postupem doby byly do čtyřverší vsunovány jodlery a zpěvní slabiky nebo byla za sebe řazena dvě čtyřverší, přičemž třetí a čtvrtá řádka byla opakována jako refrén, čímž vznikaly celé písně. Některé ländlerové melodie těchto útvarů v rozsahu osmitaktové periody prostoupily i českou lidovou kulturu; zvláště patrný je tento vliv na Chodsku, kde se na ně dokonce tancoval tanec do kolečka.

Lit.: F. M. Böhme: *Geschichte des Tanzes in Deutschland*. Leipzig 1886; G. Jungbauer: *Volkslieder aus dem Böhmerwalde*. Praha 1930–38; J. Bürger: *Unser Böhmerwald*. Passau 1963, s. 139; Riemann-Musiklexikon: *Schnaderhüpfel*. Sachteil. Mainz 1967, s. 852–853; O. Hozapfel: *Schnaderhüpfel. Lexikon folkloristischer Begriffe und Theorien (Volksliedforschung)*. Bern 1996. [ts]

Schönhengst viz Hřebečko

sídelní typ, půdorysná forma venkovského nebo městského sídla, daná historickými podmínkami místa a geografickým prostředím. Předmětem národopisného zájmu je především vesnické sídlo, jehož nedílnou součástí je pluzina; tvar pluziny navazuje na půdorysnou osnovu sídla. – Sídelní geografie rozlišuje dva základní typy venkovských sídel: přírodní, jež se vyvíjely spíše samovolně podle místních poměrů bez pevných plánovacích norem, a normové, pro něž je příznačné plánovitě zakládání sídla. K přírodním typům, které jsou na území ČR v menšině, náleží hromadná ves, víska, dvorcová ves a moravské kopanice. Hromadná (shluková) vesnice se vyznačuje soustředěným půdorysem, avšak domy nevytvářejí souvislou domovou frontu, ale jsou seskupeny nepravidelně bez zřetelného plánu. U hromadných vsí je nutno rozlišovat mezi primárními útvary, vzniklými samovolně podle konfigurace terénu, a sekundárními, jež se vyvinuly z více zvětšujících se nepravidelnou zástavbou nebo z návesních vsí nepravidelným zastavením jejich středu. Hromadná ves často vykazuje traťový typ pluziny a objevuje se ve starém i mladším sídelním území. – Volnějšího uspořádání je víska (též sedliště), jen s několika sídelními jednotkami (3–10 domů), tvořícími shluky. Vyskytuje se v mladším sídelním území s pluzinou nepravidelných dělených i nedělených úseků. Rozptýlený půdorys je charakteristickým znakem dvorcové vsi, skládající se z osamělých dvorců (samot) a více. Každý tento dvorec či shluk

má vlastní pojmenování podle zakladatele (U Chovančků, Martinci, U Prdů: Velké Karlovice), zaměstnání (U Tkalců: Hovězí), rázu krajiny (Na Skále: Prostřední Bečva). Kolem administrativního jádra dvorcové vsi někdy dochází k místnímu seskupení usedlostí, vedoucímu k formování hromadné vsi. Dvorcové vsi vznikaly od 15. a 16. stol. v kopcovitém terénu na Šumavě, v Krušných horách, v Krkonoších, v Orlických horách a především na Valašsku, kde se vytvářely z pasekářských usedlostí; k těmto vsím se přiřazují i moravské kopanice, zakládáné podobně jako pasekářské usedlosti za podpory vrchnosti v době kopaničářské kolonizace v 17. a 18. stol.; tyto obce leží v střední části Bílých Karpat. U dvorcových vsí převažuje plužina scelených úseků. – Rozptýlené osídlení souvisí také s růstem populace v průmyslových oblastech (Ostrovsko) nebo v okolí velkých měst. Obyvatelé těchto samot, vázaných do určité míry na dopravní spoje, pracují v průmyslu a ve městech. – K normovým typům, vysazeným na základě určitého sídelního záměru, náležejí vedle vsí soustředěných také přechodné typy směřující k volnějším půdorysům a konečně vsi s volným až rozptýleným půdorysem. K soustředěným typům lze počítat silniční ves, ulicovku, návěsní silnicovku a návěsní ves. Uvedené sídelní typy mají na území ČR silné zastoupení. U silničních vsí jsou domy či usedlosti seřazeny vedle sebe obvykle po obou stranách cesty, která prochází obcí. Na Hané a j. Moravě jsou domy stavebně propojeny, takže vytvářejí jednolitou frontu, přerušovanou jen bočními komunikacemi. Orientace domů v těchto regionech je okapovou stranou k cestě, zatímco na ostatním území ČR jednoznačně stále ještě převládá štítová zástavba směřující do hloubky dvora. Rozrůstáním silničních vsí docházelo ke vzniku složitějších, skupinových silničních vsí žebrového, žebříkového nebo křížového tvaru. K silnicovce se váže několik forem plužiny, a to traťová, délková, resp. záhumenicová a ve zvláštějším terénu nepravá plužina traťová. V ulicové vesnici jsou domy řazeny stejně jako u silniční vsi, avšak procházející komunikace má jen místní význam, leckdy není ani průjezdná. Ulicovka někde vybíhá v malou návěs nebo návěs tvoří široká ulicovka, často vřetenovitého tvaru. Půdorys silničních i ulicových vsí je lineární. To platí i pro návěsní silnicovku, která se vyznačuje protáhlou návší. Od návěsní vsi se totiž liší tím, že délka návsi několikanásobně převyšuje její šířku. K této půdorysné formě se obvykle pojí traťová a nepravá traťová plužina s přechodem k délkové a délková plužina. – Na rozdíl od lineárních silničních

a ulicových vsí jsou vsi návěsní plošné. Hlavním znakem jejich půdorysu je více či méně uzavřená návěs různých tvarů, obvykle pravoúhlého, méně často i trojúhelníkového, lichoběžníkového, oválného a nepravidelného. Do návsi zpravidla směřují všechny důležité cesty. Výjimku představovala okrouhlice, do jejíž téměř kruhové návsi ústila pouze jediná přístupová cesta. Návěs bývá zastavěna veřejnými budovami a často i domky chudiny (volné prostranství návsi se stavebně postupně zahušťuje od konce 18. a v 19. stol.) a měla mimořádně významné místo ve společenském, ale i hospodářském životě sídla. Návěsní ves je zvlášť charakteristická pro Čechy a záp. Moravu, zatímco na Slovensku se objevuje jen zřídka. U návěsních vsí převládá traťová, nepravá traťová a délková plužina v různých variantách. Všechna normová sídla soustředěného půdorysu (vsi silniční, ulicovky, návěsní silnicovky či ulicovky a vsi návěsní) jsou převážně rozšířeny v oblastech existence starých sídel a řada z nich mohla být založena před r. 1200. – V mladém sídelním území se nacházejí vsi řadové. Existují ovšem přechodné typy mezi vesnicemi silničními a řadovými, vyznačujícími se úzkými záhumenicemi, resp. tratěmi nebo dělenými úseky (na Tachovsku, Třeboňsku, v okolí Holic a Opočna, v Moravské bráně ad.). Řadová ves se skládá ze dvou, méně často z jedné řady domů (usedlostí) nestejně od sebe vzdálených a více či méně volně seřazených podél cesty, jejíž trasa je zpravidla dána vodním tokem. V rovinatém terénu připomíná lineárním charakterem silnicovku, v horách se přizpůsobuje konfiguraci údolí, kterým obvykle klikatě protéká potok (pokud jsou domy řazeny podél potoka, sídlo je označováno jako potoční). Vzdálenost mezi domy se řídí šířkou záhumenicového pásu plužiny, navazujícího na humno každé usedlosti. Ve směru těchto záhumenic běží také komunikace kolmo k ose půdorysu sídla. Oblíbenou variantou řadové vsi je lesní lánová ves v mladém sídelním území (Českomoravská a Drahanská vrchovina) a v lesnatém území německé kolonizace (sev. Čechy a sev. Morava, opavské Slezsko). Zástavba v těchto lesních lánových vsích se často táhne celým katastrům. V sousedství lesních lánových vsí, které mohou být i návěsního typu (s plužinou scelenou do záhumenic paprskovitého tvaru), se obvykle nacházejí krátké řadové vsi střední velikosti, jejichž plužina bývá scelená do klínových záhumenic nebo má tvar plužiny délkové. – Pro karpatskou oblast vých. Moravy a těšínské Slezsko je charakteristická valašská řadová, resp. řetězová ves, u níž jednotlivé usedlosti v nepravidelných vzdálenostech

od sebe sledují cestu s potokem nebo u ní vytvářejí v určitých intervalech malé shluky. Valašské řetězové vsi vykazují prvky typů přírodních. K valašské řadové vsi se vážou nepravidelně dělené záhumenice nebo dělené i nedělené úseky. – S novověkou kolonizací (17.–18. stol.) vznikaly v odlehlejších hornatých krajích záhumenicové řadové vsi drobných zemědělců, řemeslníků, lesníků a podomáckých dělníků. – Přesnými geometrickými tvary půdorysné osnovy a plužiny se vyznačují raabizační vsi silničního nebo návěsního půdorysu, zakládáné na místě zrušených panských dvorů v 18. stol. Tyto vsi jsou vyvrcholením historického osídlení normového typu. Velmi řídké zastoupení na území ČR má řádková ves s úzkými záhumenicemi nebo dělenými úseky (osady středověkého i mladého původu). Součástí sídelního obrazu země jsou velkostatkářské dvory se scelenou pozemkovou drůbou.

Lit.: F. Říkovský: *Základy k sídelnímu zeměpisu Česko-Slovenska*. Brno 1939; J. Kramář: *Sídelní typy s ohledem na Chodsko*. ČL 1 (33), 1946, s. 76–79; Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení na Moravě*. Brno 1946; Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení v Opavském Slezsku*. Slsb 50, 1952, s. 489–508; Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení v Československu*. Práce brněnské základny ČSAV 28, 1956, s. 95–134; A. Pitteřová: *Typy nejstarších slovanských sídlišť vesnického charakteru a jejich vývoj ve světle archeologických pramenů*. ČL 55, 1968, s. 169–179; Z. Marková: *Formování sídelních typů na Novoměstsku*. ČL 57, 1970, s. 235–241; J. Vařeka – V. Jiřikovská: *Středočeská návěs*. Třebíč 1979; J. Vařeka: *Sídelní změny v novoosídleném pohraničí ČSR*. ČL 72, 1985, s. 65–71; V. Navrátil: *Uspořádání sídla a plužiny – pramen k dějinám osídlení úzce vymezeného regionu*. Historická geografie 25, 1986, s. 53–91; Z. Měřinský: *Příspěvek k možnostem rekonstrukce středověké krajiny, území zaniklých sídlišť a typů sídlišť*. AH 12, 1987, s. 247–274; K. Kuča: *Urbanistická kompozice středověkých měst a městeček v jižních Čechách*. AH 17, 1992, s. 115–130; L. Štěpán a kol.: *Chrudimsko. Utváření venkovských sídel*. Chrudim 2001. [jv]

Silvestr (zemř. 335), římský papež a vyznavač víry, který podle legendy pokřtil římského císaře Konstantina; světec (31. 12.). S. je patron domácích zvířat, dobré úrody krmiv a zdařilého nového roku. Bývá zobrazován v papežském oděvu s knihou, olivovou ratolestí, mušlí, hadem, drakem nebo býkem. – Liturgické oslavy památky sv. S. jsou doloženy od 5. stol.; charakteristickými se staly děkovné bohoslužby a požehnání související s tím, že tento den uzavírá po několika přesunech prvního dne nového roku občanský kalendář. Přestože nemá

v liturgickém kalendáři postavení svátku, v agrárním prostředí vykonávali lidé pouze lehčí a nezbytně nutné práce (Šumava). – Lidovému pojetí byly cizí dnešní divoké oslavy konce roku, provázené nemírným pitím a nejrůznějšími výstřelky, ohňostroji apod., které se šířily z městského prostředí. V souladu se světonázorem, jemuž byl cizí pohled do minulosti, měl tento svátek význam především jako předvečer Nového roku, jehož příchod byl o půlnoci vítán vyzváněním zvonů, zpěvy hlásných, hlučením apod. V souvislosti s představami magie dobrého počátku nablýhl v tradičním lidovém prostředí sv. S. významu osudového dne. Tradiční lidové silvestrovské obyčej se vyznačují snahou o příznivé ovlivnění nadcházejícího období, popř. celého roku, a mají vesměs analogie ve vánočním i jarně novoročním zvykosloví (skákání na brambory při tanečních zábavách, mytí v dešťové vodě s vhozeným penízem). Nápadná je zejm. podobnost mezi silvestrovským večerem (*druhým, malým Štědrým večerem*) a Štědrým večerem: např. předvídání budoucnosti, bohatá večeře s analogickými jídly, hlučení, práskání bičí (hluk) či představa o půlnočním zápasu personifikovaného starého a nového roku. Tato podobnost vyplývá z kalendářních posunů počátku nového roku i ze vzájemného postavení obou dnů v rámci liturgie vánočního období (Štědrý večer představoval vigílii Božího hodů vánočního, zatímco silvestr vigílii Nového roku, vánočního oktávu). Silvestrovské obyčejy doplňovaly zábavy mládeže i dospělých v hostincích, přípitky na nový rok, vzájemné návštěvy sousedů a přfbuzných i kolední obchůzky maskovaných lidí, nejčastěji starých žen (*klovcové, divé báby, ometačky*), podle nichž se celý večer krajově nazýval i babím večerem. – Pranostiky, které se k tomuto svátku vztahují, vyjadřovaly častý příchod období novoroční zimy po údobí vánočních oblev: *O Silvestru papeži, snížek si již poleží*; popř. představy o závislosti dalšího průběhu počasí na povětrnostních podmínkách v den sv. S. (úrodný rok např. signalizovaly větry od jihu a východu). Lit.: *Vánoce*. ČL 1, 1892, s. 411; Č. Zbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; E. Horváthová: *Rok vo zvykoch nášho ľudu*. Bratislava 1986; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 677–678; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

síň, chodba, předsíň – vstupní prostor domu situovaný obvykle mezi světnicí a komorou. Má funkci komunikační, částečně slouží k dočasnému uložení domácích nářa-

dí, k provádění domácích a hospodářských prací, někdy je v zadní části zřízena nebo oddělena kuchyně. – Název *síň* (stl. *sěň*) pův. označoval reprezentační a hodovní obytné místnosti v panských a měšťanských domech. S. se nacházela zejm. v patře, s návazností na komunikační předsíň a na dolní s. čili mázhaus jakožto vstupní a hospodářský prostor. Horní s. na rozdíl od jizby neměla pův. topeniště k přípravě pokrmů, pouze obvykle vytápěná z předsíně. – V tradičním vesnickém stavitelství se pod názvem s. (nář. *dum, dům, domeček, forhaus, konk, pitvor*) spojovaly značně redukované funkce horní i dolní s. panských a měšťanských domů s funkcemi jejich předsíně. Ve středověku se v síních selských statků někde pravděpodobně i mlátilo, byl tam ustájen dobytek (zvl. v zimě), uložen hospodářský inventář, spávala tu čeleď, hřadovala drůbež, někdy se tam hodovalo a tančilo. S. byla středovou částí domu, prostorem volným, někdy jen částečně zaklopeným a stejně velkým jako plocha jizby (někde i kolem 40 m²). Umožňovala komunikaci do většiny místností domu (při rozvinutém půdorysu 3–5 místností) a půdy, popř. vnitřním schodištěm i do patrových komor (někdy s pavlákou) a do sklepa. Často byla průchodná napříč domem z cesty či zahrady do dvora a dveře byly kromě nepatrného a nízko umístěného šterbinového otvoru jediným zdrojem světla v temném prostoru. Proto kultivací vstupního portálu nad jeho nadpražím vznikl malý otvor zv. světlík. – V předindustriálním období se s. zmenšovala v důsledku přesunu hospodářských funkcí do nově vznikajících hospodářských objektů ve dvoře. Stěny s. se kultivovaly pevnějším svázáním s celkovou konstrukcí domu s jedním domovým vchodem z dvorového zápraží a s oknem místo původního větracího šterbinového otvoru. Změnou jizby na světnici se do zadní s. přesunulo ohniště k přípravě pokrmů situované před ústím pece, vertikální dýmová komunikace a funkce kuchyně. K topeništi s litinovou plotnou se ke komínu připojovalo další topné zařízení s kotlem na vyvařování prádla. Stěny kolem topeniště měly být podle požárových řádů 18. stol. vyzděny, v chudších usedlostech se vymazávaly hlínou a natíraly vápnem. Kultivováním kuchyňské části docházelo k jejímu oddělení stěnou. Vzhledem k poloze topeniště a dýmové komunikace v s. byla tato část pův. roubeného domu jako první vyzděna. Vznikala tak konstrukce domu s pevným zděným jádrem, jehož klenba nesla široký komín, a k tomuto jádru se připojovaly roubené části s ostatními prostory domu. V jednoduchých domech

chalupnických usedlostí s. předělena na komoru nebo malou černou kuchyni měřila někdy jen 4 m² a do poloviny 20. stol. v ní na schodech na půdu hřadovala drůbež, pod schody stál ruční mlýnek na obilí (nejdéle v Karpatech), na vnější stěně nebylo okno ani šterbinový průduch, jen malý otvor při zemi pro volný průchod kočky. Stěna s. nesla zvenčí znaky sociální reprezentace zdobnou úpravou vstupu do domu. Soustředila se zejm. na portál a dveře. Ty bývaly zabezpečeny proti vniknutí svou pevností, závorou a zámekem. – Ve střední a severových. Evropě je s. charakteristickou středovou částí domu. V jihových. a j. Evropě je pův. vytápěným jádrem domu, k němuž se připojovaly další místnosti. Také v těch částech sev. a severozáp. Evropy, kde přežily pozdně neolitické konstrukční koncepce halového domu, byl vstupní prostor nejrozsáhlejší částí domu s převažujícími hospodářskými funkcemi a postupně ve středověku oddělovanými funkcemi obytnými do vestavěných místností. Novější výzkumy svědčí o značné územní diferenciaci v období protohistorického a ve středověku. Nasvědčuje tomu i diferencované názvosloví, v němž pojmenování síně značí i dům (např. bulh. *kášta*, něm. *Haus*). I na č. území se název *dům* ve významu s. rozšířil v jihozáp. Čechách, severozáp. Slezsku a místy na Hřebečsku a Vyškovsku. Na moravských Kopicích se pro s. užívá slovenského pojmenování *pitvor*. V odlišném názvosloví se nemění půdorysná poloha s. – Středová poloha s. vytváří symetrický půdorys domu, který v Evropě převažuje. Asymetrický domovní půdorys, u něhož leží s. v okrajové poloze domu, je rozšířený od Dánska přes část Polska až k západnímu okraji Ukrajiny a na území č. zemí se místy dotýká jen nížinné části Těšínska.

Lit.: V. Pražák: *K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu*. ČL 52, 1965, s. 267–175; V. Frolec: *K interpretaci geneze trojdílného komorového domu (ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě)*. AH 7, 1982, s. 67–77; LA, s. 196–197; J. Macek: *K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 47–66; J. Langer: *Recentní doklady předrecentních tradic v Karpatech*. In: *Vesnický dům v 16. a 17. století*. Praha 1992, s. 179–188; Z. Smetánka: *K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku*. PA suplement 2, 1993 (1994), s. 117–138; J. Langer: *Úloha síně v polygenezi obydlí ve střední Evropě*. EEC 4, 1999. [jlg]

sirotek, sirota, sirotče – dítě, kterému zemřeli rodiče (polosirotkovi jeden z rodičů).

Péči nad nezletilým s. byli pověřeni poručníci. Poručenství se objevuje v českém zemském a městském právu již od 14. stol. jako samostatná instituce. Pro dosažení fyzické zletilosti s. uvádějí středověké právní prameny různou dobu, lišící se podle stavu, např. pro hochy z panského stavu 16 a pro dívky 14 let, pro rytířský stav 17 a 15 let, pro poddané 18 a 16 let. Od r. 1549 platil v č. zemích jako pevný termín zletilosti 20. rok pro chlapce a 15. pro dívky, později 24. rok a teprve od r. 1919 21. rok pro obě pohlaví. Poručníka nad s. ustanovovala ve starších dobách obec, příbuzní nebo pánovník jako vrchní ochránce. Ke zvláštním případům jako vrchní ochránce. Ke zvláštním případům jako vrchní ochránce. Ke zvláštním případům jako vrchní ochránce. Ke zvláštním případům jako vrchní ochránce. Ke zvláštním případům jako vrchní ochránce.

sirotky a opuštěné děti ujímaly také kláštery a od 16. stol. veřejné ústavy (církevní, státní a obecní sirotčince) zakladané ve městech. Osířelé dítě si však zpravidla brávali na vychování prarodiče nebo jiní příbuzní. V takových případech se sirotkům říkalo schovanci (schovanky) a jejich náhradním rodičům pěstouni. Značná úmrtnost žen v plodném věku (hl. při porodu), která trvala až do posledních desetiletí 19. stol., vedla k převaze nových, často věkově nerovných sňatků ovdovělých mužů, kteří měli v novém svazku další děti. Mezi dětmi různého otce a matky bývaly sváry a závist. Říkalo se, že *o co nevlastní matka (macecha) cizí děti ošídí, nebožka svým pláčem druhým vytrhne* (luhačovické Zálesí), že *macecha sedí na dvou židlích a jí dvěma lžičkami* (přeje více sobě než dětem), že *mateřské srdce je ze zlata, druhá matka má pro s. jen srdce stříbrné a třetí olovené* (Horácko). Špatná pověst macechy (*macochy*) byla dána zpravidla nejen necitelným vztahem k malým nevlastním dětem, ale také majetkovými vztahy, způsobujícími nevraživost dorůstajících dětí vůči matce. Stejně obávaný byl i nevlastní otec (otčím). Sirotci z řemeslnických rodin, kterým zemřel otec, mohli dál vypomáhat v řemesle. Hůř se dařilo dětem na venkově, když ztratily otce a musely již od osmi let do služby. V nejhorší situaci byli sirotci, kteří neměli nikoho a museli sloužit od nejútlejšího věku (zpravidla začínali od čtyř let pasením hus). Takové děti bývaly ve službě buď u jednoho hospodáře, nebo bydlely v obecní pastoušce a chodily *po střídě*, tj. stravovaly se střídavě dům od domu. Byly to tzv. obecní děti, podobně jako děti svobodných matek (většinou služek), které zemřely nebo se ztratily někde ve světě a domovská obec byla povinna postarat se o jejich potomky. Takovým dětem se říkávalo *vidně, brně* (*brniátko*) nebo *praže* (*pražátko*), podle místa jejich narození. Ze sociálních důvodů si chudší rodiny ve městech i na venkově brávaly na výchovu a stravu sirotky nebo odložené děti z nalezců. Jejich osudy bývaly ještě horší, neboť pěstouni na ně dostávali plat jen do šesti let a pak děti musely do služby. Úmrtnost těchto dětí byla v důsledku špatné péče značná. Nelehký životní úděl s. a obraz zlé macechy se promítl do lidového podání, zvl. do balad a písní. K nejznámějším patří píseň o osířelém dítěti, která se dostala do školních zpěvníků a čítanek. Osířelým nevěstám zpívali na svatbě zvláště smutné písně, ve kterých se vzpomínalo na rodiče, pochované na hřbitově. Rodičovské požehnání udíleli sirotkům kmotři, svatbu strojili příbuzní a někdy i sedláci, u nichž sloužili. Lit.: V. Nebeský: *Osířelé dítě. Pokus o vysvětlení*

národní písně. ČČM 1848, s. 67–83; J. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893; J. Kapras: *Poručenství nad sirotky v právu českém. Se zřetelem k právu římskému, německému a v Rakouských platnému*. Praha 1904; J. Horák: *Ze studií o lidových baladách I. Sirotek*. NVČ 12, 1917, s. 418–440; E. Domluvil: *O starém účtování obecním (sirotčím)*. SA 1, 1920, s. 17–22; E. Drobil: *Jihočeské dítě. Črty povahopisné, kulturní a národopisné*. České Budějovice 1927; A. Navrátilová: *Situace sirotků a „nalezců“ jako projev kultury doby*. FE 34/35, 2000/2001, s. 41–60. [an]

síťování, necování – textilní technika, při které vzniká pletivo s oky (síť). Pracovalo se jednou nití a výrobek se zhotovoval na podušce (pytlík s pískem) pomocí jehlice a válečku. Síťovací jehlice k navjění příze byla kovová, na obou stranách rozštěpená. Váleček, přes který se síť váže, se užíval dřevěný, kostěný, často kovový (pletací jehlice). Šířka válečku určuje velikost ok. Podle způsobu hotovení se rozeznává síť rovná, diagonální a okrouhlá. – S. znali Egypťané už před 3000 l. Z motouzu nebo ze silných nití se zhotovovaly sítě k lovení ryb a na chytání zvěře a ptáků. Ve středověku ženy pletly jemnější sítě na oděvní, interiérové či kostelní textilie. Výrobek mohl být vzorovaný, nezdobený naopak sloužil jako podklad pro výšivku na síti. V tradičním lidovém prostředí se pomocí s. zhotovovaly ženské čepce, vložky do obřadních plachet, krajky a na síti se také vyšívalo. – Výšivka na síti se prováděla přízí různé kvality a barvy. Vzor se vyšívá plátňovým nebo látacím stehem a byl konturován hrubší přízí. K širšímu použití výšivky na síti došlo v renesanci (vliv tištěných vzorníků). Vedle prolamované výšivky a paličkované krajky byla výšivka na síti pro menší pracnost považována spíše za náhražku. Lidovým výrobkům předcházely klášterní práce. Zhotovovaly se oltářní pokrývky (antependia) se širokými vložkami se scénami ze Starého a Nového zákona (Adam a Eva, obětování Izáka, Kristovo ukřížování a vzkříšení, řídkěji mariánské motivy) nebo se na nich střídají síťované čtverce s plnými plátěnými. Na síti pak byly vyšity symbolické motivy jako velikonoční beránek, pelikán, ale i gryf apod. Výšivky na síti se staly součástí vybavení kostelů v 17. a 18. stol. Častěji se vyskytovaly na vých. Moravě (vazby na Slovensko). V Čechách se užívaly postní zastírací šátky, např. v klášteře voršilek v Kutné Hoře (1698). Vedle biblických scén se zde objevují z neznalosti i scény z antické mytologie. – Síťované čepce se používaly od středověku (obecněji od renesance). Kolem r. 1600 nosily

měštanky zlaté a stříbrné sítky, selské ženy nitěné čepce. Sítkové čepce uvádí i J. A. Komenský. Na obraze z dominikánského kláštera v Uherském Brodě z poloviny 18. stol. mají síťované čepce okrouhlé dýnko. Stejně dýnko čepce má Hanačka na rytině S. Mansfelda (1786). Okrouhlý tvar byl podmíněn podložkou. Síťované čepce ze světlé i tmavé příze z j. Valašska souvisejí s čepci pletenými na rámu, v 2. polovině 19. stol. s dobovým oživením techniky (tzv. čepce *necované*). Byly vzorovány už při s. – Síťované vložky úvodních a koutních plachet se vyskytovaly hl. na vých. Moravě na luhačovickém Zálesí a j. Valašsku, zasahovaly i na Uherskobrodsko. Vložka řešila spojení dvou kusů plátna, tj. měla stejnou funkci jako prolamovaná výšivka na plátně nebo paličková krajka. Při s. byl připraven podklad a tím umožněna snadná reprodukce vzorů jako u výšivky podle počítané nitě; strohost se změkčila konturováním. Silná konzervativnost výšivek na vložkách je podmíněna technikou. Základním kompozičním prvkem byla vlnovka, v ohybech se umístil rostlinný motiv nebo kytičky. Charakteristické byly varianty granátového jablka, od širokého deltoidu přes překrojené tvary plodu k bodlákovitým tvarům. K rozkvetu síťovaných vložek došlo v 18. stol. (s přesahem do 19. stol.). Vzory se přenesly také na čtvercová dýnka čepců z Uherskobrodsko a z Rožnovska. Na mladších vložkách z Uherskobrodsko se motivy stylizují do geometrických tvarů. Na Strážnicku

je vložka umístěna příčně v dolní části koutnice. Výzdoba má rovněž souvislost s výšivkou na plátně (motivy pávů u stromu života). Na střední Moravě lze rozeznat dvě pásma výskytu. Starší (18. stol.) lze najít na sever od Boskovic k Městečku Trnávka. Síť je diagonální, výšivka zčásti tradiční (vlnovka, symetrická kytičky), ale v ploše jsou rozsety i asymetrické motivy. Základem vzorů byl čtverec, z něhož byl odvozen karafiát, srdce. Výšivka byla provedena přízí různých světle žlutých odstínů. Postupuje nápadné zjednodušení, geometrizace motivů a zhrubnutí výšivky. Jižnější pásmo od Velkého Meziříčí přes Brněnsko k j. Haně, pak přes brněnské Kloboucko k mikulovským Charvátům čerpalo inspiraci z manufakturních gázovitých vložek, zdobených pestrými naturalistickými vzory. Na nitěné bílé síti se vyšivaly hrubou barevnou vlnou jednotlivé motivy, stále v návaznosti na tradici. Naturalistické motivy se nepřebíraly. Tyto vyšité vložky se nevyšivaly, ale naopak našivaly (jako gázovinnové). Výskyt byl vymezen l. 1830–1860. – Síťovaná krajka nahrazovala v kroji na české straně Českomoravské vrchoviny nedostupné paličkové krajky na košilce. Obecněji se rozšířilo užití síťovaných krajk od konce 19. stol. (prádlo, bytový textil). – Od 2. poloviny 19. stol. se v komunikačně odlehklých horských krajích rozšířila domácí výroba sítěk nejprve vlasových, pak i z jiného materiálu, jako forma vedlejšího výtvarného pro sociálně slabší vrstvy. Často se

s. zaměstnávaly děti. Nejrozšířenější bylo v severní části Českomoravské vrchoviny. Když móda sítěk na vlasy pominula, rozšířil se sortiment o sportovní, interiérové a jiné zboží. Výroba místy přežila do 3. čtvrtiny 20. stol. za podpory *Ústředí lidové umělecké výroby*.

Lit.: *Proben weiblicher Heimarbeiten*. Brno 1885; F. Skopalík: *Památky obce Záhlinic II*. Brno 1885, s. 73; M. Václavěk: *Moravské Valašsko*. Vsetín 1894, s. 32; F. Kretz: *Lidové síťované práce na moravském Slovensku*. ČMMZ 27, 1907, s. 40–50; J. Klvaňa: *Z mých zápisků krojových 9. Hanácký kroj na Zdounecku*. ČVSMO 30, 1913, s. 4; J. Klvaňa: *O technikách výšivkových na Moravském Slovácku*. *Náš směr* 7, 1920/21, s. 115; D. Stránská: *Hanácké čepce*. NVČ 22, 1929, s. 252–259; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 454–456; V. Pražák: *Slovenské lidové výšivky*. Bratislava 1936, s. 91–117; E. Mayer-Heisig: *Weberei Nadelwerk Zeugdruck*. München 1956; *Janua linguarum reserata a Joanne Amos Comenio*. Praha 1964, s. 173; M. Ludvíková: *Volkstümliche Netzarbeiten in Mähren*. Ethnographica 7–8/1, 1965–68, s. 189–214; M. Ludvíková – J. Orel: *Podomácké síťování na Žďársku*. Žďár n. Sázavou 1970; M. Ludvíková: *Lidové síťované práce na Moravě*. UR 1979, č. 4, s. 51–55; G. Raff-Hofgen: *Die Spitze. Ein Lexikon zur Spitzenkunde*. München 1983; M. Ludvíková: *Síťované práce z okolí Městečka Trnávky*. NA 24, 1987, s. 27–36.

[ml]

skalní obydlí, převážně nouzové nebo dočasný příbytek vyhloubený ve skále, obvykle v pískovci. Geografické vymezení výskytu skalních příbytků se na území ČR téměř kryje s rozšířením druhohorního křídového moře, kdy byl dán základ ke vzniku pískovcových masivů (České Švýcarsko, Svojkovská pahorkatina, Polomé hory, Adršpašsko-teplické skály a Žďárské vrchy). Při terénních výzkumech bylo nejvíce skalních obydlí zjištěno na Mělnicku, Českolipsku, Mladoboleslavsku, Děčínsku a Semilsku, zatímco v okresech Liberec, Jablonec n. Nisou, Jičín, Chrudim, Kladno, Pardubice, Plzeň-sever, Nymburk a na území hlavního města Prahy se zaznamenalo řádově jen několik lokalit. Vedle příbytků se do skal tesaly také hospodářské objekty (chlévky, chlívký, kurníky, sklepy), technické provozy (vodní mlýny, kovárny, sušárny), sakrální prostory (kostelíky, kaple, modlitebny), hrady (Sloup, Valdštejn) a často se prostory ve skalách stávaly dočasným útočištěm utečenců v době války i různých osob nucených se skrývat nebo stanovištěm hlídačů požárů; u řady lokalit se jejich původní funkci nepodařilo určit. Ze získaného materiálu nicméně vyplývá, že převažovaly skalní místnosti hospodářské

povahy. Problémy jsou s dobovým zařazením vzniku jednotlivých skalních obydlí, není-li lokalita datována. Podle informací pamětníků však eventuelní vřočení často době vzniku skalního příbytku neodpovídá. Vedle letopočtu nad vchodem do s. o. se někde objevuje i datum vyznačené uvnitř; to se obvykle spíše vztahuje k větším úpravám skalních prostor. Vznik a užívání skalních místností různé funkce lze zhruba vymežit obdobím od 2. poloviny 18. stol. do konce 2. světové války (vyskytují se však dočasná skalní útočiště užívaná už ve středověku). Po vysídlení Němců ze Sudet po 2. světové válce v rámci novoosídleneckého programu se mnoho lidí dosud žijících ve skalních obydlích odstěhovalo do prázdných domů v pohraničí. V užívání zůstala jen ta skalní obydlí, v nichž přebývali staří lidé. Opuštěná obydlí ve skalách postupně chátrala, některé prostory byly pak druhotně využívány k hospodářským účelům. – K bydlení ve s. o. se uchýlovalo pauperizované obyvatelstvo či lidé v momentální nouzi, jako zemědělské dělnictvo (Mělnicko), sezonní dělníci ze Slovenska přicházející za prací po r. 1918 apod. Ti se obvykle usazovali v již vytesaném, ale prázdném s. o., zatímco místní chudina je asi nejčastěji získávala formou dědictví. Jiní si vybudovali s. o. na obecním pozemku nebo si za malý peněz část skály koupili. Podle E. Baláše (1963) se ze s. o. neplatila žádná daň, protože nemělo popisné číslo (nanejvýš pomocné označení římskými číslicemi). Naproti tomu K. Podrouzek (1992) v některých obcích domovní daň

ze s. o. zjistil, a to v různé výši. Tak např. v oblasti Kokořínska se za 1. republiky pohybovala od čtyř do třiceti korun ročně. Tamní dělnictvo v té době žijící ve skalních obydlích žádalo o prominutí domovní daně s odůvodněním, že s. o. není dům (M. Havlíčková, 1980). Stanovení a vybírání domovní daně ze s. o. se tedy zřejmě řídilo místními zvyklostmi. Ve velikosti skalních příbytků a v jejich vybavení panovaly poměrně velké rozdíly. Obecně platí, že převládala malá obydlí o síni a světnici, která někde ještě doplňoval sklep. Méně často se vyskytovala obydlí o třech místnostech, která v podstatě kopírovala trojdílný typ komorového domu; místy (Kokořín) se do komory vcházelo jen ze dvorku. Půdorys s. o. byl často neúplný a ne vždy pravoúhlý, ale se zaoblenými rohy v jednotlivých místnostech, jak to umožňoval tvar a velikost pískovcového masivu a jeho podloží; ve s. o. se proto také neuplatňoval diagonální princip. – Nemale rozdíly existovaly i v zařízení obytných místností. Světnice nejchudších skalních bytů měly jen hrubě otesané stěny s viditelnými stopami po pracovních nástrojích, jiné se naopak i bílily. V jednoprostorovém obydlí někdy chybělo i okno, světlo vnikalo dovnitř jen otevřenými dveřmi. Zařízení s. o. bylo velmi sporé a prosté, některé druhy nábytku (lavice, police) se vysekávaly do stěn, ostatní nezbytný nábytek už byl mobilní, dřevěný a jednoduchý. Našly se však i nouzové skalní byty velmi slušně vybavené a pečlivě udržované, dokonce *vyparáděné*, na nichž byla patrná snaha

hospodyně vytvořit podle možností příbytek co nejpříjemnější, odpovídající vkusu venkovských domkářských domácností. Vařilo a topilo se v kamnech nebo na sporáku. Kouř z otopného zařízení odcházel otvorem nebo rourou či komínem vedeným na povrch skály nebo do úbočí. V některém s. o. se v síni zachovaly pozůstatky po černé kuchyni. Komora sloužila k ukládání potravin a různých předmětů. – Samozřejmě a nedílnou součástí téměř všech skalních obydlí byly hospodářské prostory (chlívky, kurníky, kůlny). Obydlí, která přecházela na děti, se časem zvětšovala vysekáním další místnosti, nebo se jinak vylepšovala (obezděním stěn světnice cihlami). Pokud se obyvatelé s. o. zmohli a ušetřili dostatek peněz, postavili si v těsné blízkosti řádný dům a opuštěného s. o. druhotně využívali jako chléva, sklepa, komory, skladiště, dílny apod. – Ve skalních masivech se budovaly i technické provozy, např. vodní mlýny nebo kovárny (Jestřebice) a sušárny (Třebíz, Šemanovice), dokonce se vytesávaly i kaple, kostelíky (Všemily), boží muka nebo alespoň reliéfy s náboženskými výjevy. – V Evropě jsou skalní obydlí poměrně široce zastoupena hl. ve Španělsku, Francii, Německu, dále na Slovensku, v Maďarsku, ve vých. Haliči a na Balkáně.

Lit.: E. Baláš: *Výzkum vesnických sídel a lidových staveb*. ČE 7, 1959, s. 326; 9, 1961, s. 214–216; E. Baláš: *Výzkum vesnických sídel, staveb a skalních obydlí v r. 1959*. ČE 8, 1960, s. 226; E. Baláš: *Výzkum vesnických sídel a lidových staveb ÚEF v r. 1961*. ČE 10, 1962, s. 420; E. Baláš: *Výzkum vesnických staveb Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v roce 1963*. ČL 51, 1964, s. 240–241; J. Mjartan: *Jaskynné bydliská na Slovensku*. NVČ 5/6 (38/39), 1970/71, s. 45–80; F. Bahenský: *Skalní architektura v České republice*. ČL 89, 2002, s. 239–256. [jv]

skanzen viz muzeum v přírodě

skládanka v láhvi, výtvar sestavený v láhvi otvorem v hrdle. Skládanky se zhotovovaly od konce 18. stol., jsou výsledkem činnosti ve volném čase, kutilství, a dokumentují dovednost a trpělivost svých tvůrců. Jejich paralely se nacházejí na Slovensku (Banskoštiavnicko), v Rakousku, Německu (Saské Krušnohoří) i Maďarsku. Pomocí jehel, pinzety, kleští, drátu, provázků a dalších pomůcek sestavovali jejich autoři uvnitř láhvi (nejčastěji čtyřbokých o obsahu 2 l) montáže drobných řezb ze dřeva a dalších prvků z jiných materiálů (textilu, papíru, skla, kovu aj.). Námětově se tyto láhve rozdělují do skupin s religiozní a světskou tematikou. V dochovaném souboru těchto artefaktů z českého a moravského

táží někdy zanechali své jméno či iniciály, popř. datum a další údaje na některé části konstrukce, nejčastěji na spodní straně podstavu, většinou však zůstali anonymní. Sestavování montáží s hornickými motivy v láhvích patřilo k oddechové činnosti horníků hl. na Příbramsku, srovnatelné s tvorbou tzv. štuftenverků a betlémů. Podobně jako v případě typu láhví s náboženským námětem tu nelze předpokládat práci pro výtvarník, nýbrž dílo na památku pro okruh blízkých nebo na zakázku pro zájemce. Láhve s Ukřižováním nebo jesličkami se těšily podobné účtě jako ostatní předměty náboženského charakteru, např. tzv. svaté obrázky či plastiky pod skleněným poklopem, a proto jim bylo v interiéru vyhrazeno obdobné místo.

území převládají skládanky s náboženským obsahem, nejčastěji s výjevem Ukřižování, na nichž je Kristus na kříži nebo jen krucifix na oltářní menze obklopen symboly Kristova umučení. Dřevěné části bývají kromě barevné polychromie polepeny pestrým papírem, vystříhanými fragmenty drobných devočních grafik (Ukřižovaný, Madona, světci a světice) a obklopeny kyticemi z pestrobarevného textilu nebo papíru, ozdobami ze skleněných korálků, tenkých drátků, plíšků apod. Řídčeji se objevují jiná témata, zejm. figurální scéna narození Páně, ale také architektura kostela se zařízeným interiérem. Odlišný okruh představují doklady s výjevy z hornického života. Vnitřek láhve zaplňuje dřevěná konstrukce o 3–4 patrech, na nichž postavičky horníků v dobových uniformách předvádějí různé důlní práce. Tyto skládanky jsou zhotoveny výhradně z dřevěných prvků. Ojedinele se vyskytnou podobně uspořádané scény z pastýřského života. Úzké hrdlo láhve uzavírá vždy robustní dřevěná zátka obvykle opatřená příčným břevnem, které evokuje zdánlivou nemožnost umístění sestavy do láhve. Autoři těchto mon-

torba hornického Příbramska. ČL 36, 1949, s. 141–146; O. M. Růžička: *Jihočeské montáže v dutém skle. Díla trpělivosti a práce zručnosti*. Pelhřimov 1970; V. Hrnčíko: *Příbramský „štuftenverk“*. UŘ 1982, č. 1, s. 50–51; EĽKS II, s. 306–307; O. Fitz – P. Huber: *Bergmännische Geduldflaschen*. Wien 1995; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 247. [ak]

skladatelé lidových písní, autoři folklorních písní, jejichž jména jsou známa. Byli to většinou zruční amatérští písmáci nebo profesionální básníci a skladatelé, jejichž písně později zlidověly. Autoři většiny lidových písní nejsou známí; v některých případech se dochovala jména básníků a skladatelů, jejichž tvorba, určená široké veřejnosti, zakotvila a zlidověla v repertoáru venkovského lidu. Z doby raného baroka zlidověly vánoční písně jindřichohradeckého skladatele, básníka a varhaníka A. Michny z Otradovic (1600–1676) *Chtíc, aby spal* a *Toto malé děťátko*. Milčický rychtář a písmák F. J. Vavák je autorem písně *Fiala vonné kvítí již rozvíjuje*, která zlidověla a udržela se v lidovém repertoáru více než 150 let. Rožmitálský kantor a skladatel J. J. Ryba (1765–1815) složil píseň na text básníka V. Nejedlého *Spí, má zlatá, boubelatá*, která rovněž zlidověla. V době národního obrození bylo skládání písní v lidovém duchu módou. Básníci a skladatelé se snažili ve své tvorbě co nejvíce se přiblížit vkusu venkovského lidu, což byl hlavní předpoklad zlidovění. K oblíbeným písním známých autorů např. patří písně F. Vacka-Kamenického (*U panského dvora náš Vitoušek orá; Já jsem děvče jako lusk; Vdejte mě, matičko*), V. Hanky (*Jak se ten měsíček nad lesíčkem bělá; Moravo, Moravo; Když jsem svou Lidušku vyprovázal domů; Vystavím si skrounou chaloupku*), F. L. Čelakovského (*Když jsem šel přes lávky*), K. J. Erbena (*Když jedenáctá odbila*), J. K. Chmelenského (*Pěkně na chodníček svítíl mi měsíček*), J. L. Zvonaře (*Můj milej mi pod okýnkem vsadil krásné máje*) ad. Dlouholeté spory se vedly o autorství několika lidových písní, za jejichž původce jsou uváděni J. Kužník, kojetínský učitel a varhaník, píseční básně v hanáckém nářečí (*Za horama svitá, Jak so živ nezapomeno*), M. Z. Polák (*Sil jsem proso na souvrati*), voják J. Bechyňa, popravený za vraždu své milé 1834 (*Horo, horo, vysoká jsi*), dva píseční mládenci (*Už se ten talínskej rybník nahání*) aj. Ve většině případů se prokázalo, že jde o pouhou obměnu starších tradičních písní. Novodobí autoři ve folklorně živých oblastech svou tvorbou navazovali na zpěvní minulost svého regionu a autorství písní většinou tajili z obavy před výsměchem

Lit.: E. Stoklas: *Golgota a jesličky v láhvi*. ČL 26, 1926, s. 178–186; A. Šorm: *Jesličky v láhvi*. ČL 26, 1926, s. 117–119; V. Vaněk: *Lidová*

F. Mikulecký: *V širém poli studánečka*.
Poláček IV, 1947, s. 239

a zamítnutím okolí. Jejich písně však postupně pronikaly do ústního podání, byly obměňovány a obrušovány vesnickým společenstvím a dostaly se dokonce do sbírek tradičních lidových písní, kam je sběratelé zapjali jako lidové (třeba J. Poláček, *Slovácké písničky*). Jsou to např. písně F. Mikuleckého-Hřebačky z Mikulčic u Hodonína (*Mikulecká dědina; Mikulecké pole; V širém poli studánečka; Vínečko bílé; Ej pole, polečko široké* aj.), J. Severina z Tvrdonic u Břeclavi (*Sunko nízko, večer blízko*), R. Horákové z Lanžhota (*Na lanžockém poli cosi červená sa*), F. Vajčnera ze Strážnice (*Po třikrát sem na okénko klepal; Hej, hore, chlapi; Ve Strážnici na vojnu verbují*), J. Horného ze Strážnice (*Až já na tu vojnu půjdu; Na strážnické věži černá baňa leží*) a J. Bimka ze Svatobořic (*Svatoborské vinohrady; Přes Svatobořice hore dolíněčkú*). Tyto písně pocházejí většinou ze 40.–50. let 20. stol. Souborovým hnutím 50. let 20. stol. byl uměle rozšiřován tradiční písňový repertoár a různí diletuji autoři psali tzv. aktuální texty, zprvu na tradiční nápěvy, později na nápěvy nové, vycházející však z lidových tradic. Byli to většinou členové souborů lidové umělecké tvořivosti na vesnicích i ve městech: zemědělci, příslušníci inteligence i profesionální hudebníci. Podle povolání, životního prostředí a stupně vzdělání obecného i hudebního se dělí do tří základních kategorií: 1. lidoví autoři žijící trvale ve vesnickém zemědělském prostředí. Charakteristické je pro ně nízké vzdělání školní i hudební, přirozená inteligence, umělecké nadání a původ z folklorně bohaté oblasti (A. Gorlová z Boršic u Blatnice, R. Horáková z Lanžhota, F. Mikulecký z Mikulčic u Hodonína, J. Ňorek z Hrubé Vrbky na Hornácku: všichni ze Slovácka; A. Dřevjaná a B. Peterková z Janovic u Frýdku-Místku: Lašsko, F. Vypuštěková ze Študlova: Valašsko, B. Veselá z Kořence: Podhorácko, A. Balcarová ze Sedlice: j. Čechy ad.). U všech těchto autorů vznikl text i nápěv v jednom tvůrčím procesu jako jednolitý a nedílný celek; 2. amatérští muzikanti, příslušníci inteligence, lidé nejrůznějších povolání, nejčastěji učitelé, žijící trvale ve městech, zejm. členové folklorních souborů. Vyznačují se vyšším stupněm vzdělání, v písních napodobují

dikci, obraty a myšlenkové postupy tradiční lidové tvorby. Většinou se na písní podílejí dva autoři (text a nápěv). Pokud skládají obojí, vytvářejí nejprve textovou předlohu, kterou dodatečně zhudební (např. M. Vymyslická z Přerova, F. Mrlík z Malenovic, Z. Kašpar z Jasenky, J. Čech a E. Kavan z Uherského Hradiště); 3. profesionální hudebníci a skladatelé (dirigenti, sbormistři, umělečtí vedoucí souborů, učitelé hudby, členové profesionálních orchestrů). Své písně tvořili vesměs pro repertoárovou potřebu souborů, především profesionálních, a to na cizí texty. Jejich nápěvy nesou znaky odborné hudební erudice (J. Berg, O. Chlubna; na texty A. Gorlové). Většinou tyto skladatelé tvořili přímo na objednávku (Š. Lucký pro film *Ešče svatba nebyla*, na slova A. Gorlové). V. t. společenská píseň, zlidovělá píseň.

Lit.: V. Janoušek: *O vzniku písně Horo, horo, vysoká jsi*. ČL 10, 1900, s. 190–191; L. Kuba: *Bájký o vzniku písní Sil jsem proso... a Horo, horo, vysoká jsi...* ČL 27, 1927, s. 263–270; B. Václavek-R. Smetana: *Český národní zpěvník*. Praha 1949; B. Václavek: *O české písni lidové a zlidovělé*. Praha 1950; J. Markl: *Zlidovělé písně písmáka Fr. Jana Vaváka*. ČL 46, 1959, s. 7, 227; V. Stiborová-Thořová: *Problematika nových lidových písní*. ČL 47, 1960, s. 179–188; V. Thořová: *Lidový skladatel dnešní doby*. ČL 54, 1968, s. 36–49; M. Ivanov: *Horo, horo, vysoká jsi aneb O tom strašném mordu*. In: *Historie skoro detektivní*. Praha 1970, s. 93; V. Thořová: *Písně současných skladatelů v Poláčekově sbírce Slovácké písničky*. NA 8, 1971, s. 243–261. [vt]

sklářství, průmyslové odvětví zabývající se výrobou skla. V č. zemích sahá do 14. stol. Rozlehlé lesy vyvolávaly podnikatelský zájem feudálů o jejich využití, proto se pozornost obrátila na s., které potřebovalo k provozu množství dřeva jako paliva i jako suroviny. Zvl. bukové lesy byly dobrým předpokladem pro zřizování sklářských hutí, neboť z popelu bukového dřeva se získávala potaš, nezbytná při výrobě skla. Nejznámější hutě pracovaly především na Šumavě, v Jizerských horách, v Krkonoších, na severozáp. Moravě a v podhůří Beskyd. Významným mezníkem v dějinách českého skla bylo 17. stol., kdy došlo k obnovení zapomenuté techniky řezby skla a začalo se vyrábět sklo draselné s přídavkem křídly (horský křišťál). Nastal rozmach českého s., jehož výrobky nejméně na sto let ovládly i zahraniční trhy. K nejvýznamnějším produktům patřily poháry, při jejichž výzdobě dominovala řezba a broušení. Přes obchodní úspěchy slábl zájem o sklářskou výrobu. Dřevo se stávalo cennějším a výnosy ze s. jeho cenu nekompenzovaly dostatečným ziskem. I přes tento vývoj pracovalo v 19. stol. v č. zemích stále mnoho skláren, vedle Šumavy a Krkonoš také na Českomoravské vrchovině. Zvyšující se poptávku po skleněném zboží v 19. stol. limitoval nedostatek dřeva. Od 70. let 19. stol. se ve s. prosadila řada nových vynálezů z oblasti chemie i v technice vytápění pecí. Dřevo bylo nahrazeno plynem, čímž se odstranila jedna z hlavních překážek rozvoje.

V 19. a v 1. polovině 20. stol. dostalo s. v některých oblastech podobu domácí výroby. – Podnik, kde se vyrábělo sklo, se nazýval sklářská huť. Jeho polohu určovala výrobní technologie, která byla založena na dostatečné zásobě dřeva. Skláři dostávali od majitele panství povolení k vystavění hutě a nejnútějších provozních budov i obydlí. Huť pracovala v režii skelmistra, který zaměstnával skláře a pomocné dělníky. Skelmistr dostal právo kácet v okolí hutě stromy pro vytápění a dvakrát do roka odváděl vrchnosti poplatek v penězích i naturáliích (okenní tabule, nápojové sklo). – Zařízení hutě bylo jednoduché. Pec byla na přímé vytápění dřívím, které se k hutím ze vzdálenějších míst dopravovalo splávkou po vodě. Dřevo se nařezalo a naštipalo na určitou délku a sušilo na trámech nad pecí. Odtud se shazovalo a přikládalo do pece. Kopulovitá tavicí sklářská pec kruhovitého půdorysu byla spojena s užším přístavkem chladicí pece, nezbytné pro pozvolné ochlazování výrobků. Obě tělesa byla vyhřívána z jednoho topeniště, jehož níže byla při podlaže tavicí pece. Touto níže se vkládalo nejen palivové dřevo, ale také surovina k přípravě sklářského kmene. Byla to směs potaše a křemičitého písku nebo rozdrčeného křemene a vápence. V peci se směs pražila, až se spekla. Potom se fritra, sklovina rozpadlá na drobné kousky, v keramických pánvích vsouvala horními otvory tavicí pece na vnitřní rampu nebo přímo na ohniště k tavení. Surovina obsahovala různé příměsi, které sklovinu zabarvily. Ve středověku bylo nejběžnější tzv. lesní sklo, zelenožluté až hnědé barvy, které vzniklo zabarvením kyzů železa. Oxidem kobaltu se sklo barvilo do modra, manganem do růžova nebo fialova. Z pánví nabírali skláři sklovinu píšťalami a vyfukovali duté sklo. K jeho tvarování se užívalo forem, kleští, nůžek, nálepníků, sekáčů, vařech i svlaků z tvrdého dřeva nebo kovu. Vytvarované nádoby se pak ochladily v chladicí peci. – K nejstarším tvarům dutého skla patřily láhve, baňky a číše. Ploché sklo se vyrábělo rozvinutím válce, když se sklovina píšťalou rozfoukala do baňky, která se natvarovala do válce. Po několika dalších úkonech se válec rozestřel do plochy, sklo se uhladilo a nechalo vychladnout. Do vesnických a městských domácností se výrobky ze skla dostávaly ve větší míře až od konce 18. stol., nejdříve k movitějšímu obyvatelstvu. Pokud jde o duté sklo, v lidovém prostředí náležejí k nejzajímavějším dochovaným památkám láhve zv. prysky. Výroba tabulového skla v někte-

rých oblastech podnítila vznik dílen, kde se zhotovovaly malby na skle.

Lit.: E. Schebek: *Böhmens Glasindustrie und Glas-handel*. Praha 1878; C. Schirek: *Mährens Glasindustrie*. Mitteilungen des Mährischen Gewerbe-Museums in Brünn 10, 1892, s. 169–203; A. Koral: *Domácká práce v československém sklářství*. Hradec Králové 1928; K. Herain: *Lidový projev v českém sklářství*. VL 4, 1952/53, s. 1–17; F. Jandová: *Podomácká výroba na Vysocku*. Naše vlast 5, 1957, s. 50–51; V. Scheufler: *Sklářství a národopis*. ČL 47, 1960, s. 201–204; J. Fiala: *Sklářství na bývalém panství novoměstském*. Nové Město na Moravě 1970; J. Kapusta: *Sklářství na Horácku*. Polička 1971; V. Kudrlička – J. Záloha: *Umění šumavských sklářů*. České Budějovice 1987; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 17–27; H. Hlušíčková: *Sklářství*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 217–323.

[mm]

provázené projevy jeho výtvarného citu a fantazie.

Lit.: N. Melniková-Papoušková: *Lidové a periferní sklo*. VL 4, 1952, s. 18–57; *Nedocenené naivní sklářské umění*. UŘ 1976, č. 1, s. 45–48.

[ak]

skleněná plastika, odvětví řemeslné, resp. dílenské produkce, které se objevuje mezi výrobky skláren v 2. polovině 19. stol. zejména na Českomoravské vrchovině. V průběhu 20. stol. se oblíbené a zavedené motivy (např. panenky, květy a ovoce) stávají zdrojem inspirace sklářských *fušek*, které skláři zhotovovali po pracovní době pro sebe a své blízké a známé. Mezi hutnický tvarovanými předměty z barevného skla se často objevují figurky ryb, labutí, slepic, myší, prasátek, sov a dalších zvířat, ale také plastiky lidí, jablka, hrušky aj. Jsou to doklady sklářovy řemeslné zručnosti,

sklep 1. prostor (zejm. podzemní, klenutý) sloužící k uskladňování nebo k prodloužení trvanlivosti zemědělských produktů, potravin a nápojů, vyžadujících chladné, ale nemrznoucí vlhké prostředí. Do s. se ukládaly na zimu hl. brambory a kořenová zelenina, jedlá řepa, méně i ovoce. Pokud možno oddělený byl s. na potraviny (maso, mléko a mléčné výrobky). S. je často umístěn pod obytným stavením, nejčastěji pod komorou nebo síní, odkud bývá přístupný kamennými schody pod dřevěnými padacími dvířky, nebo se do něho vstupuje dveřmi zvenku. U nepodsklepených domů se nachází u stavení, pod sýpkou, stodolou, kůlnou, anebo stojí samostatně ve dvoře, na zahradě, před domem nebo na jiném místě v obci. Sklepy vybudované mimo parcelu dvora často vytvářejí celé řady či shluky, nejčastěji ve svahu na okraji vsi. Ze stavebního hlediska se jedná o objekty zpravidla vyhloubené pod úrovní terénu či zabudované do svahu. Ze vstupního, obvykle vyzděného prostoru s dveřmi se po schůdkách nebo šikmou spojovací chodbou (šjíj) sestupuje do vlastního, převážně klenutého s., který je také vyzděn z kamene či z cihel, má prkennou nebo dlážděnou podlahu z plochých kamenů, cihlových nebo keramických dlaždic a dřevěný nebo z kamene či z cihel sklenutý strop. Sklepy jsou většinou jednoprostorové, ale např. na Velkomeziříčsku se nacházejí dvouprostorové k oddělení brambor od ostatních uchovávaných potravin; v selských usedlostech

někde býval s. na brambory, druhý s. na mléko. S. se využívalo také jako mlíčníku, zvl. když se v něm podařilo zachytit pramen vody. Ve s. v domě někde bývala i studánka nebo jím protékala voda. V maloměstských domácnostech se s. využíval také k uskladnění uhlí, popř. i dřeva. Sklepy se na venkově na rozdíl od měst ve větší míře budovaly až od přelomu 18. a 19. stol. v souvislosti s šířením pěstování brambor. Ve vinohradnických krajích jsou samostatné sklepy k uchovávání vína. – V horských oblastech (Valašsko) u chudých lidí s. nemávali, nahrazovala jej jáma na brambory zv. *loch*. Ve významu s. se tento nářeční

výraz objevuje v j. a jihozáp. Čechách. Na Českomoravské vrchovině loch znamená s. mimo dům, nejčastěji zapuštěný do svalu, nebo zásobní jámu. Archeologové na odkrývaných středověkých sídlišťích často nacházejí podzemní chodby (*lochy*), které mohly mít funkci skladovací či ukrývací. Název *pivnice*, připomínající funkci s. jako chladné místnosti k uchovávání nápojů, se zachoval ve Slezsku, výjimečně v jihozáp. Čechách (Chodsko); 2. hostinská výčepní místnost, zpravidla v podzemí. Zdrob se nazývá sklípek, např. vinný sklípek, a jeho obsluha sklepník, sklepmistr; 3. klenutá místnost (jazyková souvislost klenba,

sklep); v j. a jihozáp. Čechách klenuté ohnivzdorné přízemí špýcharu, popř. i celá budova podsklepené sýpky. – Chráněný kryt (resp. jáma k ukládání brambor nebo řepy) zřízený mimo dům se nazývá krecht (nář. *grecht*, *greft*). V. t. vinohradnické stavby.

Lit.: J. Skutil: *Západomoravské lochy*. OHP 11, 1933/34, s. 140–144; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 160; J. Tausch: *Haltýře a lochy*. VSV 9, 1994, s. 243–257; K. Oliva: *Krecht v pomístních jménech v Čechách*. Acta onomastica 36, 1995, s. 167–168. [jv]

sklizeň 1. sběr, sekání, trhání nebo dobývání a odvážení zemědělských plodin z polí, sadů, zahrad i z volné přírody. Způsob s. se liší podle druhu plodiny, sklizené části rostliny a produktu (semeno, dužnaté plody, seno, hlízy aj.) i podle požadavků na další využití (potravina, krmivo, stelivo, surovina pro další zpracování aj.). S. zemědělských a zahradních plodin je časově omezena ročním obdobím, sklizňovou zralostí produktů a počasím. Vhodná doba a rychlost s. spolu s užitou technologií významně ovlivňují ztráty na množství i kvalitě plodiny (přezrání, výdrol, úbytek živin, hniloba, napadení nemocemi a škůdci, výpar, namrznutí, mechanické poškození aj.). S. je vyvrcholením námahy a činností pěstitelů spojena s mimořádným pracovním vypětím, event. s výpomocí příbuzných nebo najatých sil. Po zrušení poddanství v č. zemích, jež vedlo k vzniku nové sociálně ekonomické situace od 2. poloviny 19. stol., se v souvislosti s odlivem pracovních sil do měst a průmyslu projevoval nedostatek dělníků pro sezonní práce. Potřeba pracovníků při s. byla ponejvíce kryta výpomocí členů rodin drobných zemědělců, domkářů a bezzemků, ale i sezonních zemědělských dělníků z měst a průmyslových oblastí i ze sousedních nebo podhorských regionů, např. z Podkrušnohoří, ze Slovenska (ve 20.–30. letech 20. stol. až 20 000 dělníků), z býv. Podkarpatské Rusi, Haliče atd. V různých zemědělských krajích připadaly pracovní *špičky* při s. na různou dobu (žně, s. řepy, brambor, česání třešní, chmele apod.). – S. vyžadovala dobrou přípravu potřebného nářadí, pomůcek, strojů, skladovacích prostorů, dopravy, ukládání a popř. i zpracování produktů, zajištění dostatečného množství vhodných pracovníků, jejich stravování a někdy i ubytování a po celou dobu s. dobrou organizací práce. – V období tradičního zemědělství v 19. a v 1. polovině 20. stol. byla první velkou s. v roce s e n o s e č, připadající obvykle na konec jara. Pojila se s řadou obyčejů a s příslušným folklorem. Správné stanovení doby sečení ovlivňovalo jakost a množství

seny. Louky i pícniny na orné půdě se sekaly kosou, teprve koncem 19. stol. se začaly šířit potažní travní žací stroje. Na sečení pícnin se sekáči vydávali velmi brzy ráno za rosy a chladu, kdy porost byl křehký a horko a hmyz ještě sekáče příliš neobtěžovaly. Posečené pícniny se krátce nechávaly na pokosech oschnout, pak se ručně stejnoměrně roztrásaly nebo hráběmi rozhazovaly, což byla většinou práce žen a větších dětí. Podle rychlosti schnutí a podle počasí se seno obracelo a po proschnutí shrabovalo, takže se často již navečer dávalo do kopek. Příští den po oschnutí rosy se seno opět rozhodilo, obracelo a znovu kopčilo. Pícniny na orné půdě, zvl. jetel a vojtěška, se obracely opatrně a většinou se sušily na různých stojanech, sušících (rohačka, trojhran, kozlík, ostrev, ostrzub, rozsocha, bouda) tak, aby odrolení lístků bylo co nejmenší a nedocházelo ke znehodnocování seny. V době senoseče mělo sušení a svoz seny přednost před ostatními polními pracemi. Dostatečná zásoba dobrého seny pro zimní období byla základním předpokladem pro přežití hospodářských zvířat a tím i pro existenci zemědělských usedlostí všech velikostí. – Kromě travních žacích strojů se od konce 19. stol. šířily potažní obrabeče seny, především však pohrabovače. Pozdější otavy (druhá seč trávy na loukách), popř. další seče pícnin na orné půdě byly rozloženy do delšího období pozdního léta a časného podzimu. – V ovocnářských oblastech, kde se koncem 19. stol. rozšířilo pěstování třešní, byla s. kumulována do krátkého období na počátku jejich zralosti a schopnosti rychlé přepravy do míst spotřeby (Vídeň, Praha, Brno, Dráždany a průmyslové oblasti). Třešně se trhaly se stopkami do česáčků a přepravovaly se v koších. Česali je muži nebo starší chlapci v sadech, ze stromořadích, na mezích, v polích a u cest. Dlouhé žebříky do vysokých stromů stavěli zkušení česáči. Obtížná sklizeň třešní přispěla k omezení jejich pěstování v 2. polovině 20. stol., kdy počet stromů ve srovnání s 30. l. poklesl o dvě třetiny. – Nejvíce těžké práce v krátké době vyžadovala s. o b i l n i n, které ve většině zemědělských závodů zaujímal největší část osevní plochy. Doba žní začínala s. nejranějších druhů (řepka, ječmen) a končila s. ovsa, v teplých oblastech s. kukuřice. – S. ř e p k y, ř e p i c e, h o ř č i c e se od s. obilnin lišila menším rozsahem prací a velmi opatrným nakládáním při žnutí a sečení, vázání do snopků, nakládání a při svozu (na plachtách) k mlácení. Šešule hořčice tak snadno nepukaly, a přesto se sklízela brzy ráno za rosy, pod mraky, podobně jako jiné příbuzné druhy. K rozložení doby

s. pomáhalo pěstování více druhů obilnin a později i odrůd jednotlivých druhů. – Ve lnářských oblastech většinou zasahovala s. l n u do začátku žní. Len se trhal ručně, v době raně zelené zralosti, se záměrem získat dostatečný výnos kvalitních vláken; semeno muselo být již natolik vyvinuté, aby dozrálo při sušení lnu. Len sklizený až v plné zralosti semen dával již zdřevnatělé, tj. křehké a pro další zpracování nevhodné vlákno. Při trhání se hrstka lnu uchopila pravou rukou výše nad zemí, aby se zároveň nevytrhával plevel, a do levé ruky se přidávaly další hrstky. Dostatečně velká hrst se oklepala od půdy, položila nebo vázala do snopků. Len se sušil ve snopcích, budkách, později v řadách na drátech nebo ve stříškách ve volných hrstích. Suchý len dobře srovnaný se vázal do snopů a odvázel k uložení pod střechu k drhnutí. Odrhnuté hlávky (tobolky) se mlátily cepy, na klepadlech a později na mlátičce. Vyčištěné semeno se na sýpce v tenké vrstvě dosoušelo a přehazovalo. Asi koncem srpna až v 1. polovině září se stonky lnu rozkládaly na strništích a loukách k rosení z obou stran. Pak se len vázal do snopků, dosušil v budkách a svezl k sušení a dalšímu zpracování doma nebo v tírňách. Místo rosení se len též máčel. – V teplejších oblastech se sklízelo k o n o p í. Poskonné konopí se vytrhávalo hned po odkvětu a zhruba za měsíc po něm při dozrávání semen ve spodní části květenství se trhalo konopí zv. hlavaté na semeno. V té době však již vlákno dřevnatí a je méně kvalitní. Při s. jen na vlákno nebo jen na semeno se mohlo konopí kosit. Po oschnutí se vázalo do menších snopků a dosoušelo v panácích, budkách. Konopí pěstované na semeno se svezlo, mlátilo oklepáváním o prkno nad plachtou nebo cepy, popř. na mlátičkách. Konopí pěstované pro vlákno se rosilo, častěji však máčelo (máčírny, tírny). – S. h r a c h u začínala po dozrání spodních lusků. Vytrhával se ručně, někdy svazoval do otýpek a svázal na vozech vyložených plachtou. S. č o č k y byla podobná, ale zraje stejnoměrněji, netrpí tak výdrolem a nepoléhá. Trhala se za rosy. Oba druhy luštěnin se mlátily cepy, později na mlátičkách a semeno se sušilo rozprostřené na sýpkách. – Významnější rozsah prací v době žní v některých oblastech Čech a Moravy vyžadovala s. o k u r e k. Okurky nakládačky i polní salátové se sklízely postupně po dosažení konzumní či technologické zralosti jednotlivých plodů dvakrát až třikrát týdně do košíků, košů apod. Salátové okurky se prodávaly většinou k přímému konzumu na váhu, nakládačky se třídily podle velikosti a prodávaly se též na počet (kopy). – S. c h m e l e začínala asi v polo-

vině srpna a po rozšíření ploch chmelnic v 2. polovině 19. stol. po dobu 3–4 týdnů vyžadovala mimořádně veliký počet česáčů. V době pěstování chmele na tyčích se rostliny odřezávaly, tyče s chmelem vytahovaly páčidly (háky aj.) a u menších pěstitelů se chmel odvázel a česal na dvoře ve stínu pod střechou, pod stromy apod. Na větších chmelnicích se z tyčí a chmeloviny stavěly jednoduché boudy, přístřešky, chránící chmel a česáče před sluncem, event. před přeprškami. Místo přístřešků se někdy používaly velké plachty napnuté mezi sloupy, podepřené jednou tyčí. Při pěstování chmele na drátěnkách se chmel strhával i s chmelovodičem (drátkem); většinou se česal přímo na chmelnici. Očesaná chmelovina se ponechávala stočená ležet asi měsíc na chmelnici, aby zatáhla. Dobře česaný chmel se skládal jen z jednotlivých hlávek, výjimečně byly dvě až tři ponechány pohromadě, jen s krátkou stopkou, bez listů a větviček (kontrola, třídění, přečesávání). Chmel česaný do košů se měřil na čtvrtky či věrtele (1/4 korce, po zavedení hl 25 l, na Žatecku tzv. malé věrtele 30 l, na Roudnicku a Ústěcku velké věrtele 60 l), sypal se do žočků a odvázel k sušení. Při evidenci výkonu česáčů se používaly tzv. chmelářské známky (plíšky). Ve chmelářských usedlostech se na česání chmele podílely všechny práce schopné osoby včetně odrostlejších dětí. Do hlavních chmelářských oblastí na česání chmele přijíždělo velké množství zemědělských sezonních dělníků, nezaměstnaných průmyslových dělníků, měšťské chudiny z Podkrusnohoří a jiných oblastí, z Prahy, podruží a domkářů z Kladenska, Rakovnicka a Slánska. Potřeba česáčů se od 80. let 19. stol. do 70. let 20. stol. měnila podle ploch a úrody chmele od několika česáčů tisíce až asi po 200 tisíc pracovníků ročně. Po r. 1955 byly během dvou desetiletí zaváděny česací stroje, které ruční sklizeň omezily na minimum, takže došlo k zániku dříve velmi početné skupiny sezonních dělníků. Po 2. světové válce byla potřeba česáčů chmele kryta z velké části pracovní povinnostmi studentů středních a vysokých škol. V tradičním zemědělství se na ukončení prací s česáním chmele slavila tzv. dočesná, s tancem a pohoštěním. – S. o k o p a n i n, tj. brambor, krmné řepy, tuřín, vodnice, zelí a cukrovky, začínala v září a končila obvykle v říjnu. Brambory se po vytrhání nati ručně kopaly, vyorávaly různými rádlly a háky, později vyoravači (rotační čerty, roštové vyoravače). Vykopané a vyorané brambory se sbíraly do košíků, košů a v pytlích nebo v bedněných vozech svázely a po oschnutí a vydýchání ukládaly ve sklepech nebo kretech. Při sběru

se vyřazovaly hlízy mechanicky poškozené, drobné a nemocné. Nať se po oschnutí často na poli páčila; ve žhavém popelu si děti s oblibou pekly brambory. – Krmná řepa, tuřín a vodnice se vytrhávaly, házely na hromádky a na místě okrajovaly nebo se svázely a chrást se okrajoval až ve dvoře. Po očištění a oschnutí se hlízy ukládaly ve sklepě nebo jiném příhodném prostoru. – C u k r o v k u dobývali ručně dlátovitými rýči, vidličkami, podrývali ji jednořádkovými až třířádkovými potažními podrýváky, vytahovali za chrást a házeli na hromádky. Chrást se ořezával a ukládal samostatně. Řepa se odvážela na pevných vozech s bedněním na skládku cukrovky nebo přímo do cukrovaru. Skrojky se vozily ke krmení nebo silážování. Řepné vyloužené řízky se v řepné kampani přivázely k silážování. Veškerá manipulace při s. okopanin byla pouze ruční a mimořádně fyzicky náročná. Řepa se někdy sklízela až do zámrazu. – Místa se ve větší míře pěstovalo z e l í pro trh. Při s. zelí se vyřezávaly hlávky s několika obalovými listy a opatrně se pokládaly na hromady nebo na vůz. Zelí se svázelo a provizorně ukládalo nebo odváželo na trh. Na zimu se skladovalo v komorách, krechtch, sklepech, ale především se krouhalo na kysané zelí. Obalové listy se zkrmovaly. V některých zelinářských oblastech výrazněji ovlivňovala organizaci práce také s. c i b u l e, p o l n í r a n é z e l e n i n y, výjimečně s. školkařských výpěstků, kořenové zeleniny, léčivé apod. – Způsob s. o v o c e se různil podle druhů. Pevnější část ovoce se pěstovala na vysokokmenech. Podzimní a zimní odrůdy jablek se česaly postupně podle doby zrání, nechávaly se na hromádách na zahradě vyrosit a pak se ukládaly nebo prodávaly. Letní hrušky se česaly k přímému konzumu, sušení nebo na prodej (Poohří). Pozdních odrůd bylo málo. Švestky na přímou spotřebu se česaly do košů, kdežto na sušení, na povidla a k pálení se setřásaly a posbíraly. Vlašské ořechy se klátily, otloukaly, jakmile začala praskat slupka a ořechy vypadávat. Ořechy zbavené slupek se sušily v lískách na vzduchu pod střechou. Ostatní druhy ovoce se pěstovaly v menším množství a jejich s. práce v hospodářství příliš neovlivňovala. – Ve vinařských oblastech byla s. h r o z n ů významnou podzimní činností. Vinobraní (sbírání hroznů) předcházela důkladná příprava. – Pro s. jednotlivých druhů nebo skupin produktů se používaly zvláštní termíny: česání, dobývání, chmelobraní, kácení, klácení, kopání, kosení, obírání, olamování, otava, otloukání, sběr, sbírání, sečení, senoseč, setřásání, tahání, trhání, vinobraní, vybírání, vykopávání, vylamování, vyťahování, vytrhování,

vyorávání, vyrývání, vyřezávání, žně, žnutí aj. Na ukončení s. hlavních plodin navazovaly lidové obyčeje vyjadřující díkůvzdání, radost a uspokojení ze sklizené úrody a ze zajištění dalšího období; 2. úroda, sklizené zemědělské plodiny. V. t. agrární obyčeje. Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 22–30; F. Kutnar: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963, s. 58–77, 2. vyd. 2005; F. Kutnar: *K problematice setové a sklizňové techniky v době Bachova absolutismu*. VPCZM 7, 1967, s. 83–107; O. Kodedová a kol.: *Zemědělské dělnictvo v moderní české společnosti*. Praha 1971, s. 93–117; V. Frolec: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; M. Hříděl: *Historie zemědělské malovýroby na Písecku I*. Písek 1983; Z. Tempír: *Zemědělství. Studie o technice v českých zemích 1800–1918*, 1, 1983, s. 29–89; 2, 1984, s. 9–78; Studie o technice v českých zemích 1918–1945, 6, 1995, s. 845–894; Z. Tempír: *Sklízecí mlátičky, řezačky a lisý na českém trhu 1995–1996*. Praha 1995, s. 4–22; V. Kraus a kol.: *Réva a víno v Čechách a na Moravě*. Praha 1999, s. 30–54, 226–230. [zt]

sklo, homogenní, většinou průhledná hmota, pevná a křehká, která vzniká ochlazením taveniny. Základní materiál pro výrobu skleněného zboží je přechlazený roztok oxidu křemičitého a oxidů sodného, draselného, vápenatého nebo olovnatého. Hlavními surovinami pro výrobu s. jsou čistý křemičitý písek, potaš (uhličitan draselný), vápenec (uhličitan vápenatý) a soda (uhličitan sodný). Směs se taví v pecích při teplotě od 1000 °C do 1400 °C a k utavení s. je třeba 10–12 hodin. Potom se sklovina pozvolna chladí, aby se zbavila vnitřního pnutí, které by mělo za následek samovolné popraskání s. – Původní sodnaté s. bylo na konci 16. stol. vystřídáno s. draselným, z něhož se vytvářely okázalé poháry, misky a číše. Kvalita s. umožnila vedle malování emailovými barvami také broušení a rytí. V 19. stol. se objevilo s. olovnaté, velmi vhodné pro soustavné probušování. – S. bylo od počátku různě barveno přísadami, např. organickými látkami s obsahem uhlíku se získalo žluté s., příměsí mědi dávaly s. červenou barvu. V průběhu 19. stol. došlo k výraznému obohacení výzdoby skleněných výrobků. S. různých barev se kombinovalo, vrstveno, malovalo, brousilo a probušovalo. – Podle tvaru lze výrobky ze s. rozdělit do dvou základních skupin: a) ploché s., kam patří skla do oken a na zrcadla; b) duté s., určené pro výrobu užitných předmětů, jejichž zpracování bylo započato foukáním s. sklářskou přístalou do dřevěných forem. – Nejvýznamnější skupinu skleněných výrobků tvořily

v lidovém prostředí tzv. prysky, víceboké nebo hruškovité láhve. Pův. se používaly při svatebních obřadech, kdy se do nich naléval alkohol na uctění svatebčanů. K jejich výrobě sloužilo nepříliš kvalitní s. S funkcí prysek souvisela výzdoba: na čelní stěně láhve byl emailovými barvami znázorněn svatební pár nebo různé svatební symboly (holubičky na růži, srdce s trojkou), na protilehlé straně byl veršovaný nápis nebo říkání se svatební tematikou. Text, vyhotovený emailovými barvami nebo mělce vyrytý, se měnil, když se láhve přestaly používat při svatbách. Kromě čirého s. byly prysky vyráběny ze s. mléčného. – V 1. polovině 19. stol. začaly vesnické i městské příbytky zdobit válcovité sklenice na památku. Jejich dekor byl zhotoven brusem a rytím. Obdobné válcovité sklenice kryla lehká rubínová lazura, která měla vyvolat iluzi drahého rubínového s. Ornament, většinou květinový, byl proveden malbou z volné ruky. Dojem z červené výzdoby se někdy umocňoval lineárním nebo tečkovaným zlacením, jindy se doplňoval vedlejší malbou bílou neprůhlednou sklovinou. V domácnosti se také vyskytovaly válcovité sklenice z čirého s., které majitelé přinesli z různých poutních míst, nebo měly charakter osobního upomínkového předmětu. Výzdoba byla provedena mělkým řezem nebo rytím. – Na začátku 2. poloviny 19. stol. dosáhla největšího rozkvětu výroba tenkostěnného s. foukaného do rozmanitých tvarů, např. sklenice, nádoby, svícny, postavy svatých i krucifixy s korpusem. Do prostoru mezi tenkými stěnami se nalil stříbrný amalgam, který pokryl plochu souvislou vrstvou. Někdy se používal i zlatý amalgam. Vnitřní zrcadlová vrstva byla na povrchu doplněna barevnou malbou. Výrobky měly hl. dekorativní účel. Objevilo se také hutnické s., za tepla různým způsobem tvarované. Nejoblíbenější byly kropenky na svěcenou vodu.

Lit.: K. B. Mádl: *O českém skle*. Praha 1890; F. Mareš: *České sklo*. Praha 1893; J. F. Svoboda: *Horácké sklo*. NVČ 21, 1928, s. 64–93; F. X. Jiřík: *České sklo*. Praha 1934; F. X. Jiřík: *Knihy o skle*. Praha 1934; N. Melniková-Papoušková: *Lidové a periferní sklo*. VL 4, 1952/53, s. 18–57; F. Bukáček: *Zdobení horáckého skla*. Žďár n. Sázavou 1966; J. Solar: *Vimperské malované sklo*. Ars vitraria 5, 1974, s. 66–74; J. Medková: *Povídání o českém skle*. Praha 1979; V. Kudrlička – J. Zálaha: *Umění šumavských sklářů*. České Budějovice 1987. [mm]

skočná, skákavá, skočavka, skočná polka – párový tanec, jehož hudební doprovod je mimořádně ustálený a příznačný výrazným rytmickým pohybem v osminových hodnotách a dvoudobém metru. I přes jasnou

metrorytmickou stavbu dovolují doprovodné melodie tance značné rozpětí v naplnění taneční motivikou. Skočný charakter základního kroku proto neměl jednotný charakter. Tanec je doložen v repertoáru městských a vesnických tanečních zábav již v 18. stol., jeho původní taneční podobu však není možné jednoznačně určit. Skočným způsobem mohl být totiž prováděn krok vrtáku a později i obkročáku a polky, která byla často tancována na taneční melodie vyskytující se v lidovém prostředí ještě před jejím vznikem. Jako období třásáka a třínožky charakterizoval např. v polovině 19. stol. skočnou, skákavou, skočavku J. Neruda. Pod názvem *Zapperl Polka* se s. údajně dostala až do Vídně. Podle Nerudy měla spíše žertovnou než milostnou povahu a její doprovodné melodie proto bývaly rozmarné (*Pekla vdolky z bílé mouky*). S tancem s. však nelze spojovat krok skočáku, jak jej popisuje Č. Holas v pátém dílu *Českých národních písní a tanců*. Podle něj by připadl na každou osminu přeskok z nohy na nohu, takže v jednom taktu by se vystřídaly pravá a levá noha dvakrát. Tento krok uvádí Holas při popisech tanců pouze ve dvou případech, a to ve spojení s tanci s proměnlivým taktem, kde se objevuje vedle kroků valčků a obkročáku. Nikde však není uváděn ve spojení s tancem s. Podobně popisuje krok skočáku také O. Zich ve své studii o tancích s proměnlivým taktem, na rozdíl od Holasova popisu však pouze se dvěma přeskoky z nohy na nohu v jednom taktu. Považuje jej za krok, který je pro svou náročnost velmi ojedinělý. Jisté je, že podstatou tance byl vždy skočný charakter základního kroku podporovaný výrazným rytmizováním doprovodné melodie. Tanec s. zpopularizoval i B. Smetana (1824–1884) zařazením do opery *Prodaná nevěsta* a do klavírního cyklu *České tance*. Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních českých písní*. Praha 1862, č. 102; Č. Holas: *České národní písně a tance I–VI*. Praha 1908–10, I, s. 175, II, s. 152–153, III, s. 24, 259, IV, s. 21, 82, 243, V, s. 94–95; J. Zemánek: *Lidové tance z Chrudimska*. In: *Chrudimsko a Nasavrcko III*. Chrudim 1912, s. 490; O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916, s. 392–393; J. Neruda: *České národní tance*. Praha 1930, s. 15; J. Jindřich: *Chodský zpěvník III–VIII*. Praha 1951–55, III, s. 6, 30, 83, IV, s. 38, VIII, s. 38; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 62–64. [ds]

skok viz do skoku, ondraš

skot, hovězí dobytek: kráva, býk, tele, jalovice, vůl (kastrát). S. vznikl domestikací

pratura rozšířeného v Evropě, sev. Africe a Přední Asii. Divoce žijící tur byl znám ještě ve středověku. V objektech neolitických kultur ve střední Evropě převládá podíl chovaných zvířat velmi výrazně nad lovnou zvěří, podíl s. byl převážně dominující. Kohoutková výška divokého tura se uvádí až 175 cm, domácího skotu v mladší době kamenné v rozmezí 115–138 cm a v době bronzové o 10 cm méně. Ve střední Evropě velikost s. klesla až asi na 100 cm kohoutkové výšky krav a do 18. stol. se podle různých pramenů příliš neměnila. Nutnost klečet při dojení krav, tj. že krávy byly skutečně malé, dokládá např. J. Petráň (1963), který shromáždil i další údaje o chovu s. v 16. a 17. stol. od více autorů. V 2. polovině 17. stol. byla hmotnost krávy asi 180–250 kg a krmného vola 350–450 kg, mléčná užitkovost asi 1 000 l začátkem a 1 000–1 250 l koncem 17. stol. (Frýdlantsko). – V č. zemích se převážně choval původní menší skot s kratšími rohy. Jednotlivé dovozy a chovy cizích plemen na velkostatcích v 17. a 18. stol. až do 40. let 19. stol. podstatněji neovlivnily dominanci domácího červeného s. v rolnických chovech. Cílem křížení s dováženými plemeny bylo dosažení vyšší hmotnosti a ranosti skotu. V rolnických chovech se však v té době uplatňoval jen menší počet značně heterogenních plemen. Dalšími importy cizích plemen v 19. stol. došlo k velké pestrosti plemen a jejich kříženců, přičemž nenastalo očekávané zlepšení (v 80. letech 19. stol. 21 cizích plemen, 20 rázů, kříženců a plemen krajových). Zcela se neosvědčil chov čistokrevných importovaných plemen. Pozornost chovatelů se začala obracet k zušlechťování *krajového s.* výběrem a k účelné plemenitbě. Založením plemenných knih (1856–1957) a zlepšením chovatelských podmínek, zvl. krmivové základny, byly vytvořeny vhodnější předpoklady pro další chov s. Snahy po usměrnění chovu a konsolidaci plemen vyvrcholily 1896 v Čechách a 1897 na Moravě stanovením plemenných obvodů, omezením počtu chovaných plemen v návaznosti na funkci plemenných ústavů a stanic. Na počátku 20. stol. začala v č. zemích podle dánského vzoru (1895) systematická kontrola užitkovosti skotu (1904) a na ni navazující kontrola dědičnosti. 1. světová válka tuto činnost přerušila; byla obnovena až 1922. Stále trvající plemennou roztržitost chovu upravil zákon o plemenitbě hospodářských zvířat (č. 169/1924 Sb., prováděcí nařízení 204/1928 Sb.), obvykle nazývaný unifikací zákon. Vytvořil předpoklady organizace zvelebení chovů (připouštění plemenic tzv. licentovanými býky,

plemenářské evidence, kontrola užitkovosti a dědičnosti) a dosažení chovných cílů. V určených oblastech byli chovatelé povinni používat k plemenitbě býků určeného plemene nebo při chovu jiných plemenic připouštět jen býky pro druhé plemeno určené. V č. zemích byly stanoveny obvody chovu červenostrakatého plemene. 1939–1942 bylo do č. zemí prodáno na 25 000 méně kvalitních býků z Německa. Ve 40.–50. letech 20. stol. chov stagnoval. Dojivost byla jen 1 600–1 700 l po průměrné dojivosti 1 887 l v l. 1930–1938 a 2 749 l v chovech zařazených v téže době do kontroly užitkovosti (1,54–4,78 % krav). V 60. letech 20. stol. dominoval červenostrakatý český skot (95 %), choval se skot hřbínecký, kravařský a zbytky českých a lištnanských červinek (Slezsko). Dovezeno bylo též menší množství dánských červinek (okolí Prahy a Brna), později několik tisíc plemenic červenostrakatého skotu (po r. 1964) převážně do středního Polabí. – Po 2. světové válce došlo k podstatným změnám v chovu s.: zavedení a rozšíření inseminace, využívání zásob semene nejkvalitnějších plemenků z centrální banky, kontrola užitkovosti a dědičnosti, různé formy křížení, selekce a uskutečňování složitých programů plemenitby. Došlo ke změnám technologií, stavebního a strojního vybavení, krmení, péče a organizace chovů. – Význam chovu s. ve střední Evropě byl od pravěku mimořádný. S., který spásáním přirozených porostů zužitkovával objemová krmiva, poskytoval maso, kůži, kosti, rohovinu, mléko a od pozdního neolitu důležitou tažnou sílu využitelnou při obdělávání půdy i k dopravě nákladů. V klimatických podmínkách střední Evropy při zimním ustájení byl s. hl. výrobcem hnoje. Tato funkce chovu byla zvláště významná v době trojhonného hospodaření, kdy ekonomové na velkostatcích ještě v 1. polovině 19. stol. hlavní užitek chovu spatřovali v *produkcii hnoje, který je nezbytný k dosažení vyšších výnosů obilnin*. I když od 2. poloviny 19. stol. tato funkce chovu s. začala poněkud klesat v souvislosti s výrobou a šířením průmyslových hnojiv i zvýšením odbytu mléka a masa v zemích s intenzivním způsobem hospodaření na méně úrodných půdách, je produkce chlévské mrvy těžko nahraditelná. Začátkem 30. let 20. stol. F. Duchoň a A. Klečka zjistili, že v hlavních statkových hnojivech (hnůj a močůvka) dostávala zemědělská půda v č. zemích dvacetinásobné množství dusíku než z hnojiv průmyslových a ovšem další živiny a důležité organické složky chlévské mrvy. Zkrmováním odpadů potravinářského průmyslu (řepné řízky, melasa, mláto, sladový květ, otruby aj.) se

do půdy vracela část živin odebraných ve sklizni. – Tažný s. byl pro zemědělství v č. zemích ještě začátkem 20. stol. obdobným zdrojem tažné síly jako kůň. 1930 tažná síla s. dosahovala více než 2/3 a 1947 ještě přes 1/2 tažné síly koní. Koncem 50. l. se s. a zvl. krávy používaly k tahu jen zřídka. Využívání krav k potažní práci snižovalo mléčnou užitkovost asi o 20 % i více. – 1930 bylo v Čechách 639 660 zemědělských závodů, z toho 404 539 mělo tažná zvířata a z nich k tahu používalo jen koně 76 667 závodů, jen voly 23 680, jen krávy 265 039, koně a voly 11 776, koně a krávy 14 301, voly a krávy 12 074 a koně, voly a krávy 1 002 závody. Více než 4/5 zemědělských závodů v Čechách využívalo s. (krávy, voly a popř. býky) k tahu a asi 1/4 závodů koně. Pouze kravské potahy byly převážně v hospodářstvích do 10 ha (262 247 závodů), méně při 10–20 ha zemědělské půdy (2 702) a výjimečně nad 20 ha (90). Jen volské potahy byly častěji v hospodářstvích od 5 do 20 ha, ale nacházely se i ve velkých selských statcích a na velkostatcích. Volské potahy byly nejrozšířenější na Šumavě, v j. Čechách až po Novobystřicko a v sev. Čechách od Chebska po Podkrkonoší, nejméně v Polabí a ve vých. Čechách. Na Moravě největší podíl tažných volů byl tradičně v jihozápadní části země. V selských chovech se tažní voli před prodejem obvykle vykrmili a pak nabídli na trh. Některé zemědělské závody se zabývaly odchovem a prodejem mladého s. pro chovné účely a současně pro žír nebo k tahu. Z některých oblastí rolníci prodávali čerstvé dojně nebo vysokobřeží krávy do výdojných hospodářství a býčky a voly do výkrmů u velkých měst nebo v průmyslových aglomeracích (Praha, Plzeň, severočeská a ostravskokarvinská uhelná pánev, Brno ad.). – Chov s. měl v zemědělských závodech v 19. a 20. stol. rozhodující vliv na jejich strukturu a organizaci. S rostoucí intenzitou zemědělské výroby od poloviny 19. stol. převládala tendence držení krav (hnůj, tažná síla, maso, mléko) a odchov telat. Zvýšený chov s. umožňoval též rozšiřování intenzivního chovu prasat (mléčné krmné odpadky v hospodářství) spolu s využíváním kuchyňských odpadků a zvýšenou produkcí okopanin, jmenovitě brambor. Chov s. velmi dobře zhodnotoval hrubou zelenou píci z pastvin, luk a z nových pícnin na orné půdě i větší množství sena a slámy získávaných novou soustavou hospodaření. Početnější chovy produkovaly větší množství hnoje, což příznivě ovlivňovalo úrodnost půdy a velikost sklizni. – Ke změně došlo též ve způsobu chovu s. S rozšířením pěstování pícnin na orné půdě byla podstatně ome-

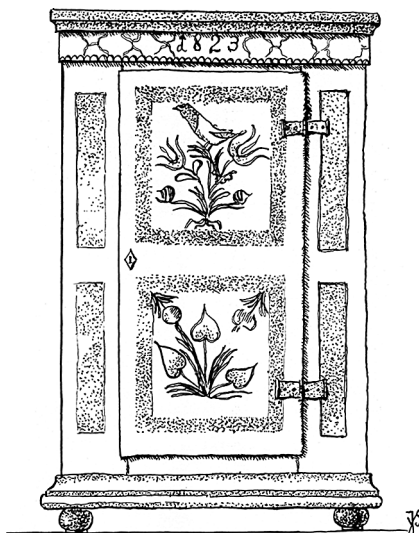
zena pastva a postupně zavedeno celoroční stájové krmení. Pastevní způsob chovu se částečně udržoval jen v oblastech s nižší intenzitou zemědělské výroby, převážně jen jako pastva doplňková. Současně docházelo též ke změnám v ustájení s. V menších usedlostech bývaly chlévy jednořadé, ve větších dvouřadé s jednou manipulační chodbou. Úzké chodby pro zanášení krmení, stlaní a vyvážení nebo vynášení hnoje ztěžovaly opakující se práce ve chlévě. Stání s kalištěm bývala dlouhá (až 2,5 m), podlaha hliněná, z plochých kamenů, později s nepropustnou dlažbou. S. se vázal řetězem na jeden kroužek požlabnice a za rohy (kroužek, roubíček). Při obvodové zdi byly kamené nebo kameninové žlaby na podezdívce zakončené dřevěným trámem (požlabnicí) s kroužky na vázání dobytka, nad žlabem dřevěné žebřiny na suchou píci. Pro telata se vyhrzovaly kotce, větší byla vázána provazem ke žlabu. U větších chlévů bývala přípravná krmiv na řezání, míchání píce a rozprostírání zeleného krmení, aby se nezapařilo. Kamenná stírka byla v přípravě nebo ve chlévě. Ve starých stájích se větralo obvykle jen dveřmi a malými okny, později výparníky. Močůvka odtékala povrchovým žlábkem a kanálkem na hnojště do chléva, později do jímky. Při poklizení se často svítilo různými lampami nebo svíčkami v lucernách v závislosti na elektrifikaci až do 50. let 20. stol. Selské stáje byly těsné, tmavé a málo větrané. – Krmení s. bylo rozdílné podle roční doby. V létě převažovala zelená píce s nadbytkem stravitelných bílkovin, v zimě byl pravidelně nedostatek kvalitních krmiv. Hlavní složkou krmných dávek byla objemná píce (zelené krmení, seno, sláma, plevy, krmné okopaniny), krmiva jadrná (obiloviny, luštěniny, mlýnské, pivovarské, cukrovarské, lihovarské a jiné odpadky) a krmiva minerální (dobyččí sůl, později pícní vápno). Důležitou součástí bylo dostatečné množství kvalitní vody (džbery, putny, napajedla na pastvě, od 20. let 20. stol. se pozvolna šířily napaječky automatické). Krmné dávky se upravovaly podle stáří, hmotnosti, zdravotního stavu, kondice, výkonnosti a užitkovosti zvířat. Dobytek se poklízal ráno (o půl páté až půl šesté), v poledne a večer (mezi pátou a sedmou hodinou). Před krmením se vyčistily žlaby (vymetly, popř. vytřely) a zanášelo se nebo rozváželo krmení. Znečištěná podestýlka se shrnula k chodbičce, suchá k zadní části stání a ke žlabu se přistrla čistá. Krmilo se po dávkách podle skladby krmiva. V době krmení se dojíly krávy, vyvážel nebo vynášel hnůj a poklízal i další dobytek. Náradí používané při chovu s. bylo velmi jednoduché a většinou společné pro ostatní chovy (vidle

dřevěné nebo železné na seno, na hnůj, lopata, škrabka, košata, dřevěná nosidla a koše na píci, kolečka a nosidla na hnůj, nádoby na jádro a napájení). – Zvířata měla svá jména, dávaná podle vzhledu, barvy apod. – Jalovice vybrané k dalšímu chovu se připouštěly ve stáří 1 1/2–2 roky, v rolnických chovech někdy i dříve (prodej mléka, levnější odchov). Říje, projevující se jiným chováním a řadou vnějších znaků, trvala asi 1–2 dny (24–36 hodin). *Běhající* se jalovice a krávy se vodily k býkovi a připouštěly (erární, obecní býci, plemeníci, po 2. světové válce inseminace). Zabřezlé plemence se do otelení neběhaly (doba březosti skotu 280–285 dnů). Připouštění a předpokládání otelení zapisovali hospodáři do kalendářů podobně jako u ostatního dobytka. Před otelením se krávy nechávaly na sucho (zastavovaly, zaprahovaly) a porod se hlídal (výměnkáři apod.). V případě potřeby pomáhal při porodu zkušený a chovu znalý hospodář. Obvykle se počítalo s jedním teletem ročně. Telata se odstavovala asi po 8–12 týdnech a postupně převáděla na normální krmení (telecí seno, šroty, později zelená píce). – Kastrace býčků pro výkrm (v 8–12 týdnech) byla výjimečná, běžněji se kastrovali v 9–12 měsících pro odchov tažných volů. Kastrovat býčky, hřebečky aj. chodili po vesnicích zkoušení zvěrokleštíci (miškáři, nunváři); zvláště proslulí i v zahraničí byli miškáři ze Slovákka a z Valašska. – Odchov mladého s. se přizpůsoboval záměrům hospodaření. Dobří hospodáři dbali na čištění s. a ošetřování paznehtů (dláto, struh, kopytní kleště a nůž, rašple). Podkovy byly většinou pro každý pazneht samostatné (jednoduché, pantoflice), pro celoročně pracující volské potahy někdy společné pro oba paznehty (volské). V. t. dojení, chov hospodářských zvířat, léčení užitkových zvířat, letnice, mléko, Štěpán, votivní dar.

Lit.: J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazech*. Praha 1942, s. 106–107, přetisk 1. vyd. z r. 1658; F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. Čl 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; F. J. Rypáček: *Z prstonárodních zkušeností hospodářských*. Čl 6, 1897, s. 468–471, 533–536; F. J. Hykeš: *Pravidla pro hospodáře*. Čl 8, 1899, s. 393–395; F. Lego: *Železná obětní zvířátka z Dolní Vltavice*. Čl 10, 1901, s. 143–146; M. Václavek: *Jména zvířat domácích na Valašsku*. Čl 20, 1911, s. 292–294; Č. Petráň: *Čarodějnice na vsi podle nynějšího podání lidového*. Čl 21, 1912, s. 146–149; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 69–71, 82–84; V. Káral: *Chov skotu na Táborsku před 80 lety*. Čl 4, 36, 1949, s. 60–62; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 36–43; F. Petrášek:

Geneze chovu skotu v českých zemích. Praha 1972; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů.* Praha 1980, s. 227–244, 279–290; L. Loudil: *Vývoj plemenářské práce a chovatelských podmínek v živočišné výrobě v Čechách (období 1750–1870).* I, VPZM 12, 1972, s. 123–174, II, VPZM 13, 1973, s. 265–319; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby na území ČSR v období kapitalismu druhé poloviny 19. stol.* Prameny a studie 22. Praha 1982, s. 1–142; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945).* Prameny a studie 25. Praha 1983, s. 1–140; M. Hříděl: *Historie zemědělské malovírby na Písecku II. Živočišná výroba – chov skotu.* Písek 1984. [zt]

skříň, almara, jarmara, šifonér – druh uzavřeného ukládacího nábytku s dveřmi. Patří k nejmladším součástem lidového interiéru. Ve venkovských městech se skříň začaly užívat v 16. stol.; v té době však sloužily převážně k uložení domácího náčiní, knih, potravin a nejspíše šatů. Nářeční výraz *almara* pochází z lat. *almarium* (schrána na náčiní), termínem *skříň* (z lat. *scrinium*) byla ve středověku označována truhlová schránka. Konstrukčně nejstarší je s. stojící na bočních deskách prodloužených pod dno. Většinou má obdélníkový půdorys, rovnou profilovanou římsu a jednokřídlové dveře. Tento typ se vyvinul z gotických skříní. Vývojově mladší je s., jejíž korpus spočívá na nohách, vsazených do dna. Ve tvarech skříní a v jejich výzdobě (malbou, řezbou, intarzií, profilováním, soustružením) se výrazně uplatňují slohové vlivy: barokní a rokokové v šesti i víceúhelném půdorysu, v mohutné římsě (rovné, obloukové, volutové, zalomené) a v kulovitých nohách, empírové v obdélním půdorysu, v poloslopcích na bocích, v trojúhelníkovém štítu na římsě, v jehlanových nohách. Šatní skříň patřily většinou k reprezentativnímu a nákladnému zařízení domu. Některé byly uvnitř vybaveny v jedné části věšáky, v druhé policemi a naspodu zásuvkou. Pro snazší transport konstruovali vynalézaví truhláři rozměrné dvoudveřové skříň do dvou stejných částí po svislé ose, které pak na místě sesadili a spojili čepy. V Čechách a na záp. Moravě se šatní skříň staly součástí lidového interiéru v 18. a 19. stol., zatímco v krajích ve střední a na východě Moravy a v oblasti těšínského Slezska byly přijímány nerovnoměrně a měli je často jen někteří lidé; zevšeobecněly tam až pozdní formy skříní s fládrovanou úpravou povrchu, jaké byly běžné v městských domácnostech v pozdním 19. stol. Důležitou úlohu v rozšíření šatní s. hrál typ nošeného oděvu a po generace

Malovaná skříň. Vlčetín (Podještědí), 1823

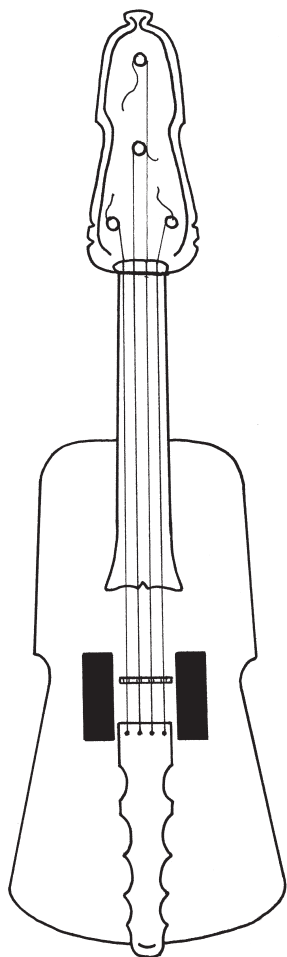
vžitý způsob ukládání tradičního kroje svínování a skládání do truhly. Všude nebyly důvody pro přijetí objemné šatní s. Pěkně zdobenou s. si přivázela nevěsta jako součást výbavy. Proto bývá nezdánka označena iniciálami a vrocením, zdobena malbou s florálními i figurálními motivy (např. světců). Skříň stály obvykle mimo světnici, s výjimkou koutnice. – Specifické svou funkcí a rozměry byly spížní a zásobní skříňky (chlební *jarmárka*, stravní *almárka*, kuchyňská skříňka, *špajzka*, *chlebovka*) k uložení různých druhů potravin a nádobí. Stávaly v síni a v komoře. Starším typem byly menší rezné skříňky na prodloužených postranicích, opatřené ve dvířkách průduchovým otvorem. V 19. stol. se vyvinul a obecně rozšířil typ spížní skříňky členěné na levou část, sestávající ze čtyř nebo pěti zásuvek nad sebou pro ukládání sypkých poživatin, a pravou, dělenou policemi na potraviny v nádobách. Skříňka se uzavírala dvířky opatřeny průduchy, krytými plechovým krytem. Některé spížní skříňky zdobili výrobci malbou, většinou však zůstávaly rezné, později fládrované. Takové nebo různým lakem natřené spížní skříňky byly rozšířeny i v městských a dělnických bytech a ve starších domácnostech se užívaly hluboko do 20. stol. – Zvláštním typem zásobnicových schrán byly skříňky na uzené maso a slaninu (*šperčák*, *špych*, *špymík*); mají rámovou konstrukci z hraněných sloupků a stěny a dvířka vyplétané z prutů nebo loubků. Užívaly se na severových. Moravě a ve Slezsku ještě v polovině 20. stol. – Skříň se vyráběly v truhlářských dílnách, převážně z měkkého dřeva. Jen některé z nich, zvl. skříňky na potraviny, zhotovovali i jiní vesniční dřevovýrobci a samoukové.

Lit.: Z. Winter: *V měšťanské světnici starodávné.* Praha 1895; D. Stránská: *Pletené skříňky.* ČL 49, 1962, s. 16–23; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku.* In: *Lidový nábytek v českých zemích.* Praha 1983, s. 7–64; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátku národního obrození.* ČL 75, 1988, s. 202–211; I. Votroubková: *Čechský lidový nábytek.* Cheb 1988, s. 57–71; H. Johnová – J. Staňková – L. Baran: *Lidový malovaný nábytek v českých zemích z muzejních sbírek.* Praha 1989; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí.* ESMR II, s. 32–38; T. Edel: *Interiér a nábytek vesnického domu Podještědí v 16.–19. století.* Český Dub 1990; M. Togner: *Historický nábytek.* Brno 1993; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě.* Brno 1994. [ev]

skřípkařská muzika viz sestavy nástrojů tradiční hudby

skřípkařský bas viz basové smyčcové nástroje

skřípky, dyndy, malé (druhé, velké) skřípky, skřípce, prkýnka, třšky, husle, fidlovačky, Fiedel, Kleinfiedel, Klarfiedel, Klorfiedel, Kloafiedl, Feinfidl, Großfiedl, Grobfiedel, Grubfiedel, Mittelfiedel, Altfiedel, Fidlifaul, Prüth, Prüt, Joamaprüt, Lementürpetel, Mausfni, Dodel – chudostrunný smyčcový chordofon, v Hornbostel-Sachsově systematice zařazený shodně jako violino. Je to podomácku vyráběný dvou až čtyřstrunný nástroj, užívaný spolu s Ploschpermentem výhradně v lidové muzice jihlavského německého ostrova. Muzikanti hrající na skřípky se nazývali skřípkaři, *dyndáci*, *drndáci*, *nitkaři* a *hudlti*, muziky skřípkařská, selská, *na husle*, *pajerská* a *Bauernkapelle*. – Nejstarší písemná zpráva o skřípkařích se váže k r. 1804, nejstarší ikonogram pochází z r. 1836. Ve 20. letech 19. stol. (pravděpodobně 1825) prošly skřípky bouřlivým vývojem. Původní kytarový tvar korpusu (natřeného tmavou barvou) a šneková violinová hlavice dvou až třístrunného nástroje byly změněny (deviolinísovány) německým stolařem J. Berneschem, který kolem 1813 přesídlil z Horní Lužice do Mírošova na Jihlavsku. Podle vzoru lužicko-srbských *wulkych huslí* a *kwasných huslíček* upravil tvar a částečně i konstrukci jihlavského nástroje tak, že v sobě slučoval výrobní a konstrukční jednoduchost jihlavských skřípek se zvukovou vydatností a větší estetickou působivostí nástrojů lužických. Zůstaly společné zvukové otvory, zubatá kobylka a vázací řemínek, stejně jako technika hry. Z Berneschových rukou tak vyšel nástroj typologicky starší než původní jihlavské skřípky a konstrukčně

Malé skřípky

starší než lužické nástroje. Bernesch rovněž přidal čtvrtou strunu skřípkám primisty, což dosud neměl žádný z předchozích nástrojů. Vytvořil tak dva nástroje s různou funkcí v kapele: čtyřstrunné malé a třístrunné velké skřípky (lužické *wulke busle* ani *kwasse husličky* nikdy nehrály v souboru stejných nástrojů jako jihlavské skřípky). Znalost místních poměrů a hudebního vkusu umožnila Berneschovi během méně než 10 let úplně vytlačit z celé jižní poloviny Jihlavská konkurenci původních skřípek. První ikonogram nového nástroje pochází již z r. 1837. Kvalitativní převaha jeho nástrojů byla tak silná, že se do 21. stol. nezachovaly ani jediné původní skřípky. Poslední nástroje staré konstrukce muzikantů z okolí Štoků byly zničeny 1943. – Lze se jen domnívat, které faktory se podílely na rychlém a úplném rozšíření Berneschových skřípek. Vedle nesporných kvalit fonotechnických, mechanických a estetických to byla jistě i láce a snadná dostupnost nových nástrojů (Bernesch postupně zapojil do téměř sériové výroby skřípek celou rodinu). Nástroje se díky svému vzhledu brzy staly i módní záležitostí. Patřilo k dobrému tónu u německých

jihlavských měšťanů, aby jeden dva nástroje visely na stěně přijímacího pokoje. Také návštěvníci z říšského Německa si často odváželi skřípky jako suvenýr. Rovněž řada evropských muzeí projevila o nový nástroj zájem. J. Bernesch nevědomky vytvořil nástroj velmi starobylého (fidulového) vzhledu, který později přivedl všechny badatele, kteří se skřípkami zabývali, k scestnému názoru, že v lidovém prostředí na Jihlavsku se v nezměněné podobě zachovala fidula ze 14. stol. Pro vesnické muzikanty bylo podstatné, že se na nové skřípky hrálo stejným způsobem jako na nástroje staré, že byly levné, snadno dosažitelné a hlavně daleko hlasitější, což bylo vlastně nejdůležitějším kritériem jejich kvality. – U *vynálezu* nových jihlavských skřípek J. Bernesche je zcela mimořádná a ve světě ojedinělá skutečnost, že je znám autor lidového hudebního nástroje. Lidoví řemeslníci, kteří dále rozvíjeli Berneschovu myšlenku, vytvářeli již jen její další variety. Jihlavské *berneschovské* skřípky byly všemi dalšími výrobci sestrojovány podle *Berneschovy míry*. Podle ní se dal sestroit bez šablony, jen pouhým stolařským kružidlem vždy stejný tvar, i když šlo o různé velikosti nástrojů. Nové skřípky se skládaly ze dvou základních částí: ze spodní javorové jednolitě báze, která slučovala plochý kolíčník se sagitálně vetknutými ladicími kolíčky a krátký silný krk a byla vydlabána tak, že vytvářela silné dno s luby korpusu a žalud. Dutina byla překryta válcovitě vyklenutým (ohnutým) víkem ze smrkového dřeva. Mezi obdélníkovými zvukovými otvory byla umístěna kobylka, která svými vysokými zuby podepírala jednotlivé střevové struny. Její zuby způsobovaly vlastní rezonanci charakteristický bzučivý zvuk skřípek. Hmatník byl vyráběn z barevných dřev ovocných stromů, stejně jako struník, který byl zavěšen na drátěném poutku. Nástroje nebyly lakovány, byl jim ponechán původní vzhled materiálu. Za kolíčník a za struník byl přivázán tenký řemínek, do jehož závěsu muzikant zaklesl levý loket, což usnadňovalo hru na relativně těžký nástroj. Typická celková délka nástrojů se pohybovala kolem 630 mm. Byly vyráběny i menší, dětské nástroje. Také silné skřípkařské smyčce, s žíněmi napínanými pomocí mosazné zubovce, byly vyráběny podomácku. – Hra na skřípky se provozovala v 70 převážně německých a 5 českých vesnicích jihlavského ostrova. 1850–1943 hrálo na skřípky přibližně 140 muzikantů (z toho 35 Čechů) ve 30 kapelách. Nástroje v té době vyrábělo 18 lidových řemeslníků. Ještě 1940 bylo pět kapel aktivních, známá byla např. kapela J. Havrdy z Velkého Beranova. Během 2. světové války hra na skřípky zcela zanikla.

Skřípkařské smyčce

Vzhledem k odsunu Němců nebyla již nikdy obnovena. Dnes je skřípkařská muzika uměle udržována v jihlavském souboru vedeném M. Brtníkem, nositelem havrdovské tradice. O jak rozsáhlý jev šlo, dokládá počet 97 zachovaných původních nástrojů a 52 smyčců, přičemž mnoho jich bylo po válce úmyslně zničeno jako německý majetek.

Lit.: A. Lan: *Fiedel und Volksmusik in der Iglauer Sprachinsel*. Musikblätter der Sudetendeutschen 1, 1936, s. 76–79; L. Kunz: *Skřípky*. Acta Musei Moraviae 35, 1950, s. 356–366; A. Pek: *Dyndácká hudba a skřípky z Jihlavska*. NVČ 32, 1951, s. 347–362; P. Kurfürst: *Die Bauernfiedel. Streichinstrumente und Volksmusikanten in der Iglauer Sprachinsel*. Marburg 1996. [pk]

skřítek 1. v čtenářských vydáních pohádek synonymum trpaslíka, který byl jako typ do českého folkloru přenesen zejm. z německé literatury. Variantou byl důlní skřítek, horní duch, obecně v č. zemích zv. permoník; **2.** v lidovém podání nadpřirozený pomocník, který slouží tomu, kdo se stal jeho majitelem. S. lze vypěstovat (nošením vejce černé slepice devět dní v podpaží bez mytí a mod-

lení), získat koupí od *hauzírníka* (krabíčka štěstí), vnést do domu v podobě zmoklého kuřete nebo nalézt na křížovate v nové vestě, kterou tam položil předchozí majitel. – Výraz je doložen už ve stč. (*škrietek*); v českých dialektech bývá různě obměňován: *škrátek*, *křístek*, ale i *špírek*, *špírátko*, *šotek*, *plivník*, *plevec*, *hanšpígl*, *heršpígl*, *anciáš*, *raráš*, *rarášek*, *jarošek*. Při oslovení bývá nazýván *Kuba*. Koňský handlír nebo forman míval *pikulíka*, aby měl pěkné koně. Českému pojmenování odpovídá v něm. *Kobolt*, ve franc. *lutin* a v angl. *pixie*. – S. svému majiteli (zejm. božici či bohyni) radí a pomáhá mu získávat blahobyt (hl. obilí a peníze, které mu nosí domů komínem). Hospodyně s jeho pomocí stlouká máslo; ve velkém statku ho chová tajně: krmí ho za zavřenými dveřmi, jimiž nahlíží zvědavý čeledín, skřítek volá: *Kouká!* (v jeho špatné výslovnosti podobných bytostí to zní: *Toutá!*), hospodyně nerozumí a odpovídá, jako by byla řeč o horké kaši: *I není horká*. S. bývá zlomyslný a nedůtklivý, jemu prvním se musí dát najíst, za snědenou buchtu se pomstí děveče zcucháním vlasů (proto se ve Slezsku spečeným vlasům říká *koltun*). S. v noci tropí hluk, dráždí psy, tříská tkalcovským stavem. – S. se nelze zbavit jinak než přesně vymezeným způsobem, a to pouze třikrát, poslední majitel propadá pecku. Při pokusu o utopení s. v studni je s. zpátky doma ve světnici dřív než hospodář, sedí na peci a volá: *Už se suším!* (*Už ša šušim!*) Zapálí-li na něčí radu hospodář stavení, aby v něm s. shořel, a stěhuje se do jiné vsi, nahore na nákladu sedí s. a volá: *Málem bysme shořeli!* Na radu moudrého žebračka dá majitel s. ušít novou oděvní součástku a v ní ho zaneše na křížovatku. Tento motiv odpovídá obecné představě, že pomocný duch domu odchází, je-li mu darován (jako je zvykem jednou do roka obdarovat služebnictvo a čeled) nový oblek (typ *Ausgelohnt*, výslužka). – Okolnost, že s. přináší komínem do domu obilí a peníze v podobě víchu nebo ohnivého řetězu, způsobila kontaminaci této představy s projevem padajícího meteoritu, který na nebi zanechává svítivou stopu. Nejčastěji je tento jev označován jako *rarášek*, v lokálních variantách i *dýma*, *pavuzník*, *ohnivec* nebo *prašivec*. – Podle obecné víry bere domácí s. pro svého majitele úrodu od jiného hospodáře, jemuž na poli zůstávají pruhu prázdných klasů; podle lokálních představ způsobuje tento jev také *pražnec* nebo *žithola*. – Už ve staročeských textech je zachycen námět o levném prodeji koně nebo pušky, v nichž je ukryt s. Tento okruh pověrečných představ znal z domácího prostředí už J. A. Komenský. Autorem hesla

křítek v Riegrově *Slovníku naučném* byl K. J. Erben, pro *Ottův slovník naučný* heslo vypracoval H. Máchal.

Lit.: D. Klímová: *Hospodář v českém lidovém podání*. ČL 67, 1980, s. 294–222. [dk]

sladidlo, prostředek (látka) k slazení. Nejstarším sladidlem v č. zemích je med, který slouží jako potravina, pochutina i lék. V době křížáckých válek se dostal do Evropy třtinový cukr (sacharóza), který se v Čechách poprvé objevil 1344 jako vzácné s. 1784 bylo na dovoz uvaleno clo, takže jeho cena ještě vzrostla. V zámožných rodinách se udržel po pět století. Třtinový cukr se používal i při výrobě cukroví a zavařenin. Např. v útech za potraviny použité na pohoštění při svatbě Petra Voka z Rožmberka patřil mezi položky cenově nejvyšší. Dovoz třtinového cukru byl přerušen za kontinentální blokády (1803–1813). To vyvolalo snahy vyrobit jiná sladidla, protože med ke spotřebě nestačil a navíc stoupl v ceně. Děly se pokusy s využitím javorové mízy. Stromy se navrtávaly, míza se chytala do nádob, pak se vařila a odpařovala. Javory se však intenzivním využíváním ničily, proto byl 1813 vydán zákaz této výroby. Ani pokusy se zavedením jiných sladidel z rostlin, ať to byly vinné hrozny, kaštaný či kukuřice, neměly dlouhé trvání. Jedinou vhodnou plodinou byla řepa cukrovka (*Beta vulgaris*). K pokusům se přikročilo už za kontinentální blokády, ale až ve 30. letech 19. stol. výroba řepného cukru zintenzivněla a rozšířila se zejm. v 60. l. Řepný cukr však byl drahý, chudším vrstvám obyvatelstva téměř nedostupný. Jeho konzum se zvýšil spolu s rozšířením kávy, zvl. ve městech. Z úsporných důvodů ji někde pili přes kousek cukru v ústech (homolový cukr, který se musel sekat). Zpráva z Krkonoš z počátku 19. stol. uvádí, že sekáči luk kávu místo slazení solili. Při svátečních a výjimečných příležitostech, jako byla svatba, oslava narození dítěte, posvícení apod., se cukrem nešetřilo, i když patřil mezi nejdražší kupované potraviny. Venkovský lid dál používal hl. přírodní sladidla. Vedle medu, ovocných šťáv, sirubu a sirupů z lesních plodů a ovoce k nim patřilo sušené tlučené ovoce, zejm. hrušky, z nichž se dělala posýpka pokrmů zv. *prachanda* či *pracharanda*. Podobným způsobem se připravovala a využívala sušená mrkev. Z hrušek a z mrkve si některé hospodyně vařily sirup, který sloužil ke slazení nápojů i k mazání chleba, vdolků a koláčů. K těmž účelům se užívalo také podomácku i průmyslově vyrobeného sirubu z cukrové řepy. Postupně se ujmala umělá, průmyslově vyráběná sladidla, cu-

kerin a sacharin; využívaly je především chudší vrstvy obyvatelstva, hl. v oblastech, kde se pašovala přes hranice (Polsko, Bavorsko), a ocenění došla vždy za války, kdy se cukru nedostávalo. Na počátku 21. stol. je cukr dostupný všem, v některých případech lidé pokrmy i nápoje, zvl. kávu, přeslazuji. Snahy o omezení spotřeby cukru ze zdravotních důvodů se ne vždy setkávají s úspěchem.

Lit.: K. C. Neumann: *Nástin dějin průmyslu cukrovarnického v Čechách*. Praha 1891; F. Švec: *Ovocnictví a jeho význam, dějiny a vztahy*. Praha 1924; J. Výleta: *O včelách, včelařích a medových výrobcích*. Praha 1927; Č. Zábrt: *Staročeské umění kuchařské*. Praha 1927; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; F. Dudek: *Počátky řepného cukrovarnictví v Čechách*. Poděbrady 1973. [js]

sláma viz přírodní pletiva

slamník 1. podložka na spaní v posteli, na kavalci, pryčně, palandě, lavici, ale i na zemi; rozměrný obdélný pytel (žok) ušitý z hrubé prací tkaniny nacpaný slámou. S. se nazýval zast. *slamnice*, *podslamka* (i ve smyslu povlak nebo prostěradlo), lid. *štrozok* (z něm. *Strohsack*), zdrob. *slamníček* (např. do kolébky). Slezlá sláma ze slamníků se podle potřeby a zvyku alespoň jednou za rok (při velkém předvelikonočním úklidu) vyměňovala za čerstvou, která se předtím vytrásala z prachu. Nejlepší k tomu údajně byla sláma ovesná, na té se prý nejlépe spí; přímo do lože se kladla žitná sláma, která je dlouhá, a tedy tak lehce nepropadá. Z nedostatku postelí a místa ve světnici se slamníky na noc rozložily přímo po podlaze (zemi) místnosti a ráno se opět vynosily na půdu nebo na místo, kde se uchovávaly. Starší než s. je volně rozložená otep slámy a přes ni prostřená *poslámka*, v tradičním venkovském prostředí hrubé, obvykle nebílené prostěradlo, tkané z méně kvalitní lněné nebo konopné příze. Nemohl-li někdo zemřít, složili ho z postele na zem na slámu, nejráději ovesnou. Při styku se zemí skonal klidněji. Dříve někteří umírající o tuto službu přímo žádali. Slámu z lože a ze s., na němž nebožtík ležel, vynášeli na pole, aby brzo shnila; jakmile zetlela, zetlelo i tělo v hrobě a nebožtík došel plného pokoje. Jinde slámu po mrtvém hned po jeho skonu vynesli a spálili na neúrodné půdě, ne na poli, ale třeba na cestě v humnech. Na Slovácku se o takové slámě říkalo, že drží chlad. Proto z ní na Uherskobrodsku dělávali došky, čímž byl dům chráněn před ohněm; 2. *Slamník*, zaniklá lidová slavnost v Praze, až do konce 60. let 19. stol. obecně po staropražsku zv.

Štrozok, pořádaná cechem pražských krejčích v úterý po Velikonocích v Bubenči; byl při ní vyvěšován ozdobený s. Několik dní před slavností mladí krejčovští mistři nastříhali bílé hrubé plátno, tovaryši z něho pečlivě ušili žok a učedníci ho vycpali a ozdobili pestrobarevnými pentlemi. K tomu udělali hadrové, rovněž slámou vycpané figuríny mládence a panny, které představovaly krejčovského tovaryše a jeho nevěstu (později byly obě postavy přímo na slamníku vyšity). Spolu se s. je v úterý po Velikonocích hned zrána pověsili na májku z břízy ozdobenou prvním jarním kvítím a pestrými fáborý, nebo na ověčené dřevěné bidlo. S. byl ušit v dílně staroměstského cechmistra, odkud také byl nesen v čele průvodu Prahou. Průvod tvořili především krejčovští tovaryši s děvčaty, k nimž se cestou přidával stále větší dav lidí; doprovázeni muzikanty táhli za zpěvu a tance Bruskou branou do Bubenče na prostranství u studánky Světička, vyvěrající pod vyvýšeninou, na níž stojí kostel sv. Gotharda. Na mnoha místech podél cesty vedoucí do Bubenče, především na hospodách, ale i na stromech či střechách byly vyvěšeny opentlené slamníky s figurínami a menší ozdobené slamníčky se houpaly na žerdích vystřčených z vikýřů i z oken mnoha domů a krámů. Na Strahovské bráně byl prý ještě r. 1820 k vidění vymalovaný s. i s mladým párem. V Bubenči přichází vítala slavobrána obtočená věnci z chvojí, květin a pentlí. I na ní byl ovšem zavěšen mohutný, přes dva metry dlouhý s. s malými slamníčky a hadrovými panáky vycpanými slámou. Průvod prošel slavobránou k dolní hospodě Na Slamníku (dříve U Štrozoku), z jejíhož vikýře byl vyvěšen nazdobený s. Na prostranství před hostincem tovaryši zarazili máj do země a zábava mohla začít. Dostavilo se na ni obvykle velké množství lidu z Prahy i z okolních vesnic a mladí se po dlouhém postu, kdy byl tanec zakázán, s chutí pouštěli do kola. Na návsi i kolem ní byly stánky perníkářů a boudy s pouťovým zbožím, čepovalo se pivo a hodovalo po hospodách i venku u vnesených stolů. Zvláštní oblibě se těšily proslulé bubenečské koláče. Vlastní zábavu vedl podobně jako na svatbách tlampač, starosvat, ozdobený kytkou a pentlemi, který s velkou obratností recitoval rýmované přřpovídky často velmi srozumitelně a někdy dost obhrouble narážející na symboly slavnosti, s. a zpodobený mladý pár, a pronášel různá nabádání a rady do manželského života. Mezitím pozvedal pintu piva a přřpíjel děvčatům, která se za přřpítek odměňovala penízem kladeným na dřevěný talíř. Byl to přřspěvek na úhradu nákladů spojených

s pořádaním slavnosti a na muzikanty; chlapeč je za to bral do tance pod máj. Ostatní zůstali v hostincích nebo se rozešli po blízké Královské oboře, anebo se usadili na břehu Vltavy poblíž Císařského mlýna, kde byl rovněž hostinec. Centrum zábavy bylo před dolní hospodou. Tam se hrálo, zpříválo, tancovalo, pilo a jedlo až do samého večera, kdy se rozjaření poutníci vraceli do Prahy. – Toto líčení se vztahuje k době největší slávy S. Jeho charakter, náplň i pořadatelská úloha krejčích se v průběhu času měnily a značně kolísal i počet jeho účastníků. Symbol slavnosti se zmenšoval a zjednodušoval, a když krejčiči upustili od pořádaní tradiční slavnosti, schylovalo se k její úplné nivelizaci. S. už nebyl ušit z plátna a vycpán slámou, ale nad bubenečskými hospodami se objevovaly jen jeho miniatury z barevného papíru a od 80. let 19. stol. nastal definitivní soumrak starobylé jarní slavnosti; úplně zanikla za 1. světové války. – Není pochyb o tom, že slavnost má staré kořeny, avšak je těžké jednoznačně rozhodnout o jejím původu a vymezit dobu jejího konání. Zdá se, že vznikla splnutím několika tradic a starých zvyklostí. Především byla o *třetím velikonočním svátku*, tedy v úterý po Velikonocích, otevřena panovníkem pro poddané jinak (až do r. 1804) veřejnosti nepřístupná Královská obora. Toho dne tam šlechta a zámožní měšťané vyjžděli na koních i v ekvipážích, jichž prý bývalo na stovky, a prostí Pražané se tam houfně vydávali pěšky, aby užíli procházky za zvuků hudby v probouzející se přírodě. Zpřístupnění Královské obory jednou ročně bylo nesporně tradicí velmi starou, protože už 1531 v listině Ferdinanda I. se o tom píše jako o dávném obyčejí. Zvyk se uchovával po staletí a ještě koncem 19. stol. bývala Stromovka cílem velikonočního putování mnoha Pražanů. Druhým podnětem podle některých pramenů měla být pouť (podle jiných posvícení) ve farnosti sv. Gotharda v Předním Ovenci, jak se do r. 1880 nazýval dnešní Bubeneč (památky sv. Gotharda, patrona tamního kostela, přřpadá na 5. květen). O pouti se prý odbývala velmi rozpustilá a hlučná lidová slavnost s tancem kolem máje, na níž visel ozdobený s., přředmět mravnostně pochybných narážek. To prý nebylo po chuti duchovním a konání nevázané veselice ve spojení s poutní bohoslužbou bylo údajně považováno za nevhodné, a proto tuto zábavu přřložili na úterý po Velikonocích, na den, kdy byla též přřístupna blízká Královská obora. Jiný pramen uvádí, že v Ovenci pův. slavili pouť na Velikonoční pondělí. Ale protože téhož dne byla velmi slavná pouť v pražských

Emauzích, posunuli Ovenečtí tu svou na úterý. Další vysvětlení se nabízí z okruhu cechovního života. Slavnost pražských krejčích S. prý vznikla na oslavu vykonání mistrovských zkoušek a byla tedy vlastně loučením tovaryšů s mládeneckým životem. Trvalo totiž mnoho let, než se tovaryš stal mistrem a mohl si založit živnost, pak teprve se mohl oženit. Symbolem manželského života byl údajně s. a vycpané figuríny krejčovského tovaryše a jeho snoubenky i tlampačovy přřpovídky u máje byly obdobné těm, které říkal starosvat při svatbách. Navíc tato slavnost byla zároveň prvním jarním výletem za bránu, do přřrody. Pořádání takových výletů různými spolkami a společnostmi bylo ve své době v Praze velkou módou. Konečně přřchází v úvahu podnět nejstarobylší: vynášení zimy-smrti, odedávna představované slaměnou figurínou, *morenou* (sláma na rozdíl od sena v pověrečných představách znamenala něco neživého, zmar, neštěstí, smůlu, nemoc, smrt), zde zastoupenou s. (stará sláma se na jaře nahrazovala čerstvou) a oběma slaměnými figurínami. S těmi se lze setkat v jiné podobě i v jarních obyčejích na českém venkově (v Orlických horách), kdy mládež slaměnou figuru koledníka a kolednice věší do větví stromu. Neméně výrazným prvkem je přřnášení a oslava jara, symbolizovaného májím ozdobenou kvítím a pentlemi i tancem, přřpíjením a veselící kolem ní. S přřcházejícím jarem jsou spojeny také praktiky zajišťující plodnost, úrodu, blahobyt. Vznikají náklonnosti a lásky, navazují se známosti, uzavřívají zasnubní sliby a manželské smlouvy. – S. byl už v 19. stol. lokalitou i rázem rozdvojen: šlechta a měšťané zajžděli do Královské obory, zatímco lidové vrstvy se veselily odděleně na návsi před kostelem sv. Gotharda a v přřlehlém okolí. Ráz této lidové slavnosti se podobá *Fidlovačce*, konané ve středu po Velikonocích v Nuslích.

Lit.: F. V. Vykoukal: *Z časů dávných i našich. Obrázky zvykoslovné a kulturní*. Praha 1893; F. V. Vykoukal: *Rok v starodávných slavnostech lidu českého*. Praha 1901; V. Kovářík: *Staropražské romance*. Praha 1969; J. Scheuflerová: *Nástin pražských slavností Slamníku a Fidlovačky podle zpráv periodického tisku 2. poloviny 19. století*. ZKSVI 1975, s. 118–142; J. Scheuflerová: *Slamník a Fidlovačka v dobových zprávách periodického tisku druhé poloviny 19. století*. Etnografie dělnictva 7. Praha 1976, s. 118–271; J. Scheuflerová: *Pražské slavnosti a zábavy od druhé poloviny 19. století do začátku 20. století*. Etnografie dělnictva 8. Praha 1977, s. 88–94; P. S. [P. Státníková]: *Momentky ze staré Prahy. Slamník a Fidlovačka*. Res Musei Pragensis 5, 1995, č. 4, s. 6–9. [ap]

slanina, špek – nasolené vepřové hřbetní sádlo s kůží konzervované uzením. S. se používá jak syrová k chlebu (Morava a Slezsko), tak v pokrmech. V Čechách je její obliba i spotřeba menší. Z domácí zabijačky se vnitřní a část hřbetního sádla přeškvařilo a ostatní hřbetní sádlo se udilo doma v komíně, od 2. třetiny 20. stol. i v domácích udírníčkách postavených ve svahu u domu, obvykle v sadě. Pro chuť i kvalitu s. byl důležitý druh dřeva k topení. Po využití se jednotlivé polty s. protáhly provázkem a zavěšovaly v komorách nebo na půdě. Místy na vých. Moravě a ve Slezsku se ještě počátkem 20. stol. přechovávala s., popř. klobásy ve speciálních skříních či skříňkách, jejichž stěny tvořily rámy vyplétané proutím nebo loubky. V nich byla s. zabezpečena před škůdci a dostatečné větrání ji chránilo před vlhkem, aby neplesnivěla. S. s chlebem byla nejčastěji jídlem mužů při konání těžkých prací v hospodářství i mimo domov a byla i dobrým podkladem pro pití alkoholu. Rozškvařenou s. se mastily pokrmy (obilná, luštěninová, bramborová kaše, knedlíky, luštěniny), na Moravě se jí přelával hlávkový salát. V Čechách byly oblíbené špekové knedlíky: vařily se nejen v domácích, ale i v jídelnách uzenářů a hostincích, podávaly se s osmaženou cibulkou a se zelím. S. se protýkají pečeně, špikuje se jí zvěřina a králík, na s. se dusí játra i kapusta a další zelenina. S. dodá chuť celé řadě masitých i bezmasých pokrmů. Na Moravě dělaly hospodyně z rozškvařené s. jišku, jež dodávala polévkám, omáčkám, popř. jiným pokrmům, zejm. zelí, osobitou chuť. Na s. se smažila vejčeka (*škraka*), jež byla zejm. pokrmem mužů a zjednaných řemeslníků. Jen o letnicích bylo zvykem, že se celá rodina o Svatodušním pondělí odebrala do polí či lesa a tam *vaječinu* (*škvařenicu*, *praženicu*) smažila a společně pojídala, podobně jako kdysi pastevci při svatodušní nebo první jarní vyháňce dobytka na pastvu. Místy (Valašsko, Slezsko) se stále scházejí spřízněné rodiny nebo známí, v přírodě smaží vaječinu, baví se a popíjejí. V uvedených oblastech si tam, kde chovají vepře, postavili dále od stavení malý *uzak* (*venzok*) a v něm si udí s., popř. klobásy či maso. Koncem 20. stol. se význam i četnost užití s. ve stravě zásluhou zdravotnické osvěty značně omezily a nahrazují je zdraví prospěšnější rostlinné tuky a olej. Někdy je to na úkor chutnosti pokrmu, k němuž s. patří (např. játra na slanině). V t. tuk.

Lit.: J. Húsek: *Hranice mezi zemí Moravskoslezskou a Slovenskem*. Praha 1932, s. 220, 222; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 80, 84. [jš]

slánský dům, regionální dobová forma vesnického lidového obydlí v širší oblasti města Slaný. Označení s. d. se v odborné literatuře ujalo koncem 19. stol. v době Národopisné výstavy československé. Budoval se převážně z kamene, který u staveb tohoto regionu vytlačoval dřevo již od konce středověku. Od 17. stol. se u dřívě přízemního domu postupně prosazovalo patro, alespoň zčásti provedené v hrázděné konstrukci (štítý převážně zděné, v minulosti dřevěné, místy se dlouho udržela valbová střecha). S. d. je komorového typu s černou kuchyní, vybavenou chlebovou pecí uvnitř nebo vystupující ze zadní boční stěny, ale z kuchyně obsluhovanou. Na trojstranném dvoře stávala kromě chlévů, stáje a stodoly polootevřená sloupová kolna, v jejíž horní části byl vybudován hrázděný špýchárek (lepenice), přístupný po vnějších schodech z pavláčky, často lemující i nádvorní stěnu obytného domu. Z konstrukčního hlediska jsou pozoruhodné roubené světnice obestavené kamenným zdivem a lepenicové (hrázděné) zdivo, které na rozdíl od hrázděných domů v severozáp. Čechách nevyužívá barevného kontrastu mezi trámovou kostrou a stěnovými poli. Na Slánsku se zachovaly doklady velmi starobylých vesnických staveb. Při rekonstrukci jednoho domu v Sakách byly po odstranění omítky odhaleny roubené stěny jizby ze dřeva, které bylo podle dendrochronologického testu vykáčeno 1493. Stavělo se však i z vepřovic. Stává se, že se u jednoho stavení (podobně jako v Českém středohoří) objevuje několik druhů stavebního materiálu a konstrukcí. Na Slánsku je početné zastoupení kamenných budov, jejichž jádra pocházejí z přelomu 16. a 17. stol. (Kvílice, Neprobylice, Třebíz). Rolnické usedlosti jsou orientovány štítovou stěnou k návisi či k cestě. V t. regionální dobové formy lidového domu.

Lit.: F. Velc: *Výroba židlí a lavic na Slánsku*. ČL 8, 1899, s. 272–273; K. Procházka: *Roubené stavby na Strašecku*. ČL 12, 1903, s. 368–370; F. Velc: *Lepenice na Slánsku*. ČL 12, 1903, s. 135–143, 192–194, 224–226, 370–373; F. Velc: *Stavby lepenicové na Novostrašecku*. ČL 13, 1904, s. 71–73; Z. Smetánka: *Průzkum zaniklé středověké osady Svídna u Slaného*. AR 21, 1969, s. 618–625; J. Vařeka: *K otázce vývoje a geografického rozšíření kamenného domu v Čechách*. ČL 60, 1973, s. 86–94; J. Vařeka: *Lidové stavitelství Slánska*. Třebíz 1976; Z. Smetánka: *Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna*. Praha 1988; J. Berková: *Saky čp. 2 – nález středověkého vesnického domu*. Památky středních Čech 13, 1999, č. 1, s. 41–45. [jv]

Slavia, pražský studentský spolek, který se v 70.–80. letech 19. stol. stal hlavním organizátorem českého národopisného

(zvl. folkloristického) terénního výzkumu a vytvořil předpoklady k jeho pozdějšímu rozmachu v době příprav NVČ 1895. Spolek měl zpočátku (1848–1849) politické zaměření a výrazně se podílel na tehdejších revolučních událostech; 1849 byl vládními orgány rozpuštěn. Obnoven byl 1869 pod názvem *Literární řečnický spolek Slavia* jako zájmové, kulturně a osvětově zaměřené sdružení studentů a absolventů vysokých škol. Těžiště své činnosti spatřoval po dvě desetiletí v národopisné práci, orientované zejm. na folkloristiku. 1889, po zrušení *Akademického čtenářského spolku*, začal plnit i funkci odborové organizace studentů, později se jeho aktivita soustředila hl. na podporu sportu, zvl. fotbalu. – V národopisné činnosti spolku, ačkoliv průměrný věk členů kolísal mezi 19–21 lety, se jen ojediněle a pouze v počátcích projevovaly rysy diletantství. S., k jejímž vedoucím funkcionářům patřili mj. K. J. Jireček, J. Polívka, J. Jakubec, J. Vlček, E. Kovář a první předseda S. Heller, se opírala o pomoc profesora J. Gebauera. Z iniciativy Gebauerovy (a zčásti též K. J. Erbeny) zahájila S. své sběratelské a ediční působení náročnou instruktivní a zároveň první českou příručí pro sběratele, *Navedení ke sbírání pohádek, pověstí, písní a říkadel, pak obyčejů všeobecných a zejména právních mezi lidem českým* (1870, 2., rozšířené vydání 1879). Vyvolala v život široce založené akce, na nichž se kromě vysokoškoláků podíleli též středoškolská učitelé a kněží. V prvním desetiletí své činnosti získala S. kolem 280 sběratelů, později k nim přibýlo více než

130 dalších. Mezi sběrateli jsou mj. J. Máchal, J. Holeček, J. Zubatý, Č. Zíbrt, Č. Holas, J. Vlček, J. Herben, J. U. Jarník, J. Thomayer, J. Dunovský, R. Nejedlý, J. V. Novák, V. Prasek, P. Sobotka. Kolektivním úsilím se podařilo shromáždit velké množství materiálu, zejm. pohádek, lidových písní, pověstí, legend, přísloví, pořekadel a hádanek, ale také popisů některých zvyků. Z početných publikovaných svazků mají největší důležitost *Národní pohádky, písně, hry a obyčeje I-IV* (1873–74), *Národní písně* (1877), *Koledy vánoční* (1878), *Dětský věk a české i moravské písně* (1879) a *Pohádky a pověsti našeho lidu* (1882). Části materiálu bylo použito v celoslovensky zaměřené sbírce *Kytice z národních písní slovanských* (1874), ve *Světozoru* (1882) a v tiskovém orgánu spolku, *Sborníku slovanském statí z oboru národopisu, kulturní historie a dějin literárního i společenského života 1–7* (1881–87, v redakčním zpracování E. Jelínka). V rukopise zůstaly (vinou finančních potíží nakladatele A. Reinwarta) po r. 1885 i některé edice již zcela hotové a v novinách několikrát anoncované (soubor pořekadel, *Sbírka národních písní snápěvy, Pověry a obyčeje národa českého*). – S. se zasloužila také o slovenský folklor vydáním obsáhlého svazku *Písní slovenských* (1880) a o metodologickou pomoc lužickosrbským a bulharským sběratelům (prostřednictvím zahraničních členů spolku J. Barta-Cišinského a A. Teodorova-Balana). – Také přednášková činnost spolku byla významná. Na jeho půdě probíhaly národopisně zaměřené diskuse o novinkách odborné literatury, o výsledcích terénních průzkumů v jednotlivých krajích (např. J. Herbena na Slovácku, J. Máchala na Tábořsku, J. F. Hrušky na Chodsku) a o syntetických přednáškách teoretického rázu, jimiž byly převážně výtahy ze seminárních, dizertačních a habilitačních prací vzniklých na pražské univerzitě pod vedením J. Gebauera (např. J. Polívky, J. Máchala, J. Jakubce, J. Vlčka, E. Kováře, Č. Zíbrta, K. J. Jirečka, J. Dunovského).

Lit.: *Výroční zpráva literárně řečnického spolku „Slavia“ za rok 1870–71*. In: Z. Urban: Česká národopisná „navedení“ ze 70. let 19. století a jejich význam. ČL 66, 1979, s. 142–148; Z. Urban: *Z dějin výuky etnografie a folkloristiky na Univerzitě Karlově*. ČL 67, 1980, s. 66–69; *Pohádky a pověsti našeho lidu. Z akademických sběrů spolku Slavia*. Vyd. K. Dvořák. Praha 1984; Z. Urban: *Jan Gebauer – folklorista*. Slavnost Pragensia 35, 1992, s. 149–157. [zur]

slavnost vzkříšení viz májfest

slepičárna viz kurník

slezské kroje, lidový oděv na území českého Slezska. Hraniční poloha mezi Pruskem, Polskem a Uhrami i rozdílné geografické, ekonomické a etnické podmínky měly vliv na utváření slezské lidové kultury včetně lidového oděvu opavského a těšínského Slezska. – Těšínské Slezsko bylo přírodně, hospodářsky i kulturně rozmanitější. Jižní horská

část kolem Jablunkova vykazuje znaky karpatské kultury. Vyvinuly se zde dva odlišné typy kroje: goralský (starobylý typ oděvu obyvatelstva v Moravkoslezských Beskydech a přilehlém polském a slovenském území) se dochoval do 50. let 20. stol., jablunkovský (honosný oděv obyvatel městečka Jablunkova) byl charakteristický stříbrnými šperky a celkovou bohatostí. Oba tyto regionální typy však ovlivnil kroj těšínský, který se nosil v okolí Těšína. Tato střední oblast Těšínska se vyznačovala rysy údolní kultury, poměrně málo ovlivněné moderním způsobem života, i když zde vznikalo významné průmyslové centrum v Trinci. Území na severu kolem Orlové tvořilo teritorium, kde se průmyslová oblast prolínala s tradičním zemědělským osídlením. Zdejší lašský kroj patří ke krojům rovinným a typologicky mladším, na nichž se projevuje vliv látek tovární výroby a těsné sepětí venkova s městem. Lašský kroj z Orlovska plynule překlenoval rozdíl v charakteru lidové oděvní kultury těšínského a opavského Slezska. – V opavském Slezsku se vyvinuly kroje charakteristické pro rovinné oblasti, ležící v blízkosti velkých měst. Jejich podoba se vyhranila ve 2. polovině 19. stol. pod vlivem soudobé městské módy (kroj opavský a hlucínský). Tvoří jeden oděvní typ, který je spojen mnoha znaky s polskou oblastí kroje hornoslezského. Chudší lidový oděv z oblasti Klimkovic byl více ovlivněn dělnickým živlem průmyslového Ostravska než měšťanskou kulturou z Opavy. Na Krnovsku, Bruntálsku a Jesenicku (do r. 1945 obydlených Němci) se dochovalo velmi málo materiálních dokladů o lidovém oděvu a ty svědčí o tom, že slezské německé kroje již kolem poloviny 19. stol. podléhaly městské módě.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 64–117; Z. Vachová: *Opavsko, Těšínsko: vývoj etnografických oblastí*. ČSIM B 15, 1966, s. 108–127; Z. Vachová: *K vývoji slezských oblastí lidové kultury*. ČL 56, 1969, s. 9–14; Z. Vachová: *Lidová kultura Slezska. Etnografický obraz*. In: Slezsko. Opava 1992, s. 152–159; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814*. Brno – München 2000. [ms]

Slezsko těšínské a opavské, novodobé názvy dílčích území někdejšího rakouského Slezska, ležících dnes na rozhraní několika proměnlivých etnických a státních, resp. správních celků. Pojmenování Slezska se používá korektně v kategorii geografických, popř. historických areálů nadřazených regionům, jindy nepřesně v kategorii etnografických oblastí. Slezsko jako historické teritorium (do r. 1918

Herzogtum Schlesien), pojmenované podle Slezanů, kteří je v období kmenové organizace obývali od konce 10. stol. na území Polska, nebylo nikdy pouhou etnografickou oblastí, jako jí nebyly ani jeho jednotlivé části náležející k českému státnímu území, tj. především jihovýchodní cíp někdejšího Horního Slezska tvořený v minulosti těšínským knížectvím, k němuž byla od 15. stol. odtržením od Moravy připojena knížectví opavské a knížectví krnovské. Ani z doby po stvrzení tohoto stavu 1659 nejsou známy, na rozdíl od některých moravských oblastí, doklady toho, že by se tu tehdy začala formovat výrazně osobitá lidová kultura, která by mohla vytvářet základ pro vznik svébytného národopisného regionu. Hlavní příčinou kromě geografické polohy zřejmě byly především historické okolnosti, totiž osudově časté a pronikavé změny v přináležitosti těchto území k různým, nadto ještě proměnlivým státním formacím okolní Evropy. V případě zmíněných tří, ale i dalších slezských knížectví a panství to bylo mj. České království, resp. Česká koruna. To dalo části území, na němž tato knížectví (od poloviny 18. století vévodství) ležela, jméno české a posléze rakouské Slezsko. V tomto širším rámci je nutno chápat oblast těšínského knížectví, tedy těšínské Slezsko, jako politický a správní celek, jehož vymezení a existence se neodvodila od etnických, natožpak etnografických poměrů. Ty tu byly a zůstávají složité se všemi důsledky, které z toho vyplývaly a plynou pro hospodářský, společenský a kulturní život. Tento stav se zjednodušil a zpřehlednil teprve po obou světových válkách: po první z nich bylo někdejší těšínské knížectví podél toku řeky Olše rozděleno mezi Polsko a tehdejší Československo, po druhé válce se poněkud změnilo etnické složení obyvatelstva nedobrovolným vystěhováním Němců, zejm. v severní části těšínského Slezska. Když brzy nato došlo k přílivu novoosídlenců rozmanitého etnického a národního původu z č. zemí, nemohlo to už nijak ovlivnit obraz národopisného členění těšínského Slezska, který se vytvářel na základě předchozího staletého vývoje a jehož výrazem se stala diferencovaná tradiční lidová kultura jednotlivých okrsků. Na polské straně nové hranice zůstal v platnosti vžitý název historicko-administrativního celku Horního Slezska (Śląsk Górny), jehož osídlení tvořily na polském území těšínského Slezska skupiny slezských Lachů (Lachów) a Valachů (Wałachów), v nevelkém okrsku Slezských Beskyd skupina Goralů (Góralów Śląskich) a na severním okraji někdejšího těšínského knížectví *Vasrpoláků*. Všemi těmito

etnickými a etnografickými elementy byla polská část těšínského Slezska propojena s jeho částí českou. Základ osídlení tvořili na českém území, tedy na levobřeží Olše, obyvatelé českého i polského původu, podle demografických a kartografických šetření v meziválečném období žili ve východním pásmu těšínského Slezska od severní státní hranice až po tehdejší zemskou hranici se Slovenskem na jihu takřka v početní rovnováze, zatímco západní polovina českého Těšínska byla v naprosté převaze česká. Severní pásmo mezi někdejšími pruským a rakouským Slezskem a sev. či severových. Moravou bylo už od 1. čtvrtiny 2. tisíciletí zasaženo německou kolonizací, která se do kulturního vývoje promítla pronikavou germanizací. Smíšené obyvatelstvo této zóny bylo přinejmenším od 17. stol. označováno za *Vasrpoláky*, resp. *Vodopoláky* (*Wasserpolaken*, *Wasserpolen*) a v literatuře na sklonku 19. stol. zaměňováno s Lachy, kteří ještě v té době na etnografických i dialektologických mapách Moravy i Slezska docela chyběli. Mluva a kultura Vasrpoláků se staly předmětem odborných sporů: německy orientovaní badatelé přeceňovali sílu vlivu germánského živlu, naproti tomu slovanští znalci této nepojmenované přechodné oblasti zastávali názor, že vasrpolština je nářečí slovanské, vykazující jen poměrně nízký počet německých výrazů. Objektivnější badatelé připouštěli, že se tu užívalo zhusta slavinizovaných německých slov a vinili Vasrpoláky ze ztráty národní osobitosti, což prý se u nich projevovalo odkládáním lidového kroje a přijímáním měšťského oděvu. Jenže tento proces byl v poslední třetině 19. stol. obecný a zasáhl stejnou měrou i části těšínského Slezska. A konečně někteří radikální čeští i polští národopisci, stoupenci nacionalistických názorů, prokázanou a snadno doložitelnou existenci Vasrpoláků prostě a jednoduše

zamlčovali. Jedni přičítali toto obyvatelstvo k českým, jiní k polským Lachům, tedy jedni k českému, druhí k polskému etniku. Ve skutečnosti šlo o pestrrou směsici, o jakési etnokulturní mixtum compositum. Z hlediska taxonomie etnografických oblastí nelze území Vasrpoláků označit za národopisný region, nýbrž za kontaktní zónu, a to mezi etnicky homogenními i heterogenními skupinami obyvatelstva, které by bylo možno jako nositele společného dialektu označit za etnolingvistickou skupinu na území s plurální kulturou, již nelze jednoznačně připisat žádnému z etnických elementů, které se na jejím vzniku a vývoji podílely. Občasné tendence z polské i české strany označovat její nositele za Lachy jsou zavádějící, protože toto pojmenování bylo zneužíváno v souvislosti s neopodstatněnou představou o existenci lašského národa a laštiny jako národního jazyka. Otázka moravského Laška, zasahujícího podle některých ne zcela oprávněných názorů hluboko do území těšínského Slezska, je přinejmenším sporná a zevrubným bádáním by jí asi bylo možno prohlásit za neopodstatněnou. Sám název Lachů a Laška, jak už bylo prokázáno, je velmi mladý a uměle naroubovaný na území a obyvatelstvo v přechodném pásmu mezi moravským Valašskem, Kravařskem a těšínským, částečně však i hlučínským, resp. opavským Slezskem. Při posuzování etnického, ekonomického a kulturního rázu této oblasti, zejm. její jižní části, zůstává zatím hluboce nedoceněn vliv valašské pastevecké kolonizace, která zasáhla horské a částečně i podhorské terény tzv. Laška i Těšínska. Výmluvným důkazem působení této starobylé kultury zůstávala až do nedávné doby enkláva goralského živlu na Jablunkovsku. Nelze zpochybnit, že její kulturní vazba k ostatním, východně položeným goralským oblastem v polských a slovenských Karpatech, tj. na horním Povisli

a na Oravě, v tatranském areálu, na Špiši a jinde, byla mnohem pevnější, než k obyvatelstvu na sousedním území těšínského Slezska a severových. Moravy. Jedinou nápadnou odchylku v ní tvořili v době postizitelné z pramenů a literatury Jackové (Jackowie), poměštělé, takřka bez výjimky polské obyvatelstvo Jablunkova, odlišující se přirozeně od horských pastevců a rolníků způsobem obživy a vším, co z toho plynulo, nejvýrazněji např. oděvem, ale hl. zcela odlišnou kulturou. Ač je jejich pojmenování asi odvozeno od zvláštností nářečních, vynořily se o jejich původu rozmanité teorie, z nichž některé se jeví velmi odvážné a rozhodně nemají pevnou oporu v historických dokladech. Nejvýraznější hypotézou o původu Jacků, k níž zajisté vede pouhá fonetická podobnost v jejich pojmenování, směřuje k Jazygům, jednomu ze sarmatských kmenů, který se společně s Kumány podílel na etnogenezi maďarského národa. To je v hrubých rysech etnický a etnografický obraz osídlení těšínského Slezska, jak se jeví zvláště v 19.–20. stol., kdy probíhala poslední, avšak rozhodující fáze formování národopisné regionalizace českých zemí. I z tohoto kusého a jen povrchního nástinu snad dost přesvědčivě plyne, že těšínské Slezsko, vystavené po celá staletí působení jazykového a kulturního pluralismu, vytvořilo a netvoří kompaktní etnický a kulturní celek, který by bylo možno považovat za celistvý národopisný region. Lidová kultura jednotlivých částí Slezska je nápadně různorodá a odlišná, jak v jednotlivých odvětvích, tak i v celku neztotožnitelná. České Slezsko lze chápat spíše jako jeden z parciálních názvů historického teritoria Slezska, který je nadřazen jednotlivě velmi obtížně vymezitelným a pojmenovatelným národopisným oblastem, okrskům a přechodným zónám.

Lit.: J. Bayer: *Topographisches Handbuch vom Mährisch-Schlesischen Gouvernement I-II*. Brünn–Ollmütz 1817; A. Heinrich: *Versuch über die Geschichte des Herzogthumes Teschen von den ältesten bis auf die gegenwärtige Zeiten*. Teschen 1818; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien*. Wien–Olmütz 1861; A. V. Šembera: *Mapa Země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher*. Vídeň 1863; G. Biermann: *Geschichte des Herzogthums Teschen*. Teschen 1863; G. Biermann: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*. Teschen 1874; F. Sláma: *Vlastenecké putování po Slezsku. Obrazy národopisné, historické a kulturní z rakouského i pruského Slezska*. Praha b. r. [1885]; V. Prasek: *Dějiny knížectví těšínského*. Opava 1894; J. Vyhliadal: *Naše Slezsko*. Praha 1903; F. Popiołek: *Dzieje Śląska Austriackiego*. Cieszyn 1913; A. Boháč: *Národnostní mapa Republiky československé*. Praha 1926; V. Davídek: *Osídlení Těšínska Valachy*.

Praha 1940; K. Chotek: *Příspěvek k národopisu Těšínska*. ČL 1, 1946, s. 141–147; J. Macůrek: *K otázkám valašského osídlení v jihozápadním Těšínsku, v Pováží a na Moravě v 16. a 17. stol.* Val. 1, 1952, s. 93–96; J. Macůrek: *Valaši na Těšínsku za třicetileté války*. Val. 1, 1953, s. 9–21; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958; J. Macůrek: *Valaši v západních Karpatech*. Ostrava 1959; Z. Vachová: *Opavsko, Těšínsko: vývoj etnografických oblastí*. ČSM B 15, 1966, s. 108–127; Z. Vachová: *K vývoji slezských oblastí lidové kultury*. ČL 56, 1969, s. 9–14; A. Nyrek: *Uwarunkowania historyczne rozwoju kultury ludowej na Śląsku*. In: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Wrocław 1988, s. 12–29; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–19. Jahrhundert)*. ES 19, 1987/88, s. 157–158; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti*. In: *Ročenka Lidé a země '91*. Praha 1990, s. 92–102; R. Jeřábek: *České, moravské a slezské národopisné oblasti*. OM 22, 1991, č. 2, s. 58–62; D. Gawrecki: *Kolik bylo Poláků, Němců a Čechů na Těšínsku v roce 1930?* SLSb 89, 1991; *Nástin dějin Těšínska*. Ostrava – Praha 1992; *Zaolzie. Studia i materiały z dziejów społeczności polskiej w Czecho-Słowacji*. Katowice 1992; *Lidová kultura Slezska*. Brno 1994; Z. Jasiński: *Uwarunkowania i przemiany polskiej kultury na Śląsku Zaolziańskim w XIX i XX w.* In: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*. Wrocław 1995; R. Jeřábek: *Wasserpoles: An Ethnocultural Mixtum Compositum*. In: *Borderlands – Culture – Identity*. Cracow 1996, s. 79–83; *Těšínsko I. Přírodní prostředí, dějiny, obyvatelstvo, nářečí, zaměstnání*. Šenov u Ostravy 1997, s. 41–72 (*Dějiny*), 73–102 (*Obyvatelstvo*); R. Jeřábek: *Je Těšínsko národopisný region?* NR 1997, s. 5–11; R. Jeřábek: *Nad „Hrčavou“ po čtyřiceti letech*. NR 1997, s. 33–35; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciace*. SČHK, s. 199–200; EAČMS IV, s. 60–64. [rj]

slohové umění, stylové umění – nepřesné, pomocné označení *vysokého*, oficiálního, akademického či profesionálního umění v protikladu k umění neslohovému, neprofesionálnímu, lidovému, zlidovělému apod. V přežívajícím evropocentrickém pojetí dějin umění, v němž umělecká historie nebyla ochotna brát na vědomí jiné než stylotvorné umění Starého světa, mohly tyto pojmy přibližně vyhovovat; je však třeba mít na paměti, že i nelidové umění má své kořeny v dávné historii lidstva a prodělává osobitý, třebaže odlišný vývoj též u ostatních kontinentů a archipelagů. Ostrou hranici mezi nelidovým a lidovým uměním nelze vést: lidové vrstvy, zejm. řemeslníci podílející se na vzniku nesčetných objektů různých druhů stylového umění, měly významný podíl na vzniku tzv. vysokého umění, a to hl. v časnějších

vývojových fázích. Jejich kultura osvědčila inspirující sílu při vzniku národního umění četných evropských i mimoevropských etnik v 19. a 20. stol. Naproti tomu slohové umění zanechávalo po celá staletí zřetelné stopy ve vývoji výtvarné kultury lidu a nemálo přispívalo k její pestrosti a mnohotvárnosti. Lit.: E. Panofsky: *Das Problem des Stils in der bildenden Kunst*. Zeitschrift für Ästhetik 10, 1915, s. 462; H. Wölfflin: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. 1915, 7. vyd. 1929; H. Wölfflin: *Principles of Art History*. London 1932; V. Birnbaum: *Listy z dějin umění*. Praha 1947, s. 173–190; A. Hauser: *Filozofie dějin umění*. Praha 1975, s. 7–17, 152–172; E. H. Gombrich: *Příběh umění*. Praha 1989, s. 15–30; NEČVU II, s. 796–797; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 334. [rj]

sloka viz strofa

Slováci v českých zemích, slovenská národnostní menšina na území Čech, Moravy a Slezska. – Slovenský národ žije ve Slovenské republice, která po rozdělení ČSFR vznikla 1. ledna 1993 (rozloha 49 039 km², 5,4 milionu obyvatel v roce 2001, z toho Slováků 4,6 milionu, tj. 85,8 %); od 11. stol. do r. 1918 se vyvíjel v rámci Uherska. Slovenský jazyk patří do skupiny západoslovanských jazyků. Asi 2 miliony Slováků žijí ve Spojených státech, Kanadě, Maďarsku, Rumunsku, bývalé Jugoslávii, Francii, České republice aj. – Výskyt S. v č. z. byl do 19. století relativně nevelký. Přicházeli zejm. za vzděláním, za prací atd. Mezi významné učence patřil slovenský lékař a filozof J. Jesenský-Jessenius (1566–1621), rektor Univerzity Karlovy v Praze. Archivní prameny dokládají migraci Slováků hl. na Moravu v souvislosti s tureckými válkami, podomním obchodem apod. V 19. stol. v období obrozeneckých snah Čechů a Slováků a slavjanofilských tendencí zintenzivněly kontakty zejm. mezi vzdělanci a kulturními činiteli. Jednou z nejvýznamnějších osobností byl P. J. Šafařík, slovenský filolog a historik, čelný představitel obrozenecké slavistiky, který od r. 1833 působil v Praze. Po vzniku Rakousko-Uherska 1867, i přes oficiálně jednotnou zahraniční politiku monarchie, mělo Uhersko vlastní státní příslušnost pro své obyvatele, vydávalo vlastní pasy apod. Postavení uherských občanů, a tedy i Slováků, mělo tak v Rakousku, a tím i v č. zemích polocizinecký charakter. Slováci v Rakousku neměli domovské právo, což nebylo příznivé pro jejich trvalé usazování. Na druhé straně mezi Rakouskem a Uherskem existovala celní a měnová unie, která umožňovala převod finančních prostředků.

V té době převažovala sezonní migrace Slováků zejm. ze záp. Slovenska na zemědělské práce hl. na moravské velkostatky, rozvíjel se podomní obchod. Maďarizace na Slovensku se projevila vyšším zájmem o studia v Praze, kde vedle Univerzity Karlovy se rozvíjelo i technické a uměnovědné učení. Koncem 19. stol. se aktivizovala činnost slovenských studentů v Praze, kteří se sdružovali ve slovenském studentském spolku *Detvan* (1882–1948). Členové spolku rozvíjeli česko-slovenské vztahy bohatou kulturně-osvětovou činností, vydávali časopis *Hlas*, podíleli se i na přípravě slovenské sekce Národopisné výstavy v Praze 1895. Ve spolku se traktovaly myšlenky společenství Čechů a Slováků. Spolek těsně spolupracoval se slovakofilskou *Československou jednotou*, která byla činná v oblasti vědy a kultury a slovenským studentům v Praze pomáhala i materiálně. – Od vzniku Československé republiky 1918 žili Češi a Slováci (s výjimkou 1939–1945) ve společném státě, ve stejném občansko-právním postavení. Migrace obyvatel mezi č. zemími a Slovenskem, která obousměrně stoupala, měla vnitrostátní charakter. V meziválečných sčítáních obyvatelstva byla uváděna jen společná československá národnost, avšak na základě retrospektivních zjištění se odhaduje, že 1921 bylo v č. zemích okolo 16 000, 1930 44 000 a 1937 65 000 Slováků. Političtí činitelé a státní zaměstnanci tvořili jen malou část. Převážnou složkou byli dělníci (1930 62,7 %). I v meziválečném období přicházeli do č. zemí, hl. do Prahy a Brna, studenti za vzděláním, neboť na Slovensku se teprve za pomoci českých kádrů vytvářelo zejm. vysoké školství. Po r. 1918 byla v Praze zřízena Štefánikova kolej (zrušena 1950), která se stala neoficiálním kulturně-společenským střediskem slovenské inteligence v Praze a jejími ubytovacími zařízeními prošlo na 700 slovenských studentů. V letech rozděleného Československa za 2. světové války (1939–1945) se značná část Slováků vrátila na Slovensko, mezi nimi i studenti po uzavření českých vysokých škol. – V prvních poválečných letech bylo příčinou stěhování Slováků do č. zemí osídlování českého pohraničí po odsunu Němců. V rámci osídlovacího programu československé vlády byli získáváni jako osídlenci a zároveň i jako pracovní síly nejen Češi a Slováci z vnitrozemí Čech a ze Slovenska, ale i ze zahraničí. Při sčítání lidu 1950 se k slovenské národnosti jen v pohraničí přihlásilo kolem 160 000 osob. Byli mezi nimi také Slováci z Rumunska (17 000), Maďarska (přes 10 000), Francie, Bulharska, Belgie ad. Nábor pracovních sil pokračoval i v 50. l., a to hl. do průmys-

lových regionů s rozvíjejícím se těžebním a těžkým průmyslem (Ostravsko, Mostecsko, Kladensko), v nichž byl deficit mužských pracovních sil. Zejm. v 50. a 60. l. mezi přistěhoválými ze Slovenska převažovali muži. Mezirepubliková migrace od poválečných let zaznamenala nebyvalou intenzitu. Přestože ve srovnání s 50. léty měla v dalších letech klesající tendenci, znamenala pro č. země permanentní (s výjimkou r. 1954) pozitivní migrační saldo. Příčinami migrace kromě osídlování pohraničí, nábory pracovních sil a lepších výdělečných možností byl také výkon vojenské prezenční služby S. v č. z. (a naopak Češi často sloužili na Slovensku), z nichž někteří uzavírali sňatky a zůstávali v Čechách natrvalo. Po vzniku federace 1968 se stěhovala část Slováků do Prahy v souvislosti s vytvářením federálních orgánů. Migrace ze Slovenska, která se nomezovala jen na Slováky (byli mezi nimi i Romové, Ukrajinci, Rusíni a Maďari), se od průměrných 33 000 osob ročně v 1. polovině 50. let postupně snižovala na 8–10 000 osob ročně v 80. l., za stálého částečného zpětného pohybu na Slovensko. Ke zvýšení migrace došlo 1992 před rozdělením ČSFR (přistěhovalo se na 12 000, avšak kolem 7 000 osob se z č. zemí odstěhovalo). – Odsunem německého obyvatelstva a stěhováním ze Slovenska se výrazně změnila národnostní struktura č. zemí. Slováci v ČR představují nejpočetnější jinonárodnostní skupinu obyvatelstva. Při sčítání lidu 1950 slovenskou národnost deklarovalo v č. zemích 258 000 osob (tj. 2,9 % z celkového počtu obyvatel č. zemí), 1961 276 000 (2,9 %), 1970 321 000 (3,3 %), 1980 359 000 (3,5 %). 1991 to bylo 315 000 osob (3,1 %), z toho nejvyšší počty Slováků byly v průmyslových okresech Karviná (23 800 osob), Ostrava (17 500), Frýdek-Místek (9 700) a Chomutov (9 500). Nejvyšší koncentrace Slováků ve městech byla v Praze (24 000). Počty jsou však do jisté míry orientační, neboť ke slovenské národnosti se hlásila zejm. část Romů, kteří při sčítáních lidu do r. 1980 nemohli deklarovat vlastní národnost. I když 1991 tuto možnost Romové již měli, odhaduje se, že v č. zemích se ke slovenské národnosti přihlásilo přes 70 000 Romů. Na druhé straně část Slováků deklarovala českou národnost, a to hl. potomci přistěhoválých, kteří se již narodili v č. zemích. Výrazné je to zejm. u dětí československého původu. R. 1991 závislé děti z oboustranně prvních česko-slovenských manželství byly ve více než 95 % přihlášeny k české národnosti. V průběhu čtyř desetiletí se zvyšoval podíl etnicky heterogenních česko-slovenských sňatků. Pokles etnické endogamie přispíval ke zrychlování

asimilačních procesů v českém prostředí i ke snižování transmise slovenských etnokulturních informací v rodině. – Po celé poválečné období převažovali v sociální a vzdělanostní struktuře S. v č. z. dělníci (hl. v průmyslu a ve stavebnictví), i když se jejich podíl snižoval. 1991 ještě 56 % ekonomicky aktivního obyvatelstva slovenské národnosti v ČR pracovalo v dělnických povoláních. V tomto roce z celkového počtu Slováků mělo základní vzdělání 51 %, úplné střední 13,6 % a 5,8 % osob mělo vysokoškolské vzdělání (ukazatele středního a vysokoškolského vzdělání Slováků byly nižší než ukazatele u Čechů a u Poláků v č. zemích). – Kulturně osvětovou činnost v prvních letech poválečné migrace Slováků ze Slovenska a ze zahraničí do č. zemí (zejm. do pohraničí, kde byla koncentrace Slováků nejvyšší) začala plnit zejm. *Matica slovenská* (MS) ve spolupráci s Poverenictvom školstva a kultúry v Bratislavě. Ve 2. polovině 40. let bylo založeno kolem 70 místních organizací MS s více než 2 000 členy, v jejichž rámci se organizovaly slovenské knihovny, pořádaly kulturní programy apod. 1947 začala krajská vysílání v Liberci, Ústí n. Labem a v Teplicích vysílat týdenní slovenské pořady a začal vycházet týdeník *Slovenské hlasy* (1947–49). Koncem 40. a začátkem 50. l. zpětný migrační pohyb části Slováků na Slovensko vedl k úbytku členské základny a postupnému zániku místních organizací MS, k čemuž přispěly např. i nové legislativní úpravy týkající se dobrovolných organizací. Část se včlenila do masových organizací Národní fronty. Koncem 60. l. se přechodně opět aktivizoval slovenský kulturně-společenský život v odbočkách MS a kulturních sdruženích (v Praze, Karviné, Havířově, Trinci). Slovenský jazyk a slovenská kultura byla v č. zemích dostupná prostřednictvím masmédií, hl. televize, dováženého tisku, literatury apod. V Praze vznikl 1. 1. 1977 *Klub slovenskej kultúry*. Na jeho činnost navázal 1. 1. 1986 *Dom slovenskej kultúry* v Praze, který vyvíjel rozsáhlou kulturně-osvětovou činnost. V Praze byla též otevřena prodejna slovenské literatury. – Vzhledem k jazykové blízkosti slovenštiny a češtiny nezpůsobovalo užívání druhého jazyka větší problémy dospělým Slovákům ani dětem ve školách, kde bylo možné (podobně jako v úředním styku) používat rovněž slovenštinu. Jedinou školou s vyučovacím jazykem slovenským v č. zemích byla škola v Karviné (založena 1956). Tuto základní devítiletou školu navštěvovalo r. 1970 kolem 1 300 žáků. S klesajícím přistěhovalectvím Slováků, jejich asimilací v českém prostředí a patrně i v důsledku výuky založené na osnovách

Slovenské republiky docházelo k postupnému snižování počtu žáků (ve školním roce 1997/98 jen 54 žáci). Pokusy se zakládáním slovenských škol v dalších městech narážely i na problém dojíždění dětí do škol ze vzdálených částí měst. Slovenský jazyk se zachoval u Slováků především v rodinném prostředí, a to zejm. v etnicky homogenních slovenských rodinách. Řada Slováků často užívá jen češtinu. Při sčítání lidu 1991 víc než čtvrtina Slováků (přes 82 000) uvedla český jazyk jako jazyk mateřský. Jednotlivé prvky slovenské kultury, někdy i regionálně diferencované, se uchovávaly v rodinné obřadnosti (např. při svatbě ve vesnickém prostředí), ve stravě, folkloru (písně) apod. jako projev národní identity nebo rodinné tradice. Byly zaznamenány např. u slovenských reemigrantů z Rumunska, kteří pohraniční lokality osídlovali často kompaktně. Přijížděli se specifickou kulturou (obsahovala např. zachovalé starší jevy, na Slovensku již zaniklé, a také jinoetnické prvky prostředí, ve kterém v cizině žili), s nižším životním standardem a nižší vzdělaností úrovní ve srovnání s majoritní společností. Některá specifika (hl. kroj) ve snaze co nejdříve se vyrovnat standardu majority zanikla poměrně brzy po příchodu, jiná, související např. s rodinnými obřady a příbuzenskými vztahy, se uchovávala déle. V českém majoritním prostředí se diferencované projevovaly i Slováci z různých regionů Slovenska, se specifickým dialektem a některými projevy duchovní i materiální kultury. U Slováků žijících trvale na Moravě, v nevelké vzdálenosti od Slovenska, byly kontakty se slovenským prostředím a jeho kulturou nejintenzivnější. Přispívala k tomu navíc častá migrace Slováků hl. ze severozáp. Slovenska za prací s denním či týdenním dojížděním; do vzdálenějších míst Čech dojížděli v měsíčních nebo týdenních intervalech, čemuž byla přízpůsobena i doprava. Život ve společném státě a jazyková i kulturní blízkost vedly k častým česko-slovenským sňatkům, v jejichž důsledku existuje silná příbuzenská propojenost mezi Čechy a Slováky. – Po rozdělení ČSFR se stali Slováci bez české státní příslušnosti v ČR cizinci. Většina Slováků trvale bydlících v ČR využila možnost volby českého občanství. Z hlediska národnostního jsou Slováci v postavení národnostní menšiny jako řada příslušníků jiných národností na území ČR. – Již na počátku 90. let se aktivizoval nejen kulturní, ale i politický život Slováků v ČR, polarizovaly se postoje k státoprávnímu uspořádání Československa a začala vznikat sdružení a jejich odbočky, jako *Zväz Slovákov, Demokratická aliancia Slovákov, Obec Slovákov, Spoločnosť Š. R. Štefánika* aj. Činnost

vyvíjel *Klub slovenskej kultúry* a ve svých aktivitách pokračovalo folklorní sdružení *Limbora*, navíc rozšířené o dětský soubor *Limborka*. Začal rovněž vycházet slovenský tisk: *Korene, Slovenské listy, Slovenské dotyky, Slovenské rozhlady* aj. Činnost slovenských menšinových organizací funguje i na sjednocující bázi *Fóra slovenských aktivít* v Praze. V červnu 1994 byl velvyslanectvím SR v Praze zřízen *Slovenský inštitút* s cílem prezentovat slovenskou kulturu, vybudovat informační systém a knihovnu slovenské literatury a tisku. – Při sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 slovenskou národnost v České republice deklarovalo 184 000 osob. K poklesu došlo z velké části v důsledku odchodu Slováků na Slovensko po rozdělení federativního státu na dvě samostatné republiky a částečně v důsledku asimilace. Slovenský jazyk jako mateřský uvedlo 209 000 osob. Přechnodně pobývají Slováci v ČR jako studenti a osoby, které jako cizinci pracují na českém trhu práce v režimu volného pohybu pracovních sil, který existuje mezi oběma republikami. Lit.: V. Srb: *Materiály k problematice novoosídleneckeho pohraničí. Osídlení českého pohraničí v letech 1945–1959*. ZKSVI 1984, č. 8; *Slováci v českých zemích po roce 1945*. ZKSVI 1987, č. 1–2; N. Valášková: *K problematice příbuzenských skupin slovenských předsídlenců v Čechách po roce 1945*. ČL 74, 1987, s. 86–89; J. Polišenský: *Migrační procesy mezi Čechy a Slováky v 16.–18. století*. ZKSVI 1988, č. 7, s. 44–54; H. Nosková: *Príspevok k výskumu ľudovej kultúry Slovákov žijúcich v českom pohraničí od roku 1945 do súčasnosti*. SN 39, 1991, s. 261–273; R. Prokop – O. Šrajerovala – K. Sommer – E. Gímeš: *Slováci v České republice po roce 1945*. Opava 1998; H. Nosková: *O původu Slováků v Čechách*. Praha 2001. [nv]

slovácké kroje, lidový oděv rozšířený na jihových. Moravě od slovenských hranic přes okolí Uherského Brodu a Uherského Hradiště ke Kyjovu, na jihozápad od Hodonína k Břeclavi, kde přesahoval do několika obcí na území dolního Rakouska. Dříve se soudilo, že rozšíření lidového oděvu se kryje s východomoravským dialektem, proto se ke Slovácku neorganicky přiřazoval také kroj hanáckoslovácký, který patří k přechodnému západomoravskému typu. – Obyvatelstvo na Slovácku se zaměstnávalo převážně zemědělstvím. Úrodné Pomoraví bylo starým sídelním územím, jen horská karpatská část se kolonizovala místy až v 2. polovině 18. stol. Kraj byl komunikačně přístupný, v 19. stol. jím procházela nejstarší rakouská železnice z Vídně do Těšína. Přesto bylo Slovácko konzervativním regionem, kde přetrval kroj na Moravě nejdéle, až do konce 20. stol.

– Slovácko lze rozdělit do několika etnografických oblastí, z nichž byla v 1. polovině 19. stol. věnována větší pozornost jen nejnižnější části, Podluží. S. k. systematicky studoval a zpracovával od 80. let 19. stol. J. Klvaňa, nejznámějším malířem slováckého lidu se stal J. Uprka. – Tzv. karpatský typ s. k. zahrnuje moravkoslovenské pohraničí, Uherskobrodsko a široké okolí Uherského Hradiště. Mužský kroj se vyznačoval různě zdobenou soukennou vestou a barva nohavic byla tmavá až černá se světlejším šňurováním. Na velké části území měla mužská košile příramkový střih, k zápěstí se rukávy zužovaly a byly bez manžet. Haleny se různě zdobily na delším límci a vpředu nahoře měly barevný výložek. O svatbách oblékal ženich a družbové dlouhé mentýky modré nebo černé, modře šňurované. Poté se nosily o slavnostech, zvl. o Božím těle. – Ženský kroj se vyznačoval dvouzástěrovou sestavou. Zadní zástěra byla z konopného plátna přírodní barvy, popř. se žlutila šafránem nebo byla bílá z plátna kupovaného (*fěrtoch*) či obarveného načerno (*šorec*), vždy vrapená se zpevňovací výšivkou nahoře. Přední zástěra byla široká, sešitá i ze dvou půlí, modrá, modrotisková, z manufakturních či továrních látek, lemovaná krajkou. Rukávce měly pův. dlouhé rukávy, v Pomoraví se zkracovaly a složité upravovaly. V archaičtější horské části se nosily bez živůtku, nebo se živůtky šily ze sukna, ve 20. stol. z damašku a různých hedvábných látek. Na Uherskobrodsku, v Kunovicích, na Veselsku i v okolí Hodonína se ještě na počátku 19. stol. zadní zástěra přišívala ke kratičkému živůtku, vpředu vystříženému do tvaru obráceného W a lemovaného dvěma stuhami. Podobný kabátek přetrval nejdéle na Horňácku. Na Kopanicích byl živůtek plátěný, spojený *ljamcem* (pruhem vyšívané látky) se zadní zástěrou. Svrchní kabátky byly bílé, z flanelu nebo ze sukna, po nich následovaly kacabajky a jupky. Do nepohody se braly bílé ubrusy, plachty, od konce 19. stol. vlnáky. Kožichy se nosily dlouhé bílé. – K obřadním příležitostem se oblékaly zvl. ve vých. části území tmavofialové nebo modré mentýky, lemované liščinou. Obřadní plachty (*úvodnice*) měly podélnou síťovanou, paličkovanou nebo vyšívanou vložku, doplněnou po obou stranách geometrickou výšivkou. Na Uherskohradištsku a Uherskobrodsku byla výšivka pracovaná *na výřez* v různých variacích. Později se vložka změnila v náševek z transparentního materiálu, vyšitý velkými vzory křiklavou vlnou. Stará svatební úprava hlavy nevěsty a družiček se skládala ze stuh nebo šatky kladené kolem čela, poté následovala kánka (pruh zdobený zrcadélky a perličkami), nad útvar kryjící vlasy v týle se posadil věnec, v Kunovicích s korunkovou

nástavbou, pod útvar vzadu se upevnilo mnoho pentlí naskládaných do obloukovitého tvaru. Nevěsta měla navíc rozmarýn. – Moravskoslovenské pohraničí tvoří archaickou část tohoto území. Nejstarobylejší jsou kroje kopaničářský a horňácký. Obce Strání a Březová mají mnoho společného, např. svrchní součásti ženského oděvu stejné s muži (kabátky, haleny, o svatbách krátké kožichy), složitou úpravu hlavy, již nosí počínaje ohláškami. Ve Strání se žlutil šafránem rubáč i fěrtoch, který měl výšivku přes vrapy modrou, fěrtůšek byl tmavý, ze dvou půlí spojených barevným stínkem. Rukávce se stojatým límečkem starší ženy vyšívaly

černě, mladé pestře (tzv. bílá výšivka). Boty bývaly vrapené, bíle vyšité. Po svatbě se nosil čtrnáct dní čepce (podobný horňáckému) s šatkou, pak velký červený šátek zv. turecký. V Březové měl rubáč nad pasem široký vetkaný červený pruh, nosil se černý šorec, o svátcích bílý pruhovaný kanafasový fěrtůšek, síťované čepce s šatkou a turecké šátky se zvláštním úvazem. – V pohraničí a na Uherskobrodsku se mužské nohavice šily z bílé huně, v Bánově byly světle modré (ve Strání a v Březové je nosili mlynáři), posléze převládla tmavomodrá až černá barva na celém území. K všednímu oblečení s plátěnými gatěmi se do práce nosily široké kožené opasky se čtyřmi přezkami, vybějené žlutými kroužky. Střih košile se měnil: v Březové a ve Strání byla tuniková se stojatým límečkem, s rukávy u zápěstí všitými do barevné tkanice, v Nivnici měla tíž střih, ale zúžené rukávy (jako u příramkových košil v rovinné oblasti). Ve Strání měla košile na rukávech vyšité černé linky jako na Kopanicích, na Uherskobrodsku pod krkem červené srdce a běžná byla výřezová výšivka. – V nižších polohách byla košile krátká, ve Vlčnově (s černobílou výšivkou) se nosila přes gatě, jako dříve všude. Vesty (*kordule*, *prucleky*) byly různě zdobené: blíže hranic vyšíváním, na Uherskobrodsku na přednicích s mnoha knoflíky, ve Vlčnově a okolí s modrým a červeným šňůrováním. Kožichy byly dubené dlouhé, blíže k hranicím nahrazené krátkými. Ve Strání a Březové obouvali chudí lidé krpce, jinde vysoké boty, na Uherskobrodsku vrapené. Klobouky se nosily různé, nejznámější jsou z Vlčnova, velmi nízké válcovité, nahoře s červenými třásněmi, čepice nahradily

běžné baranice. – V ženském kroji se jednotlivé obce odlišovaly podle živůtků a jejich výzdoby. V Bánově byly dlouhé, vpředu ploché, zdobené výšivkou zvl. na přednicích, měly čtverhranný výstřih podobně jako ve Strání a v Hradčovicích. Tam byla široká výšivka na živůtku i bílém kabátku umístěna vzadu nad mnoha drobnými varhánky, sestavená v linkách z drobných vzorků a doplněná střípačky. Dlouhé bílé kožichy, zdobené na prsou a vzadu pod krkem, se nosily v Nivnici a v Bánově. Šátky a čepce se oblékaly do 60. let 19. stol., turecké šátky se vázaly na několik způsobů k různým příležitostem. Nejznámější kraj je z Vlčnova, se sytě červeným fěrtůškem, zdobeným napříč stužkami, složitě upravenými rukávy rukávců ze silně modřeného *brněnského plátna*, soukenným živůtkem s červenými střípaci, špičatými čizmami se žlutým švem a s typickým svatebním pentlením. Na vlastním Uherskobrodsku byly bílé lajble vytlačovány *marýnkami* (mladší variantou špenzru), jupky (*komůdky*) se nosily už od r. 1890. Změnu zaznamenaly živůtky zv. záleské. Čizmy se nahrazovaly vysokými šněrovacími botkami, sahajícími po nárt, s bílými nebo černými pestře vzorovanými punčochami. Do této skupiny krojů patří i kunovický kraj pro svou jednoduchost (na charakteristické úvazy šátků měly vliv okrouhlé podložky obalenky). – K užšímu Uherskohradištsku se řadí Polešovicko, Ostrožsko a Veselsko. Rozdíl v kroji byly hl. ve

výzdobě součástí. Na Ostrožsku se na mužských příframkových košilích objevuje výšivka zpracovaná podle předkreslení, často se jménem majitele, ze starší výšivky se zachovala hvězdice provedená křížkem. Šňurování na černých a tmavomodrých nohavicích je černé nebo tmavomodré, na vestách na Polešovicku černé, na Staroměstsku červené, na Ostrožsku s velkými oranžovými kytkami, *střapatými*. Kožichy zde byly dlouhé bílé (Polešovicko i Kunovicko), ale i dubené, zvl. na Ostrožsku velmi zdobené. Často se berou už městské klobouky a beranice nošené mimo zimu a ke gatím úzká modrá i modrotisková zástěra. – Na ženských krojích přibývá krajková výzdoba a pentle, užívá se mnoho škrobených spodních sukní, na šorci a fěrtochu visí tráčky (vyšívané stuhy), postupně zdobnější. Hedvábné živůtky se lemují pentlí. Na Ostrožsku se soukenné živůtky výzdobou podobají mužským, ale nemají stojatý límec. Kožichy se nosí dlouhé bílé, přepasované červeným soukenným pásem. Turecké šátky se vážaly na zausnice, na Ostrožsku-Veselsku turbanovitě. Na Veselsku se objevují vlivy sousedních oblastí, v některých vesnicích se nosí zelené soukenné sukně, vyvazované fěrtůšky sešité ze dvou půlí a barvířské šátky na hlavu. – Více se z tohoto celku vymykají mužské kroje. I zde se v zimě nosily huněné nohavice, v létě tmavé, modře šňurované, avšak šňurování pomalu mizelo, košile přejímaly městský střih, dubené zdobené kožichy byly nahrazovány jednoduššími strážnickými, z jihu pronikal klobouk

brotek a vesty už byly zcela jiné, hedvábné, kratičké, vpředu vystřižené do oblouku. – Tzv. rovinný typ s. k. zabírá jihozápadní část Slovácka počínaje Kyjovskem. Mužský kroj na sev. Kyjovsku a ve Vracově má mnoho společného jednak s krojem na Ždánicku, jednak s jihových. Hanou. Krátké kožené (jirchové) kalhoty, koženky, zdobené zelenou a červenou výšivkou, měly jen rozparek vpravo. Opasek s kapsičkou byl vystřídán podle slováckého vzoru úzkým řemenem, kolem něhož se ovjěl šátek (v nohavicích se nosil v *puntu*). Všední boty se nazývaly *jojky*, sváteční byly *holínky*, do nichž se obouvaly modré punčochy. V létě se nosily plátěné *trašlavice*, do r. 1860 krátké po kolena, modrá zástěra s láclem. Vyšívaná košile měla tunikový výstřih, široké rukávy nabrané do manžety, na krk se vážal černý šátek. Bílé marýnky byly vystřídány tmavými, vyšívanými vlnou. Ve Vracově převládala modrá barva u všední plátěné i sváteční soukenné marýnky. Halena (od Podluží po Brněnsko) byla červeně lemovaná a límec měla kratší. Dlouho přetrvávaly ocáskové kožichy, v Ježově do r. 1860. Dlouhé kožichy byly dubené, stejně jako dále až po Brněnsko. Starší muži měli klobouk se širokou střešou, na něm stuhu s přezkou, mladší menší, zdobený, s kosířkem. Klobouk ženicha se vyznačoval kytkou trojúhelníkového tvaru. Koženky se nosily také na Podluží. – Mužské kroje se soukennými nohavicemi (ačkoli vycházejí ze stejného základu jako u karpatského typu) jsou schopny přejímat i látky novější, než je plátno a sukno. Krátkou hedvábnou vestu vystřiženou do oblouku nosili kromě Veselska také na Strážnicku a v Rohatci, na

j. Kyjovsku bylo vystřižení menší, na Mutěnicku-Hovoransku a Podluží byla vesta tak úzká, že přednice nedosahovaly k sobě. Košile měla rukávy dlouhé, široké, lemované krajkou, s výšivkou, nahoře kolem výstřihu (*puntu*) a na stojatém límečku. U krku se košile svazovala nebo spínala, často se bral šátek černý nebo červený. Ke gatím se uvazovala modrá zástěra, často vyšívaná. Nohavice byly na Strážnicku méně šňurované, v Radějově a v Rohatci světlemodré (šňurované bohatěji), na j. Kyjovsku tmavší, ve šňurování podložené červeným sukem (stejně na Podluží). Na j. Kyjovsku a Mutěnicku-Hovoransku byly šité i z lastýnu, stejně jako marýnky. Místo bílých flanelových *lajblů* se nosily tmavé. Na Strážnicku byly bílé kožichy nahrazeny dubenými, všude jinde se nosily bílé *buchtíčkové*, lemované střídavě bílými a černými čtverečky kožešiny. U krku a rukou měly černou kožešinu, vzadu a na bocích ozdoby z černé kůže (*laštůvky*) a kožený střepec. K svatebnímu vybavení na j. Kyjovsku stačila *vonice*, jinde se nosily mentítky z modrého nebo černého sukna zdobené šňurováním, na Mutěnicku-Hovoransku obsíté liščinou a přepásané pásem ze šňůrek. Ve Strážnici to byl na počátku 19. stol. kabátek župicového střihu, ženich měl za kloboukem několik pavích per. Později během 19. stol. tu nosili fojti a měšťané ke slavnostním příležitostem límcový plášť. Boty na všední den byly hrubé, úkladové (*jojky*); podrážku bez podpatku měly sešitou se svrškem, nahoře byl lem červenou kůží. Sváteční boty byly na *uberský způsob*, tj. nahoře vykrojené, lemované karmínovou kůží, se střepecem,

místa nahrazované vrapenými bez štrapce. Klobouky (*hrotky*), vysoké, nahoře rovné a zúžené, se nosily asi do 60. let 19. stol.; byly zdobeny pentlemi, housenkami, kosířky. Na j. Kyjovsku nosili staří lidé klobouky širokostřečné. – K ženskému kroji se nosil rubáč (rubáček), v okolí měst se nahrazoval spodní košilí. Rukávce měly na sev. Kyjovsku stojatý límeček (jinde se překládal), velký obdélníkový byl na j. Kyjovsku a na Mutěnicku-Hovoransku. Vždy se vyšíval. Rukávy byly baňaté, v Rohatci i na j. Kyjovsku vyšívané i napříč, na Strážnicku nad loktem zúžené. Na všední den se nosily na Strážnicku a Kyjovsku modrotiskové (*barvenické*) sukně, často i staré konopné, na modro obarvené. V Radějově přežívaly konopné *fěrtochy* (zadní zástěry) žlucené šafránem. Sukně bývaly už sešité a vpředu měly tzv. *ledaco*. Lehčí letní pruhované kanafasové sukně měly základní barvu bílou, později červenou, popř. šlo o pruhované *kartounky*. K obřadním příležitostem se dlouho udržely sukně vlněné, těžší soukenné (*súkenky*), *gromrážky*, *moldůnky*, lehčí z vlněného cajku. Dole bývaly červeně lemované a zdobené modrou stuhou, dvojitou v Rohatci a na Mutěnicku-Hovoransku, ať to byly sukně modré (Strážnicko), zelené (Kyjovsko, Mutěnicko-Hovoransko) nebo černé (všude), na j. Kyjovsku žluté, zdobené modrou nebo karmínovou trýbovou stuhou. K nim se uchovaly staré bílé zástěry, které se šily z továrních materiálů (např. z tylu) a bílé vyšívaly. Pod sukně se podvlékalo mnoho škrobených spodniček, na Kyjovsku poslední bílá vždy přesahovala

pod svrchní, na níž se ustálila jako oblíbená barva červená až rumělková (*satýnky*, *delinky*, *pávky*). Materiál se dovážel z Ašska. Naproti tomu na Mutěnicku-Hovoransku byly v oblibě spíše sukně tmavší. Zástěry byly různé: vedle bílých a na Strážnicku kotlových se vyskytovaly často modré, vyšívané nad okrajem, např. v Rohatci a na Mutěnicku-Hovoransku; nejnámější jsou kyjovské, vyvazované, ze dvou kusů spojených volným švem, stínkem, dole lemované širokou krajkou a výšivkou, jež se během 2. poloviny 19. stol. rozšiřovala a barevně obohacovala. Tmavé zůstaly, i když se ve 20. stol. šily z nových materiálů. Živůtky mívaly čtverhranný výstřih, lemovaly se hladkou jednobarevnou (nejčastěji červenou) stuhou a byly různé délky, nejkratší na Kyjovsku. Svrchní kabátky byly na sev. Kyjovsku bílé, po nich nastoupily marýnky (měly střih jako kabátky na Brněnsku) a jejich velký výstřih se stahoval šňůrkou. Na Strážnicku se nosily *kamizolky* s úzkými rukávy a pelerínovým límcem. Krátké bílé kožíšky upnuté dozadu měly rovněž pelerínový límec z tchořoviny nebo liščiny (*kožůšek s liškú*), jinde byl lemovaný černou kůží či beráncinou, s dalším zdobením, jako měly kožíšky buchtíčkové. Po vzoru kožíšku se lemovaly černým sametem na dolním okraji a u rukávů také kacabajky, nastupující po r. 1885. Pro léto byly určeny jupky (po r. 1900), obojí se bohatě zdobily aplikací. Na Strážnicku se nosily tmavomodré dlouhé mentíky podšívané kožešinou, na Mutěnicku-Hovoransku lemované liščinou a zdobené světlejším šňůrováním. Úvodnice s podélnou vložkou červeně vytkávanou

nebo vyšívanou, s touž výšivkou směrem do plochy, se nosily na Kyjovsku a ve Vracově. Svatební pentlení se skládalo obvykle ze stuhy, kánky, věnce, vzadu kryla vlasy okrouhlá *kotůlka*, *kotůč*, *pupina* a pod ni se upevnilo pentle. Běžně se nosily čepce mladšího, dýnkového střihu, pestře vyšívané pošité korálky, pajetkami, s částí vybíhající u uší, která byla vidět i zpod tmavého tureckého šátku, vázaného jen dozadu, na Mutěnicku-Hovoransku na rožky. Nahradil starší šatky (roušky). Na sev. Kyjovsku se ve 20. stol. šatkami nazývaly malé bílé vyšívané šatky vázané pod bradu. V nepohodě se zprvu přehazovaly ubrusy (na Strážnicku i *stolůvky*), později zelené *vlnáky* a různé *zamotáky*, *harasáky*, *tibeťáky*, na Kyjovsku je nahradily deštníky. Na všední den se obouvaly hrubší a prostší vysoké boty (*makovníky*), na svátek měkké vrapené s vysokými podpatky, na Kyjovsku formované až na noze. – Z popisovaného celku se odlišuje kroj ve Vracově. Rukávce měly u krku hustě nabíraný, někdy i dvojitý límeček, živůtek měl malý špičatý výstřih, dlouho se udržely svrchní kanafasové sukně s bílou půdou a jasně červenými pruhy a bílá kvítovaná kartounová zástěra. Po lajblíku se nosila marýnka, u krku málo vyšívaná, po kacabajce jupka (kazajka), po vrapených botách se k nízké obuvi nazouvaly punčochy červené. U W. Horna (1837) mají ženy na hlavě místo šatky kolem čepce zvláštní úvazy ze stuhy a krajky, svobodné dívky k vysokému věnci červenou stuhou. Do této oblasti náleží také podlužácký kroj, pro pestrost nejnámější je kroj kyjovský, pořizovaný ve městech v 1. polovině 20. stol. a s oblibou nošený o národních slavnostech.

Lit.: J. Klváňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 97–252. [ml]

Slovácko viz Moravské Slovensko a Moravští Slováci

slovácký dům, regionální dobová forma vesnického, maloměstského a předměstského domu na Moravském Slovensku, odkud proniká až na Brněnsko a Vyškovsko. V odborné literatuře je s. d. charakterizován jako dům hliněný. Uvedený názor však není možno obecně spojovat se středověkou stavební tradicí v této oblasti. Na jihových. Moravě totiž archeologové našli doklady drážkové konstrukce (trojdílné i dvojdílné domy s jizbami, síněmi, komorami i chlévy z období od poloviny 13. do počátku 14. stol. v prostoru dnešní Otakarovy ulice v Uherském Hradišti), pletených stěn (patrně hospodářský objekt z vrcholného středověku ve Strachotíně na Břeclavsku) a velmi vzácně i hliněné stěny (komora trojdílného úhlového domu v Uherském Hradišti z 80. let 13. stol.). Hlína, přesněji řečeno mazanice (směs hlíny, plev apod.), však nacházela široké uplatnění především jako doplňkový materiál k omazávání dřevěných stěn, pletených štítů a dymníků, nebo sloužila k výmazům mezer mezi kuláči či trámy roubené i drážkové konstrukce. Zatímco na Hornácku a na moravských Kopanicích v oblasti Bílých Karpat se ze dřeva stavělo ještě v 19. stol., v Dolnomoravském úvalu už od 17. stol. nabývala převahu stavba hliněná. – Mladší vrstvu s. d. převážně tvoří poněkud zvýšený dům z nepálených, později i pálených cihel, u něhož starší valbovou střechu s došky nahradil sedlový krov krytý taškami nebo břidlicí. Nadále se udržuje trojdílný půdorys komorového typu, avšak změna nastala v uspořádání interiéru a v otopném zařízení: pec v jizbě nahradila kachlová kamna a staré ohniště v zadní polovině síně (v černé kuchyni) sporák. – Osobitým znakem starší stavební vrstvy s. d. je mělký výstupek předsazený před vchod do domu, *žudro*, který býval (podobně jako podrovnávka) barevně (šedě, modře) zvýrazněn, později zdoben z volné ruky malovaným rostlinným ornamentem v pestrých barvách. Tento typ mnohobarevné nástěnné malby vznikl pod dovedného rukama prostých malářeček z lidu na Podluží nejpozději už od počátku 19. stol. nejen na žudru, ale také pod domovními římsami, na bílých pásech kolem oken, dveří nebo okolo čísla domu. Barevnost světlé fasády domových stěn zvýrazňuje sytá barva podrovnávky (nejčastěji modrá, ale i hnědá, oranžová, žlutá, zelená). – Zdobilo se také

v interiéru, a to velmi jednoduchým způsobem i na místech, kde by to nikdo nečekal, jako stěna nad ohništěm v síni a hliněná zem v jizbě. Od sazí a dýmu zčernalou plochu nad ohništěm omazala hospodyně světlou hlínou a do této ještě vlhké vrstvy zabořenými prsty tvořila jednoduché kompozice složené z vlnovek, puntíků, kroužků, závitnic a jiných motivů, přičemž se černá kresba ornamentu zřetelně značila na světlehnědé ploše stěny. Jiným typem výzdoby než toto lidové sgrafito bylo sice velmi pomíjivé, ale pro lidové prostředí Slovácka charakteristické zdobení sypaným pískem či kropenou vodou na zemi, nebo kresba mýdlem na okenních sklech. Na dusané hliněné podlaze jizby a na chodníčku před domem ženy a dívky vytvářely na svátky geometrické a rostlinné motivy světlým jemným pískem. Činily tak většinou jedním tahem pomocí nálevky či nádoby s dírkou vespodu; pouze doplňky ornamentu vysypávaly přímo z ruky. – Podobně jako na Hané, i na jihových. (s výjimkou horské části) a j. Moravě se lze setkat s okapovou zástavbou vesnic, která ve Strážnici sahá minimálně do doby před třicetiletou válkou. Domy tvořící ulice na sebe těsně navazují a do dvora, pro který je charakteristická úhlová zástavba, se vjíždí domovým průjezdem. V úhlu k obydlí nacházíme chlévy, zatímco stodola dvůr obvykle uzavírá a odděluje jej (jako všude jinde) od humna; místy je ode dvora odsazena a stojí už na humně. Samostatně stojící sýpky na Slovácku jsou vzácností, obilí se uskládá ve zvýšených podstřešních komorách obytného stavení, rozpoznatelných podle řady malých obdélných okének pod okapem střechy. Slovácké dědiny jsou proslulé svou úpravností a čistotou, v posledních letech pěstěnými předzahrádkami a výsadbou na návších. V. t. regionální dobové formy lidového domu. Lit.: L. Niederle: *Starý selský dům na moravském Slovensku*. NVČ 7, 1912, s. 97–113; L. Niederle: *Ves, obydlí a dvůr*. In: Moravské Slovensko I/1. Praha 1918, s. 41–96; O. Máčel – J. Vajdiš: *Slovácko. Architektonický vývoj vesnice*. Praha 1958; J. Souček: *Materiál a konstrukce v lidovém stavitelství na Slovácku*. SN 21, 1973, s. 646–650; R. Jeřábek: *Volkstümliche Wandmalerei bei den südmährischen Kroaten im 19. Jahrhundert*. ES 7, 1975, s. 131–140; B. Novotný: *Záchranný výzkum středověkého dvorce a chat u Šakvic (o. Břeclav)*. AH 1, 1976, s. 61–88; R. Jeřábek: *Rajdáky, pazúre, ratatule aneb lidová sgrafita*. UŘ 1977, č. 4, s. 36–43; I. Heroldová: *Etnografické prameny z počátku 19. století*. ČL 66, 1979, s. 131–141; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; O. Máčel: *Vertikální růst domu na jihovýchodní Moravě*. In: Lidová stavební kultura v čes-

koslovenských Karpatech a přilehlých územích. Brno 1981, s. 80–91; R. Procházka – R. Snášil: *Hlavní rysy lokační zástavby Uherského Hradiště ve 2. polovině 13. století*. In: *Urbes medii aevi*. Praha 1984, s. 43–52; P. Macek: *Ke stáří domů situovaných rovnoběžně s komunikací. Stavebně historický průzkum Strážnice*. AH 12, 1987, s. 225–232. [ap + jv]

slovácký skanzen viz Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy ve Strážnici

Slovanská lípa, první český vlastenecko-osvětový a politický spolek pro pěstování spolupráce slovanských národů. Byl založen 1848 na shromáždění v pražských Svatováclavských lázních. Hlavním posláním spolku bylo zachování a další rozvoj zásad demokracie (v hranicích monarchie), přísný dozor nad dodržováním úplné rovnoprávnosti češtiny s němčinou ve všech odvětvích veřejné správy a školské výuky v Čechách, užší spojení a zachování nezávislosti zemí Koruny české na Německu a německém parlamentu ve Frankfurtu, upevnění slovanské vzájemnosti, čímž měla být zabezpečena národnost a samostatnost slovanských kmenů v Rakousku. Prostředkem k tomu mělo být propagování slovanské myšlenky v českých, polských a jihoslovanských zemích prostřednictvím schůzek výborů, návštěv delegací, dopisováním a založením časopisu. Sídlem S. l. byla Praha, ale byly zakládány filiálky i po českém venkově. Myšlenka na založení S. l. je připisována českému radikálnímu demokratu V. Gaučovi (1816–1866). Na podnět L. Štúra (1815–1856) byl pův. zamýšlený název spolku *Slovanská orlice* změněn na S. l. a zvolen 35členný řádný výbor spolku, v němž byly osobnosti jako P. J. Šafařík, J. K. Tyl (1808–1856), K. J. Erben, V. Hanaka, J. V. Podlipský (1816–1867) ad. Stanovy spolku vyšly v témže roce (1848). Koncem května 1848 otevřela S. l. vlastní sborovnu na Betlémském náměstí. Zde se scházel výbor a byla tu také spolková čítárna. Po potlačení červnového povstání a po rozpuštění Národního výboru převzala S. l. část jeho práce a určovala směr v české politice. Veřejná autorita S. l. rostla v národně politických zápasech. Na podzim 1848 vznikaly filiálky spolku na českém venkově. Na S. l. se obracela o pomoc venkovská chudina, která žádala objasnění záležitostí kolem zrušení roboty. Výbor rozhodl o vydání brožurky pro české sedláky s poučením o právech podruhů a pachtýřů. Pro špatné sociální podmínky se k výboru obraceli o pomoc i venkovští učitelé. S. l. rozvíjela styky s příbuznými spolky a organizacemi ostatních slovanských národů rakouské ří-

še. V souvislosti s válkou v Uhrách zaměřila S. I. pozornost na podporu osvobozenec-kého zápasu Srbů, Chorvatů a Slováků. Po nástupu rakouské reakce proti revolučnímu hnutí v monarchii koncem r. 1848 došlo k zesílení snah o sjednocení politických složek českého hnutí na společenském programovém základě. V posledních prosincových dnech se sešel v Praze sjezd všech Slovanských lip. Po revizi činnosti bylo rozhodnuto o spojení v *Jednotě Lip slovanských* v Čechách. V novém výboru pražské S. I., který byl zvolen v lednu 1849, se začaly projevat rozpory mezi jeho liberálním a radikálně demokratickým křídlem. Společovací zákon, zakazující politickým spolkům vytváření filiálek, vedl k rozpadu Jednoty. Radikálové chtěli udržet S. I. jako politický spolek. Liberálové kolem K. Havlíčka chtěli spolek přeměnit v nepolitickou národní organizaci osvětového charakteru. Rozpory vedly k jeho rozkladu. V červenci 1849 S. I. zastavila činnost. Spolek S. I. vydával od října 1848 časopis *Lípa slovanská*. Redaktory byli A. Podlipský a V. Vávra. Od ledna 1849 se časopis přeměnil na deník *Noviny Lípy slovanské* s redaktory K. Sabinou (1813–1877) a J. S. Vávrou. Po nesehnání kauce vycházejí *Noviny Lípy slovanské* naposledy 29. 4. 1849. V Náprstek byl za činnost ve slovanských spolcích pronásledován a v říjnu 1848 odjel do Spojených států. Za svého pobytu v Americe nabádal krajany k zakládání vzájemně podpůrných spolků pod názvem S. I. Měla se zde pěstovat mateřská řeč, vzdělání a zábava. V. Náprstek se také podílel na stanovách *Československého vzdělávacího spolku S. I.* v Americe.

Lit.: J. J. Toužimský: *Na úsvitě nové doby. Dějiny roku 1848 v zemích českých*. Praha 1898; J. Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*. Praha 1914; A. Bajerová: *Z české revoluce 1848*. Praha 1919; V. Žáček: *České a jihoslovenské Slovanské lípy v roce 1848*. In: Literární archiv. Sborník PNP 6. Praha 1971, s. 195–239; J. Novotný: *Slovanská lípa 1848–1849. K dějinám prvního českého politického spolku I-II*. Acta musei pragensis 75, 1975, s. 5–75; 76, 1976, s. 7–83. [jh]

Slovanská výstava, základní výstavní akce, která měla předvést v národopisné části lidovou kulturu Slovanů a navázat na odkaz *Národopisné výstavy československé*. Uskutečnit se měla v Praze a s jejím návrhem se česká veřejnost mohla seznámit 1910 prostřednictvím brožury *Slovanská výstava umělecká, umělecko-průmyslová a národopisná roku 1914 v Praze*. Vydal ji výstavní komitét slovanského výboru Národní rady české, který byl hlavním

organizátorem a iniciátorem této výstavy. Zahrnovala umění, umělecký průmysl a národopis slovanských národů. Národopisná část představovala základní program výstavní akce a za *Společnost Národopisného muzea československého* se na ní podíleli především L. Niederle a K. Chotek. V dubnu 1911 vydala výstavní komise při slovanském výboru Národní rady předběžný návrh koncepce národopisné části, která se měla skládat z centrální expozice v národopisném paláci, ze skupiny lidových selských staveb a z expozice zemědělského oddělení. V následujícím roce pak Niederle s Chotkem vydali brožuru *Projekt Slovanské výstavy národopisné*, kde upřesnili své představy o národopisné expozici. Centrální národopisná budova měla mít výstavní plochu 1 500 m², jedno patro mělo společně patřit Čechům, Slovákům a Lužickým Srbům, druhé Rusům a Polákům a poslední balkánským Slovanům. Návrh počítal s výstavní vesnicí. Pro znázornění všech československých typů lidového stavitelství podle navrhovatelů dostalo 13–14 staveb. Projekt vesnice se orientoval na menší počet typů než na Národopisné výstavě 1895, ale plánovaly se důležité objekty dosud nevystavované. Dále se počítalo se 46 ukázkami staveb jiných slovanských národů, celá výstavní vesnice zahrnovala asi 60 objektů. Uskutečnění výstavy naráželo na řadu neznalostí lidové kultury jednotlivých slovanských národů. Hlavní problémy však spočívaly v nepříznivé politické atmosféře tehdejší Evropy. Válečné události znemožnily uskutečnění S. v., ale myšlenka na ni byla živá i po r. 1918. V souvislosti s výročím NVČ se 1920 objevil návrh na uskutečnění S. v., ale iniciativa Společnosti NMČ byla vládními představiteli odmítnuta. Podobně 1933 se členové rady *Národopisné společnosti československé* usnesli začít s přípravnými pracemi na vědeckém programu *Všeslovanské výstavy*, a to za součinnosti s ostatními vědeckými institucemi. Na ideu S. v. navazovala myšlenka vybudovat v Praze *Slovanské národopisné muzeum*. Projekt navrhl již před r. 1914 K. Chotek. Při I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924 jej obnovil bulharský literární historik I. D. Šišmanov návrhem na založení *Šafaříkova všeslovanského národopisného muzea* v Praze.

Lit.: L. Niederle – K. Chotek: *Projekt Slovanské výstavy národopisné*. Praha 1912; J. Horák: *Druhý sjezd slovanských geografů a etnografů*. NVČ 20, 1927, s. 197–210; J. Markov: *K počátkům slovanského národopisu*. ČL 52, 1965, s. 346–351. [vs]

Slovanský ústav, instituce se sídlem v Praze, která má za úkol poznávat slovanské národy a jejich země, budovat kulturní a hospodářské styky České republiky se slovanským světem a zeměmi s ním souvisejícími jazykově, historicky, kulturně a geograficky. Byl založen na doporučení T. G. Masaryka (1850–1937) zákonem č. 27 z r. 1922 o zřízení ústavů Slovanského a Orientálního jako samostatného veřejného ústavu. Prvním čestným členem ústavu se stal právě T. G. Masaryk. Odbornou a propagační činnost ústavu řídili zprvu jím jmenovaní řádní členové, kteří 1927 zvolili první prezidium a výbor. Další řádné členy volilo valné shromáždění a schvaloval je prezident republiky. Vedle toho měl ústav členy mimořádné (byli voleni z odborníků, kteří mohli být svou činností prospěšní ústavu) a členy zahraniční, jimiž byli významní slavisté. Jméno ústavu tvořil národní fond T. G. Masaryka (peněžní dary shromážděné k Masarykovým 70. narozeninám), přiděly ze státních důchodů, dary a příspěvky. Prvním předsedou byl zvolen 1928 L. Niederle. Ústav byl rozdělen na dva odbory: 1. kulturní (pro věci vědecké a osvětové), předsedou byl J. Polívka; 2. národohospodářský (pro věci průmyslové, obchodní, zemědělské a finanční), předsedou byl J. Preiss (1870–1946). K dalším organizačním složkám ústavu patřily komise obecné (volební, knihovní, kurzovní) a vědecké (historická, jazykovědná, byzantologická). *Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi* byl k S. ú. přičleněn jako jeho samostatná součást 1928–1939. Samostatným ústavem byla *Slovanská knihovna*, založená 1924 a ze začátku řízená Ministerstvem zahraničí Československé republiky. Až do nacistické okupace sídlil ústav v Lobkovickém paláci na Malé Straně v Praze. Po osvobození Československa byl umístěn v budově České spořitelny na Národní třídě a odtud se přestěhoval 1952 do Valentinské ulice na Starém Městě. Publikační činnost S. ú. byla rozsáhlá. Z periodik vychází mezinárodní slavistický časopis *Slavia* (od r. 1922). První ročníky redigovali O. Hujer (1880–1942) a druhý ředitel S. ú. M. Murko (1933–1941). Z podnětu T. G. Masaryka se 1929 ustavila Byzantologická komise při S. ú., která začala vydávat sborník pro studium byzantsko-slovanských vztahů *Byzantinoslavica*, za redakce M. Weingarta (1890–1939). Ústav vydával *Ročenku slovanského ústavu* (1929–1948). V Brně začal 1931 vycházet časopis *Germanoslavica* (1931–1937), orgán pro vědecké bádání kulturních vztahů germánsko-slovanských. Vydávali jej

J. Janko (1869–1947) a F. Spina (1868–1938). Ústav začal vydávat sbírky *Rukověti slovanského ústavu* (L. Niederle, *Rukověť slovanské archeologie*, 1931), *Práce Slovanského ústavu* (J. Polívka, *Slovanské pohádky*, 1932), *Přednášky Slovanského ústavu*, *Knihovna Slovanského ústavu*, *Prameny*, *Sbírka slovanské četby*. Dále to byly učebnice slovanských jazyků, slovníky a další samostatné publikace. Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi měl vlastní publikační činnost rozdělenou do řady *Knihovna* (J. Húsek, *Hranice mezi zemí Moravskoslezskou a Slovenskem. Studie etnografická*, 1932) a *Carpatica*. 1939–1940 v S. ú. vyšel XI. a XII. ročník časopisu *Slavische Rundschau* (redaktor J. Horák). 1941 byla činnost ústavu přerušena nacisty. V říjnu 1941 musel M. Murko odstoupit z vedení a na jeho místo byl jmenován profesor Gesemann z německé univerzity. S. ú. byl přičleněn k instituci *Reinhard Heydrich Stiftung*. 1945 se činnost ústavu obnovila pod vedením A. Pražáka, který stál v jeho čele do r. 1952, výbor ústavu vedl Z. Nejedlý. *Byzantinoslavica* byla přetvořena v mezinárodní byzantologický časopis a 1947 opět začal vycházet mezinárodní slavistický časopis *Slavia* pod redakcí B. Havránka (1893–1978) a F. Wollmana. Výsledkem bibliografických prací bylo vydání *Slavica v české řeči I*. 1952 bylo rozhodnuto o připojení S. ú. mezi ústavy Akademie věd. Ústav byl definován jako vědecké pracoviště pro studium slovanských zemí (Bulharsko, Jugoslávie, Polsko, SSSR), dále pro studium Maďarska, Rumunska, Albánie v oboru jazyka, literatury, historie a archeologie a pro studium vzájemných vztahů a styků mezi Československem a uvedenými zeměmi. Ústav se již neměl věnovat hospodářským stykům mezi těmito zeměmi. 1953 byl S. ú. začleněn do nově zřízené *Československé akademie věd*. Jeho ředitelem byl 1953–1962 J. Dolanský (1903–1975). Ústav byl rozšířen o brněnskou pobočku v čele s J. Macůrkem. Brněnská pobočka se věnovala hl. otázkám česko-polských vztahů. S. ú. zahrnoval oddělení paleoslovenistiky, cizojazyčných slovníků, onomastiky, literární vědy, bibliografie, historie, archeologie, byzantologie, etnografie. 1956 začal ústav vydávat sborník *Vznik a počátky Slovanů* (1956–1964). Ve vydávání pokračoval *Archeologický ústav* (do r. 1972). Začaly práce na řadě velkých slovníků, vyšla řada monografií a edic. Z iniciativy Ústředního výboru Komunistické strany Československa byl S. ú. 1963 zrušen. Obnoven byl 1992 jako společné filologické pracoviště Archivu AV ČR a Filozofické fakulty Univerzity

Karlovy. Vedoucím filologické sekce se stal A. Měšťan (1930–2004). Ústav vznikl delimitací slavistů z *Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV* a *Ústavu pro jazyk český ČSAV*. V létě 1992 se k němu připojilo byzantologické oddělení *Ústavu pro klasická studia ČSAV* vydávající časopis *Byzantinoslavica*. S. ú. se stal znovu vydavatelem časopisů *Slavia* a 1994 byla obnovena *Germanoslavica*. Od 1. 1. 1995 byl ústav přičleněn k Archivu AV ČR a ještě v tomto roce byla vedena jednání o osamostatnění ústavu. Na základě doporučení vědecké rady AV ČR a jednomyslného souhlasu Akademického sněmu AV ČR bylo v prosinci 1997 rozhodnuto o zřízení S. ú. jako samostatného pracoviště s vlastní právní subjektivitou v rámci AV ČR. Od 1. 1. 1998 do 31. 3. 1998 byl vedením ústavu pověřen A. Měšťan, od 1. 4. 1998 se stal ředitelem ústavu V. Vavřínek. Lit.: *Ročenky Slovanského ústavu 1–13*, 1929–47; F. Roubík: *Německé plány se slovanskými ústavu v Praze za okupace*. *Slavia* 18, 1947/48, s. 516–520; A. Mišková: *Slovanský ústav v ČSAV v letech 1952–63. Od reorganizace k likvidaci*. *Slavia* 62, 1993, s. 157–174; *Slovanský ústav v Praze. 70 let činnosti*. Praha 2000. [jh]

slovenská tonalita viz podhalská tonalita

slunečnice viz olejnjny

slunovrat, v astronomii okamžik, kdy Slunce při svém zdánlivém pohybu po obloze dosáhne největší odchylky od rovníku a začíná se vracet. To se děje pravidelně dvakrát v roce. Okolo 21. června Slunce stojí nad obratníkem Raka, den trvá plných 16 hodin a 12 minut a nastává letní s.; 21. prosince, kdy Slunce stojí v zenitu nad obratníkem Kozoroha a den je dlouhý pouhých 8 hodin a 6 minut, nastává zimní s. V životě lidí bývalo období zimního s. odedávna významnější než období s. letního. Symbolizovalo počátek vítězného tažení světla proti tmě, tepla proti chladu, života proti smrti. Byl to markantní příslib jara, nového vegetačního roku, naděje nové úrody, a tedy opětného dostatku potravy, hlavního existenčního předpokladu života vůbec. To byly důvody bujně veselých oslav zimního slunovratu, ale také vzniku nejrůznějších vegetačních mýtů a s nimi spojených kulturních obřadů a magických praktik prosperitního a věštebného charakteru, typických pro toto období. V tradiční lidové kultuře je období zimního s. charakterizováno rozsáhlým a téměř nepřetržitým cyklem obyčejových slavností a aktů s cílem zabezpečit od samého počátku plný zdar nastávající významné a doslova existenční

roční etapy lidského života. Do tohoto cyklu patřily už starořímské saturnálie a patří sem též všechny obchůzky a ostatní obyčejové a zvykové praktiky období křesťanského adventu a Vánoc. Období letního s. bylo v zemědělských civilizacích chápáno jako dovršení vítězného zápasu jara se zimou, vybojovaného životodárným Sluncem. Proto byly hlavními prvky oslav letního s. ohně jako praforma světla a tepla (svatojánské ohně). Význam zimního s. umocnilo křesťanství tím, že k jeho datu situovalo oslavy narození Ježíše Krista.

Lit.: V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988; A. Adam: *Liturgický rok*. Praha 1998. [zm]

služka, dívka nebo žena pracující jako pomocnice v městské nebo vesnické domácnosti za plat, byt a stravu. Patřila k sociálně profesní skupině služebnictva, vymezované jako skupina i ve statistice sčítání obyvatelstva. Charakteristický pro skupinu byl různý lokální původ a přibližně podobná sociální i věková úroveň. Profesionální kategorie s. byla známa od antiky, v č. zemích fungovala až do 50. let 20. stol., kdy v důsledku změny sociální struktury obyvatelstva jako zaměstnanecká kategorie vymizela. S. představovala do poloviny 20. stol. stabilní součást městské a vesnické společnosti, přestože délka trvání zaměstnání byla přechodná: zpravidla od dokončení školní docházky do provdání. Odchodem dívky do služby se řešila sociální situace rodiny, kde ubyl strážník. Zatímco v měšťanské rodině byla přítomnost s. i záležitostí společenské prestiže rodiny, v selském hospodářství by bez služebnictva bylo ohroženo zvládnání jeho chodu. – Služky v městských domácnostech se rekrutovaly z venkova, v malých městech z nejbližšího okolí, v Praze, Brně a jiných větších městech i ze vzdálených venkovských regionů, ze Šumavy, j. Čech, Českomoravské vysočiny. Z těchto oblastí odcházely služky za rakousko-uherské monarchie i do Vídně. Odchod do služby řešil nepříznivou sociální situaci v početných rodinách bezzemků, malorolníků, kovorolníků, zemědělských a jiných dělníků. Službě ve městě se dávala přednost před službou u sedláka. V malých městech sjednávala děvkám službu rodiče, služba se sjednávala v červnu přede žněmi a k té době se také dávala výpověď. Vztah mezi zaměstnavateli a s. byl na vesnici více osobní, dobrá s. se držela v jednom místě i více let a nebylo výjimkou, že po provdání nastoupila do rodiny její mladší sestra. V malých venkovských městech chodila děvčata do služby hned po skončení povinné školní

docházky, někdy i před dokončením sloužily jako chůvičky v úřednických a živnostenských rodinách. Na rozdíl od malých měst, kde službu dívkám sjednávali rodiče, ve velkých městech to byly *dohazovačky*. Působily jednak ve venkovských rajonech, odkud dívky do služby docházely, jednak přímo ve velkých městech, kde na nastávající služby při příjezdu čekaly a doporučovaly je přes *poptavárnu* (kancelář) do jednotlivých rodin. Poptavárně i dohazovače musela děvčata zaplatit sjednaný poplatek. Povinností městske s. byl úklid bytu, praní a žehlení prádla, donášení vody a mytí nádobí, pomoc paní při vaření, donáše nákupů, stolování a hlídání dětí. Kde bylo více služek, sloužily některé jako panské, jejichž povinností byla péče o byt, stolování, obsluha návštěv. Komorné pečovaly o toaletu paní a dcer, staraly se o oblečení a prádlo dam. Kuchařky měly na starosti výhradně nákupy a přípravu jídla, chůvy pečovaly o kojence (pokud nebyla v domě kojná) a batolata, guvernanky dohlížely na výuku a chování větších dětí (mnohdy to byly cizinky, které učily děti cizím jazykům). Větší počet služek byl jen v bohatých měšťanských domácnostech a samozřejmě ve šlechtických domech. – Městské služby měly mnoho povinností, zároveň se však přiučily vedení domácnosti, přípravě různých jídel, moučnicků, konzervování ovoce, žehlení a šití. Zvláštní skupinou byly služby, které posílali rodiče *na zkušenou* do velkých domácností při hostincích a polopanských domech bohatých kupců, aby se naučily *panskému* vedení domácnosti. Pracovaly pouze za stravu a nocleh. Na takovou službu chodily dívky z příbuzenstva nebo blízkého okruhu známých. Při zaučování s. záleželo na paní, zda měla trpělivost venkovskou dívku do chodu městske domácnosti zaučit. Odměnou jí byla několikaletá spolehlivá služba. Jinak služby často musely měnit místo. Z platu si šetřily na výbavu, ke které jim přispívala paní dárky k Vánocům a jiným příležitostem. Avšak prvním nákupem s. byl kufr, podle *uzlu* se poznala právě příšlá venkovanka. *Kufr je u služby tolik, co vlastní domek u dělníka*, napsal J. Neruda v jednom ze svých fejetonů. Smlouvy se služkami byly uzavírány krátkodobě, a tak k patnáctému a posledního dni v měsíci nastávalo velké *vandrování* děvčat, která dostala výpověď. Novou službu musely nastoupit do večera, jinak je paní nemusela přijmout. Problém služek, často několik dní i týdnů nezaměstnaných, vyvolal v život v okolních velkoměstech (Vídeň, Berlín) azyly pro služebné a podobný ústav měl být založen i v Praze koncem 19. stol. – V městské domácnosti

spávaly služby v kuchyni, koncem 19. stol. až do konce 30. let bylo obvyklé v bytech alespoň o dvou pokojích a kuchyni stavět pokojík pro služku, *kamrlík* s oknem do světlíku nebo do chodby, kam se vešla postel a služčin kufr. Pracovní doba s. byla od časného rána, kdy přinesla čerstvé pečivo a připravila snídani, až do pozdního večera. Volno měly služby v neděli odpoledne. Vyhledávaly většinou taneční zábavy, kde se setkávaly s krajany, kteří byli ve městě buď zaměstnání, nebo zde vykonávali vojenskou službu. V týdnu se s přítelkyněmi mohly setkat při nákupech nebo u kašny, kam chodily pro vodu. Vodu donášely v putnách na zádech; v některých domech z 19. stol. lze ještě nalézt v mezipatrech odkládací desky, kde si mohly putny opřít. Podobně donášely také uhlí ze sklepa.

Lit.: J. Neruda: *Slovíčko o služkách*. In: *Sebrané spisy*. Praha 1911, s. 140–152 (fejeton ze 7. 3. 1886); *Kladensko*. Praha 1959, s. 57–58; *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961, s. 39; M. Paríková: *Miesto a funkcie služobníctva v lokálnom spoločenstve*. SN 38, 1990, č. 1–2, s. 191–193.

[osk]

směna, výměna hodnot (výrobků, užitečných statků, služeb) a jejich distribuce od výrobce ke spotřebiteli. Pův. probíhala s. náhodně, formou výměnného obchodu. Postupně se ustalovaly jakési směnné relace mezi jednotlivými druhy zboží a některé druhy zboží se staly obecně užívaným platidlem. Byly to kovové hřivny, mušle, kusy plátna, kožešiny. V pasteveckém prostředí se mírou bohatství a platidlem stal dobytek. – Další prohloubení dělby práce a rozvoj řemeslné výroby vedl už ve starověku asi v 7. stol. př. n. l. ve vých. Středomoří ke vzniku peněz (Féničané). Ty mohly vedle úlohy směnného ekvivalentu a platidla plnit i funkci oběživa a prostředku akumulace bohatství. Tím byl umožněn i další vývoj obchodu jako samostatného hospodářského odvětví. Středisky s. se staly městské trhy. Na českém území se peníze poprvé objevují u Keltů, po stěhování národů pak v 9.–10. stol., ale ještě do 12.–13. stol. zde hrála důležitou roli nepeněžní platidla (dobytěk, plátno, neražený drahý kov). – Ve venkovském prostředí dlouho převažovalo samozásobitelské (autarkní) hospodářství. Až do nástupu kapitalistického tržního hospodářství si svůj význam udržely některé formy naturální s. Peněžní s. nehrála dlouho v rolnickém hospodářství rozhodující úlohu. Rolníci prodávali část své úrody na městském trhu buď sami, nebo prostřednictvím překupníků, aby tak získali peníze na zaplacení daně a poddanských dávek. Za peníze získané na trhu si kupovali

zboží, které nebyli schopni si sami vyrobit nebo opatřit jinak (železné výrobky, sůl). V dobách konjunktury a rozvoje městských trhů s obilím byl venkov do tržní výroby a s. na trzích zapojen více, v dobách úpadku méně (např. po třicetileté válce). Tomu se přizpůsobovalo i hospodaření na vesnici a sociální poměry zemědělců. – Zásadní zvrát nastal v 18. stol., kdy se hospodaření poddaných sedláků v době novodobého rozvoje zemědělství orientovalo hl. na produkci pro trh. V 19. stol., kdy plně převládlo tržní hospodářství, stalo se i zemědělství odvětvím plně zapojeným do směnných vztahů a tržní produkce převládla. Důležitou roli sehrálo i zavedení nových plodin určených k průmyslovému zpracování, např. cukrové řepy. V podhorských a horských oblastech, kde zemědělství nemohlo obyvatelstvo uživit, hrála výroba pro vzdálené trhy důležitou úlohu už od 16. stol. Místní přadláci a plátníci pracovali pro cizí obchodní firmy v rámci nákladnického nebo kupního systému. – Protože zemědělci prodávali v protokapitalistickém období na trhu pouze část své produkce v takovém rozsahu, aby pokryli svoji potřebu finančních prostředků, byla směnná hodnota zemědělských produktů relativně nízká (s výjimkou let neúrody). – Zisk z některých hospodářských činností spojených s prodejem zboží na trhu nebyl určen k potřebě celé rodiny, ale zůstal kapesným hospodáře či hospodyně, např. výtěžek z prodeje drůbeže byl příjmem hospodyně. – Důležitým směnným artiklem rolnických hospodářství byl chmel a víno, které se pěstovaly pouze v určitých oblastech s příznivými klimatickými a půdními podmínkami. Tyto produkty byly základem prosperity rolníků v oblastech, odkud přicházely na trh. – V 19. stol. byly některé produkty určeny hl. pro městský trh a v méně zámožných rolnických domácnostech se konzumovaly zejm. při svátečních příležitostech (maso, vejce, máslo). – Při s. byli vesničané, kteří nemohli pravidelně navštěvovat městské trhy, odkázáni na překupníky (např. handlíře s dobytčím) a překupnice (trhovkyně, které skupovaly drůbež, máslo, vejce). Rolníci prodávali svoje produkty na týdenních trzích, dobytčích trzích (*tarmacích*, *tarmarcích*) nebo obilních trzích. Na jarmarky jezdili hl. v době málo rozvinuté obchodní sítě nakupovat výrobky městských řemeslníků, zboží z dovozu nebo zboží tovární. – Vzájemná s. mezi vesničany měla často naturální podobu (výměna služeb, platba v naturáliích) nebo nabývala formu reciprocity při sousedské výpomoci. Směnný proces byl někdy složitý a mohl kombinovat formu peněžní i nepeněžní s. s prvky samozásobitelství (např. rolník

dával utkat plátno z vlastní příze tkalci, z plátna hospodně ušila oděv nebo zadala práci krejčímu). Tento proces mohl mít více variant. Za některé činnosti (zpracování suroviny) se platilo, ale součástí odměny mohl být určitý díl konečného produktu, např. u mlynáře díl semleté mouky. V tomto případě se uplatňovalo zvykové právo. – Ve 2. polovině 18. a zvl. v 19. stol. už i zde převažují vztahy peněžní, i když některé prvky naturální směny ještě dlouho přežívají. Peněžní platby se prováděly v hotovosti, ale dost často se odkládaly na dobu po žních, po jarmarku nebo po dobytčím trhu atd. V takovém případě se platil závdavek. Při koupi usedlosti zpravidla kupující platil cenu po splátkách (*vejrunky*); splácení se znamenávalo do gruntovních knih. Někdy se používaly hole s vruby (*rabuše*). V 19. stol. se i v rolnickém prostředí objevují směnky. Od 2. poloviny 19. stol. také na vesnici převažují směnné formy běžné v hospodářském styku městského obyvatelstva.

Lit.: F. Lom: *Zánik trojhonného hospodaření po r. 1848*. ČL 3, 1948, s. 157–164, 200–208; J. Křivka: *Výrobní a tržní výsledky hospodaření Václava Ječného z Rytířovy Lhoty na Sobotecku v letech 1876–1909*. VPZM 10, 1971, s. 63–100; V. Svobodová: *Domácká lidová výroba v rámci zemědělského hospodaření*. ČMM 93, 1974, s. 392–412; J. Langer: *K problémům vztahů lidové výroby k tradičnímu zemědělskému prostředí*. NA 12, 1975, s. 279–284; J. Křivka: *Sklizeň, spotřeba a tržní přebytky zemědělských plodin poddanských hospodářství na panství Dolní Beřkovic v 1. polovině 18. století*. SH 28, 1982, s. 101–157; J. Sejbal: *Základy peněžního vývoje*. Brno 1997; B. Chocholáč: *Selské peníze*. Brno 1999. [jks + jsn]

smírčí kříž, kamenný kříž, křížový (pamětní, smírčí) kámen, baba – hmotná památka právní kultury vytesaná z jednoho kusu kamene. S. k. má tvar latinského kříže, který je v nadzemní části nízký (60–120 cm) a robustní, méně často tvar řeckého či dokonce maltézkého kříže, který bývá subtilnější a je mladšího data. Na necelé polovině známých smírčích křížů je vytesán křížek, vražedné nářadí, zbraň nebo krátký text a vročení. S. k. se stavěl v místě, kde došlo k vraždě, zabití nebo jiné tragické nehodě. Na základě smírčí smlouvy o finančním vyrovnání, uzavírané koncem středověku před městskými úřady mezi vrahem a rodinou oběti, byl viník také povinen na místě činu postavit k usmíření kříž. Tato smlouva nahrazovala krevní mstu a později byla kodifikována v městských právech; po třicetileté válce možnost takového mimosoudního vyrovnání zanikla. Těžko čitelné texty na smírčích křížích, psané česky nebo německy (ne

latinsky), obvykle poroučejí duši zabitého Bohu a stručně popisují událost; také vyobrazení mají vztah k zabitému a symbolem vyjadřují jeho zaměstnání nebo vražednou zbraň. – V menším měřítku jsou smírčí kříže reliéfně nebo basreliefně vytesány na plochých čtyřúhelníkových nebo kruhových kamenech. Smírčí kříže tesali nejen kameníci z hutí, ale i prostí lidé, často jako projev pokání. Nacházejí se v intravilánu obce i mimo ves v polích u cesty či v lese a pocházejí ze 14. až 17. stol., ojediněle byly zjištěny i kříže mladší. K s. k. se obvykle vztahuje pověst o jeho původu. – Pamětní kameny jsou známy z celé Evropy a na českém území se dochovaly především v záp., severozáp. a severových. Čechách, na Vysočině a na střední Moravě. Vždy byly lidem respektovány a šetřeny. To se změnilo až začátkem 50. let 20. stol., kdy mnohé z těchto kulturních památek byly zničeny při kolektivizaci zemědělství. Podle evidence z r. 1993, pořázené *Společností pro výzkum kamenných křížů* v Aši (založena 1983), je na území ČR celkem 871 smírčích křížů, z toho 550 kamenných křížů, 294 křížových kamenů a 24 křížových kol. – První zmínky o smírčích křížích se objevují v odborné literatuře vydávané na Moravě v polovině 19. stol., kde byly označovány jako kříže cyrilometodějské. Na tradice smírčích kamenů zdánlivě navazují jednoduché pomníčky nebo dřevěné či kovové kříže stavěné v místech, kde došlo k tragické nehodě. Počet těchto objektů se zvyšuje s rozvojem silničního provozu. Na rozdíl od smírčích křížů je však nestaví původce nehody, ale pozůstalí oběti. Nápis na těchto pomníčkách a křížích, zvláště nápadných při silnicích, obsahují vedle jména základní životní data zemřelého, event. jeho fotografie a charakteristiku příčiny úmrtí. Lit.: V. Preclík: *Smírčí kameny*. Praha 1990; S. Bucharovič: *K problematice smírčích smluv*. Zprávy Chebského muzea a okresního archivu 1992, č. 6, s. 13–18; J. Vít: *Smírčí kříže. Současný stav poznání*. MVP 32, 1994, s. 167–174; H. Jurman: *Smírčí kameny na Vysočině*. Žďár n. Sázavou 1996; Z. Procházka – V. Navrátil: *Staré kamenné kříže a křížové kameny okresu Jihlava*. VVM 48, 1996, s. 136–154; Z. Jaroš: *Rukopisná a kresebná sbírka pamětních kamenů Viléma Richlého*. VSV 10, 1997, s. 177–200; V. Urfus – J. Vít – S. Wieser: *Kamenné kříže Čech a Moravy*. Praha 1997; N. Steinová: *Smírčí kříže*. Bulletin Památkového ústavu v Ústí n. Labem 1, s. 51–59; Z. Procházka: *Křížové kameny a jejich vztah k provozu a nehodám na starých stezkách*. AH 23, 1998, s. 183–191. [jv]

Smolíček viz Budulínek

smrt, úmrtí, skon, skonání – zastavení životních dějů a funkcí, zánik života. S. člověka byla v lidové tradici spojována s odloučením duše od těla a s vírou v její posmrtnou existenci. Ve starších dobách byla každá s. považována za násilný akt, způsobený čary, magií a podobnými příčinami, které u mrtvého vyvolávaly pocit křivdy a touhu po pomstě. Se zemřelým se proto zacházelo s opatrností a strachem. Křesťanství změnilo postoj k smrti jako k přirozenému a nutnému lidskému údělu, který je přechodem pravého křesťana do blaženého záhrobního světa. Od poloviny 14. stol. se v souvislosti s šířením *černé s.* (moru) začaly objevovat představy o řádící a neúprosné s., pobízející ke smrtelnému tanci všechny lidi bez rozdílu stavu a stáří (*tanec smrti*). Tyto představy se promítly zvl. do gotického výtvarného umění, do výjevů v divadelních hrách a mystériích. Motivů alegorického znázorňování s., vítězící nad vším živým, se využívalo k různým promluvám, letákům a jiným moralizujícím skladbám, v nichž byl kritizován rozmařilý život sedláků (Dačického *Prostopravda*, 1620). Příznak smrti je obsažen také v písňovém a slovesném folkloru. – Předkové hovořili o s. často a otevřeně a očekávali ji se smířením. Přípravovali si oděv do rakve, šetřili na pohřeb a sdělovali svým bližním, jakým způsobem a kde chtějí být pochováni. Staří a nemocní lidé se loučili s rodinou, příbuznými a známými, rozdělávali majetek, žehnali dětem a dávali se zaopatřovat knězem. Na Hornácku si hospodář chystal před smrtí víno nebo slivovici k pohřebnímu pohoštění. Obecně rozšířená byla víra, že zemřelí předčasnou, nepřirozenou, náhlou a násilnou s. se stávají revenanty či vampýry. Jen ojediněle se taková s. považovala za šťastnou (s. bleskem jako doklad boží lásky). Podle lidové tradice měla s. podobu neviditelného stínu, který člověka zadává, nebo personifikované bytosti, hubící člověka ze své vůle, z božího příkazu, pro urážku nebo nespravedlivý vztah k lidem. Existovalo přesvědčení, že každý člověk má předem určený den a hodinu skonu. Podle folklorního podání z Moravy sídlila s. v podzemním sklepení (*limbu*), kde vyměřovala každému jedinci jeho věk hořící svíci. V lidové slovesnosti Slovanů se zachovala společná představa s. jako ženské bytosti v bílém oděvu nebo plachtě (*smrtka*, *kmotříčka smrt*). Rozšířený byl zejm. pohádkový motiv o přelstění s. Jako obecný symbol s. vystupuje kostlivec s kosou (*zubatá*, *kosatá*), přicházející s úmyslem odvést člověka do záhrobí. Někde se objevuje též pár (*smrták a smrtka*). – Se s. se pojily mnohé pověry, předtuchy, věštby, znamení a předzvěsti, úmyslné získané nebo náhodně

zjevení. Některé z nich měly obecnou platnost, jiné se vyskytovaly v krajových či místních variantách. Velký význam se připisoval snům, jejichž výklady se šířily ústním podáním i prostřednictvím snářů. S. zvěstoval sen o bolavém nebo vypadlém zubu, o novém domě, o kalné vodě, o černém psu, o bílé koze aj. Znamením s. byl sen o svatbě a vidění zemřelých příbuzných. S. ohlašovalo chování některých zvířat a ptáků: vytí psa, přeběhnutí černé kočky, houkání sýčka a zpěv tuhýka, poletování žluvy kolem domu, silné bučení dobytka, vzpínání koní, rytí krtka poblíž domu, vlétnutí můry (smrtihlava) do světnice atd. S. signalizovaly také vadnoucí stromy a rostliny, nebo stromy, které vykvetly na podzim. Zvláštní význam měly byliny sbírané o svatojánské noci, které se zasouvaly ve svátek sv. Jana Křtitele za stropní trámy a obrazy. S. oznamovaly i jiné úkazy, např. padající hvězda nebo tajemné zvuky a nezvyklé jevy v domě, jako náhlé zhasnutí světla, pád omítky nebo předmětu, samovolné bouchnutí oken či dveří, praskání nábytku, ťukání červotoče (*umrlčí hodinky*) aj. Obecně rozšířené bylo předvídaní s. z plamene svíčky. Sledovalo se, kam směřuje kouř ze svíce po odchodu kněze, jenž byl zaopatřovat nemocného. S. znamenalo zhasnutí svíce při křtu dítěte, při úvodu šestinedělky, při oddavkách manželů. Nejpříhodnější dobou k věštění s. bylo období zimního slunovratu, zvl. Štědrý večer: s. věstil prázdný ořech, kříž v rozkrojeném jablku, zvlhlá hromádka soli, zrezivělý nůž, tvar olova nalitého do vody (podoba motyky, rakve, lopaty). Také se věřilo, že o půlnoci na Štědrý den mezi sebou mluví dobytek lidským hlasem a sděluje si, kdo do roka zemře. Rozšířené byly věštby s. z vánočních dešťů: když přšelo na Boží narození (25. 12.), měli v obci umírat starci, když na Štěpána (26. 12.), umírala mládež, a když na Mláďátka (28. 12.), měla s. postihnout děti. S. očekával ten, kdo upadl na Boží narození, komu na Nový rok vletěla do domu vrána apod. S. zvěstovalo také nezdařené vánoční a velikonoční pečivo nebo zapomenutý bochník chleba v peci. Zemřít měla osoba, která se jako poslední vrátila do obce při vynášení smrtky o Smrtné neděli. Úkazy zvěstující s. se pojily také k rodinným obyčejům, zejm. ke svatbě. Osudná mohla být již samotná doba svatby (*v máji na máry*). S. přinášelo střetnutí svatebčanů s pohřebním průvodem či svatba sourozenců v jednom dni. Zemřít měl ten z novomanželů, který první noc dříve usnul, komu jako prvnímu uschl věneček z myrty či rozmarýnu, kdo ztratil snubní prsten. Na s. dítěte usuzovali z doby jeho narození (narodilo-li se v pátek nebo pátku neděli postní, do roka

zemřelo), z růstu prvních zubů apod. Dětem do jednoho roku přinášelo s. střihání vlasů a nehtů. Jinou skupinu předzvěstí s. tvořily různé tělesné úkazy, např. hučení v uších, kapky krve z nosu, kýchnutí o pozdvihování na Květnou neděli aj. Na s. se usuzovalo také z vzezření nemocného a z jeho reakcí a takové úsudky často vycházely z empirických pozorování. Blízkou s. zvěstovalo např. modráni nehtů, ostré vystupování obličejových rysů, hmyz lezoucí po těle nemocného či neobyčejný hlad (*smrtelná lakota*). Věřilo se, že když pes nesežral chléb, kterým pomazali čelo nemocného, byla s. již nablízku. O s. rozhodovala také doba, kdy člověk onemocněl: brzkou s. znamenalo onemocnět v pátek, ve čtvrtek nebo na Smrtnou neděli. Zemřít v pátek s Pánem Ježíšem se však někde pokládalo za štěstí. Zjevila-li se S. těžce nemocnému u hlavy, měl se uzdravit, když u nohou, měl zemřít. Do roka a do dne měl umřít ten, kdo falešně přísahal nebo kdo spatřil v zrcadle dva obličej. S. mělo přivodit i neuctivé chování na hřbitově v den Všech svatých a ve svátek Dušiček. – K zjištění s. kapali nebožtíkoví vosk na prsa nebo mu u úst drželi pírkó či zrcátko. S. se oznamovala umíráčkem, tj. vyzváněním zvonů (zvoněním hodinky, hran, *vršů, veršů*). Způsob zvonění byl podřízen místní tradici, např. mužům se zvonilo tříkrát, ženám dvakrát a dětem jednou. Podle rytmu zvonění se usuzovalo, kdo zemřel: bohatým se vyzvánělo *pole, role, dům*, chudému *hadry, cáry* apod. S. hospodář se oznamovala včelám, drubežím a všemu domácímu zvířectvu, aby netesknilo, ovocným stromům, aby neuschly, a někde i všem věcem v domě. Bývalo zvykem, že někdo

z rodiny nebo najatý člověk obcházel všechny domy ve vsi, aby oznámil s. a zval na pohřeb. Tištěná smuteční oznámení jsou novodobým prvkem, který začal pronikat z městského prostředí na venkov většinou až po 1. světové válce. S. se objevuje také v některých řečnických obratech a příslovích, např.: *Poslat někoho pro smrt; sáhla na mě smrt; kde nic není, ani smrt nebere*.

Lit.: A. Dostál: *Prostonárodní věštby a příznaky smrti*. Světozor 1882, s. 108; H. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891; Č. Zábrt: *Předzvěsti smrti*. ČL 23, 1914, s. 121–125; Č. Zábrt: *Staročeský leták: Rozmlouvání člověka se smrtí, ze začátku věku XVI*. ČL 23, 1914, s. 37–41; J. Polívka: *Znamení života, předzvěsti smrti v lidových podáních, obyčejích a pověrách*. NVČ 12, 1917, s. 6–52, 128–141, 209–230, 337–368; J. Souček: *Znamení a předzvěsti smrti na moravských Kopicích*. NA 6, 1969, s. 187–200; G. Směřičková: *Znamení, předzvěsti a věštby smrti (na základě výzkumu z Uherskobrodské)*. Slov. 37, 1995, s. 21–31; Š. Toncrová: *Obrazy personifikované smrti v západoslovanském a východoslovanském folkloru*. ČL 88, 2001, s. 314–334. [an]

smrt kmotřička, nadpřirozená pohádková postava, pravděpodobně orientálního původu. Personifikovaná smrt tu vystupuje jako svrchovaná spravedlnost. V českém prostředí má smrt většinou podobu ženy, v německém prostředí je to muž. Syžet vznikl asi ve 12.–13. stol. Poprvé jej zachytil ve 14. stol. islandský biskup J. Haldórson (zemř. 1339). Německý lidový básník H. Sachs (1494–1576) pojal téma s. k. humoristicky. 1547 napsal ve veršované podobě skladbu *Sedlák a smrt*. Tento syžet se v evropské folklorní tradici objevoval až do 20. stol. V pohádce se vypráví o chudáčkovi hledajícím pro své dítě nejspřavedlnějšího kmotra. Nevyhoví anděl, sv. Petr, čert ani Bůh. Tuto podmínku splňuje jedině smrt, která obdaří svého kmotřence schopností léčit, s výhradou, že své moci nemůže použít, bude-li stát u hlavy nemocného. (Obdobně podle hebrejských představ se smrt zjevuje jako anděl u nohou nebo hlavy nemocného.) Hrdina ji obelstí tak, že otočí postel s nemocným, aby smrt stála v nohách. Smrt potrestá hrdinu okamžitě, nebo mu dá ještě jednu šanci. Ale je opět podvedena. Někdy smrt provází hrdinu ve svém sídle, kde hoří svíce života. Nechá i jeho svíce dohořet. Tato pohádka souvisí také s podáními o ošizené smrti.

Lit.: J. Polívka: *Legenda o spravedlivé smrti*. In: *Pohádkoslovné studie*. Praha 1904, s. 188–195; H. Sachs: *Masopustní hry a šprýmy*. Praha 1927; H. Šmahelová: *Smrt kmotřička a ošizená smrt. Podoby smrti ve starší české literatuře*. ČLit 35, 1987, s. 193–209. [bš]

Smrtná neděle, Dominica V. ante pascham, Dominica Passionis, Iudica, Smrtná (Černá) neděle – pátá neděle postního období, při níž se v kostelích zahalují kříže a obrazy jako vystupňování půstu (*půst očí*). V českém agrárním prostředí je tento den spojen se zvykem vynášení smrti, na něž navazovalo přinášení nového léta. Název odvozený z toho, že v liturgii jsou první zmínky o utrpení Kristově, zmiňuje v českém prostředí již husitská postila z 15. stol. Podle ojedinelé zprávy Symenona Partlicia (1616) označení *černá* pochází z černého oděvu věřících. České varianty názvu nesouvisejí s morem a jeho pojmenováním *černá smrt*. Rovněž spojení s vynášením smrti není pravděpodobné, protože nejstarší doklady o tomto obyčejí ze 13.–15. stol. se vztahují ke čtvrté neděli postní. O vynášení smrti na S. n. se zmiňuje až kazatel P. Zámorský (1592), a to pouze v českém prostředí. V t. Družebná neděle.

Lit.: Č. Zíbrt: *Pátá neděle postní (Judica): smrtná, smrtná, černá*. In: Veselé chvíle v životě lidu českého III. Praha 1910, s. 41–77; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998. [vsch]

smutek, zármutek, žal – období po smrti blízkého člověka, které se projevovalo různými způsoby, danými tradicí. U starých Slovanů byly projevy s. velmi okázalé: kvílení, drásání tváří, zraňování těla; ve společensky významných vrstvách vrcholily dobrovolnou nebo nucenou smrtí pozůstalých žen nebo také služebné družiny. Vlivem římskokatolické církve, prosazující jako účinný

prostředek spásy zemřelého především modlitbu, tyto projevy postupně vymizely. Jejich pozůstatkem jsou pohřební pláče a naříkání, které se však staly spíše rituálním úkonem než výrazem skutečné bolesti nad ztrátou zemřelého. – Vnější projevem s. je smuteční oděv, zcela dominuje černá barva. Užívání bílé smuteční barvy v minulosti vysvětluje řada hypotéz. U křesťanů byla pův. symbolem radosti z přechodu do věčného života. Tragično a černou barvu přijala církev do pohřebních obřadů v raném středověku (v novověku převládla fialová). U Slovanů se za smuteční barvu považovala bílá. Černá barva se vlivem církevních obřadů začala objevovat nejdříve na smutečních pláštích a kloboucích honorací, kde byly zejm. vdovy povinny dávat najevo svůj s. oblečením. Na venkově se černá barva jako projev s. začala šířit až v 19. stol. a zobecněla po 1. světové válce. V některých oblastech se ještě donedávna uchovaly bílé oděvní doplňky jako součást smutečního oděvu do rakve nebo oblečení pozůstalých. Vdovy nosily bílý vyšívaný nebo potištěný šátek, na Lašsku šátek, který dostaly o svatbě, aby je manžel poznal. Doba nošení smutečního oděvu u pozůstalých se liší podle místních tradic. Na Slovácku nosí ženy černé šaty po celý rok, zatímco muži mají jen černou pásku na rukávě nebo chodí s nepokrytou hlavou. Po manželích se nosí s. obvykle rok, po rodičích šest týdnů až půl roku, po dítěti šest měsíců. – Podle lidové tradice se po zemřelém nemá příliš truchlit, zejm. ne po malém dítěti, které je již mezi anděly

a nadměrným naříkáním se trápí (může se vyplakat z radosti nebeské). Velkým pláčem se přivolávala duše k pozemskému soužení (kolik slzí se prolilo, tolik kapek oleje se mu přidalo v očištění do ohně). Přesvědčení o tom, že pláčem pozůstalých jsou zemřelí vyrušováni ze svého klidu, se promítlo i do folklorního podání: pohádky, legendy a písně s motivem nebožtíků zjevujících se v promočeném rubáši, se džbánem plným slz, dětí s ránou na čele nebo v mokré košilce atd. – S. se projevovat předepsanými způsoby chování, mezi které patřilo i omezení domácích prací a dodržování smuteční nálady. Pozůstalí se zdržovali doma, nezúčastňovali se zábav spojených s hudbou a tancem ani jiných veřejných událostí a chodili jen do kostela. Za nevhodné se považovaly jakékoliv náznaky radosti nebo přílišné mluvení, v rodině se po celý rok nesměla konat svatba. S. za zemřelého se i nadále projevuje v individuálních vzpomínkových dnech (výročí narození a úmrtí nebožtíka) a při veřejném vzpomínání (svátek Všech svatých a Dušiček). K obecně dodržovaným projevům náleží výzdoba hrobů, rozžihání svíček, modlení a zádušní mše. – V židovské náboženské tradici jsou čtyři fáze smutku: 1. *aninut* (od okamžiku smrti do pohřbu), kdy se má truchlící (*avel*) věnovat výhradně pohřebním přípravám; 2. *šiva* (sedm dní plného smutku po pohřbu), kdy zůstává doma, vázán tradičními smutečními nařízeními (nařizne nebo nastříhne si oděv, sedí na nízké stoličce, chodí bos, neholí a nestříhá si vlasy a zdržuje se manželského styku); v domě hoří vzpomínkové světlo (*jarcejtová svíčka*), denně se odřikávají modlitby a přijímají kondolence; 3. *šlošim* (30 dní následného s. od data pohřbu), kdy platí různá omezení; 4. roční smutek po smrti rodičů. Pozůstalí muži odřikávají po dobu 11 měsíců *kadiš*.

Lit.: Z. Winter: *Šat smutku a smrti u starých Čechův. Zprávy ze 16. století*. ČL 3, 1894, s. 6–7; K. Buřková-Wanklová – J. Polívka: *Neplač pro nebožtíky*. NVČ 6, 1911, s. 207–215; Z. Hořová-Brožíková: *Bílá barva – symbol smutku?* ČL 30, 1930, s. 343–347; J. Doležalová – A. Putík: *Běh života a židovství*. In: Židovské tradice a zvyky. Praha 1992, s. 59–79; J. Neuman – S. Garriél: *Judaismus od A do Z. Slovník pojmů a termínů*. Praha 1992. [an]

smyčcová citera, stolní housle – chudostrunný smyčcový chordofon, který se vyvinul jako jedna z modifikací citory. Jeho vynález bývá připisován J. Petzmayerovi, který ji jako první předvedl 1823 v Mnichově. Petzmayerovy smyčcové citory měly čtyři nebo pět strun v houslovém, violovém nebo

violoncellovém ladění. Podle toho byla volena také velikost rezonanční skříně. V polovině 19. stol. tak vznikala dokonce kvarteta smyčcových citer. Tvar těchto nástrojů byl srdcovitý, přičemž ve špici srdce byly struny rozechvívány krátkým smyčcem. Nástroj byl opatřen krátkými nožkami a při hře ležel na stole. Hmatník smyčcových citer byl mírně oblý, opatřený vysokými kovovými pražci. Zvuk nástroje byl tichý, mdlý a nevýrazný. Proto i v měšťanských domácnostech, pro které byl především určen, nedoznal velké obliby a na konci 19. stol. prakticky vymizel z užívání, i když jej lze nalézt v cenících nástrojařských obchodů v 1. desetiletí 20. stol. Zcela jiné uplatnění však našla s. c. u brněnského houslaře L. Breita: zřejmě inspirovan Petzmayerovým vynálezem vyrobil 1850 s. c. velice elegantního violinového tvaru, s klenutými deskami, dlouhým krkem, s basovým trámcem, kobylkou, duší a zvukovými výřezy ve tvaru f. Jeho nástroj byl velmi hlasitý, zvuk byl bzučivě nazální a ve světě hudebních nástrojů nový. Sám vynálezce na něj ve své hospodě pro vyšší měšťanskou společnost v Brně koncertoval, za kytarového či klavírního doprovodu své manželky. Breit nazval nástroj *Breitolina*. Již v 60. letech 19. stol. byl vyráběn nejen známými nástrojařskými manufakturami, ale i řadou renomovaných, především německých houslařů. Proto se s Breitolinou lze setkat téměř ve všech evropských muzeích. Hudební závody v Německu a v Rakousko-Uhersku ji prodávaly pod obchodními názvy *Streichmelodion* nebo *Streichmelodeon*. Cena Breitovy citery byla ještě v 1. desetiletí 20. stol. třikrát vyšší než souběžně prodávané citery Petzmayerovy. Na Breitolinu se zřídka hrálo v měšťanských domácnostech až do 2. světové války. V. t. citera.

Lit.: P. Kurfürst: *Breitolina – zapomenutý vynález brněnského nástrojaře*. Hudební nástroje 22, 1985, s. 61–62. [pk]

smyčec, šmytec, bič – zařízení, které (ovládáno přímo nebo nepřímo hudebníkem) rozezvučuje smýkavým třením struny chordofonů. V lidovém prostředí č. zemí se zachovaly smyčce prutové, určené pro hru na chudostrunné chordofony da braccio, da gamba, da spalla a kontrabasy, a smyčce kolové, jako pevná součást niněr. Nejstarší formy smyčců pro chordofony lidové hudby lze sledovat pouze na ikonografických dokladech. Materiální doklady jejich koncepce a konstrukce (vesměs muzejní sbírkové předměty) se datují až od 2. poloviny 19. stol. U středověkých smyčcových nástrojů se podle ikonogramů ještě neužívalo specializovaných forem s. pro jednotlivé typy. Stejný

Smyčec

smyčec sloužil jak pro hru na liru, rubebu, tak i pro hru na fidulu. Typologicky stejných, jen mohutnějších smyčců se užívalo ke hře na basové a velkobasové typy v období renesance. Na ikonogramech a v muzejních sbírkách z č. zemí je možno rozlišit 26 navzájem odlišných typů a provedení s., nepočítají-li se novodobě nejužívanější smyčce F. Tourteho (1747–1835). Ve srovnání se smyčci evropskými se vývoj smyčců v č. zemích nijak neopozdoval a nové typy se vzápětí po svém vzniku objevily i na ikonogramech české proveniencce. Přitom prioritu v zavádění novinek mělo prostředí vysoké hudební kultury. V lidovém prostředí se nové typy s. objevují s jistým časovým zpožděním; jsou tam však déle uchovávaný. Nejjednodušší lukový s. se vyskytuje na českých ikonogramech od počátku 13. do 17. stol. Jde o ohnutý prut se zpět prohnutými konci, jenž napíná jednoduše uvázanou žíněnou tětivu. V záp. Evropě se na ikonogramech objevuje již v 9. stol. Ve 13.–17. stol. se vyskytovalo ještě jednodušší provedení lukových smyčců bez prohnutých konců prutu. Tento typ se v českém lidovém prostředí udržel až do poloviny 19. stol. Často se vyskytující rovný s. se na českých ikonogramech objevuje již ve 13. stol. V lidovém hudebním instrumentáři

přetrvává až do 1. třetiny 19. stol., zatímco z instrumentáře vysoké hudební kultury mizí v polovině 18. stol. Šlo o relativně silný, pevný a nepružný prut, který se tahem žíněného potahu neohnul. Žíně vedly téměř po jeho povrchu a podle potřeby byly napínány prstem, vsunutým mezi ně a prut. Ve svých počátcích to bylo progresivní řešení s., jehož technické možnosti, vzhledem k lepšímu vyvážení, byly daleko větší než u s. lukového. Domněnku, že šlo o prostou dřevěnou hůlku se zdrsněným povrchem nelze (s přihlédnutím k dlouhé době jeho užívání, i z technických důvodů) připustit. V souladu s evropským vývojem se ve 14. stol. lze setkat s kapkovitě formovaným s., jehož rovná část byla hráčem držena v sevřené pěstí. Ve slohovém instrumentáři zanikl již v 15. stol., v lidovém se udržel až do začátku 19. stol. *Labutí* smyčce přinášejí se značným časovým předstihem před ostatní Evropou české ikonogramy již ve 14. stol. Přetrvávaly až do poloviny 17. stol. Progresivní bylo zavedení s. s oddělenou a posuvnou žabkou, v č. zemích již od poloviny 14. stol., v záp. Evropě od počátku 15. stol. Smyčec A. Corellioho (1653–1713) s nápadně velkým napínacím šroubem je znám z mnoha českých vyobrazení od počátku 18. stol. Bassanioho s. z r. 1680, s kovovou napínací zubovíci a drátěným poutkem žabky, je na českém území doložen u hráčů na jihlavské skřipky v 19. a v 1. polovině 20. stol. S jednodušší modifikací Bassanioho s., se zubovíci vyřezanou přímo do dřevěného prutu, se lze běžně setkat u většiny lidových smyčců v 19. a 20. stol. Moderní, profesionálně vyráběný Tourtův s. byl v 19. stol. (vzhledem k vysoké ceně) užíván lidovými muzikanty jen občas. Často jej upravovali tak, že na jeho hrot přiklízili různá závaží, většinou ozdobná, aby se při hře dosahovalo většího tlaku na struny a tím i větší hlasitosti nástrojů. Jednotlivé vývojové etapy s. nelze nikde v Evropě, tedy ani v č. zemích, přesně časově ohraničit. Vzájemně se prolínaly, ovlivňovaly, v některých prostředích a oblastech se udržovaly déle, v jiných jen krátkou dobu. Tento stav zapříčinily různé možnosti mezioblastní a mezitřídní komunikace, rozličná technická vyspělost a různé nároky na techniky hry na smyčcové nástroje. Smyčce lidových muzikantů byly ještě ve 20. stol. vyráběny většinou podomácku jimi samotnými. K výrobě bylo nejčastěji používáno pařeného bukového dřeva. V muzejních sbírkách se však vyskytují i smyčce z lískových a růžových prutů. Žabky se vyráběly ze dřeva javorového, bukového, jasanového, dubového nebo ze dřev ovocných stromů. Žíně byly vždy černé a u nově potaženého smyčce jich bývalo 250–300. Za nejlepší byly považo-

vány zíně z hřebců, protože byly pevné, netrhaly se a daly se dobře kalafunovat. Zíně z kobyly se trhaly, neboť byly znehodnoceny močením zvířat. Většina lidových výrobců ponechávala hůlky smyčců rovné, takže se po napnutí zíní mírně lukovitě ohnuly. Jen málo lidových výrobců má opačné prohnutí profesionálních houslových smyčců. Pokud byly povrchově upravovány, tak většinou nalakováním neprůhledným hnědým olejovým lakem, aby se jejich vzhled (aspoň barevně) co nejvíce přiblížil výrobkům profesionálním. Upevnění zíní ve špičce a v žabce s. realizovali lidoví výrobci řadou originálních řešení. Většina se jich však, zejm. ve 20. stol., přiklonila k houslařskému způsobu klínkování.

Lit.: P. Kurfürst: *Vývoj smyčců hudebních nástrojů „da braccio“ v ikonogramech české a slovenské proveniencí od 13. století do současnosti*. ČMM SV 70, 1985, s. 275–278. [pk]

smyk, vlek, svlak, beran, byk – příležitostný sezonní prostředek pro dopravu nákladu vlečením lidskou silou nebo zvířetem. Na prudkých horských svazích, ale i na rovině sloužil s. v létě pro dopravu trávy, sena, obilí, klestí a dříví, a to na kratší vzdálenosti mimo sjízdné cesty. Jako nejstarší z evropských i mimoevropských kultur známý způsob dopravy těžšího břemene smykáním se používal jak u národů usedlých, tak u nomádů. Slované přišli se s. při stěhování národů. V č. zemích byly od 19. stol. popsány smykové konstrukce pro ruční vlečení i pro připojení za saně. – *Ruční s.*, tvořený křehkou, ale pružnou konstrukcí ze smrkových nebo borových tyčí (délka 250–300 cm, šířka 80–90 cm), se dvěma svlaky napříč a jedním šikmo, uvezl náklad 30–50 kg. Užíval se v Beskydech a jejich podhůří (Pražmo, Metylovice, Velké Karlovice) k smykání i poponášení nákladu dvěma osobami. Pevnější s. býval i kratší a běhalo se s ním s nákladem po travnatých svazích. – *Pevný potažní s.*, zhotovený ze štípaných nebo vystrouhaných kmínků (300 × 90–100 cm), s příčnými svlaky na zadlabaných malých sloupcích, se zapojoval na trn za saně. Nazýval se *byk* nebo *beran* (Chlístov u Klatov). Z Krkonoš jsou známy konstrukce upravené ze starých lyží pro zimní dopravu sena (200 × 70–90 cm) nebo pevnější konstrukce z prken z tvrdého dřeva s ohnutými nosy (celková délka 4 m), na kterých se dopravovalo seno v plachtách nebo i dříví po letních svazích. Obě krkonošské varianty byly určeny pro koňský záprah. – *Příležitostný s.*, vytvořený useknutou větví jehličnatého či listnatého stromu, byl účelovým zařízením pro dopravu roští, sena v plachtě, dříví, popř. kamene. Náklad

ležel volně na větvi nebo se ovázel provazem (Beskydy, Orlické hory, Šumava, Český les). Lit.: J. Voráček – L. Baran: *Doprava na smyčích u nás i poznámky k její kulturní historii*. ČL 3, 1948, s. 71–73; L. Baran: *Smyky a saně v zemích českých a na Slovensku*. ČE 5, 1957, s. 333–347; L. Baran: *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon*. In: *Land Transport in Europe*. Kodaň 1973, s. 57–89; L. Baran: *Neviditelné chodníčky*. Frenštát p. Radhoštěm 2003. [lb]

smývánky, smývání vínku, vínky, vrabčina, vrabčí hody – první koupel dítěte po křtu, při níž mu bába symbolicky smývá křížmo, tj. svěcený olej, jímž kněz dítě při obřadu pokřizoval na čele. Tato koupel se konala obvykle tři dny po křtu. Přitom byl z peřinky vyjmut kmotrovský dárek (*víněk, do vínku*). Ke smývání vínku byly pozvány děti z celé vesnice a pohoštěny. Na Vysokomýtsku a Litomyšlsku dostávaly kaši s medem a drobné dárky, v bohatších statcích hrávala i hudba. Na Chrudimsku se s. účastnili děti i dospělí, byli hostěni kaší, oplatkami, kořalkou. Po tomto pohoštění otřela matka všechny děti plenkou, kterou bylo otřeno i pokřtěné dítě. Na Kojetínsku dávaly děti bábě po vajíčku, aby jim také přinesla dětátko. Bába vložila jedno vejce do koupele a děti jím pak jedno po druhém pohladily tvářičku novorozence, aby byla pěkně kulatá. Bývalo zvykem vhodit do koupele peníz pro bábu. V chudších rodinách dávaly kmotry bábě při s. místo peněz různé potraviny, hrách, vejce, tvaroh apod. Účast (a pohoštění) dětí při s. představovala symbolický akt přijetí novorozence do dětského společenství v rámci celé vsi. Lit.: A. Šolta: *Smevánky*. ČL 5, 1896, s. 190; J. Písecký: *Zvyky při křtinách na Prachaticku*. ČL 22, 1913, s. 321–326; J. Krupková: *Obyčejí a zvyky při narození dítěte*. ÚŘ 1, 1981, s. 9–11. [vj]

snář, rukopisná nebo tištěná kniha obsahující výklady snů na základě různých pověr. Již v antice panovala domněnka, že sny pocházejí od bohů, kteří jimi lidem oznamují svou vůli. Ale sny (jako věštby vůbec) bývaly nejasné. Pro jejich objasňování fungovali vykladači snů, jejichž umění vycházelo z dohadu založeného na jistých zkušenostech, z nichž se tvořila obecná pravidla. Ze zápisů vykladačů snů vznikaly snáře. Vedle snářů řeckých existovaly i snáře egyptské či arabské. Z orientálních pramenů čerpaly zejm. středověké latinské snáře. Zvláštní oblibě se v této době těšil s. neznámého autora, zv. *Slaidův*. Bezpochyby z tohoto pramene vycházel také nejstarší známý český s. Vavřínce z Březové, jež vydal tiskem V. Hájek

z Libočan v polovině 16. stol. Z této knihy pak přešlo mnoho výkladů snů i do ústní lidové tradice. Na přelomu 18. a 19. stol. ovládala všechna vydání snářů sbírka Francouzky M. A. Lenormandové. Při provozování tzv. lotynky, výherní loterie, kterou podle vlášského vzoru zavedla 1751 Marie Terezie i v tehdejší Rakousku, byla k jednotlivým snům doporučována i vhodná čísla této hry. Od konce 19. stol. jsou nejpoužívanější *Snář obsahující výklad všech dnů Anny Novákové ze Lhoty a Storchův největší obrázkový egyptsko-perský a chaldejský snář* s ilustracemi M. Alše. [mh + jjn]

sňatečnost, nupcialita – uzavírání sňatků sledované jako hromadný demografický jev. Někdy se sem zahrnuje i studium mimozákonných svazků (konsenzuálních manželství). V tradiční společnosti se naprostá většina dětí rodila v manželství a zpravidla v něm navíc nebyla praktikována antikoncepce. Úroveň s. proto vedle měnicí se úmrtnosti rozhodujícím způsobem ovlivňovala úroveň plodnosti vdaných žen. Někteří autoři (P. Chaunu, R. S. Schofield, E. A. Wrigley) považují měnicí se úroveň sňatečnosti za autoregulační nástroj tradiční populace, zprostředkující závislost přírodního přírůstku na měnicích se ekonomických podmínkách. Intenzitu uzavírání sňatků nejjednodušeji vyjadřuje hrubá míra s., která udává, kolik v dané populaci připadá ročně v průměru sňatků na tisíc obyvatel středního stavu. V dlouhodobé perspektivě je tento ukazatel mnohem stabilnější než hrubá míra porodnosti nebo úmrtnosti. Nicméně ani on není zcela vhodný pro srovnání v prostoru a čase, neboť je ovlivňován věkovou strukturou dané populace. Je účel-

né analyzovat sňatečnost podle pohlaví, věku a rodinného stavu (pořadí sňatků), popř. sociální příslušnosti snoubenců. Vedle míry s. je s. dobře charakterizována i průměrným sňatkovým věkem, sledovaným jak za úhrn novomanželů, tak i podle pohlaví nebo podle kategorie novomanželů. Zvláště důležitý je věk ženy při prvním sňatku. O úrovni sňatečnosti informuje i podíl svobodných, ženatých, resp. vdaných a ovdovělých, event. rozvedených osob v jednotlivých věkových skupinách dané populace. Nejdokonalejším metodickým nástrojem studia s. jsou tabulky s., představující jednu z forem tabulek života. Základním principem těchto tabulek je pravděpodobnost toho, že sňatkuschopná osoba xletá uzavře sňatek před dosažením věku $x+1$ let. Na základě ukazatele pravděpodobnosti uzavření sňatku se odvozují další tabulkové funkce (ve věku x), např. tabulkový počet svobodných, tabulkový počet sňatků, popř. tabulkový počet zemřelých, průměrný, mediální nebo nejčastější sňatkový věk. Jde vesměs o hodnoty modelové, často dosti odlišné od hodnot reálných. Vyloučení náhodných vlivů, jako je věková skladba populace, však dobře umožňuje srovnání v prostoru a v čase. Intenzitu s. ovlivňují vedle skladby populace i panující představy o optimální výši sňatkového věku, četnost druhých a dalších sňatků, překážky uzavírání manželství, podíl osob zůstávajících trvale mimo manželský svazek (v celibátu). Podíl osob vstupujících v jednotlivých věkových skupinách do manželství je dán jednak zákonně stanovenými překážkami (minimální sňatkový věk, celibát duchovních a řeholnic), jednak rozhodnutím snoubenců uzavřít sňatek, které vycházelo z určitých vzorců chování vlastních dané skupině a současně mohlo být ovlivněno (nebo nahrazeno) rozhodnutím rodičů i úřadů (vrchností). Důležitou zásadou respektovanou při uzavírání sňatků bývala podmíněnost sňatku dostatečnými zdroji obživy a dostatečným obydlím pro budoucí rodinu. Tato zásada někdy nabývala i povahy právní normy (*Zákaz sňatků podruhů na panstvích hr. Jana Adolfa ze Schwarzenbergu*, 1720). Podle charakteru pramenů, které se pro studium sňatečnosti nabízejí, lze sledovat např. podíl svobodných a ovdovělých, event. rozvedených mezi snoubenci, specifickou sňatečnost podle pohlaví a rodinného stavu, četnost druhých a dalších sňatků, délku vdovství, podíl osob žijících v manželství v dané věkové skupině (důležitý je zejm. podíl svobodných padesátiletých, víceméně charakteristický pro tzv. definitivní celibát), sociální postavení snoubenců. Zajímavé výsledky dává i studium sňatku jako nástroje

sociální mobility, nebo naopak konzervace stávající sociální skladby. Sezonní pohyb sňatečnosti, tj. rozložení četnosti sňatků po jednotlivých měsících (s přihlédnutím k délce měsíců), ukazuje dlouho trvající vázanost četnosti sňatků venkovského obyvatelstva na hospodářský rok (malý počet sňatků v letních měsících, rostoucí počet po žních s vrcholem v listopadu) a na církevní rok (druhý vrchol v masopustu, praktická absence sňatků v adventu a půstu, kdy nebyly povoleny tzv. hlučné svatby). Tato vázanost, velmi výrazná v 17. a 18. stol., začala od 19. stol. slábnout. Na počátku 21. stol. je neznatelná. Poměrně živý je naproti tomu rozšířený předpoklad způsobující květnové minimum sňatků. Sňatkový věk je znám v č. zemích do 2. poloviny 18. stol. jen z několika lokálních sond. Ukazují, že při prvním sňatku byl nižší na venkově než ve městech a vyšší u mužů než u žen. Současně naznačují, že v 17. a 18. stol. (a zřejmě i v 16. stol.) byl sňatkový věk venkovského obyvatelstva v č. zemích o několik let nižší než v západoevropských zemích, avšak vyšší než v zemích vých. Evropy, charakterizovaných odlišným, tzv. komplexním typem rodiny. Až do počátku 19. stol. vstupovaly v č. zemích dívky do manželství v poměrně nízkém věku, zvl. na venkově. Dolní hranici sňatkového věku dívek tvořilo 15 let. Ve věku 15–19 let byla zpravidla provdána 1/4–1/3 venkovských dívek, zatímco ve městech obvykle jen několik málo procent. Naprostá většina dívek se vdávala do 30 let. Nejnižší sňatkový věk vykazovalo židovské obyvatelstvo. Např. 1651 v Kolíně bylo ve věku 15–19 let vdáno 16 % křesťanských dívek, avšak celá polovina dívek židovských. Druhé a další sňatky uzavírali častěji muži než ženy, zejm. ve vyšším věku. Na počátku 19. stol. dosahovala úroveň sňatečnosti v č. zemích relativně vysokých hodnot. V přepočtu na 1000 obyvatel se v průměru uzavíralo ročně víc než 8 sňatků. Pouze na sklonku napoleonských válek došlo k významnějšímu poklesu (6,6 r. 1814), který však byl v následujících letech rychle kompenzován. Stejně jako v 17. a 18. stol. i po r. 1800 vstupovalo obyvatelstvo do manželství poměrně záhy. Ženy se poprvé vdávaly v průměru ve 23–24 letech, muži se ženili poněkud později, ve 26–28 letech. Ve městech byl sňatkový věk, zvl. u mužů, zřejmě o něco vyšší. Svobodnými zůstávaly jen nepřilíh početné vrstvy obyvatelstva, jimž bránila v uzavření sňatku nemajetnost, konvence nebo administrativní překážky. Vdovci a vdovy se podíleli na celkovém počtu snoubenců asi 10–20 %. K závažné změně v úrovni sňatečnosti dochází od poloviny 20. let 19. stol. Postupně, zhruba

v rozmezí 30 let, se zvýšil věk při prvním sňatku, především u venkovských nevěst, v průměru o 3–4 roky. Vzrostl i sňatkový věk mužů, který nezdíka přesáhl 30 let. Zároveň stoupl počet obyvatel, zejm. ve městech, kteří nevstupovali do manželství vůbec. Šlo hl. o ženy. Definitivní celibát se netýkal jen části služebnictva, pro něž byl příznačný již dříve, ale i rodin městských řemeslníků, obchodníků a inteligence. Ne-provdaná *teta* žijící v měšťanské rodině se stává oblíbeným typem i v krásné literatuře. Zvýšení sňatkového věku a větší rozšíření definitivního celibátu se projevilo od 20. l. i poklesem počtu dětí narozených v manželství, který se dosud nedá připisat plánovanému rodičovství, i vzrůstem počtu nemanželských dětí. Nejvyšší sňatečností se koncem 19. stol. vyznačovaly nejúrodnější oblasti s intenzivním tržním zemědělstvím (Polabí, jihových. Morava) a černouhelné revíry s rozvíjejícím se těžkým průmyslem (Kladensko, Ostravsko), opačnou situaci lze zaznamenat v tradičních textilních oblastech s vysokým podílem žen v řadách dělnictva a v neúrodných, ekonomicky málo rozvinutých oblastech (j. a jihozáp. Čechy, severových. Morava), kde docházelo k rozsáhlým sezonním migracím a později i k vystěhovalectví. Nejvýrazněji vzrostl sňatkový věk a počet osob trvale neženatých a neprovdaných v Praze. Zatímco v celozemském průměru zůstávali ve věku 45–49 let svobodnými každá desátá žena a každý šestnáctý muž, v Praze to byla téměř čtvrtina žen a osmina mužů. Sňatkový věk přitom začal růst dříve a výrazněji v Čechách než na Moravě a ve Slezsku. V 70. l. se v č. zemích hrubá míra s. opět snížila, 1885–1894 a 1905–1909 činila 7,7 promile. Ve 20. stol. byla celková úroveň hrubé míry s. o něco vyšší než v 19. stol., zároveň však vykazovala větší krátkodobé výkyvy: hluboký pokles za 1. světové války a o něco menší pokles za velké krize a na konci 2. světové války, naproti tomu kompenzační vzestupy po obou válkách i po krizi a na počátku německé okupace. Sňatkový věk se přitom od 1. světové války až do 60. let 20. stol. trvale snižoval, celkem asi o 2–2,5 roku. 1970 činil průměrný věk při sňatku u mužů 26,6, u žen 23,6, při prvním sňatku u mužů 23,7, u žen 21,1%. Úbytek počtu sňatků ovdovělých byl zhruba kompenzován růstem podílu sňatků rozvedených. V důsledku plánovaného rodičovství však přes růst hrubé míry s. plodnost trvale klesala. Geografická mobilita spojená se sňatkem byla v tradiční venkovské společnosti dosti malá. Naprostá většina snoubenců pocházela z téže vsi nebo ze sousedních vsí, z jiné kolatury nebo jiného

panství jich byl jen malý zlomek (obvykle kolem 10 %). Obyvatelé drobných městeček si běžně brali ženichy a zvl. nevěsty z okolních vsí, ve větších městech (i poddanských) naopak existovala zřetelná izolace od vesnického okolí, s nímž uzavíraly sňatky jen nižší městské vrstvy. Na venkově byly častější sňatky mezi vesnicemi stejného než různého ekonomicko-sociálního typu, to jest sňatky uvnitř vsí v kraji byly častější než sňatky mezi krajem a horami. V 19. stol. se geografická uzavřenost *manželského trhu* postupně začala uvolňovat, ale nikdy zcela nezmizela.

Lit.: B. Štěrbová: *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*. Historická demografie 11, 1987, s. 97–140; L. Fialová: *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. Historická demografie 12, 1987, s. 207–224; P. Vereš: *Sezonnost sňatků v Českých zemích v letech 1851–1984*. ČL 74, 1987, s. 32–35; B. Štěrbová: *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1654–1890*. JSH 58, 1989, s. 125–136; P. Jančárek: *Sňatky v Zubrnících v 19. století (zpráva o archivním výzkumu)*. Historická demografie 17, 1993, s. 167–178; A. Klášterská: *Výběr partnera a sňatkový věk snoubenců na Štáhlavsku v 18. a na počátku 19. století*. Historická demografie 22, 1998, s. 145–168; B. Štěrbová: *Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hošticích v letech 1891–1999*. Historická demografie 23, 1999, s. 150–182. [em]

sňatek, sňatek manželský, snětí manželské, oddávky, s(z)давky, slub, sobáš, kopulace – rituál přechodu ze stavu svobodných do stavu ženatých a vdaných. Původní význam slova s. (*kostel, shromáždění, spojení, spolek*) se v 16. stol. posunul a označuje uzavření manželství. S. je jeden ze základních rituálů v životě člověka. Spojuje nejen dva jedince, ale i dvě rodiny, dvě různé ekonomicko-sociální a někdy i náboženské entity. S. je regulovaný zvykem a právem. Společnost ustanovuje pravidla, která jsou výrazem jejich morálních názorů, pokud jde o výběr partnera, formu manželské smlouvy, formu s. a jeho trvání. Mezi pravidla určující volbu partnera patří zábrany nebo zákazy s. s určitými osobami nebo skupinami osob (endogamie, exogamie). Patří k nim stupeň příbuzenství, odlišné náboženství, rozdíly společenského statusu, které činí s. nerovným (u jednotlivců se hovoří o morganickém s.). V Evropě se historicky vyvinula tři stadia uzavírání sňatků: s. *zvykový, náboženský a civilní*. Na přelomu 20. a 21. stol. se přechází do čtvrtého stadia, kterým je manželství *na zkoušku*, při němž s. chybí. Množství ceremonií zvykového náboženského a civilního s. je v obráceném

poměru ke stáří typu s.: s. civilní, obdávající se na radnici za zvuku svatebního pochodu a při proslovu úředníka, je jen formálním aktem, náboženský s. má svou filozofickou hodnotu, ale ve srovnání se zvykovou svatbou je jeho ritus jen stereotypem. Rituály náboženského s. se liší u různých církví, ale podstata zůstává tatáž: souhlas snoubenců přijímá kněz před očima komunity věřících ve jménu lásky a respektu božské bytosti, pokládané za konečného soudce jejich osudu. Náboženský a civilní s. určuje práva a povinnosti snoubenců k sobě navzájem, ke komunitě a k dětem z tohoto s. narozeným. Manželství z taktu uzavřeného s. může být rozloučeno za určitých podmínek, které jsou u náboženských sňatků mnohem přísnější než u civilních. Zvykový s. je spíše reflexí ekonomicko-sociálních a náboženských představ než institucí moderní společnosti. Pro rodiče a snoubence je s. příležitostí ukázat sociální status a prestiž rodiny. – S. je smlouva mezi mužem a ženou o budoucím společném manželském životě, uzavřená před svědky, většinou s cílem založit rodinu. S. má význam pro legitimitu dětí a hraje důležitou roli v majetkových a dědických záležitostech. Ve starší době se sňatkem od základu měnilo postavení muže a ženy ve společnosti (rozdíl mezi ženatými, vdanými a svobodnými). Způsob uzavírání s. má obecnou genezi a své odlišnosti dané kulturně historickým vývojem jednotlivých etnik a států. Ještě dlouho po přijetí křesťanství uzavíraly evropské národy s. podle starších předkřesťanských obyčejů s vyloučením prvků, které odporovaly křesťanským zásadám. – Ve starověkém Římě mělo uzavření manželství nábožensko-právní ráz. Součástí byla oběť domácím bohům, podepsání svatební smlouvy, kterou podepsali členové rodiny a přítomní hosté jako svědci. Pak nevěstina *pronuba* (kmotra, starosvatka) spojila pravé ruce snoubenců a popřála jim štěstí. Následovalo odvedení nevěsty do ženichova domu, kde ji obřadně vytrhli z náruče její matky. U Řeků záleželo uzavření s. v uzavření dohody o věnu a v obětování předkům. Nevěstin otec přinesl pod kozubem oběť a vyhlásil, že odděluje dceru od domácího krbu, aby od této chvíle přinášela oběti předkům manžela. Vznik a vývoj obřadu při církevním uzavírání manželství souvisel s právním názorem na podstatu manželské dohody. V původní křesťanské církvi nebyly pro s. žádné předpisy. Významnou úlohu hrála podle římského práva zásada souhlasu snoubenců. Na tuto zásadu navázalo křesťanské učení, že *sacramentum matrimonii* neuděluje kněz, ale sami snoubenci. Kněz jen dodatečně dosvědčoval jejich vzájemný souhlas a manželství požehnal.

Převzal tak při vysluhování křesťanského obřadu funkci pronuby z římského svatebního rituálu, když spojoval, popř. svazoval štolou pravice snoubenců. S. byl posléze posvěcen modlitbou a požehnáním. Později předcházela řeč kněze, ženich s nevěstou si podali pravé ruce, v římské církvi následovala výměna prstenů, ve východní církvi dostávali snoubenci během obřadu na hlavy věnec (korunu) a obřad byl ukončen zpěvem. S rostoucím vlivem církevních svátostí světská moc uzákonila povinnost věřících uzavírat manželství v kostele před knězem a manželství bylo považováno za svátost. Od 10. stol. se uzavírání s. stalo doménou církve, kněz ale nemusel být přítomen. Teprve od 12. stol. nabyla účast kněze při s. základního významu pro vznik manželství. S. předcházely od konce 12. stol. zasnuby, při nichž si snoubenci slibovali věrnost a uzavření manželství v budoucnu, závazek však nebylo možno vynutit. 1215 byly zavedeny ohlášky, veřejné oznámení jmen snoubenců; kdokoliv měl možnost upozornit na překážky bránící uzavření s. Přibližně mezi 12.–13. stol. vypracovala církev učení o manželství v ucelenou soustavu jednotnou pro všechny věřící. Mezi základní dogmata katolické církve patřila svátostní povaha manželství, monogamie a nerozlučitelnost manželství za života manželů. Zatímco o svátostní stránce s. (vznik, platnost a trvání manželství) rozhodovala církev, smluvní stránka (smlouva a slib) patřila pod civilní právo. Až do tridentského koncilu (1563) považovala církev souhlas nevěsty, ženicha a příbuzných se svatební smlouvou za dostatečné svědectví o uzavření s. Oddávky (vázání štol na ruce ženicha a nevěsty a požehnání v kostele), konané až za určitou dobu po *smlouvách*, byly jen formálním doprovodem, potvrzením s. uzavřeného i bez kněžské účasti. U širokých vrstev obyvatelstva se oddávky přijímaly s neochotou. Prostý lid nepokládal s. bez kněze za nezákonný. Střetávaly se tu dva postoje. Církev považovala manželství za svátost. Za jedinou zákonnou formu jeho uzavření pokládala proto církevní s. Lidové obyčejové právo si po staletí vypracovalo vlastní názor na uzavření manželství jako na svobodnou dohodu, kterou je nutno zpečetit před veřejností. Církevní obřad nepovažovaly lidové vrstvy za právně nutný. Rozhodující bylo vykonání svatebního ceremoniálu. Církevní oddávky bez svatebního veselí se nepokládaly za závazné. Vztah širokých vrstev k církevnímu s. svědčí o neobyčejné vytrvalosti obyčejového práva. Po celý středověk byly rozšířeny tajné, tj. necírkevní sňatky. Teprve tridentský koncil definitivně vyhlásil za platné jen manželství uzavřené

před farářem a dvěma svědky a potvrdil svátostní povahu manželství jako dogma. Koncil ještě s větší přísností formuloval tradiční učení o manželství (svátost, monogamie, nerozlučitelnost manželství za života manželů) a zpřísnil formální předpisy pro uzavírání s. Základními pojmy a institucemi se staly *ohlášky*, *zásnuby*, *překážky*, *zápovědi*, *rozvod* a *rozluka*. S. se mohl uzavírat pouze před příslušným farářem nebo jeho zástupcem v místě bydliště snoubenců a za přítomnosti nejméně dvou svědků. V této době počíná klesat význam obyčejové svatby, i když ještě po celé 16. a v 17. stol. byla v některých oblastech a u určitých skupin obyvatelstva rozhodující pro platnost manželského spojení (což dokládá synonymum pro svatbu, *smlouvy*). Od této doby se platnost uzavírání s. počítá až od církevního potvrzení s., oddavek. Zápisem do matriky byla platnost s. stvrzena. S. předcházela zkouška snoubenců z katechismu, která měla zjistit, zda mají morální a právní způsobilost ke s. Těsně před s. chodili snoubenci ke zpovědi a svatému přijímání. Tridentský koncil byl reakcí na pokusy náboženské reformace dosáhnout změny v církevních dogmatech. Namísto svátostní povahy manželství postavila luterská teologie manželství jako tělesný a společenský svazek mezi mužem a ženou, který nemá s náboženskou vírou nic společného. Podle ní je třeba odlišit manželskou smlouvu od svátosti, která je jen přídatkem ke smlouvě. Svátost spočívá v požehnání s. Rozlučitelnost manželství, připuštění nového s. a odstranění kněžského celibátu byly hlavními rozdíly mezi katolickými a reformovanými zeměmi. Rakouská monarchie včetně č. zemí zůstala ve sféře vlivu katolické církve. Zatímco v předbělohorské době nehrály náboženské rozdíly při uzavírání s. velkou roli, v době protireformační se katolický církevní obřad stal pro všechny obyvatele č. zemí obligatorním. Neznamená to však, že se oddavky staly okamžitě všeobecnými. Např. na moravských Kopicích zavedli oddavky teprve jezuité v 18. stol. (římsko-katolický obřad odmítali často tajní nekatolíci a doma uspořádanou svatbu pokládali za právoplatně uzavřený s.). Francouzská revoluce se svým pojetím občanské společnosti se odrazila i v občanském zákoníku z r. 1804, který byl průlomem do církevního práva manželského: manželství jako občanský poměr, obligatorní občanský s., rozluka manželství za života manželů. Od 19. stol. usilují i další státy Evropy podrobit manželství své pravomoci. Podle zásad občanského práva je manželství právní poměr založený smlouvou dvou osob. S. může být uzavřen i před státním orgánem,

a to obligatorně a fakultativně. Řada evropských zemí zavedla jednotné manželské právo pro příslušníky všech společenských tříd bez ohledu na konfesní rozdíly. Rakousko zůstalo mimo dosah těchto reformních snah. Určité změny a úpravy přinesly sice josefínské reformy, ale některé zůstaly jen na papíře, některé byly později odvolány. Radikální změnu v uzavírání poddanských sňatků znamenal patent o zrušení nevolnictví, protože umožňoval volný pohyb obyvatelstva. Poddaní směli napříště uzavírat s. bez vrchnostenského povolení, bezplatně, jen na pouhé předložení ohlašovacího lístku (*Meldzettel*) o úmyslu uzavřít s. Manželský patent z r. 1783 prohlásil manželství za poměr občanský, rušil církevní jurisdikci v manželských věcech, ale respektoval náboženskou povahu manželského svazku a přinášel odchylnou úpravu manželského práva pro příslušníky různých vyznání. Zatímco u katolíků, kteří tvořili většinu obyvatel č. zemí, se rozluka nepřipouštěla, u evangelíků ano. Manželství evangelíka a katolíka bylo nerozlučitelné. Manželský patent přešel do josefínského občanského zákoníku (1786, 1787). Po smrti Josefa II. usilovaly české státy o návrat k dřívějšímu stavu odvoláním nebo obcházením reformem a setrváváním na vžitých místních zvyklostech. Ve své podstatě ale přešlo josefínské manželské právo do Všeobecného občanského zákoníku z r. 1811, který v č. zemích platil až do poloviny 20. stol. Ve 30. letech 19. stol. zesiluje tlak katolické církve zamezit snahám o nové reformní úpravy. Pokud nebylo možno zabránit s. mezi katolíkem a evangelíkem, mělo se zabránit zmenšování počtu věřících. 1841 se rakouská vláda pokoušela podle papežské instrukce přemlouvat snoubence, aby upustili od smíšených sňatků. Když se to nepodařilo, měly se oddavky provést, ale evangelická strana musela slíbit, že nebude partnera nutit opustit katolickou církev. Děti měly být katolíky. Takový s. se měl konat bez obřadu, zapsán jen do matriky. Přepřacování občanského zákoníku včetně manželského práva (manželství jako občanská smlouva) nestačila prosadit revoluce 1848. Rakouští biskupové se postavili proti návrhu kroměřížského sněmu na zavedení občanského s. O platnosti smíšených manželství měl napříště rozhodovat katolický církevní soud. Manželství bylo pro obě strany nerozlučitelné, byla obnovena závaznost zasnub a rozšířen počet manželských překážek. V 60.–70. letech 19. stol. došlo k určitým úpravám manželských poměrů. Podle rakouského interkonfesního zákona, který prováděl změny ve smíšených manželstvích, měli chlapci v náboženství následovat otce,

dcery matku. Zaváděl se tzv. nouzový civilní s. na okresním hejtmánství v případě, že kněz odmítne oddavky z důvodů, které stát neuznával. Duchovenstvo odsuzovalo občanský s. a církevní hierarchie odmítala takto oddaným lidem církevní pohřeb. Po vytvoření Rakousko-Uherska (1867) si Uhersko prosadilo vybudování vlastního právního řádu a manželského práva při zachování jednotného občanství (např. zjednodušení rozluky evangelicko-katolických manželství), čehož využívali i obyvatelé rakouských zemí (např. G. Preissová: *Gazdina roba*). Pokud jde o manželské právo, patřilo Rakousko k nejkonzervativnějším zemím Evropy. Setrvalo na obligatorním církevním s., upravovalo manželství podle náboženského vyznání snoubenců, zachovávalo zhruba systém překážek kanonického práva a nerozlučitelnost manželství pro nekatolíky. V platnosti zůstalo odlišné právo pro katolíky, evangelíky a židy, zákaz s. židů a bezkonfesijních s křesťany. S. mezi evangelíky a katolíky nebyl povolován, ale docházelo k diskriminaci evangelické strany. Po vzniku Československa byl v listopadu 1918 podán návrh na reformu manželského práva. 1919 se vedle církevního zaváděl občanský s. Snoubenci se mohli své vůle rozhodnout, zda uzavřou s. v kostele nebo na úřadě. Vlivem vžité tradice a částečně i ze setrvačnosti se však nadále, zvl. na venkově, většina sňatků uzavírala v kostele. Možnost uzavřít jak církevní, tak občanský s. trvala až do r. 1950, kdy nový čs. zákon o rodinném právu zaváděl povinný občanský s., uzavíraný na národním výboru před dvěma svědky, rušil zásnuby a ohlášky (ke s. stačil jen výpis z matriky) a ponechal jen čtyři překážky manželství: trvajícím manželstvím, příbuzenstvím v přímé linii, nezletilost, nedostatečné duševní zdraví. Církevní s. jako platný úřední akt byl podle tehdejších předpisů nepřipustný. Oddavky se mohly konat až po odbytu svatebního obřadu na úřadě. Konání církevních oddavků úřady sledovaly. U členů KSČ byly dokonce nepřipustné, pro novomanžele znamenaly kádrový postih. Po listopadu 1989 došlo ke změně. V České republice mohou snoubenci uzavřít i církevní s., pokud si u orgánu pověřeného vedením matriky obstarají osvědčení, že splnili všechny požadované podmínky nutné pro uzavření manželství. Vedle občanského a církevního s. existuje ještě konzulární s. uzavíraný na zastupitelském úřadě, jestliže se jeden ze snoubenců nechá zastupovat konzulárním úředníkem. – Rozhodnutí uzavřít s. záviselo v minulosti na mnoha okolnostech, avšak často v malé míře na svobodné vůli (lásce) mladých lidí. Do volby partnera zasahovali rodiče, vrch-

nost, předpisy kanonického práva, dobový úzus nedovolující uzavírat sňatky mezi určitými skupinami obyvatelstva a úřední nařízení, ztěžující nebo dokonce zakazující s. určitých sociálních skupin. Už ve 12. stol. měla církev vypracován systém překážek (činily s. neplatným) a záповědí (na platnost neměly vliv, ale činily manželství nedovoleným). Mezi nejdůležitější překážky kanonického práva patřily trvalý manželství, impotence, nedostatečný věk a příbuzenství v přímé linii. Ekonomická a mimoekonomická omezení při uzavírání sňatků postihovala především sociálně slabé vrstvy, které neměly často peníze ani na požadované svatební taxy. Sňatkům osedlých příkládala vrchnost velký význam. Pro osedlého poddaného bylo uzavření s. povinností a potřebou, aby byl pracovními silami řádně zajištěn provoz usedlosti i plnění poddanských dávek. Proto vrchnosti dbaly, aby se i vdovy a vdovci hospodařící na gruntech oženili. Naproti tomu sňatky bezzemků nebyly žádoucí. Vesnická chudina zůstávala často svobodná a hojně se u ní vyskytovaly konkubináty. Pokud se ženila a vdávala, tak ve vyšším věku. Se zábrany poddanských sňatků, a dokonce s jejich zákazy se lze setkat v různých dobách s různou intenzitou. Z poloviny 16. stol. pochází generální norma, která zakazovala ovdovělým poddaným uzavřít bez vrchnostenského povolení s. na cizím panství. Během 16. stol. se zákaz rozšířil na sirotky a čeled, k jejichž s. dávala vrchnost svolení. S utužením nevolnictví po třicetileté válce postihla vrchnostenská omezení veškeré poddanské obyvatelstvo. Poddanské řády jednotlivých panství nařizovaly žádat o povolení ke s. Za žádost o povolení a za samotnou svatbu musel poddaný zaplatit. Stávalo se, že se s. sešlo, protože neměl peníze na zaplacení. Ve městě byli podobně omezování pravidly cechovních organizací a obchodnických gild řemeslnické a obchodnické vrstvy. Od 18. stol. dochází k nezastřené regulaci sňatků poddaných. Objevují se první zákazy s. osob, u nichž byla obava, že rozšíří chudinské řady. Za Josefa II. došlo k určitému uvolnění vrchnostenských omezení. Zákazy se měly napříště týkat jen nezletilců a vojenských osob. U jednotlivých vrchností však trvala zaběhnutá praxe odmítat vydání ohlašovacího lístku nevhodným osobám. Po smrti Josefa II. se rakouská vláda snažila řešit sociální problémy země omezováním sňatečnosti. Kodifikace těchto omezení se objevuje v č. zemích až ve 20. letech 19. stol. V tehdy vypsané anketě zkoumající sňatečnost žádala většina krajů zákaz s. nemanjetných osob, zvl. žebráků, tuláků, loutkářů apod., a omezení sňatků pro podruhy, čeled

a tovární dělníky. Kraje bydžovský a buďejovický se vyslovily dokonce pro zákaz sňatků námezdně pracujících. Ohlašovací lístek ke s. se měl vydat jen sedlákům, samostatným řemeslníkům a majitelům domů, jejichž výměna na venkově činila 15 měřic. Pro poddané měla nadále platit povinnost ohlašovacího lístku, který se měl vydat na pouhé oznámení jen láníkům a čtvrtláníkům, ostatním až po vyšetření majetkových poměrů. Vrchnosti nadále omezovaly sňatky poddaných. Kraje zaznamenaly střízlivost poddaných proti odepření povolení ke s. R. 1849 byly vydány nové směrnice pro uzavírání s., kterými se v souvislosti se zrušením poddanství rušily ohlašovací lístky. Předpokladem pro uzavření s. mělo napříště být potvrzení policejního úřadu, že není překážek pro uzavření s. R. 1852 se objevuje návrh zákona, který měl zabránit sňatkům materiálně nezajištěných osob. Podle něj konsens nepotřebovali mistři, majitelé domů a realit a usedlé venkovské obyvatelstvo. Návrh však nebyl akceptován. Omezení s. se týkala i státních zaměstnanců, kteří se od r. 1800 mohli ženit, pokud dosáhli určitého služebního postavení a minimálního platu. Učitel se mohl oženit, až když měl vlastní školu. Podle nařízení z r. 1858 se nesměli ženit vojáci, dokud si neodbyli prezenční službu. V rakouské armádě směla být jen třetina, později polovina ženatých. Podobná omezení existovala i u četníků a finanční stráže. U důstojníků byla stanovena věková hranice k ženitbě a na nevěstě se vyžadovala kauce. Po vzniku čs. armády 1918 došlo k určitým změnám v uzavírání sňatků vojáků a důstojníků. – U svobodných se sňatky uzavíraly většinou v rámci sociálních kategorií. U osedlého poddaného se to týkalo především dědice, který musel počítat s přínosem nevěsty, aby mohl vyplatit podíl sourozencům. Při s. vdov a vdovců nebylo majetkové hledisko rozhodující; noví partneři byli často z nižší sociální skupiny. Při výběru vhodných partnerů pomáhali dohazovači, kteří měli přehled o zeniších a nevěstách, především však o jejich majetku. Věk snoubenců závisel na stanovené hranici dospělosti (zletilosti) a na ekonomické situaci rodiny. Všeobecně byly hranice dospělosti velmi nízké, u dívek byly nižší. Pro feudální společnost bylo typické odlišné stanovení hranice podle stavovské příslušnosti. U šlechty nebyla hranice dospělosti dána určitým věkem. Byla uznávána individuálně podle známek fyzické dospělosti. Důvody byly majetkové, rozhodovalo se podle konkrétních případů. Ve městech se hranice dospělosti lišily podle právních okruhů. Koldínův zákoník městského práva ze 16. stol., který nabyl platnosti v č.

zemích, se řídil pražským právem, podle něž byla hranice zletilosti 18 let u chlapců a 15 u dívek. Rakouský občanský zákoník z r. 1811, novelizovaný 1914, určil hranici zletilosti na 24 a 15 let. – Mezi dodržované zvyklosti při uzavírání s. náleželo zachovávání poslušnosti dětí. Mladší dcera nesměla dokonce ani k muzice, dokud nebyla starší zadaná. Stávalo se, že přišel ženich k námluvám a otec mu nabízel starší neprovdanou dceru. Když se mladší dcera vdala dříve, říkalo se, že *hodila starší sestře groš do trní* nebo že jí *zavázala uzel*. S. se konal většinou 4–6 týdnů po smlouvách (námluvách, zasnoubení). Doba konání s. závisela na církevním a hospodářském roce. Sňatky se pořádaly nejčastěji v masopustu od Tří králů do Popeleční středy, méně v podzimních měsících po ukončení sklizně. Velmi starou tradici, sahající až do antického Říma, má pověra neuzavírat s. v květnu (*v máji na máry*), ale nahlédnutí do matrik přináší zajímavá zjištění. Jak ukazují statistiky, malou frekvenci květnových svateb zaznamenávají matriky až v letech poválečných. Během 19. stol. se frekvence sňatků uzavřených v květnu nevymyká průměru sňatků zjištěných v ostatních měsících, někdy je dokonce větší.

Lit.: J. Klabouch: *Politický konsens k manželství*. Praha 1960; J. Klabouch: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1963; R. Pinon: *Love and Marriage*. Liège 1975. [ih]

Sněhurka 1. hrdinka obecně rozšířené pohádkové látky, jejíž podobu v obecném povědomí vytvořil úspěšný kreslený film W. Disneye (1901–1966). V Československu se promítal v polovině 30. let 20. stol. a znovu až koncem let osmdesátých. Scénář obohacený o některé komické detaily (zvířátka pomáhající v domácnosti, směšná jména pův. anonymních sedmi trpaslíků) věrně reprodukuje látku *Sneewitchen* ze sbírky bratří Grimmů (J., 1785–1863, a W., 1786–1859). J. a W. Grimmové měli k dispozici pět verzí, odlišných v řadě motivů: nejvýznamnější odchylkou je text z Kasselu, kde vystupuje na místě macechy žárlivá vlastní matka, jako je tomu třeba v povídce *Richilde* ve sbírce J. K. A. Musäa (1735–1787) *Volksmärchen der Deutschen*. V klasické grimmovské verzi osiř dívka, které podle bílé pleti kontrastující s černými vlasy říkají S. (v plattdeutsch: *Sneewitchen*); macecha zjistí s pomocí kouzelného zrcadla, že ji dívka zastínila svou krásou, a chce ji zahubit. S. uprchne a žije v chaloupce sedmi trpaslíků. Macecha jí v přestrojení za podomní obchodnici vnutí očarované předměty (pásek, hřeben), které přivodí její zdánlivou smrt. Dvakrát trpaslíci S. vzkřísí,

když však kousne do otráveného jablka, zůstane bez života a je uložena do skleněné rakve. Tak jí spatří princ, obdivuje její krásu a tajně ji uloží ve své komnatě. Je však prorazen a trpaslíci se chystají dívku pohřbít. Šťastnou náhodou při tom odstraní očarované sousto, S. obživne, provdá se za prince a macecha je potrestána smrtí. M. Lüthi (1909–1991) upozornil při analýze této látky na různá autorská zpracování sahající do doby renesance, poznal i polský příběh, jehož hlavní odlišností je Sněhurčín pobyt u loupežníků (motiv charakteristický pro všechny slovanské verze). Stejněho typu jsou i dvě verze moravské, zaregistrované v soupisu V. Tilleho, a také turecká (*Boratav*). Zlomky látky s názvem *Kouzelné zrcadlo* nalezl A. Grund v pozůstalosti K. J. Erbeny. Popularita pohádky vedla na sklonku 20. stol. k Sanderově pseudohistorické mystifikaci. V Československu posloužila S. koncem 70. l. ke konstrukci politického vtípu (*Dávají Sněhurku a čtyři trpaslíky: nejsou lidé!*); 2. ve východoslovanské, zejm. ruské tradici Sněguročka, dívka, kterou si bezdětní manželé vytvořili pro útěchu ze sněhu. Dítě obživne a zázračně rychle roste, o svatojánských slavnostech (*kupalo*) se však zúčastní s ostatními dětmi tradičního skákání přes oheň a při tom se rozplyne. Jednu z ruských variant uvedl svým překladem do českého povědomí K. J. Erben.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/2, s. 103; AaTh 703x, 709; PBL 709; SUS 703, 709; K. J. Erben: *Slovanské pohádky*. Praha 1946; M. Lüthi: *So leben sie noch heute*. Göttingen 1969, s. 56–70; J. – W. Grimmo- vé: *Pohádky*. Přel. J. Fučíková. Praha 1988, s. 88–91; S. S. Jones: *Structural and Symbolic Analysis of the Allomotifs of „Snow White“*. Helsinky 1990; E. Sander: *Schneewittchen – Märchen oder Wirklichkeit*. Wartburg 1993.

[dk]

sněžnice, krpě, karpie, karple, kropě – pomůcka pro chůzi ve vysokém sněhu. S. užívali obyvatelé horských samot, lesní dělníci a lovci v Beskydách, Krkonoších, Orlických horách, na Českomoravské vrchovině a na Šumavě. Proti kanadským jsou karpatské i české s. menší, jednodušší, složené z rovnoběžných nebo segmentově prohnutých bukových či jasanových latí s koženými poutky a konopnými provazci na upoutání k noze, obuté v krcpi, papuci nebo kožené botě. Délka s. je 32–38, šířka 14–19 cm (kónické s.), u paralelních a obloukových 35–38 cm, u okrouhlých elipsoidových šumavských s. z jedlových houžví 35–39 cm. Tradiční užívání s. místními usedlíky samot se v 19. stol. rozšířilo v Krkonoších i na turisty. Pro běžné použití byly sněžnice za-

věšeny na venkovních stěnách obytných domů a horských chat. Jako relikty starší formy turismu se tam objevují i ve 21. století.

Lit.: L. Baran: *Krpě – valašské sněžnice*. ČL 6, 1951, s. 114–118; L. Baran: *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon*. In: *Land Transport in Europe*. København 1973, s. 57–89; M. Bartoš: *Krkonošské sněžnice*. Krkonoše 14, 1981, č. 5, s. 25–26.

[lb]

snídaně, snídání – obvykle první denní jídlo. U zámožných měšťanů v 16. stol. se k s. podávalo několik chodů a byla i společenskou záležitostí s předepsaným způsobem stolování. Odbývala se až v pozdních dopoledních hodinách. V selských a chalupnických domácnostech platil nepsaný zákon, že nejdříve je třeba vykonat nutné práce v hospodářství (dojení, krmení, pastva) a teprve potom snídat. Ačkoli hospodyně vstávala s rozbřeskem dne, zejm. v letním období, snídávalo se až kolem sedmé hodiny. Členové rodiny (včetně dětí, které přihnaly dobytek z pastvy) i čeledi jedli společně, někde ještě ve 2. polovině 19. stol. z jedné mísy lžicemi. Tak se jedlo teplé mléko s pokrájeným nebo nalámaným chlebem či polévkou. Někde do horkého mléka zavářeli drobení z mouky a vajíčka (noky, drtky, stěrky apod.). Jako s. se často podávalo také zelí s chlebem, později s brambory. Obvykle bylo ohříváno od předešlého dne (někde se ohříváním pokrmmů vyhýbali, zelí naopak ohříváním získalo). Patřilo mezi postní pokrmy a také z toho důvodu se na stole objevovalo vícekrát denně. Doklad z Hané ze 70. let 19. stol. uvádí, že ve statcích je měli po celý čtyřicetidenní půst před Velikonoce. V selských rodinách převažovalo ke s. mléko nebo polévky z něj. V období, kdy krávy nedojily, byly polévky vodové, zelné, sýrové, v Podkrkonoší kyselo aj., někdy kaše nebo mlékem spařovaný chléb či jiné pečivo. U chalupníků tomu bylo podobně, ale spíše než kravské konzumovali mléko kozí, častěji než chléb brambory, hl. k polévce. U drobných chalupníků a podruhů měli jen kozí mléko a polévky většinou vodové nebo zapražené či zelné a chléb k nim, jen pokud jej obdrželi za práci nebo koupili. Jedl se pouze suchý, často okoralý, takže se lámal tzv. pod polévku. Mazat chléb máslem nebylo zvykem ani v selských rodinách. Byl to způsob přejatý z městského prostředí, který se šířil až v průběhu 2. poloviny 19. stol. Do jisté míry souvisel se zavedením kávy. Zrnková káva se zpočátku pila jen o svátcích a v omezeném okruhu osob. Později její náhražka *kafe* z pražených zrn obilí s přísadou cikorky u středních a chudých vrstev převládla nad polévkami a s přísadou

mléka, doplněná chlebem nebo bramborami, se stala téměř denní s. V selských domácnostech se však nadále snídalo mléko nebo polévka, popř. kaše, ale brambory jen zřídka, neboť ještě dlouho přežíval názor, že jsou pokrmem chudých lidí. Pracovníci najímaní na den, anebo ti, kteří pracovali na vzájemnou oplátku (*pobabu*), u hospodáře s. nedostávali. – Vesnická a městská chudina měla k s. to, co jí bylo nejdostupnější; jedli porůznu, žádná pravidla stolování zde neplatila. V některých chudých horských krajích (Valašsko, Těšínsko) snídali jednotlivci kořalku (*kvít*). Kořalkou nebo zředěným lihem se polil chléb, nebo se do kořalky nalámalo. Taková byla někdy i s. dětí. – Změny ve s. nastaly také zaváděním sporáku. Přinášel mnohé výhody: na plotně nebo v troubě bylo možno upéci placky (včetně bramborových) a v teple uchovat hrnec s kafem. Suchý chléb a bílá žitná káva ještě počátkem 20. stol. představovaly ve středních vrstvách nejčastější s. Ve městě se jedl chléb namazaný máslem, event. pečivo koupené u pekaře. V pátek se obvykle doma pekly buchty (půst), jedly se v sobotu, popř. v neděli k s. Ještě v meziválečném období se ponejvíce snídala bílá káva nebo mléko, čaj býval málokdy. Polévky se už ráno jedly zřídka a spíše na vsi, kde je upřednostňovali starší lidé. Kakao snídaly jen městské děti. Mnohé rodiny už nesnídaly pohromadě, každý odcházel v jinou dobu do zaměstnání nebo do školy. V některých městských rodinách měl muž k s. odlišný, vydatnější pokrm (slaninu, smažená vajíčka, uzeninu apod.) než rodina. V úřednických nebo živnostenských rodinách někteří muži snídali jen lehce nebo vůbec nesnídali, zato během dopoledne si dali *gáblík* v hostinci nebo restauraci. – Po 2. světové válce se postupně měnilo i složení s. Polévky se už jedly jen zcela výjimečně (staří lidé). Bílou náhražkovou kávu někde vystřídala černá zrnková, ve městě se pije čaj, méně mléko nebo kakao. K němu se přikusuje máslem namazaný chléb, někde ještě s medem nebo zavařeninou. Častěji než chléb se snídá pekařské nebo domácí pečivo. Od 90. let 20. stol. k mazání převládá rostlinný tuk nad živočišným. Muži častěji než ženy a děti doplňují s. uzeninou, sýrem nebo vejci (*anglická s.*). Na venkově se k s. podávají stejné pokrmy a nápoje jako ve městě, avšak i zde je určitá diferenciace, mj. i generační. Málokdy se s. rozšiřuje o uzeninu nebo sýr.

Lit.: J. Rank: *Aus dem Böhmerwalde*. Leipzig 1843; F. Skopalík: *Památky obce Záhlimic*. Brno 1884; Z. Winter: *Kuchyně a stůl našich předků*. Praha 1892; L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, s. 90–91, 102, 104; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká stra-*

va lidová. Praha 1945, s. 428–439; S. Hejda: *Kapitoly o výživě*. Praha 1985, s. 221–222; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 87–89. [js]

snop, svazek nadzemní části pokosených obilnin, popř. dalších semenných plodin, svázaný nejčastěji povříslím. Zdrob. a nář. se nazýval *snopek*, *snopeček*, *snúpek*, *táčka* (Valašsko), *točka* (Slezsko). S. tvořila jedna i více hrstí srovnaného obilí sklizeného trháním, žetím srpem, sečením kosou nebo žacími hrstovými stroji a samovazačem. Až do počátku 20. stol. se snopy téměř výhradně svazovaly předem (v zimě) připravenými povříslky z dlouhé cepové žité slámy. Užívalo se jich především na jařiny, zejm. na ječmen a oves; jen při sečení žita se vázalo malou hrstí dlouhého, právě pokoseného obilí a v hornatých krajích někdy též březovým prutem nebo houžvemi z proutí (Kopanice, Hornácko) a posléze motouzem. Snopy se vázaly ručně, větší pomocí jednoduchého i pěkně zdobeného roubíku, jímž se povříslu utahovalo, později mechanicky na samovazačích. Snopy byly různé velikosti, jejich hmotnost značně kolísala podle druhu obilí, míry proschnutí, bohatství klasů, množství a druhu plevele v obilí apod. (u žita v průměru 12,5 kg; pšenice 10–10,5, ječmen 9, oves 10, hrách 9, vikev 8, bob 10 a řepka 5 kg). Snopy umožňovaly manipulaci s nevyláčeným obilím, svoz, ukládání, žádoucí proschnutí i odhad a měření sklizně. Nakládaly se na vůz vidlemi nebo dvourohými podávkami zv. *mandelky*. Ze snopů se stavěly panáky, mandele, hromady, popř. v horských oblastech se snopy sušily na ostrvách. Podle snopů se počítal prostor ve stodole, náklad na žebřinových vozech, výkon při snášení a stavění panáků, při nakládání apod. – Horní část s. s klasy se nazývá *hlava*, spodní *řit*, *řitoví* (Morava) nebo *žitoví* (Plzeňsko). Jméno měl také svrchní s. na panáku (mandeli, ježku): *klobouk*, *čepec*, *čepice*, na j. Moravě *léthar*, *rajtr*, na Valašsku *čupec*, ve Slezsku *šopka*, *čopka* apod. Vyskytují se i názvy *hlava*, *vrchnák*, *střecha*, *nástřecháč*, *střešák*, *bubák*, *valach*, *bába*, *četník*, *hlídač* a *plášť*. Pojmenování měl také prostřední s. v panáku či mandeli: v j. Čechách *dědek*, *babka*, *barka*, *kozel*, *koza*, *prostředňák*, *kotevní snop*. První čtyři snopy opřené o prostřední s. byly *podpěry*, *vzpěry*, *základ*, *kříž*. V okolí Pelhřimova se u žita napřed postavila *bába*, proti ní *dědek* a kolem *fanky*. – Ke snopům se pojí i pověry (např. jestliže žena zapomněla s. zavázat, měla do roka kolíbat). Většina obyčejů se kumuluje k poslednímu s. uloženému na žebřinák nebo danému do mlátičky. Byl symbolem konce

úporné práce na poli i jejího dobrého výsledku k zabezpečení rodiny a čeledě pro příští rok. Proto měl být hodně velký a těžký. V Pulčíně na Valašsku poslední s. jmenovali *žebrák* a nikdo jej nechtěl odnést z pole. Nakonec vždy zbyl na některé z děvčat, které s ním pak tancovalo na hospodářově dvoře. Poslední s. nosili ženci i při homole (dožatí) na Valašskokloboucku. Někdy se poslední snopy nechávaly stát na poli o nějaký den déle, v neděli pro ně poslali ověncený vůz, tažený vyparáděnými koňmi nebo voly a doprovázený ženci a jejich pomocnicemi v polosvátečním oblečení. Žnečky poslední s. ozdobily kvítím, fábory a zelení a na žebřináku mu vymezily čestné místo. Žnečky i ženci se kolem něho seskupili a za zpěvu a výskání směřovali do vsi. Otevřenými vraty vjeli do dvora a poslední s. (v některých krajích zv. *bába*, *stará*, *starý*, *žebrák*) obřadně předali hospodáři, který je za to pohostil pitím, selka dobrým jídlem. S., někdy vyhlížející jako figurína oblečená do ženských šatů, postavili doprostřed dvora nebo mlatu a tančili a veselili se kolem něho. Na Pardubicku oblékli a polními květy ověncili i první sklizený s. (*dědek*). Hospodyně rukama vymnula zrno z báby i dědka, aby je uschovala a příštího jara přimíchala do osiva, čímž přenesla dobrou úrodu i na budoucí rok. V některých krajích obilí z posledního s. nemlátí, ale nechávali pro myši, aby se ve stavení ani na poli příliš nerozmnožily.

Když se na Chodsku přivezlo z pole první obilí, hospodář sundal z vozu tři snopy, ve stodole v rohu perny položil dva za sebou na zem a třetí křížem přes ně. Hospodyně přinesla suché květy z věnečku od Božího těla a položila je na kříž složený ze snopů; pak se všichni pomodlili. S. z posledního obilí měl významnou úlohu i ve vánočních obyčejích východní části Moravy. Na Valašsku večer, když se již rozzálo, přinášela děvečka do jizby poslední snopek ovsu, který hospodář odložil při mlácení, a *vinšovala* hospodáři i celé rodině. Pak podala s. gazděně, která jej rozestřela po stole, na něj položila pecen chleba a ošatku, na níž bylo po troše z každého obilí, dále česnek, cibule a petržel. Pak prostřela ubrus nebo rozsívku a postavila hořící svíčku. Takto prostřený stůl zůstával netknutý do Štěpána, kdy se sklízela a svazečky obilí z posledního s. hospodář rozvěsil na stromy, aby obrodily a aby také ptáci byli účastní štědrovečerní hostiny. – Výrazu s. se užívalo jako nadávky pro tupého, těžkopádného člověka. Přihnul-li si někdo přes míru, říkalo se o něm, že *je napitý jako snop*.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1883, s. 178–179, 207; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 114; M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 56; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 62; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 26; O. Nahodil–A. Robek: *České lidové pověry*. Praha 1959, s. 78, 202–203; J. Kramář: *Poloha vrchního snopu a její zvláštní*

význam. NA 6, 1969, s. 116–118; J. Kramařík: *Z historie stavění snopů na poli a dosoušení obilí na území Čech a Moravy*. ČL 57, 1970, s. 84–99; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 122–124; J. Tomeš: *Masopustní, jarní a letní obyčej na moravském Valašsku*. Příloha NA 2. Strážnice 1972, s. 100; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 59–62. [ap + zt]

sociálně-ekonomická formace, etapa vývoje společnosti charakterizovaná vztahem stupně výroby a společnosti. Podle marxistického výkladu (překonaného nebo podrobeného diskusím) odpovídala určitému typu výrobních vztahů struktura nadstavby (politických, právních a morálních vztahů a institucí). Podle tohoto schématu nejstarší formací byla prvobytně pospolná společnost se společným vlastnictvím výrobních prostředků, neexistencí tříd, soukromého vlastnictví a státu; následovala otrokářská společnost, kde už existovaly třídy, soukromé vlastnictví a stát. Alternativou k otrokářství a feudální společnosti podle K. Marxe a dalších měl být tzv. asijský výrobní způsob. Ve feudální společnosti výrobní prostředky (půdu) vlastnili feudálové; rolníci, na půdě závislí, byli nevolníky. O rozpad feudalismu se přičinila buržoazie, vlastníci kapitál z obchodu, řemesel a manufaktur. Buržoazie se stala vládnoucí vrstvou v kapitalismu, jehož základem byl rozvoj průmyslu; průmysloví dělníci však nevladnili výrobní prostředky. Kapitalistická společnost byla silně stratifikovaná, od dělnictva přes maloburžoazii k velkoburžoazii. Kapitalismus měl být vystřídán socialismem a komunismem jako další s.-e. f. Od r. 1917 se stal socialismus státní doktrínou v Sovětském svazu, po 2. světové válce i v zemích sovětského bloku. Idea odstranění antagonických tříd a tzv. vykořisťování člověka člověkem, idea existence společenského vlastnictví výrobních prostředků a plánovitě řízeného hospodářství zkrachovala a postkomunistické země býv. východního bloku se v 90. letech 20. stol. vracejí k tržnímu hospodářství a k demokratickým formám života a vlády. Ideje komunismu přetrvávají v některých zemích, např. v Číně, Severní Koreji, na Kubě. V t. marxismus v národopisu; výrobní způsob.

Lit.: J. V. Bromlej: *Sociálně-ekonomičeskije otnošenija i sionormativnaja kultura*. Moskva 1986; V. Hubinger: *Asijský výrobní způsob v kontextu jihovýchodní Asie*. ČL 79, 1992, s. 403–419; *Sociologický slovník*. Praha 1997.

[osk]

sociální antropologie, kulturní antropologie, sociální a kulturní antropologie – společenskovědní disciplína zabývající se všemi

aspekty existence společnosti, především kulturou, jazykem, materiálními podmínkami, ideologickými systémy, vztahy uvnitř společnosti i mezi různými společnostmi, vnitřní strukturou, příbuzenskými systémy, politickou organizací, náboženstvím, uměním (slovesným, výtvarným i hudebním); studuje okolnosti vzniku, vývoje a reprodukce společnosti, to vše jak v historické perspektivě, tak v rovině synchronní. Původní výhradní zájem o zaniklé nebo mimoevropské společnosti je v 90. letech 20. stol. doplňován o studium evropských (západních) společností, a to vlastními metodami (v tomto ohledu jsou v předmětu studia a v metodách běžné vzájemné přesahy se sociologií). Přesné vymezení předmětu studia s. a. není v praxi možné, protože se obor v různých zemích vyvíjel různým způsobem (podle toho se také obyčejně liší jeho dominantní zaměření v dané zemi). Existuje navíc pod několika názvy, které bývají považovány za označení samostatných vědních disciplín. – Často se lze setkat s používáním pojmu *antropologie* (bez adj.) ve významu s. a. V Evropě se pod tím obyčejně rozumí tzv. fyzická nebo biologická antropologie, v anglosaském světě zase většinou komplexní *věda o člověku* (ve Spojených státech je to obyčejně souhrnné označení pro studium biologického a sociálního vývoje primátů a člověka, prehistorickou archeologii, lingvistiku a kulturní antropologii chápanou jako srovnávací studium tzv. preliterárních společností). – Termín s. a. se začal používat až na začátku 20. stol. (první univerzitní katedra 1908 v Liverpoolu, v čele J. G. Frazer, 1854–1941), obor sám vznikl v 60. letech 19. stol. Skutečným zakladatelem byl E. B. Tylor (1832–1917) svým dílem *Anthropology* (1881, česky *Úvod do studia člověka a civilizace*. *Antropologie*, 1897). Od r. 1884 přednášel v Oxfordu, obor byl přezdíván *věda pana Tylora*. Zakladatelem kulturní antropologie ve Spojených státech byl L. H. Morgan (1818–1881) dílem *Ancient Society* (česky *Pravěká společnost*, 1954). V důsledku evolucionistické inspirace zakladatelů a v souvislosti s dobou intelektuální atmosférou se s. a. stala oborem studujícím materiální a duchovní svět tzv. nižších ras a nižších vrstev, domněle reprezentujících různé stupně vývoje lidské společnosti. Mnohem zjevnější byla tehdy také odlišnost s. a. od sociologie, která se zabývá soudobou industriální společností a problematikou migrací. Od samého počátku své existence byla s. a. v rozporné situaci: hlásala zásadní psychickou jednotu a rovnost lidí, ale na druhé straně se zabývala rasovými odlišnostmi (nepřipisovala jim však kulturní význam). V kontinentální Evropě bylo vše, co se týkalo biologické stránky člověka,

součástí medicínských a biologických věd, zatímco etnologie či etnografie (národopis) se zabývaly především materiální a duchovní kulturou (lidu nebo tzv. primitivních národů). Podobně archeologie, ve Spojených státech organická součást historicky orientovaného studia původních obyvatel Ameriky, je v Evropě tradičně chápána jako zcela samostatná disciplína, zkoumající rané dějiny lidstva. Na začátku 20. stol. se francouzská etnologie (a pod jejím vlivem i etnologie v jiných evropských zemích) začala podstatně měnit v důsledku působení É. Durkheima (1858–1917): ze studia tzv. přežitků se stala sociologicky informovaným studiem lidské společnosti obecně. Na počátku 21. stol. je ve francouzské tradici pro s. a. běžné i označení *etnologie*. C. Lévi-Strauss (nar. 1908), který vyšel z metodologických odlišností a z charakteru předmětu zkoumání toho kterého oboru, je toho názoru, že prvním krokem při zkoumání společnosti je *etnografie* (přímé pozorování, třídění dat a popis prostředí, zvyků, oděvu, institucí, nástrojů a náradí, technik, výroby ad. ve formě monografie), dalším krokem je *etnologie* (syntéza etnografického popisu a systematické vysvětlení dané společnosti v jejím geografickém a historickém kontextu, zabývá se především příbuzenskými, politickými a náboženskými systémy, výrobními způsoby ad.) a třetím krokem je *sociální antropologie*, která se zabývá srovnávacím studiem společnosti, zkoumá obecné vlastnosti života společnosti a blíží se tak filozofickému zkoumání člověka. Na jedné straně z toho vyplývá závěr, že vlastní s. a. se zabývá jen málokdo, na straně druhé skutečnost, že není důvod spojovat s. a. pouze se studiem tzv. exotických, především mimoevropských společností. – Ve Spojených státech je obor nazýván kulturní antropologie nebo také etnologie. Předmětem jejího studia je člověk jako sociální a kulturní bytost a jeho naučené, v kultuře získané a reprodukované chování. Klasická kulturní antropologie se zaměřovala především na technologii, jazyk, mytologii, náboženství a dějiny, proto jsou také jejími součástmi lingvistika, archeologie, fyzická antropologie a vlastní etnologie. Základem pro další studium byl v kulturní antropologii sběr a analýza předmětů (těsná vazba oboru na muzea a teprve později na univerzity), proto bylo svého času dominantní studium materiální kultury a technologie (od 70. let 20. stol. z oboru vytěšňováno, v 90. l. renesance zájmu, ale jinak motivovaného: muzejní expozice jako dokument západního vnímání a konstrukce tzv. primitivních kultur). Podobně se vytvořil zájem o lingvistiku, velká část výzkumu indiánských kultur se prováděla pro instituci *Bureau of*

American Ethnology, jejímž zájmem bylo zaznamenat mizející jazyky. Tvůrci moderní kulturní antropologie ve Spojených státech byli především F. Boas (1858–1942) a jeho žáci. Vzniklo zde několik vlivných směrů a teorií, počínaje zájmem o vztah osobnosti a kultury (vyvolaný rozvojem psychoanalýzy), přes vzájemné působení technologie a prostředí, až po moderní filozoficky a historicky informované studium společnosti a kultury jako konstruktů lidského myšlení. Specifická situace ve Spojených státech dala vzniknout základní tezi, že člověk a kultura se proměňují, že kulturní adaptace je nejen možná, ale dokonce běžná a že kultury, stejně jako jednotlivci, se proměňují v procesu učení. V zemi, kde skoro všichni byli přistěhovalci nebo potomci přistěhovalců z odlišných kultur a společností, se logicky objevila myšlenka kulturní relativnosti jevů a jejich hodnocení. Kulturní antropologie na konci 20. stol. navazuje ve svých špičkových výkonech na inspiraci dílem T. Parsonse (1902–1979): kultura je chápána jako symbolický systém odlišný od systému zv. společnost, kulturní systémy mají být analyzovány jako vnitřně koherentní celky (v tom se projevuje dědictví klasického období americké kulturní antropologie, hl. díla R. Benedictové, 1887–1948); odklon od srovnávacího studia kultur vede mj. k hermeneutické a semiotické analýze a k antropologii, která bývá označována jako symbolická nebo kognitivní. – Základy vlastní s. a. v tom smyslu, jak je obor chápán především ve Velké Británii, položili badatelé s právníkem vzděláním (H. J. S. Maine, 1822–1888; J. F. McLennan, 1827–1881), kteří se zajímali především o sociální organizaci, příbuzenství, následnictví a rané formy státu. Tato tematika byla v britské s. a. i v jejich obdobích jinde dominantní až do poloviny 20. stol. Po evolucionismu převládá na začátku 20. stol. difuzionismus, vystřídaný funkcionalismem (od dob B. Malinowského, 1884–1942, je jednou ze základních metod dlouhodobý terénní výzkum a zúčastněné pozorování). Od konce 50. let 20. stol. převládá strukturalismus a z něho odvozené nebo jej kritizující směry. Ve francouzské s. a., v menší míře i jinde, byla velmi produktivní a vlivná inspirace marxismem. Jeho vliv na přelomu 20. a 21. stol. není dominantní, ale některé aspekty marxistického pohledu na svět (dominantní role ekonomické stránky lidské existence, materialistické koncepce dějin) se projevují v tzv. kulturním materialismu. – Antropologické studie exotických společností inspirovaly nové přístupy ke studiu společností evropských, přičemž se ukazovalo, že sociální procesy v obou typech společností mají mnoho společného. Stíral

se rozdíl mezi sociologií a s. a., která se podle A. R. Radcliffa-Browna (1881–1955) měla stát svého druhu srovnávací sociologií. Nestalo se tak a objektem studia s. a. jsou i nadále především malé, relativně izolované exotické společnosti, technologicky málo rozvinuté, nebo okrajová a kulturně cizorodá společenství v rámci moderní industriální (postindustriální) společnosti. E. E. Evans-Pritchard (1902–1973) prosazoval více historizující orientaci (časově i věcně se v tom shodoval se soudobým pohybem v historiografii, iniciovaným francouzskou školou *Annales*) s cílem lépe chápat tzv. exotické kulturní tradice. Na evropském kontinentě, z velké části pod vlivem prací C. Léviho-Strausse, se zájem badatelů přesunul od společenských institucí ke klasickým kulturním tématům: mytologie, náboženství, klasifikační systémy. Od konce 60. let 20. stol. je v s. a. stále zřetelněji vidět odklon části antropologů od klasického pojetí oboru (jako studia sociální struktury nebo kultury) ke kritickému pohledu na vlastní společnost badatele a na kulturní kontext, který s. a. zrodil. V reakci na politické dění a procesy probíhající ve společnostech na celém světě se výzkum soustřeďuje na problematiku etnickou, na studium postavení a vzájemného vztahu mužů a žen v různých společnostech (tzv. *gender studies*, které ovšem nejsou totožné s politickým feminismem) a na zkoumání toho, do jaké míry je vůbec s. a. schopna poznávat a analyzovat jiné kultury než tu, ve které sama vznikla. V posledních asi deseti letech 20. stol. lze zaznamenat příklon mnoha antropologů ke studiu západní společnosti a ke studiu vztahů mezi ní a společnostmi tzv. třetího světa. Děje se tak jednak v prakticky zaměřeném oboru rozvojových studií (tzv. *development anthropology*), jednak v souvislosti s probíhajícím procesem redefinování mnoha společenskovědních oborů a hranic mezi nimi. Tematicky a regionálně byla současná s. a. výrazně ovlivněna pádem komunistických režimů a následujícím výbuchem nacionalistických emocí. Do gravitačního pole oboru tak byla vtažena další disciplína, politologie. – Situace na přelomu 20. a 21. stol. je nepřehledná a vzpírá se jednoznačnému popisu. Oddělený, třebaže paralelní vývoj kulturní antropologie a s. a. je v podstatě u konce, v důsledku dominantního postavení amerických institucí v akademickém životě. Mnoho Evropanů nebo v Evropě vzdělaných odborníků odchází do Spojených států a naopak mnoho Američanů působí v Evropě. Integrace obou tradic je stále zřetelnější a v zemích, kde s. a. jako samostatná disciplína nemá žádnou nebo jen mizivou tradici, se její představitelé většinou ztotožňují s tradicí té země, ve které studovali. Nedá se říci,

že by vítězila jedna varianta nad druhou, protože ve svých špičkových představitelích obor reprezentuje výsostně interdisciplinární přístup ke studiu člověka, společnosti a kultury i sebereflexivní postoj k vědě, kterou daní badatelé sami praktikují. – V č. zemích a v některých dalších částech Evropy (německy mluvící země, Skandinávie, j. Evropa) probíhal vývoj poněkud odlišně od záp. Evropy. V důsledku historických podmínek zde od 19. stol. dominoval obor česky nazývaný *národopis* a obecně známý pod německým označením *Volkskunde*. Tematika studovaná jinde v rámci s. a. se tu stala součástí tzv. *cizokrajné etnografie*, která byla totožná s tím, co se v Německu nazývá *Völkerkunde* a co je v podstatě (tematicky, regionálním zaměřením i orientací na srovnávací studium kultur) shodné s etnologií. Dominantní postavení *národopisu* a jeho vazba na národní hnutí znamenaly, že v č. zemích nevznikly vhodné podmínky pro obecněji zaměřené studium člověka a kultury. Nestalo se tak před r. 1918, ani po vzniku samostatného Československa, za nacistické okupace oboru také nebylo přáno a po r. 1948 už pro něj vůbec nezbylo místo. S. a. byla označena za buržoazní pavědu příslušující světovému imperialismu a jakýkoli její rozvoj tak byl spolehlivě zablokovan. Nesmělý pokus ze 60. l. zlikvidovala sovětská okupace 1968 a následující normalizační režim. Jednotlivci ji sice pěstovali, ale o skutečné existenci s. a. jako vědního oboru nelze hovořit. Teprve po r. 1989 se začínají velmi zvolna vytvářet institucionální podmínky pro její rozvoj.

Lit.: E. B. Tylor: *Úvod do studia člověka a civilizace. Anthropologie*. Praha 1897; L. H. Morgan: *Pravěká společnost*. Praha 1954; C. Lévi-Strauss: *Anthropologie Structurale*. Paris 1958; M. Harris: *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*. London 1968; J. Wolf: *Kulturní a sociální antropologie*. Praha 1971; A. Kuper: *Anthropologists and Anthropology. The British School 1922–1972*. Harmondsworth 1973; C. Lévi-Strauss: *Anthropologie Structurale Deux*. Paris 1973; E. R. Leach: *Social Anthropology*. London 1982; S. B. Ortner: *Theory in Anthropology since the Sixties*. Comparative Studies in Society and History 26, 1984, s. 126–166; V. Soukup: *Americká kulturní antropologie I-II*. Praha 1992; F. Vrhel: *Hermeneutika a etnografie*. ČL 80, 1993, s. 45–53; A. (E.) Gellner: *Antropologie a Evropa*. ČL 81, 1994, s. 89–94; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995. [vh]

sociální role, vzor chování vyplývající či odvozený ze souborů práv a povinností spojených se společenským postavením (statusem) jedince v určité situaci nebo skupině.

Role každého jedince je kombinací chování, které je od něj očekáváno, a chování, které on sám považuje za relevantní. – Rozlišuje se role dosahovaná (*achieved role*) a role přiznaná (*ascribed role*). Dosahovanou roli získává jedinec vlastním přičiněním (vlastní činností), je do ní zvolen, vybrán apod., přiznaná role nezávisí na jeho snažení (dosazení určitého věku, zdědění určitého statusu apod.). – Pojem zavedl do sociologie a sociální psychologie R. Linton (1893–1953). V sociologii je téma zpracováno do četných podrobností, např. krycí role (*counterfeit role*), vnímaná role (*perceived role*), stanovená role (*prescribed role*), reprezentační role, konflikt rolí a další.

Lit.: R. Linton: *The Study of Man*. New York 1936; M. Petrusek: *Úvod do obecné sociologie I-II*. Ostrava 1985; C. H. Persellová: *Understanding Society. An Introduction to Sociology*. New York 1987; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 348–352. [jkt]

sociální struktura, vzorec vzájemně závislých sociálních rolí a postavení (statusů), existujících (zjištěných) v sociální jednotce (skupině, společnosti) v určitém čase. Vytváří poměrně stabilní systém společenských vztahů, projevujících se v konkrétních situacích chováním jednotlivců. Ve stejném významu se užívá také označení společenská organizace. – Pojem s. s., zavedený sociology z analytických důvodů, souvisí s pojmy: společenský systém, skupina, norma, instituce, společenský vztah ad. V americké antropologii (G. P. Murdock, 1897–1972) bývá používán i ve smyslu příbuzenský systém.

Lit.: G. P. Murdock: *Social Structure*. New York 1949; C. Lévi-Strauss: *Social Structure*. In: A. L. Kroeber (ed.): *Anthropology Today*. Chicago 1953; C. Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Paris 1958; C. Lévi-Strauss: *Mýšlení přírodních národů*. Praha 1971; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 460–467; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 50–52; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 139–140. [jkt]

sokl viz podezdívka

Soubor lidových staveb v Rymicích, rymický skanzen – expozice v přírodě Muzea Kroměřížska v Kroměříži, zaměřená na prezentaci lidového stavitelství, bydlení a hospodaření, charakteristických pro východní okraj moravského regionu Haná. – Expozičním areálem je historické jádro obce Rymice (západně od Holešova), v němž stojí několik domů se znaky tradiční architektury, a to na návsi a v domkářské části zv. Hejnice (vrchností dána k zástavbě 1781). Mezi nimi

se rozkládá renesanční tvrz, v níž bude zřízena muzejní expozice kultury hanáckého venkova. – Památkový ústav v Brně inicioval obnovu několika památek lidové architektury, z nichž muzeu slouží jako expoziční objekty na návsi podsednická usedlost č. 14 z 19. stol. (větší selské hospodářství), chalupnická usedlost č. 6 z r. 1789 (bydlení a dílna sedláře), kovárna v č. 116 (kolem r. 1870) a v Hejnici: domkářské usedlosti č. 62 (1798), č. 64 (1815) a větrný mlýn přenesený z Bořenovic (1795). Opravený dům č. 63 je v soukromém užívání, stejně jako domkářská kolonie na druhé straně ulice (1. polovina 20. stol.). – První objekt byl zpřístupněn veřejnosti 1977. Autorkou památkového záměru s návrhem muzejního využití je V. Kovářů, autory expozice M. Válka a V. Příkrýl. – Usedlosti prezentují dvojstrannou dispozici s okapovým postavením domů navazujících na sebe v ulicových fasádách. Ve dvorovém hospodářském křídle se připojují chlévy a kůlna, stodola stojí obvykle opodál v zahradě. Někde hospodářský trakt končí výměnkářským obydlím (č. 14). Dům je třídlínný s černou kuchyní v zadní části síně a s patrovou komorou, nad níž se zvedá okap doškové střechy. U selských statků je vedle světnice pod společnou střechou průjezd vraty do dvora. Domy na návsi jsou zděné, v Hejnici roubené z listnatých dřevin a omazané hlínou. Stejnou prostorovou dispozici mají domy selské i chalupnické; prezentují architektonickou tradici bohatých zemědělských oblastí, která se uplatňovala i na maloměstském domě karpatských městeček. V. t. muzeum v přírodě.

Lit.: M. Válka: *Rymice u Holešova*. Kroměříž 1980; V. Kovářů – V. Příkrýl: *Rymice u Holešova, soubor lidových staveb*. Kroměříž 1994. [jlg]

Soubor lidových staveb Vysočina, skanzen na Veselém Kopci (na Vysočině), Veselý Kopec – muzeum v přírodě Památkového ústavu v Pardubicích, prezentující lidovou kulturu severní části Českomoravské vrchoviny a Železných hor ve vých. Čechách, zvl. bydlení, tradiční výrobní techniky a architekturu historické sídelní krajiny. – Expoziční areál je v osadách obce Vysočina (mezi Hlínkem v Čechách a Trhovou Kamenicí): Svobodné Hamry (4 stavby), Možděnice (6), Veselý Kopec (29) a v části města Hlinska v Čechách zv. Betlém (11 staveb Souboru a 20 objektů v soukromém vlastnictví). Celkově se expoziční historická krajina rozkládá přibližně na 9 km², jádro expozice na Veselém Kopci má rozlohu 3,5 ha. Doplňujícími částmi expozice je osada Svätý Mikuláš u Rváčova, Dřevíkov a Králova Pila u Všeradova. – Hlavním impulzem pro výstavbu muzea byla dokumentace lidové architektury a návrhy na její záchranu od L. Štěpána a jím vyvolaná svépomocná realizace místním obyvatelstvem ve 2. polovině 60. let 20. stol. R. 1969 se tato činnost soustředila na Veselý Kopec, jehož areál byl zpřístupněn 1971 a kam se po r. 1972 začaly přenášet další objekty. Až r. 1977 byla schválena koncepce, expozice se rozšířila do dalších osad obce Vysočina a 1981 byl vyřešen problém zřizovatele muzea (býv. Východočeské památkové středisko v Pardubicích), jehož součástí se S. I. s. V. stal jako nestandardní pracoviště muzejního typu

budující vlastní sbírkové fondy. 1989 byl rozšířen o část Hlinska v Čechách zv. Betlém a započalo se s restaurováním jejích staveb. Ty se od r. 1993 postupně zpřístupňují návštěvníkům. Autory etnografických studií jsou L. Štěpán a I. Vojancová, historických M. Křivanová a architektonických L. Štěpán, L. Černík, Z. Haken a J. Škabrada. 1988 činila návštěvnost 129 tisíc a 1994 80 tisíc osob. – Významnými stavbami ve Svobodných Hamrech je roubená hamerská hospoda s datovanou přestavbou 1794, zámeček s renesančním jádrem ze 17. stol., barokní nástavbou a úpravou po požáru 1894 a zařízení vodního kovacího hamru v kamenné budově pův. z 15. stol. (po přestavbě byla obnovena 1980, v její přístavbě z r. 1750 jsou krupní mlýnské složení, holendr a stoupa na jáhly, vše na vodní pohon). V osadě se nacházejí další roubené stavby a památná místa, upomínající na malíře F. Kavána a J. Macouna, politiky F. A. Zacha, F. Palackého, F. L. Riegera a spisovatele K. V. Raise. – Jádrem expozice na Veselém Kopci byla pův. selská usedlost č. 4 s domem z 18. stol. a hospodářskou částí ze 16.–17. stol. (doložena 1654), nad jejímž chlévem jsou dvě patrové komory (1877 byla hospodářská stavba pootočena z pravoúhlé do přímé polohy vůči domu). Usedlost je v soukromém vlastnictví a užívání. Do areálu Veselého Kopce byla přenesena čtrnáctiboká stodola ze Sádka u Poličky (17.–18. stol.) a stodola z Krouny (18. stol.), sušárna lnu z Pasek u Všeradova (18. stol.), sušárna ovoce ze Stříteže u Skutče (19. stol.), pazderna z Kameníček (konec 18. stol.), čtyřboká usedlost z Lezníka (konec 18. stol.), hájovna z Kozojed (konec 18. stol.), Mičkův dům s chlévem a dílnou na dřevěné nářadí z Herálce (1821), usedlost z Mokré Lhoty u Nových Hradů s uzavřeným dvorem, zděným domem z kamene a roubenou sýpkou s pavlačí (prezentuje hospodářství z 2. poloviny 20. stol.) a chalupa bezzemka z Dolního Újezda (1737) jako zařízení amfiteátru. V areálu vodních staveb se vyskytuje vodní mlýn z Oldřetic (18. stol.) s moučným složením, stoupou na kroupy, s přístavěnou varnou povidel a vedle stojící stoupou na kůru z Klešic (19. stol.), sekernická dílna v kůlně z Oldřetic (18. stol.), vodní pila horizontální z Dolní Sloupnice (1854), olejna z Damašek u Pusté Rybné (konec 18. stol.) s kládovým lisem a stoupou na vodní pohon. Dále v areálu stojí kopie zvonice z Jeníkova a tři rekonstrukce: bělidlo zv. kotlina z Přívratu, pasekářská usedlost z Hlincečka (vstupní areál) a čtyřboká usedlost ze Širokého Dolu (účelově upravená pro provoz hospody). Z areálu jsou výhledy na krajinu se zachovanými historickými komponenty v členění a hospodářském využití kolem údolí Chrudimky, se středověkým kostelem

sv. Mikuláše a hřbitovem na charakteristickým vyvýšení nad řekou. – V Možděnici se prezentuje jako expoziční objekt na původním místě Bláhova zděná kovárna (18. stol.) s roubenou nástavbou světnice a dvou komor (1830), roubená sýpka (18. stol.) adaptovaná na kolářskou dílnu (19. stol.), roubený dům č. 37 (1813) využívaný od r. 1876 pro školu a dále přenesená chalupa bezzemka ze Svratouchu (1810) s Žejdlíkovou truhlářskou a hodinářskou dílnou (od r. 1864) a kopie obecního rumpálu ze Skály pův. z 18. stol. Kromě uvedených objektů je v osadě zvonička (19. stol.), haltýř, charakteristické zděné i dřevěné usedlosti a rybník. – Betlém se nazývá soubor roubených maloměstských domů předměstských chalupnických usedlostí stavěných od 2. poloviny 18. stol. na pravém břehu Chrudimky. Obývali je nejprve rodiny hrnců, později převážně tkalců a od poloviny 19. stol. i jiných řemeslných odvětví a továrních dělníků. Doposud jsou zpřístupněny domy (všechny z 2. poloviny 18. stol.) č. 62 (expozice bydlení rodiny dělníka z textilky), 64, 158 (dílna výrobce dřevěných hraček z konce 19. stol. a tkaní hadrových koberců), 159 (bydlení rodiny tkalce), 161 (kopie domu, který se nedochoval a pochází z okraje Betléma zv. Podkostelí; je tu kupecký krám z přelomu 19. a 20. stol. a keramická učebna Základní umělecké školy), 162 (galerie výtvarného umění), 163 (klempířská a kovotlačitelská dílna), 180 (prodejna upomínkových předmětů) a č. 361 (informační středisko Správy chráněné krajinné oblasti Železné hory). – Kromě uvedených lokalit Soubor reprezentuje osada Dřevíkov s roubenou architekturou (v soukromém užívání; vztahuje se k dílu

K. V. Raise a malíře J. Brože; na návsi je draslovna, v domkářské části židovská ulička, v lese mezi Dřevíkovem a Svodnými Hamry židovský hřbitov s náhrobky od poloviny 18. stol. do r. 1940), Králova Pila s vodním obilním mlýnem a pilou pův. ze 17. stol., Rváčov s opevněným gotickým kostelem sv. Mikuláše a hřbitovem se sbírkou litinových křížů; v osadě je stará kovárna a roubená architektura, která je místy zachovaná v celém blízkém okolí, zvl. v Trhové Kamenici (barokní kostel, fara, radnice a přestavěná tvrz) a v obci Zubří. – Na Veselém Kopci a v hlineckém Betlému pořádá muzeum četné folklorní programy, obyčejové občůzky a předvádění rukodělné výroby.

Lit.: L. Štěpán – I. Vojancová: *Vysočina, soubor lidových staveb a řemesel*. Pardubice 1985; J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava – Martin 1989; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 312–323; L. Štěpán: *Soubor lidových staveb Vysočina*. ZPP 8, 1992, s. 19–22; M. Křivanová – L. Štěpán – I. Vojancová: *Veselý Kopec*. Pardubice 1994; J. Langer: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005. [jlg]

soubory lidových písní a tanců, souhrnné označení hudebně tanečních skupin působících ve městě i na vesnici, které se zaměřují na prezentaci tradiční hudební, taneční, popř. zvykoslovné kultury ve stylizované podobě a zpravidla v nepřírodním prostředí. Existenci s. l. p. a t. lze považovat za jev společenský i kulturní a jejich činnost se označuje obecným termínem folklorismus. Většinou jsou to neprofesionální zájmové skupiny, které se prezentují v rámci folklorních festivalů, místních slavností a diva-

delních představení, v naučných pořadech, koncertních vystoupeních, při kulturních i politických událostech, folklorních bálech, besedách u cimbalu aj. Jejich zaměření, funkce ve společnosti, způsob existence a vlastní produkce se v různých obdobích lišily podle toho, kde a za jakých okolností působily, jejich smysl a význam se proměňoval v souvislosti s proměnami společnosti. – Kořeny tohoto jevu lze spatřovat na počátku přeměny tradiční společnosti v industriální na přelomu 18. a 19. stol., zejm. v období kolem Národopisné výstavy československé 1895. Tehdy bylo vyvinuto mimořádné úsilí pro uchování tradiční hudebně taneční kultury nejen jejím zaznamenáváním, ale i jejím předváděním různými skupinami po dobu trvání výstavy. Přestože skupiny lidových tanečníků a hudebníků, které předváděly lidové písně, tance a zvyky v období NVČ, nebyly ještě s. l. p. a t. v novodobém slova smyslu, začala být tato vystoupení poprvé hodnocena z estetického hlediska a vytvořily se podmínky pro existenci lidového hudebně tanečního projevu jako jevištního žánru. Následný vznik tzv. národopisných skupin a krúžků v období 1. poloviny 20. stol. byl podmíněn téměř prvotními snahami, jejichž cílem bylo uchování tradiční hudby a tance mimo jeho původní prostředí. Charakteristickým rysem souborů bylo zpočátku předvádění zvykoslovných celků, významným prvkem se stal slavnostní lidový oděv. K největšímu rozmachu v zakládání souborů dochází po 2. světové válce, zejm. ve městech. Tento druh zájmové umělecké činnosti byl nazýván *lidovou tvořivostí* a měl silný ideologický charakter. Soubory napodobovaly činnost sovětských folklorních souborů (Alexandrovců, Pjatinovců, Mojsejevovců), vznikaly choreografie, jejichž znakem byla masovost a schematizující optimismus socialistického realismu. Konjunktura této kultury probíhala v 50. l. a vyvrcholila na jejich konci proklamacemi o *tíze folkloru*. Přesycenost folklorem měla za následek snížení počtu souborů a přehodnocení jejich činnosti. Období 60. let 20. stol. přináší zřetelnou snahu po návratu k původním formám a funkcím lidového projevu. Vedle vystupování na různých politických akcích začínají vznikat kluby přátel folkloru a hledají se nové možnosti scénického ztvárnění tradiční kultury. K nebyvalému rozmachu *folklorního hnutí* přispěla společenská situace, kdy výrazná podpora státu přispívala k pěstování této činnosti v rámci různých závodních klubů a kulturních domů, rozvoj zajišťovaly některé instituce ministerstva kultury, např. *Ústav pro kulturně výchovnou činnost v Praze* nebo *Ústav lidového umění*

ve Strážnici, pořádáním folklorních přehlídek, festivalů a metodických školení. Tříletý cyklus soutěžních folklorních přehlídek, které opakovaně probíhaly v 70. a 80. letech 20. stol., přispěl k prohloubení znalostí v oblasti scénického ztvárnění folkloru. Důraz byl kladen na tvorbu tematicky zaměřených hudebně tanečních kompozic, kde důležitou roli hrálo nejen choreografické rozpracování taneční motiviky, ale i režijní prokomponování námětu a výtvarná stylizace. V této době se stabilizovala činnost některých souborů, které se svou vysokou uměleckou úrovní řadily ke stěžejním projektům taneční scény (např. umělecká skupina *Chorea Bohemica, Škoda Plzeň, Hradištan, Soubor písní a tanců Josefa Vycpálka*). Činnost provozovaná na amatérské bázi, avšak s profesionálním přístupem a nasazením byla v té době charakteristická i pro ostatní země totalitních režimů. Důvodem byla jak možnost seberealizace, kterou neumožňovala vlastní profese členů souborů, tak i v tu dobu ztížená možnost vycestování do zahraničí. Činnost s. l. p. a t. ale zůstávala přesto diferencovaná; vznikaly působivé jevištní tvary na straně jedné, a diletantská pásma na straně druhé. Tento prohlubující se kontrast vedl k diskusím o míře stylizace folklorní tvorby a mnohých umělecky cenné výtvoře bývaly zatracovány pro překročení pomyslných obzorů folklorní tvorby. K výrazné proměně v chápání činnosti s. l. p. a t. došlo od počátku 90. let 20. stol. v souvislosti s politickou transformací země,

kdy nové ekonomické podmínky výrazně zasáhly do naplnění volného času a do zájmové sféry obyvatelstva. Zpočátku citelně poklesl počet členů souborů a zanikla některá tělesa po ztrátě hmotného zázemí, avšak záhy je zájem o tuto činnost obnoven. Stejně jako v mnoha jiných zemích Evropy roste zájem o tradiční hudebně taneční projevy u mladých lidí, kteří v těchto aktivitách hledají odpovědi na otázky svého původu, nacházejí zde integritu své osobnosti a společenskou komunikaci.

Lit.: A. Šafařík: *Úkoly souborů lidové umělecké tvořivosti*. LTv 2, 1951, s. 1–4; J. M. Krist: *Historie slováckých krúžků a vznik souborů lidových písní a tanců na Slovácku*. Praha 1970; P. Novák: *Folklór na současné scéně – otázky stylizace*. TL 16, 1978, č. 10, s. 6–8; P. Novák: *Kotázce uměleckého zpracování folklorního tance*. TL 19, 1981, č. 3, s. 17–20; S. Důžek: *Vesnické folklorní skupiny a folklorní festivaly. Úvahy na okraj jejich působení a činnosti*. TL 23, 1985, č. 3, s. 15–18; H. Laudová: *Folklorismus a dobové formy prezentace hudebně tanečních projevů lidové tradice*. NR 1, 1992, s. 18–20; D. Stavělová: *Sto let jevištního předvádění lidového tance*. TL 1995, č. 4, s. 5, č. 5, s. 13, č. 6, s. 12; OFFMS 1997; OFFČ 2000. [ds]

soud, neodvislý orgán zřízený k udržování pořádku, rozsuzování sporů a stanovení práva. V zásadě se od starověku dělilo soudnictví na církevní (duchovní), vyhrazené pro církevní orgány i osoby a řídící se jejich předpisy, a světské, řídící se zemskými zákony. Světské soudnictví se časem rozdělilo

podle specializace na civilní, správní, obchodní aj. Nejstarší a nejzávažnější je soudnictví civilní, pod které spadají všechny osoby žijící ve státě a zčásti i osoby církevní. Dělí se podle své územní pravomoci na soudy ústřední, krajské, okresní a místní (městské, venkovské, vrchnostenské, obvodní). Soudní pře rozhodují soudci. Zpočátku se jednalo o volené nebo jmenované osoby bez ohledu na jejich vzdělání. Od 18. stol. se stalo podmínkou tohoto povolání právní vzdělání. Výjimku tvoří tzv. soudní přísedící a soudci z lidu, zavedení zákonem č. 280 z r. 1948. Posledně jmenovaní mají pouze poradní hlas. Soudci se při svém rozhodování řídí platnými zákony a jejich činnost je organizována soudním řádem. První obecný soudní řád byl v č. zemích vydán 1781 a změněn zákonem z 21. 12. 1867 č. 144 ř. z., o moci soudcovské. Novelizován byl civilním soudním řádem z 1. 8. 1895 č. 113 ř. z., který byl recepčním zákonem z r. 1918 převzat i republikou. Jeho hlavní zásady jsou s nutnými úpravami platné i na začátku 21. stol. Základem činnosti všech druhů soudů jsou platné státní zákony, rozpracované do směrnic a vyhlášek. První známé shrnutí zákonů v Čechách zpracoval v 15. stol. V. Kornel ze Všehrd pod názvem *O praviach, sudiech i o dskách země české knihy devatery*. Na Moravě vznikla ve stejné době *Knihy Tovačovská*, sepsaná C. Tovačovským z Cimburka a přepracovaná v 16. stol. na *Knihu Drnovskou*. 1536 byly vydány *Knihy práv městských* a konečně 1579 zpracoval P. Křestian Koldín práci *Práva městská Království českého*, která byla základem městského soudnictví až do 18. stol. Dalším shrnutím platných zákonů bylo sebrání všech soudních i královských výroků zapsaných v zemských deskách, nazývané *zřízení zemské*. V Čechách je první

Vladislavské zřízení zemské z r. 1500. Za jeho doplněk je považována *Smlouva svatováclavská* z r. 1517, která upravuje poměr práv panských stavů k městům. V Čechách bylo vydáno přepracované zemské zřízení v l. 1549, 1564 a 1627, na Moravě v l. 1535, 1604 a 1628. Prvním pokusem o trestní zákoník bylo *Nové trpné a hrdelní právo pro země koruny české (Josephina, Constitutio Criminalis)*, vydané 1708 Josefem I. Skutečně trestní zákoník však vydala až Marie Terezie 1768. Přesl do něho i *Řád o kouzelnictví, čarodějnictví a věšectví*, vydaný 1766. Řád silně omezoval možnost zneužití tohoto nařčení. Novelizován byl trestní zákoník až 15. 11. 1867 zákonem č. 131 ř. z. Konečně 1811 byla vydána *Knihy všeobecných zákonů městských*, která zavedla jednotné soukromé právo pro příslušníky všech stavů. Byla prvním všeobecným občanským zákoníkem v č. zemích a zákony v ní zveřejněné platily s malými úpravami až do r. 1950, kdy byl vydán nový občanský zákoník. Další československý občanský zákoník byl vydán 1964, 1989 byl novelizován a 1993 převzat Českou republikou.
Lit.: V. Vojtíšek: *Výbor studií a rozprav*. Praha 1953; V. Vaněček: *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha 1975; *Průvodce po archivních fondech a sbírkách SÚA II/2*. Praha 1988. [aš]

soudnictví, specifická činnost soudů jako hierarchicky uspořádaných orgánů státu, uskutečňovaná specifickými, zákonem stanovenými metodami a v zákonech stanovených procesních formách. Struktura soudu má tyto stupně: 1. soud místní, městský, venkovský, vrchnostenský (do r. 1849 soudy I. instance). Základem městských i venkovských soudů bylo městské právo, které

se rozvíjelo zhruba od 13. stol. v důsledku růstu městské samosprávy v soudních a finančních záležitostech. V čele soudu stál v královských a poddanských městech i vesnicích rychtář, který ve svých rukou soustřeďoval moc veřejněsprávní i soudní. Podle povahy rozsuzované záležitosti lze již ve 14.–15. stol. rozeznat několik druhů soudů: a) hlavní, zahájené soudy (*iudicium bannitum, contestatum, vigorosum*), které se konaly veřejně a slavnostně. Byly pořádané zpravidla čtyřikrát do roka. Trvaly několik dní a patřily předně sporné i nesporné a civilní i trestní záležitosti. Jejich usnesení zaručovala klatba, stíhající porušení; b) mimořádné soudy, konající se tehdy, jestliže mohla prodloužením vzniknout jednotlivci, městu, vrchnosti škoda; c) denní soudy, jež se konaly v době trhů a rychtář na nich řešil menší spory a přestupky. Zpočátku mohly městské soudy vyřizovat všechna provinění mimo hrdelní zločiny. Později byla větším městům přiznána i tato pravomoc. 1752–1754 byla na Moravě a 1765 v Čechách provedena redukce hrdelních soudů z 200 na 25 na Moravě a z 256 na 30 v Čechách. Hrdelní pravomoc byla v podstatě ponechána jen magistrátům krajských měst. Mimo hrdelní soudy se do 18. stol. vyvinuly ještě soudy pro zvláštní agendy: spory o pozemky, čínže a služebnosti (soudy šestipanské) a spory o směnky a dluhopisy (soudy desetipanské). Ze všech typů městských soudů se bylo možno odvolat k panovníkovi, u královských měst a vesnic k podkomořímu, po r. 1337 k městskému hofrychtáři, u poddanských k vrchnosti. Od reformy 1785 byla vrchnost povinna svou soudní pravomoc vykonávat prostřednictvím zkoušeného justiciála a její rozsuzování muselo být v souladu s městským právem. 1548 zřídil Ferdinand I. ústřední odvolací soud z městského práva, apelační soud v hlavních městech monarchie. Zásadní reformou prošly městské soudy v polovině 18. stol. Soudní pravomoc byla přenesena na městské magistráty. Na místa, kde nebyl magistrát se školeným justiciálem, spadala soudní pravomoc nejbližšího magistrátu s tímto soudním úředníkem. Konec existence místních soudů a jejich plně postátnění nastalo 1848 zrušením poddanství a tím i soudní vrchnostenské pravomoci. Soudnictví se v l. 1849–1850 soustředilo do státních úřadů nejnižší instance soudní správy, okresních soudů. V Čechách jich bylo zřízeno 210. Pouze ve velkých městech, kde se dala očekávat větší soudní agenda, byly zřízeny městské soudy s delegovanou pravomocí. Tato organizace místní soudní správy byla převzata i po zániku monarchie československým státem a trvá i na počátku 21. stol.; 2. soud okresní (od poloviny 19. stol. v č. zemích soud I. instance).

Okresní soudy vznikly v důsledku reorganizace státní správy r. 1849. Zásady její nové organizace byly vyhlášeny císařským nařízením z 26. 6. 1849 č. 295 ř. z. V návaznosti na nařízení bylo 9. 8. 1849 vyhlášeno rozdělení Čech do 79 politických okresů (hejtmanství). Pro účely soudní správy byly zřízeny soudní okresy, které se však od politických územní rozlohou lišily. Nařízením z 9. 8. 1849 bylo zřízeno 210 soudních okresů. Okresní soudy měly zahájit činnost k 1. 7. 1850, kdy měly převzít pravomoc rozhodování nižších přestupků všech dosavadních místních i vrchnostenských soudů a magistrátů. Jednalo se prakticky o funkci samosoudce a jemu přiděleného písaře. Při reformě bylo dodrženo odlišení trestní agendy, pro kterou byly zřízeny zvláštní okresní trestní sborové soudy. Na rozdíl od okresních civilních soudů pravomoc okresních trestních soudů zahrnovala několik soudních okresů. Oba druhy okresních soudů prováděly celé přípravné řízení i hlavní přelíčení. Odvolacím místem z jejich rozhodnutí byly soudy pro celý obvod soudního kraje, zv. zemský civilní a zemský trestní soud. Reforma státní správy z 28. 3. 1855 č. 57 ř. z. porušila zásadu oddělení soudní správy od politické. Obě byly na úrovni okresu spojeny do jediného úřadu. K definitivnímu oddělení soudní správy od politické došlo zákonem z 11. 6. 1868 č. 59 ř. z. Zákon zrušil spojení soudní a politikosprávní agendy v jednom úřadě a obnovil existenci okresních civilních soudů pro menší přestupky. Tato soudní organizace byla potvrzena i zákony z 90. let 19. stol.: zákonem z 1. 8. 1895 č. 113 ř. z., o soudní příslušnosti, zákonem z 27. 11. 1896 č. 217 ř. z., o soudní organizaci a konečně zákonem z 5. 5. 1897 č. 112 ř. z., kterým byl vyhlášen jednací řád pro soudy I. a II. stolice (okresní a zemské, krajské). Převzetí soudní organizace z doby monarchie nově vzniklým Československem potvrdily zákony č. 3–10 z r. 1918. Jejich osnovu nezměnila ani správní reforma z r. 1927 a byla potvrzena zákonem č. 201 z r. 1928. Také protektorátní správa zanechala stejnou soudní organizaci. Doplnila ji pouze o zvláštní soudy pro říšské německé státní příslušníky, které zanikly na základě dekretu prezidenta Beneše č. 12 z r. 1944 na osvobozeném území. Naopak význam okresních soudů vzrostl zákonem č. 320 Sb. z. a n. z r. 1948, kterým byly zavedeny pouze okresní a krajské soudy. Po celou dobu od r. 1868 se tak změnila jen územní pravomoc okresních soudů. Existence okresních soudů byla naposled potvrzena v ústavní listině České republiky ze 16. 12. 1992; 3. soud krajský, zemský (od r. 1849 odvolací soud pro okresní soudy, 1855–1928 soudy I. instance). Zavedení ústavnosti v rakouské

monarchii mělo zásadní význam pro změnu soudního řízení a jeho organizace. Oktrojovaná ústava ze 14. 3. 1849 ve své dvanácté hlavě stanovila hlavní zásady novodobého soudnictví: jednotnost, důsledné postátnění, nezávislost soudců, veřejnost soudního jednání a odloučení soudnictví od veřejné správy. V návaznosti na ústavu byl 14. 6. 1849 schválen zákon č. 278 ř. z., o organizaci soudnictví s platností od 1. 7. 1850. Jako soudy II. instance, u kterých se bylo možno odvolat z rozhodnutí okresního soudu, bylo v Čechách zřízeno 13 zemských (krajských, krajinských) soudů. Byly vyšší soudní jednotkou a tvořilo je 15–24 soudních okresů. Zcela nelogicky byl pro ně stanoven název zemské, ačkoliv jejich pravomoc zahrnovala soudní kraj, který částečně odpovídal politikosprávnímu kraji. Po správní reorganizaci r. 1855, kdy bylo u okresních soudů upuštěno od zásady odloučení soudnictví od veřejné správy, byly sloučeny okresní soudy s okresními úřady a byly vytvořeny okresní úřady. Zemské soudy byly změněny na tzv. sborové soudy I. instance a přijaly název krajské soudy. Název zemské soudy zůstal zachován pouze v hlavních zemských městech (Praha, Brno). Krajské soudy rozhodovaly v civilních sporech v senátech skládajících se z předsedy a tří soudců, v trestních záležitostech v senátech o čtyřech soudcích. Členové senátu byli jmenováni na jeden rok. Pokud si to vyžadovala praxe, byly u krajských soudů zřízeny zvláštní senáty pro různé obory, např. horní (v Kutné Hoře, Mostě, Olomouci a Plzni) nebo obchodní. Od r. 1852 rozhodovaly zemské soudy v trestních záležitostech, které byly vyňaty z rozhodování okresních soudů: v zločinech, na které se vázal trest smrti nebo žalář nad pět let. Organizace a náplň činnosti zemských soudů se nezměnila po zrušení krajského zřízení r. 1862, převládli však opět název zemské soudy. Jejich organizace byla potvrzena zákonem o soudní příslušnosti z 1. 8. 1895 č. 113 ř. z., z 27. 11. 1896 č. 217 ř. z. a konečně byla československými zákony č. 3–10 v r. 1918 převzata i justiční správou nového státu. Pouze se 1920 v Praze a 1929 v Brně zřídily samostatné krajské soudy trestní. Odvolacími soudy z rozhodnutí krajských soudů byly po celou dobu jejich existence vrchní zemské soudy v zemských městech monarchie. Tuto organizaci potvrdil pro celé období 1. republiky zákon č. 201 z r. 1928, který sjednotil soudní organizaci č. země se Slovenskem. Po zřízení protektorátu Čechy a Morava nastala v justiční správě dvojkolejnost: pro německé říšské příslušníky vesly v platnost říšské zákony, které se lišily od protektorátních. Proto byly po 20. 4. 1939 v Praze a Brně zřízeny dva zemské soudy (*Landgericht*) s věcnou působností českých

krajských soudů, ale s územní kompetencí jako vrchní zemské soudy. V tzv. sudetské župě bylo od 20. 4. 1939 zřízeno 12 a od r. 1941 14 německých úředních soudů (*Amtsgericht*). Tyto soudy měly věcnou kompetenci okresních, územně však krajských soudů. Dvojkolejnost soudní správy na postupně osvobozovaném území Československa se pokusily odstranit dekrety prezidenta E. Beneše č. 11 a 12 z r. 1944, z nichž poslední obnovil platnost organizace soudů před 28. 9. 1939. Byl republikován vyhláškou ministerstva vnitra z 27. 8. 1945 č. 30 Sb. z. Nově byla upravena soudní organizace v obnovené republice dekretem prezidenta republiky z 19. 9. 1945 č. 79 Sb. z., kterým bylo zřízeno 16 krajských soudů. Jejich význam se značně zvýšil 1948 po zrušení zemského zřízení a tím i soudů III. instance. Zákonem č. 320 Sb. z. byla v návaznosti na zákon č. 319 o zlidovění soudnictví nově upravena územní organizace a pravomoc krajských soudů. Současně byla sjednocena územní pravomoc soudních orgánů se správními. Po zrušení krajů v 80. letech 20. stol. byly krajské soudy zachovány pod názvem oblastní. Ústava České republiky z 16. 12. 1992 převzala systém oblastních soudů.

Lit.: V. Vaněček: *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha 1975; *Průvodce po archivních fondech a sbírkách SÚA Praha II/2*. Praha 1988; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; *Československé dějiny státu a práva 1918–1945*. Brno 1991. [aš]

Pečeť soukenického cechu. Třebíč, 1547

soukenictví, odvětví textilního průmyslu, především řemeslná výroba vlněných látek upravených valchováním, barvením, počesáváním, postřihováním a apreturou. V sev. Evropě se v době bronzové vyrábělo z vlněné látky sukno pomocí moči ve žlabech nebo jamách. Na fresce z italských Pompejí je vyobrazeno valchování sukna prošlapováním látky v kádi. Kromě moči se při

valchování užívalo valchářské hlinky. Sukna byla v antice velice hustá. Plinius uvádí, že byla pevnější než železo a vzdorovala i ohni. – Z doby Velkomoravské říše bylo na j. Moravě nalezeno několik zbytků suken. Název soukeník ve středověku označoval řemeslníka, který zpracovával vlněnou látku sám, od nákupu vlny přes její předení, tkaní, valchování, barvení a postřihování. Soukeničtí mistři ve větších městech si přibírali spolupracovníky: krampléři, vlnotepci a šlahářové vlnu čistili, vlnaři (přadleny a přadláci) ji spřádali. Najímali si také tovaryše ke tkaní, valchování, barvení, počesávání i postřihování. Zvlášť jemná sukna se produkovala ve Flandrech, odkud se jejich způsob výroby rozšířil do Itálie a dalších zemí. Také čeští panovníci od 2. poloviny 13. stol. povolávali do země soukeníky z Flander, aby povznegli místní produkci. – Se zakládáním měst se s. rozšiřovalo a brzy se začaly v č. zemích ustavovat cechy soukeníků, ve kterých byli soustředěni s nimi úzce spolupracující valcháři, postřihovači a barvíři. Nejstarší soukenické privilegium je známo z Broumova z doby Přemysla Otakara I. (před r. 1230). Známými soukenickými středisky byly v 1. polovině 14. stol. Litomyšl, Louny, Benešov, České Budějovice, Mladá Boleslav a Praha, ve 2. polovině 14. stol. Hradec Králové, Písek, Žatec a Jičín. Soukenické cechy založili 1349 v Jihlavě, 1378 v Rychnově n. Kněžnou, 1380 v Plzni, v 15. stol. v Soběslavi, Kolíně, Humpolci, v 16. stol. ve Vizovicích, Vsetíně, Holešově, Brně, Velkém Meziříčí, Svitavách atd. Koncem 15. stol. nebylo v č. zemích města bez soukeníků. Sukna nejen vyráběli, ale i prodávali. Počet krámů byl ve městech limitován a byly soustředěny v určitém místě. Od 14. stol. bděli cechovní mistři nad kvalitou suken

vyráběného příslušníky cechů. Také soukenické řády usměřňovaly výrobu. Kvalita se označovala pečetěmi a cejchy, které soukeníkům propůjčovala obec. Mistrovi bylo předepisováno množství roční výroby. Teprve po r. 1704 si soukeníci vymohli zvýšení roční produkce na libovolné množství. Koncem 18. stol. stále převažovala řemeslná výroba suken nad manufakturní. – Jedna z prvních soukenických manufaktur byla založena 1697 v Oseku u Duchcova. Vyráběla tmavá hrubá sukna. Na Moravě vznikla první soukenická manufaktura ve Slavkově u Brna. 1716 se jemná sukna začala vyrábět v manufaktuře v České Lípě, 1750

v Olomouci. V 19. a 20. stol. převážila manufakturní a tovární výroba suken (Liberec, Humpolec, Jihlava, Brno). Ještě koncem 19. a počátkem 20. stol. existovala retardovaná řemeslná produkce vlněných valchovaných látek (Rychnov n. Kněžnou ad.). – Některé soukenické pracovní postupy měly archaický charakter. Soukeník nakupoval vlnu přímo u chovatelů ovcí nebo na trzích, v 19. stol. od cestujících zástupců obchodních firem. Nečistá vlna (*v potu*) se prala v létě do zásoby na celoroční výrobu. Namáčela se v dřevěné kádi v roztoku louhu, pak v horké vodě. Prala se v proudící vodě, tloukla se *prátkem* (holí se zesíleným koncem) a proudem vody se čistila. Práním se objem vlny zmenšil až o 50 %. Vypraná vlna se rozprostřela na *lísách*, dřevěných rámech (2,5 × 1,5 m) potažených řídkým hrubým plátnem a na slunci usušila. – Vypraná vlna se mastila podřadným sádlem nebo podřadným olivovým olejem pomocí březového koštěte či kropáče a kramplovala se. Před předením se kramplovaná vlna míchala s roztrhanými zbytky vlněných látek. Rozcupované zbytky látek (*kunst*) se mísily s novou vlnou v poměru 1:2. Soukeníci s menší produkcí si míchali přadné materiály sami, pro větší dílny se mísily v přádelnách, kde se kramplování nahrazovalo mykáním na strojích na vodní pohon. Vzniklá načechraná hmota v dlouhých pásech (*předpřást*) se spřádala do 19. stol. na kolovratech, pak na víceřetenových spřádacích strojích *koni-kách*, koncem 19. stol. již na poloautomatech a selfaktorech. Na strojích se předly dlouhé cívky, *potáče*. Z potáčů se příze soukala na osnovu i útek na *sukadle*. Osnovní příze bývala

více kroucena než příze útková, obvykle na osnovu pravým zákrutem, na útek levým zákrutem. Sukno z takto předené příze se lépe valchovalo. Osnova se sejmula ze *sno-vadel* skládáním do štučky ve stejně velkých záhybech. Pak se vložila do kádě, do níž se nalil vlažný roztok klišu ve vodě, a soukeník bosýma nohama osnovu v roztoku prošlapal.

Vyždímaná osnovu se sušila na náspu chalupy na připravených tyčích. Naklížená osnovu se v polovině označila barevnou křídou. Značka sloužila při tkaní k odstříhnutí látky (*půlka*; kus sukna měl takovéto půlky dvě). – Sukno se tkávalo na širokém tkalcovském stavu, u něhož v dobách, kdy se házel člunek ručně, museli sedět

dva muži. Teprve koncem 18. stol. se v č. zemích zaváděl rychloběžný člunek, ovládaný jednou osobou. Soukenické stavy byly dvojnásobně a trojnásobně širší než plátenické (valchováním se látka srážela). Stav měl osnovný válec na horním okraji bočnic a v místě, kde má plátenický stav osnovný vál, byl umístěn zaoblený hranol, přes nějž se vedla osnova k nádobí (*brdo*). Na stavu se 4–8 listy tkávali kovovým člunkem jen muži. – Barvíři látek jsou v č. zemích uváděni od 14. stol. v nízkém počtu, sukna se málo barvila. Zůstávala v přírodních barvách vlny, nebo je barvili sami soukeníci. Soukenické barvírny vybavené kotli začaly ve větší míře pracovat až v 15. stol. Bývaly u valch. Přírodními barvivy (šáfrán, borůvky, duběnky atd.) se v nich barvilo sukno i příze. Barvířské receptury byly výrobním tajemstvím. Barevná paleta se rozšířila v 16. stol. přílivem barevných dřev z Ameriky. Nejužívanější bylo červené (*brazil*) a modré dřevo (*kampěška*). Chemická barviva se začala používat v 19. stol. Sukna se barvila v kuse; nespředenou vlnu a *fleky* (kupované zbytky vlněných látek) si barvili sami soukeníci. – Barvírna (barevna), samostatná kamenná stavba, měla sedlovou střechu s větrákem, krytým přístřeškem (*luftník, pařník*). Vedle železného nebo měděného kotle byla *kypa* na roztok indiga. Ve 2. čtvrtině 19. stol. sloužil na převíjení barevného sukna *viják*, připevněný na okraji kotle. Dřevěné kypy na barvení indigem (hloubka asi 240 cm, průměr 150–180 cm) bývaly zabořeny do země do dvou třetin výšky. – Obarvené i nebarvené sukno se valchovalo. V raném středověku se k valchování používaly různé dřevěné žlaby, později doplňované

stoupami a kladivy. V č. zemích se samostatní valcháři objevují ke konci 14. stol., nejdříve v Praze. První zprávy o vodních valchách jsou z téže doby z Nového Bezdězu a Brna, v 15. stol. z Broumova, Prahy a Slavonic. Valchy bývaly nájemní a služební. Panské valchy se pronajímaly, obecní bývaly u mlýnů. Cechovní soukeníci museli používat vrchnostenské valchy; ještě 1760 jich bylo na Moravě kolem čtyřiceti. Během valchování se sukno prohlíželo, překládalo, aby se ubíjelo stejnoměrně. Postav se zvalchoval za 9–12 hodin a zmenšil se většinou o jednu třetinu. Valchám se také říkalo *hamry* a valchářům *hamerníci*. Valcháři odmašťovali

tkaniny do 1. světové války lidskou močí, poté čpavkem. – Nezbytnou součástí valch byly sušící rámy, na nichž se sukno velkou silou natahovalo, aby se usušilo do náležité šířky a délky. Bývaly rozestaveny na volných prostranstvích obrácených k jihu. Rámy byly asi 25 m (32 loktů) dlouhé a na jednu půlku sukna široké, nahoře měly stříšku. Mezi kolnými sloupky, pevně zasazenými v zemi ve vzdálenosti 3,5–5 m, byla vodorovná prkna. U horního okraje každého sloupku se nacházel otvor pro dřevěný kolík (*hapalík*). Začátek sukna se napnul na *rechynku* (ploché železo s trny), připevněnou na prvním levém sloupku. Sukno se rozvšilo po celé délce rámu na hapalíky, na posledním pravém sloupku byla kladkou připevněna posuvná rechynka, jejíž pomocí se sukno vytahovalo do délky. Na horním okraji vodorovných trámů se sukno připevnilo na špičaté hřeby *píny* a podobně i na okraji dolního trámku. Dolní trámy byly pohyblivé a napínaly se směrem dolů dřevěnou vidlicí (*demfus*), na kterou se sedalo. Jinde bývaly k napínání sukna rumpály na obou koncích trámů. Na rámu schlo sukno podle počasí půl dne i celý den. Nedoschlo-li ve dne, dosychalo v noci za asistence noční hlídky, nebo se svěsilo a dosoušelo druhý den bez napínání. – Vypnuté mokré sukno se na rámech počesávalo ručními soukenickými *štetkami*. Byla to prkénka (asi 30 x 30 cm) s rukojetí s připevněnými suchými vysemeněnými okvětními. Jimi se látka česala po jedné

nebo po obou stranách. Na konci 19. stol. se usušené a nečesané sukno upravovalo na česací stroji. – Po obarvení a česání se sukno postříhovalo. Postříhačství často splývalo se s. K postříhačskému řemeslu patřil dlouhý stůl a těžké pérové nůžky, jež vážily 10–15 kg. Jedna střenka ležela na suknu, druhá se pohybovala. – Nakonec soukeníci sukno lisovali v plátovém lisu. Látku proložili silným kartonem (*prešpan*), obložili železnými deskami nahřátými v peci a stáhli na několik hodin do lisu. Vylisovaná látka se přeměřila, stočila na dřevěnou desku a byla připravena k prodeji. – Řemeslné s. a s ním spojené barvířství a valchování se udrželo na vých. Moravě, hl. na Hornácku, Valašsku a Těšínsku. Na Hornácku měla výroba sukna jiný charakter. Doma upřednostňovaly ženy k plátenickému tkalci, který ji utkal řídce v šíři asi 80 cm. Látka ze dvou šířek se sešívala po celé délce vlnou a teprve potom se dala do valchy v Nové Lhotě (zanikla po 2. světové válce). Hornácké sukno se nebarvilo. Někdy na konci látky vetkal tkadlec několik řádek přírodní černou vlnou a tato část se po zvalchování užila na dekorativní límeček halenky.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. stol.* Praha 1906; J. Staňková: *Etnografické marginálie k textiliím z období Velkomoravské říše*. ČL 51, 1964, s. 334–347; J. Staňková: *Rukopisné knihy krejčovských stříhů*. ČL 57, 1970, s. 203–234; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972; J. Staňková: *Textil ze 13.–15. století v archeologických výzkumech českých zemí*. ČL 54, 1967, s. 155–169; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979; H. Hynková: *O rychnovském soukenictví a barvířství koncem 19. a počátkem 20. století z vyprávění pamětníků*. ČL 67, 1980, s. 70–78; M. Janotka–K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 85–87; B. Smutný: *Soukenictví a vlnářský průmysl*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 279–286. [jst]

sousedská, vláčná, zdlouha, houpavá, šoupavá, šupák – tanec 3/4 taktu, česká varianta valčíku. Různá pojmenování tance vyjadřují jeho charakter udávaný volným tempem. Název s. se poprvé objevuje ve 30. letech 19. stol. v souvislosti se vznikem národně společenských tanců. S. se stala součástí městského tanečního repertoáru, odkud se šířila na venkov a uplatnila se při tanečních zábavách pořádaných v rámci obyčejů (např. *doušky*, *sýpky*). Typizovaný krok s. a její nerozměrné doprovodné nápěvy vedly k rozšíření tance do delších pásem pomoci dohry a vložky po způsobu valčíkového tria. S. patří k třídobým tancům, kterým v historicko-vývojové řadě předcházela např. menuet, na venkově se užívaly i další varianty názvu s., které patrně souvisely se starší vrstvou třídobých tanců (tajč, štajryš, lendler). Sbírka K. J. Erbeny uvádí šupák, A. Waldau (1837–1882) připojuje ještě Schleifer, v 1. dílu *Jihočeských tanců* Z. Soukupové lze nalézt starodávnou s., ve sbírce Č. Holase starodávný valčík (lendler) i válený minet, v seznamu tanců V. Krolmuse šoupák i valčík. Nejobširnější popis s. obsahuje sbírka J. Michala (1886–1961), jehož záznamy jsou označeny místními názvy tance. Provedení tanečního motivu s. se vyznačovalo přísným krokem s důrazem na přízvuknou dobu a otáčením páru po obvodu kruhu. Pro pomalejší provedení je příznačný ve všech třech dobách zřetelný vyšlapávaný krok, zatímco v rychlejším provedení druhá doba zaniká na úkor výraznější doby první a třetí (odtud pomocná terminologie: s. *vyšlapávaná* a *hladká*). K popularitě s. přispěl B. Smetana (1824–1884) jejím zařazením do klavírního cyklu *České tance*, ve *Slovan-ských tancích* A. Dvořáka (1841–1904) se s. objevuje dvakrát (5, 16). Na konci života zkomponoval s. pro křečovické muzikanty J. Suk (1874–1935).

Lit.: J. Neruda: *České národní tance*. Praha 1859; K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních českých písní*. Praha 1862; Č. Holas: *České národní písně a tance I-VI*. Praha 1908–1910; O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921; J. Michal: *Písně a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959; Č. Zábř: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1960, s. 296–297, 315, 2. vyd.; P. Krejčí: *Pojizerské a podještědské písně a tance*. Liberec 1963; Z. Soukupová: *Jihočeské tance I*. České Budějovice 1979, s. 174–175.

[hl + lt]

sousedské divadlo viz selské divadlo

sousedství, vztah mezi sousedícími (pův. spolu sedícími) osobami. Za s. na vesni-

ci se považovalo nejen s. bezprostřední, tj. sousedící usedlosti z obou stran, ale i druhá až třetí, event. až pátá usedlost. V konečném důsledku se všichni obyvatelé vesnice podíleli na vzájemném společenském kontaktu a v případě potřeby na vzájemné pomoci. Jako instituce vzájemné pomoci s. existovalo od středověku a díky jemu se mohly zdolávat ve vesnici mimořádné situace (požár domu, úmrtí živitele rodiny) i větší práce (stavba domu, špičkové práce v zemědělství, práce v zájmu obce, např. úprava a udržování cest, čištění vodních zdrojů). Za sousedskou výpomoc se neplatilo, vypomáhaný se sousedům odměnil na závěr prací pohoštěním. Sousedská výpomoc měla v některých oblastech speciální název (*pobaba* ve Slezsku). S pokrokem v zemědělství se sousedská výpomoc posunula k pracím méně nálehavým, konaným v klidovém období. Bylo to hl. draní peří, při němž se v zimním období scházely sousedky a besedu při práci provázely písněmi a vyprávěním. Tyto pracovní besedy se stěhovaly z domu do domu a byly zakončeny *dodernou* (*doderky*) s pohoštěním. – Sousedskou povinností byla také ochrana bezpečnosti a majetku celé vesnice. V místech, kde k tomu nebyl určen obecní služebník (ponocný, hlásný), se na *ponůckách* střídali sousedé podle určitého pořádku. *Ponůckář* měl lucernu a halapartnu a ohlašoval se troubením nebo zpěvem. Sousedé jako členové obce měli zvláštní práva k obecnímu majetku, ke společnému užívání občin, obecních polí, luk a lesů. Na obecních pastvinách se páslo, tam, kde obec nenajala pastýře, se střídali sousedé v dohledu na stáda. Sousedé si také vypomáhali při zřizování a společném využívání některých obecních zařízení, jako byly sušárny na ovoce, pazderny, palírny. Věřilo se, že zdar některých společných prací je podmíněn účastí všech sousedů, např. vyhánění dobytka na pastvu. – S. se projevovalo denně při vzájemném setkání na návsi a polích pozdravem a pohovorem, při popracovních podvečerních besedách před usedlostí, v zahradě nebo v domě, zvl. při nedělních návštěvách, *táčkách*. – Při slavnostních příležitostech (svátky, posvícení, rodinné slavnosti) byla sousedům vyhrazena čestná místa u stolu. Sousedům patřila jedna z tanečních zábav v posvícenském cyklu. Název sousedská nese též lidový tanec v pomalém tempu třídobého taktu. Pravidla sousedského styku se v průběhu staletí rozvinula do nepsaných zákonů a etických norem, které byly sousedským kolektivem dodržovány. – Sousedé, vázání obyčejovými právy a povinnostmi, formálně rozhodovali i o tom, kdo do

sousedství přistoupí, kdo se v obci usadí. Sousedé-starousedlíci mnohdy žádali od nového člena ručitele. Nového souseda přijímalo slavnostní shromáždění celé obce, nejčastěji na výroční *početní hromadě* nebo při *douškách*. O přijetí do obce museli žádat i synové hospodářů, když přejímali otcovský grunt. Průběh *přijímání za souseda* končil závěrečným pohoštěním a je na mnoha místech popsán v národopisné literatuře i v beletrii (Baarův *Jan Cimburá*). – S přeměnami ve společnosti v průběhu 19. stol. docházelo k velkým přesunům obyvatel z vesnic do města. Lidé byli vytrženi ze své sousedské skupiny a snažili se proto v novém prostředí navázat sousedské vztahy. S. jako společenský vztah může vzniknout až po delší době pevného usídlení, poznání a soužití sousedních rodin. Pro jeho vznik v prostředí průmyslových měst dávalo předpoklady soužití rodin v dělnických koloniích a v nájemních činžovních domech s pavlačemi, kde častá vzájemná komunikace a podobné sociální postavení sousedních rodin přerostlo z formálního vztahu do vztahu sousedského, charakterizovaného především možnostmi a vyžadováním sousedské pomoci. Na rozdíl od vesnice, kde o tom, kdo bude přijat do obce, spolurozhodovali sousedé (obecní rada), v nájemních domech to byl domácí nebo správce kolonie, který přijímal nebo odmítal nájemníky. Ale na odmítnutí se mohli podílet i spolunájemníci, pokud nový soused trvale porušoval normy soužití. Rozdíl mezi s. na vesnici a v městských domech nebo koloniích spočíval také v tom, že na vesnici byl sousedský vztah běžně utužován i vztahem příbuzenským, což bylo ve městě spíše výjimečné a možné jen tam, kde se do domu přistěhoval někdo další z rodiny. Sousedské vztahy proto nahrazovaly příbuzenské tam, kde by na vesnici byla pomoc přirozenou povinností příbuzných (při nemoci, porodech apod.). Po dlouhodobějším soužití se v městských domech pavlačového typu vytvořily sousedské skupiny dětí, mládeže i dospělých. K dennímu popracovnímu odpočinku se scházeli lidé z nejbližšího lokálního sousedství (z jedné pavlače), ale k výjimečným událostem, např. oslavě jmenin větších skupin sousedů (Josef, Václav, Anna), se shromažďoval celý sousedský kolektiv. Děti z domu obcházely sousedy při koledních obchůzkách na Vánoce, Tři krále a Velikonoce. O svatbách bylo zvykem novomanžely *zatabovat* při návratu od oddavků do domu. Všichni sousedé se účastnili (podobně jako na vesnici) pohřbu souseda, někdy darovali květiny. – Sousedské vztahy obvyklé v městských pavlačových domech a v koloniích se uvolnily

v nájemních domech s byty pod uzavřením. Sousedství sice nezanklo, ale omezilo se výběrově na nejbližší nebo nejsympatičtější sousedy, na které bylo možné se obrátit při neočekávané potřebě pomoci. Sousedské vztahy ve městě byly několikastupňové. Základní povinností byl pozdrav, event. doprovázený pohovorem mimo byt, na chodbě domu nebo na ulici. Rozvinutý vztah, zpravidla omezený na několik rodin, mohl obsahovat vzájemnou výpomoc při hlídání dětí, v nemoci, při potřebě výpůjčky, dále společné vycházky a nákupy. V městském prostředí, na rozdíl od vesnice, bylo možné se na s. nepodílet, nezajímat se o sousedy a neznat je. Toto ignorování bývá také důsledkem neshod s jedním nebo více sousedy. – S. jako instituce se ve městě uvolnilo, ale schopnost, touha a potřeba sousedského vztahu nepominula. Udržuje se většinou vzájemný pozdrav a pohovor, v domech se stabilizovaným jádrem obyvatel po čase dochází k rozvíjení sousedských vztahů mezi vybranými rodinami. O významu s. svědčí i řada přísloví, dotýkajících se tohoto vztahu (*Dobrý souseď – dráhý klenot*). V. t. lokální společenství.

Lit.: K. Fojtík: *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*. BMD 5, 1963, s. 45–68; J. Ruland: *Nachbarschaft und Gemeinschaft in Dorf und Stadt*. Düsseldorf 1964; O. Skalníková: *Die Nachbarschaft in Prager Mietshäusern am Ende des vorigen und am Anfang dieses Jahrhunderts*. In: Kontakte und Grenzen. Göttingen 1970; O. Skalníková – K. Fojtík: *K teorii etnografie současnosti*. Praha 1971. [osk]

sousek 1. truhla sloupkové konstrukce zhotovená z tvrdého dřeva tesařskou a šindelářskou technologií. Nář. se nazývá *skříňka, sóssek, sússek, skříňka, škrych, škřích* či *štyrch*. Stěny s. sestávají z horizontálně kladených desek, štípů, skládaných do sebe na způsob šindelů; svými okraji jsou zapuštěny do žlábků v hranolových rohových sloupcích. Podobně je konstruováno víko s., převážně klenuté, někdy též rovné či střešové. Desky se štípaly z bukových nebo dubových polen. K zpevnění konstrukce se užívaly dřevěné kolíky. Jedinou železnou součástí s. bylo *oko*, do něhož se mohl prostrčit kolík nebo zavěsit zámek. Sousky se zdobily rytým ornamentem z krátkých čar, obloučků a protínajících se kružnic a barevně se tónovaly; tmavočervené zabarvení se získávalo zakuřováním hotového s. v dýmu pronikajícím z ohniště na půdu, kde stál (vých. Morava). S. se používal ke skladování vzácnějších zrnin, sušeného ovoce a jiného vařiva, dřívě

i šatstva. Truhla typu s. byla rozšířena na rozsáhlém území v Evropě (Karpaty, Alpy, Skandinávie, Balkán, Pobaltí aj.). Její kořeny byly nalezeny ve starověkých a raně středověkých schránkách a sarkofázích. V těšínském Slezsku a na vých. Moravě, odkud pochází i nejstarší dochovaný s. (z Rusavy na západním okraji Valašska, datovaný 1705), se užíval s. až do 20. stol. Dříve byl znám i v Čechách. S. je doložen ve vyobrazení ze 14. a 15. stol.; 2. nář. roubený prostor ve stodole.

Lit.: D. Stránská: *Súscky, skříňky a štyrchy na východní Moravě a ve Slezsku*. ČSIM H 11, 1962, s. 1–19; D. Stránská: *Súscky – sloupkové truhly v evropských zemích*. ČSIM H 11, 1962, s. 81–102; D. Stránská: *O vývoji truhel zvaných sússek a skříňka*. ČSIM H 12, 1963, s. 39–62; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: Lidový nábytek v českých zemích. Praha 1983, s. 7–64; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 47–48. [ev]

soutka, sutka – úzký prostor nebo ulička mezi sousedními domy na hranici jejich stavebních parcel nebo ulička mezi domem a sousedovou zahradou, mezi zahradami apod. V některých oblastech měla s. i jiný význam (chodbička do chléva). V j. Čechách se mezera mezi dvěma domy nazývala *kápěj*. [jv]

spánek, spaní – tělesný stav, při němž postupně dochází až k hlubokému útlumu ústředního nervstva (centrální nervové soustavy), ale udržují se základní funkce organismu nutné pro život, které nejsou řízeny centrální nervovou soustavou. Tím dochází k rehabilitaci celého organismu. Podle stupně tohoto útlumu se dělí s. na několik stadií čili fází; v přechodné fázi je jeho nedílnou součástí sen. Opak s. je bdění. Rozlišuje se s. přirozený (spontánní) a s. uměle navozovaný, a to buď uspávacími prostředky (hypnotiky), nebo vyvoláním úplné změny vědomí druhou osobou (hypnóza). Lidové podání klade proti s. přirozenému s. smrtelný, tj. smrt. – Noční rehabilitace organismu přirozeným s. byla od pradávna člověku indikátorem zdraví. Od prvních písemných záznamů byl s. spojován vždy i se snem, který člověku přiváděl osoby zemřelé i bytosti nadpřirozené, a byl proto vykládán i jako věštba budoucího dění. Jako tzv. sen věštecký byl vyhledáván i pomocí s. uměle navozovaného. – Zdravý život si vyžadoval s. určité délky a hloubky, o hygieně s. proto pojednávaly i všechny rukopisné a později tištěné zdravotvědy: *Nespávaj, neb málo, času poledního, neb přichází odtud mnoho*

škodného: zimnice, lenost, šňupka (rýma), hlavy bolení (1584). Pravidelně uváděly recepty na nespavost. Proti dětské nespavosti doporučovaly např. jíchů (kaši) z utřeného bílého máku s růžovou vodou a trochou kadidla, smočit v tom šátek a přiložit jej dítěti na hlavičku, event. šátek dál namáčet nebo ještě přidat nepatrnou dávku opia a šafránu; také se prý může podat dítěti nápoj z opia (na dvě ječná zrna), šafránu (na jedno zrno) a malého množství medu a růžové vody, ale *nemá se toho tak lehce činiti, leč by veliká potřeba byla* (1536). Rady pro spánek dospělých se liší podle ročního období: v létě při krátkých nocích doporučují pospat po poledním jídle, na podzim i v zimě vyhovět potřebě s., neboť *spaní obvlhčuje a obživuje život člověka*. – V těchto intencích pokračovala s malými obměnami i česká tradiční lidová kultura. K dobrému s. bylo podle lidových představ zapotřebí nejen správné životosprávy, ale i dobrého svědomí. Velký zájem býval věnován hl. dětské nespavosti. Dosud je v povědomí *cucák (cumel)* smočený v odvaru ze zelených makovic nebo v cukrové vodě s troškou vodky. Dětem byl podáván odvar z máty polajky (*Mentha pulegium*), truskavce (rdesno ptačí, *Polygonum aviculare*) a větrového koření (máta peprná, *Mentha piperita*). Užívány byly také koupele v mateřince (mateřídouška obecná, *Thymus serpyllum*) vařené s otrubami (Haná), dále nakuřování plen bílým mákem (Čechy) a zaříkávání. Matka má vyjít při spatření první hvězdy na práh se slovy: *Diví mládenci a divý panny, navratte tomu dítětku spaní, vno vám navrátí vaše nespání!* Spaní může *vynést* každý příchozí, když si nesedne. Proti *roznešenému* spaní (např. usnulo-li dítě matce při cestě) se má postavit pod kolébku vařící voda v míse a na ni poklopit hrnek. Vtáhne-li se voda do hrnku, dítě usne (moravskoslovenské pomezí). Někdy lék na usnutí užila matka, aby se mateřským mlékem léčivo přeneslo na kojence. – Proti nespavosti u dospělých existuje mnoho léků (léčivé rostliny), příkazů i zákazů upravujících správnou životosprávu, hl. zdravý spánek. V. t. hygiena, léčení lidí, zdraví. [jin]

sparterie, pletivo z jemných dřevěných proužků používané k výrobě oděvních a bytových doplňků. Jako forma domácí práce je s. doložena od 30. let 19. stol. na Šluknovsku. V 80. l. se výroba rozšířila do Krušných hor (Cínovec a okolí), částečně se změnil sortiment (zanikla výroba klobouků) a upadlo tkaní. V poslední čtvrtině 19. stol. se s. živi-

lo kolem 1 800 domácích výrobců (za pomoci rodinných příslušníků). Výdělek se pohyboval podle charakteru práce od 50 kr. (u tkalců a pletářů) až po 1 zl. 65 kr. (u hoblířů). – Základní surovinou byly úzké dřevěné proužky, *špánky*, které se hoblovaly z olšových klád, dovážených z polského Povislí. Hoblování se provádělo od podzimu do jara, protože se suchým dřevem se špatně pracovalo. Polotovary, tj. svazky špánků, se vyvážely do Švýcarska a Florencie, kde se z nich pletly florentinské klobouky, kabelky a další zboží. Domácí pletáři ze špánků vyráběli různou galanterii (krabičky, bonboniéry), tkalci z nich zhotovovali provazy nebo úplety (rohože). V. t. přírodní pletiva.

Lit.: F. Kleinwasser: *Die Holzweberei in Alt-Ehrenberg bei Rumburk in Böhmen*. Prag 1873; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 45–46. [mv]

spěch, pospíšilství, předbíhání se – pospěch, chvat, snaha jedinice po uspěšení, dokončení určitého úkonu či aktivity v nejkratším možném čase nebo dříve než ostatní lidé. Symbolický význam s. v oblasti tradiční lidové duchovní kultury vycházel z okruhu magie podobnosti: od úspěšného, urychleného vykonání určitého aktu se v představách předků odvíjelo zdárné vykonání celého okruhu prací. V agrárním prostředí souviselo se zajištěním prosperity hospodářství, zejm. se včasným ukončením sklizně obilí, a v přeneseném významu též se zabezpečením zdraví jednotlivců, dobytka apod. – Projevy magického s. a pospíšilství se spojovaly i s magickým významem *prvního* (šťastného, zdárného) a *posledního* (neúspěšného, nešťastného). K těmto projevům, které se koncentrovaly především do údobí Vánoc a Velikonoce, patří např. zvyk hospodářů a dalších členů jednotlivých domácností pospíchat z kostela a předbíhat se cestou z nejvýznamnějších liturgických oslav roku (zejm. po jitní mši o Božím hodu vánočním, po novoroční mši, ze mši o Bílé sobotě, Božím hodu velikonočním). Zatímco rychlý návrat z kostela chápali rolníci jako příznivé znamení pro včasnou a bohatou úrodu obilí i zdar dalších polnohospodářských prací (Vyškovsko, Královéhradecko), předznamenávalo opoždění při návratu pozdní dokončení žní či sklizeň nekválitního obilí. Analogický význam mělo i *ránostajství*, snaha hospodářů a hospodyň (zejm. o Božím hodu vánočním, v průběhu velikonočního týdne) vstát co nejdříve a provést určité úkony před východem slunce. – Prvky s., pospíšilství i ránostajství jsou pozorovatelné i při dalších

výročních obyčejích, jako honění Jidáše a vynášení smrti, či při letničních pastýřských hrách mládeže, spojených např. se soupeřením o nejčasnější vyhnání dobytka na pastvu.

Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988. [lk]

spiritista 1. též duchař, medián, duchovněc – osoba věřící v duchy, zvl. duchy zemřelých, a v možnost komunikovat s nimi prostřednictvím médií, která uvedena do transu předávají poselství duchů slovní výpovědí nebo graficky. Spiritistické hnutí vzniklo v polovině 19. století ve Spojených státech a do č. zemí bylo importováno z Německa. Rozšířilo se nejprve na Československo, poté do sev. Čech, na Moravu a do Slezska. Živnou půdou našlo především mezi podkrkonošskými tkalci. Od r. 1880 konal spiritistické seance (též sedánky, stánky, zasedání, citýrování duchů) pro své dělníky jednou týdně továrník Etrich v Horním Starém Městě u Trutnova. V okolí Vysokého n. Jizerou organizoval seance obchodník s máslem a sadař A. Vodseďálek ze Staré Vsi, jehož dvě dcery působily jako média. Počátkem 20. stol. byla významným střediskem spiritismu Nová Paka, kde od r. 1904 vydával K. Sezemský (1860–1936) časopis *Posel záhrobní* a edici *Spirit*. 1910 vznikla z jeho popudu *Bratrská jednota československých spiritistů*, organizace s vlastními odznaky a stanovami, zaměřená antiklerikálně, ale též antimaterialisticky. Do vzniku samostatného státu byli spiritisté stíháni pro nepovolené shromažďování a trestáni pokutami. T. G. Masaryk odhadoval ve *Světové revoluci* jejich počet v Čechách na tři sta tisíc. V rámci demokratických svobod po vzniku republiky uspořádali 1919 na Kozákově spiritisté velký tábor. Podle úředních záznamů byl za 1. republiky v každé obci na Jilemnicku nejméně jeden spiritistický kroužek, který sdružoval 3–8 osob. 1930 uspořádali spiritisté ve Staré Vsi vzpomínkovou slavnost na A. Vodseďálka, na níž vystoupilo 25 médií. V 1. třetině 20. století se spiritismus značně rozšířil ve vých. Čechách v okolí Vysokého Mýta, Chocně a v Litomyšli. Totalitní režimy po l. 1939 a 1948 duchařské seance zapovídaly a stíhaly, přesto je doloženo, že ojedinele přetrvávaly spiritistické tradice až do 2. poloviny 20. stol. např. v Podkrkonoší a blízkém okolí (Křížlice, Dušnice, Jablonec n. Jizerou, Zlatá Olešnice, Stará Ves, Paseky n. Jizerou) a ve vých. Čechách (Stradouň). V 50. a 60. letech

20. stol. vycházely na Novopacku spiritisticky zaměřené samizdaty. Spiritisté vystupují v dílech beletristů (B. Vikové-Kunětické, K. Sezimy, F. X. Šaldy aj.), z nichž dokumentační výpovědní hodnotu má zejm. dílo A. Staška *Blouznivci našich hor* (1895). Principy vyvolávání duchů, terminologii (např. *floyd*, tj. fluidum), systém médií (médiá mluvící, píšící, kreslící a hojící magnetismem), užívané rekvizity (stolek, přišerfi) a symboly (klepání, otisk dlaně) převzali spiritisté z dobových instruktivních brožur, překládaných z němčiny, ale vytvářeli též vlastní praxi sedánek. V Podkrkonoší měly seance ráz domácích pobožností. Odbývaly se v některé z chalup v neděli odpoledne, začínaly upraveným otčenášem (*chléb náš duchovní*) a zpívalo se při nich společně ze zvlášť upravených zpěvníků. Vzájemné propojení rukou nebylo podmínkou. V projevech médií rozeznávali spiritisté projevy ducha řídicího, duchů vyšších, duchů nízkých a dokonce duchů zlých, jim nepřátelských. Prostřednictvím médií rozmlouvali s duchy zemřelých a žádali je o rady v hospodářství, při onemocnění, rodinných starostech. Svým okolím bývali často spiritisté vnímáni jako duševně choří. Podle doložené dobové pověry měl chodec potřásat šosy kabátu, když mýjel obydlí spiritisty, aby setřásl dotěrné duchy, což lze vnímat i jako formu výsměchu. Svému okolí se spiritisté vymykali přísnými zásadami, důsledně se vyhýbali alkoholu a kouření. Ač byli z kazatelen odsuzováni jako sektáři, považovali se sami za dobré křesťany. Věřili v brzký příchod Ducha svatého a vyvolání duchové podle nich ústy prostřednic tento příchod ohlašovali. Spiritismem se vedle etnografů odborně zabývali filozofové, religionisté a psychologové a shodli se v tom, že lidový spiritismus vykazuje základní znaky lidového sektářství: utopický socialismus, chiliasmus, mystickou apoteózu lásky, potřebu osobního prožitku a mystického vytržení. Na souvislosti spiritismu se sociálním postavením obyvatel chudých podhorských oblastí poukázal už A. Stašek, i když sám považoval spiritismus především za hnutí etické, směřující k mravnímu zdokonalení; 2. lid. alkoholik, konzument spiritusu.

Lit.: A. Stašek: *Blouznivci našich hor*. Praha 1895; E. Rád: *Co soudím o spiritismu*. Praha 1922; F. Jílek: *Ze života našich otců*. Liberec 1960, 2. vyd.; M. Machovcová – M. Machovec: *Utopie blouznivců a sektářů*. Praha 1960; L. Šolcová: *Spiritismus v Podkrkonoší*. Krkonoše – Podkrkonoší 5, 1970, s. 109–126; I. Brezina: *Obrazy ze záhrobní*. Revolver Revue 31, 1996, s. 127–150. [lp]

splávka dřeva, transport dřeva plavením po vodních tocích. S. d. probíhala: a) v nesvázaném stavu, byl to tzv. trift, specifická doprava dřeva (hl. polenového, popř. klád) na řekách a kanálech. Toky byly místy pro s. d. vhodně upraveny. Po zákazu s. d. na středních a dolních tocích řek (1865) se udržela na horních tocích místy do 70. let 20. stol. S. d. v nesvázaném stavu trvala několik dní, obvykle za vyššího vodního stavu, ke zvýšení vodní hladiny se užívalo vody z klauzurních nádrží. Dřevo se zachycovalo *rechlemi* (stálými nebo přenosnými) pomocí *česlic*. Při splávce bylo zapotřebí mnoho lidí, kteří na rizikových místech uvolňovali tok a hlídali dřevo před zloději. Do r. 1848 vykonávali někdy tyto služby poddaní v rámci roboty. Splavilo se tak rychle a levně v krátké době velké množství dřeva, ale ztráty byly značné; b) formou voroplavy.

Lit.: K. Ebner: *Die Entwicklung der Holztransporte auf den Wasserwegen des südlichen Böhmerwaldes (Schwarzenbergischer Schwemmkanal)*. In: Festschrift zur Feier des 55. jährigen Bestandes des Staats-Obergymnasium in Krummau. Český Krumlov 1921, s. 98–115; S. Duschek: *Aus der Geschichte des ehemals Fürst zu Schwarzenbergischen Herrschaft Stubenbach-Langendorf im Böhmerwalde*. Schwarzenbergisches Jahrbuch 1938, s. 9–26; L. Kunz: *Jak hory živily lidi na Rajnochovsku*. NVal 13, 1950, s. 49–57; Z. Láznicka: *Príspevek k dějinám plavení dříví na Moravě*. ČMMZ 70, 1951, s. 186–203; R. Jeřábek: *Plavení polenového dříví v moravskoslezských Beskydech*. RZ 11, 1961, s. 44–49. [vsch]

spodky 1. zast. mužské svrchní kalhoty. Výraz byl běžně užíván jak v městské módě, tak v oděvu venkovského lidu. Odvozen byl snad od účelu, tj. krytí spodní části trupu a nohou; 2. spodní mužské kalhoty (prádlo), podvlékačky. Lid. se jim říkalo *podvlíkačky*, nově *spodáry*. V historických pramenech se nazývaly *podvlečky*, *podvláčky*, *podvlékací spodky* (Jungmann), *podvlekačky*, *podvlíkačky* neboli *podvlíkáci kalhoty*, *plátěnky*, *kařata*. Podvlečky byly pletené přiléhavé punčochy kryjící nohy od stehen po střevice, na které se v 16. stol. oblékaly krátké bubnovité kalhoty. První kalhoty zv. podvlékací (z černého barchanu) se v pramenech objevují 1606. Avšak už dřívě (1584) některé plundry z bílého plátna patřily zřejmě také k vinutí, tedy mezi prádlo. V lidovém prostředí zvláště n. vůbec nebyvaly, jejich místo zastupovaly široké plátěné gatě, nošené v létě i jako svrchní, především pracovní oděv. Podvlékačky k tomu účelu šité měly volný nebo nítěnými knoflíky zapínaný rozparek, v pase se stahovaly tkanicí. Sahaly ke kotníkům,

kde měly rozparky a zavazovaly se dvěma tkaničkami. Šily se z různých domácích i kupovaných pracích látek (plátna, kepru, barchetu, flanelu). Byly bělavé, bílé, modré, proužkované apod. V týchž s., jež se podvlékaly pod svrchní kalhoty, se spávalo v kombinaci s denní košilí. Krátké s. z bavlněných bílých tkanin, sahající ke kolenům, se začaly šít pro městské muže od 20. let 20. stol., na venkově se neuplatnily. Následovaly konfekčně zhotovené s. z trikotýnu, po 2. světové válce se jako s. všeobecně nosily barevné trenýrky, od 50. l. bavlněné slipy z pletáže, které však na vsi trenýrky dosud zcela nevytlačily. Dlouhé s. z bavlněné pletáže nahradily tzv. jägrovky, přetrvávající jako zimní prádlo, především pro sportovce a starší muže. [ap]

společenská etiketa jako folklorní fenomén, společenské normy denního styku, jeho ustálené formy a příslušné slovní obraty na tradičním venkově. Vyžadovaly umění vtipné a pohotové reakce na situaci na podkladech přiléhavých, zpravidla humorných asociací. K základům etikety patřil pozdrav podle denní doby (*Dobré jitro, poledne, večer*) a přání zdaru při práci (*Pozdrav, pomoz Pánbůh*). Na Moravě bylo zvykem zdravít vážená a zejm. kmotrovstvím spřízněné osoby podáním ruky a slovy *Vítejte* (odpověď: *Vítejte též*). Při setkání se slušelo krátce pohovořit, zažertovat (*Kde jste byli? Co to neseš?*). Obzvláště trefná odpověď zpravidla určitou dobu v místě tradovala jako oblíbené *odposlechnuto*. Kdo nepozdravil nebo na pozdrav neodpověděl, vystavoval se podezření: je to častý a hojně obměňovaný motiv ve vyprávěních o setkání s nadpřirozenou bytostí (neodpovídala na pozdrav), nebezpečným cizincem apod. – Na principu pozdravů jsou založeny i některé lidové anekdoty (jeden z opozdilých příchozích v kostele na farářovo emfatické zvolání *Petře a Pavle, kde jste byli?* odpoví: *V Blatnici s hrablema*). Odpověď na otázku *Cos viděla?* vyžaduje i čarodějnice v hrůzyplném domě zaplněném podivnými předměty; je to výrazný retardační motiv třeba v látce *Vasilisa* (odnož pohádkových textů o hodné a zlé dívce). – Výrazná verbální složka provází stolování, zejm. v přítomnosti hosta v domě nebo o slavnostních příležitostech, jako je svatební hostina či křtiny. Hostitel pronáší v kraji obvyklé žertovné fráze nebo rýmy, které pobízejí k jídlu: *Jezte, tetka – nedbám – máte lžiči – nemám* (Vysočina); *Esn, esn, a co neesn, do kapse štesn* (Hornácko). Při stolování lze vyprávět i ucelené delší příběhy, zpravidla takové, v nichž je motivem určité jídlo nebo nápoj. Jsou-li historiky v místě dobře známé, stáhnou se

do formy tzv. *wellerismu* nebo se užije ústředního citátu jako přísloví. Svatebním žertem je historka o poloslepé dívce, která v domnění, že na stole sedí kočka, shodí džbán piva (AaTh 1456); při jídlu se vypráví o muži, který místo ztraceného herynka začne kousat žábu; při nabízení slaniny a slivovice předvádí hostitel pantomimicky, jak skupina muzikantů s odporem popíjí omylem naservírovaný petrolej, hostitel se překvapeně ptá: *Co tomu schází?* a dočká se odpovědi: *Knot*. – Přístolní vyprávění je v lidovém podání oblíbeným motivem některých syžetů: v látce *zbojníková nevěsta* případně v průběhu hostiny poslední vyprávění na nevěstu, která pomocí uschovaného prstu oběti usvědčí zbojníky.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Heutige orale Traditionen*. Märchenspiegel 7, 1996, č. 7, s. 42–45; D. Klímová: *Dana od Kudělků*. Javorník 650, 2000, s. 70–79. [dk]

společenská píseň, zpěvní repertoár české měšťanské společnosti 19. stol.; zároveň jeho uměle vytvořená součást určená ke společenskému vyžití (zhudebněná lyrika, písně společné, vlastenecké, později sokolské ad.); v širším, obecném smyslu spontánně šířený píšňový repertoár společnosti. S. p. má významný prostředek píšňového rozptylu: společenské zpěvníky. Je limitována 19. stol.: s jazykově obrozeneckými snahami v české literatuře začíná a s dosažením profesionálního standardu v oblasti národní hudby zvolna končí. Navzdory vlastním

nedostatkům (neustálená deklamace, patos, naivita, veršotepectví) představila český jazyk jako nástroj, jímž lze literárně tvořit, a obecná zpěvnost, kterou podchytila a dovedla k mohutnému rozvoji, se stala podhoubím pro vznik vrcholných děl české národní hudby. – Ve vývoji s. p. se jeví 4 údobí, zhruba po 25 letech. 1. čtvrtina 19. stol. je obdobím přípravy společenského zpěvu, vycházejí sborníky J. J. Ryby (1765–1815; *Zwölf böhmische Lieder / Dvanáctero písní českých*, 1800 a 1808, na texty básníků okruhu A. J. Puchmajera, 1769–1820), J. T. Helda (1770–1851), F. M. Knížete (1784–1840) a první pokusy V. Hanky. – Ve 2. čtvrtině 19. stol. vzniká většina společenských písní. Tvůrci první české opery *Dráteník*,

skladatel F. Škroup (1801–1862) a básník J. K. Chmelenský, neponechávají novou písňovou tvorbu náhodě: jejich reprezentativní písňový měsíčník *Věvec ze zpěvů vlastenských uvitý a obětovaný dívkám vlastenským* (1836–39, 1843–44) a jeho literární příloha *Kytka, dar uměny zpěvu* poskytl prostor pro vzájemnou inspiraci obrozeneckých skladatelů a básníků. Obecnou potřebu písňového repertoáru vycítili mnozí literární a hudební amatéři: básníci se sami nazývají pěvci a písně vznikají doslova denně. Červencová revoluce v Paříži 1830, povstání v Polsku 1831 a později především bouřlivý rok 1848 přinášejí i politické podněty. Přesto jsou tzv. předbřeznoví vlastenci umírnění a takový je

i obraz jejich písní. Údobí končí významnou kodifikací společenského zpěvu: 1851 vydává J. B. Pichl (1813–1888) *Společenský zpěvník český* (108 společenských písní, 92 tzv. národních písní, 22 čísel ze zpěvoher ad.), obsahující v reprezentativním výběru společenský písňový repertoár předcházejícího údobí a představující východisko pro následující společenské zpěvníky. – V 50. letech 19. stol. vychází kolem 15 titulů společenských zpěvníků, včetně dalších vydání zpěvníku Pichlova a nápěvů k němu. Významné jsou *České zpěvy* J. Tobiáška, 1811–1868, a A. V. Malocha, 1823–1880 (Jičín 1856, *Nápěvy* 1857), mající charakter původní sbírky. Obliba s. p. v těchto letech vrcholí. Společenské uvolnění po r. 1860 bylo signálem ke vzniku řady sdružení, jejichž společným jmenovatelem se stala láska ke sborovému zpěvu. Nelze je ztotožňovat se společenským zpěvem, jen se v určitých obdobích vzájemně ovlivňují a podmiňují. 1856 vznikl *Slavoj* v Chrudimi, 1860 *Beseda* v Brně, 1861 byly schváleny stanovy pěveckého spolku *Hlahol* (příznačné heslo: *Zpěvem k srdci, srdcem k vlasti*; v témže roce vychází též společenský zpěvník *Hlahol*), 1862 stanovy *Sokola*. Sokolské písně představují novou podobu vlastenecké tematiky, ale také poslední silnou vlnu společenského zpěvu. Kmenový repertoár byl ustálen. – Poslední čtvrtina 19. stol. se stala dobou stagnace a úpadku s. p. – Společenské zpěvníky existují až pro 2. polovinu 19. stol., některé z nich se nezachovaly. Václavkův a Smetanův soupis v *Českém národním zpěvníku* (1941, 1949) jich uvádí do r. 1900 včetně dalších vydání 84 (z toho 6 slovenských) a mapuje i dobu pozdější. Dobrou polovinu obsahu zpěvníků zaujímají tradiční lidové písně, po 1 % je kramářských písní a úryvků z oper, 10 % tvoří překlady i originály umělých a lidových písní cizích, nejvíce ruských, jihoslovanských a německých, včetně hymen. Zbytek tvoří společenské písně v užším slova smyslu. Jejich žánrový a tematický obraz je pestrý: na kramářskou epiku navazují balady a romance (*Když měsíček spanile svítil*), z milostných lidových písní vychází ohlasová lyrika. Buď otrocky napojuje na lidové úvodní sloky (*Sil jsem proso*), nebo se snaží postihnout styl a ducha písní, pak má odezvu nejsilnější a často se vrací jako zlidovělá píseň (*U panského dvora*). Vážných písní je málo (*Jak se ten měsíček*), sentimentální jsou buď anonymní pololidové písně (*Mně darovalo prstýnek*), nebo výtvořky všestranného textaře V. J. Picka (1812–1869); mnoho je písní žertovných a satirických. V nich vynikli dva hlavní představitelé

ohlasové metody, F. L. Čelakovský (*Bětulinko boubelatá*) a F. J. Vacek-Kamenický, 1806–1869 (*Když náš Vít šel na námluvy*). Početně skromnější je lyrika umělá, jejíž tradici v č. zemích založil V. Hanka (*Luna jasně svítí*). Početná je skupina zábavních písní společných: taneční (*Baso, baso, bruč*), pochodové (*Krásný vzhled*), stolní, pijácké a elegické (*Bratři, pijme nápoj ječmenový; Nic netvá na světě věčné*), stavovské (*Blahý, kdo dle povolání*) a vlastenecké. Vlastenecké písně vytvářejí ideál české ženy (*V Čechách, tam já jsem zrozena*), oslavují češství, někdy s jistým nadhledem (*Čechové jsou národ dobrý*), i sám vlastenecký zpěv (*Písně, dcery ducha mého*), rodnou zemi (spontánně zlidovělá *Kde domov můj?*; *Čechy krásné; Moravo, Moravo; Hej pod Krivánom*) a rodný český, později i slovenský jazyk. Oblíbené byly písně slovanské a všeslovanské (hymnická *Hej, Slované*), písně obracející se ke slavné národní minulosti (*Bývali Čechové; Slunce vstává nad Táborem*), zobrazující loučení s vlastní a se životem (*Zasvit mi, ty slunko zlaté; Jede mladík na svém koni*) a konečně písně vzdorné, bojovné, revoluční (*Hosana, bratři rodáci; Hranice vzplála*). Na vlastenecké téma navazují písně sokolské (*Čtvrtého července*) a některé dělnické, vojenské, myslivecké a hasičské písně. – Hudební složka s. p. je dána žánry, které v sobě obsahuje. Přináší lidové, pololidové a kramářské nápěvy i umělou tvorbu: písně od prostých k formálně rafinovanějším, zastavenička, pochody, dvoj- i trojhlasné písně, mužské čtverozpěvy. Jen čtvrtina společenských zpěvníků obsahuje nápěvy: jsou tedy, podobně jako kramářské tisky, především oporou paměti. (I ve 20. stol. různé sborníky trampských, country, folkových, vodáckých a skautských písní sloužily hl. jako výčet repertoáru, poté jako sbírka písňových textů a teprve za třetí jako pomůcka k hudebnímu harmonickému doprovodu; notový záznam nebýval častý.) – Na základním fondu s. p. se podílely tři generace hudebních skladatelů, od významných po diletanty. Představitelem nejstarší je F. M. Kníže, zdatný kytarista, druhé všestranně vzdělaný A. Jelen (1801–1857) s kapelníkem F. Škroupem a třetí teoretik a profesor pražské varhanické školy J. L. Zvonař. Moravu zastupují H. Vojáček (1825–1916) a A. Förchtgott-Tovačovský, 1825–1874 (*Přijde jaro, přijde*, na text J. Vlka, 1822–1896). – S. p. má mnohé rysy folkloru: recepce společností a přirozená selekce (nepřijatá skladby mizí, oblíbené upadají do anonymity), nezřídka ústní předávání písní, především melodií, značná variabilita textů i nápěvů,

Parodie K. H. Borovského na poetiku V. J. Picka (*Citlivá večerní a la Píček*), pod ní text F. Haise na stejný lidový nápěv. Obě verze byly interpretovány s vážností a sentimentem

přejímání nápěvů od starší písně k nové. Časté parafráze a parodie byly uváděny ve zpěvnících spolu s předlohou, jindy ji nahrazovaly. Charakteristické pro s. p. je vytváření několika nápěvů k jednomu (zdařilému, oblíbenému, formálně vhodnému) textu (praxe vydavatelů *Věnce*); píseň však mnohdy žila a společenskými zpěvníky byla šířena s nápěvem zcela jiným (*Nad Berounkou*). To vše jsou znaky zkolektivnění s. p., které z ní při určité toleranci činí druh městského folkloru. K tomuto názoru se přikláněli B. Václavěk a R. Smetana, nejvýznamnější badatelé v oblasti s. p., tvůrci termínu a oboru. Jejich výzkumy rozmnožili V. Karbusický, V. Pletka a J. Kotek (nar. 1928), speciálně *Věncem* se z muzikologického hlediska zabýval J. Plavec. S. p. obrozené společnosti přežívá do konce 20. stol. už jen shodnými znaky v jiných písňových druzích; ze souborů, které se k ní tvůrčím způsobem vracely, lze jmenovat *Skiffle Kontra* (album *České písně vlastenské*, 1969) a *Spirituál kvintet* (album *Sauzení lásky*, 1980).

Lit.: M. Očadlík: *Zpěv českého obrození*. Praha 1940; A. Cmíral: *Věvec ze zpěvů vlastenských*. Praha 1940; B. Václavěk – R. Smetana: *Český národní zpěvník*. Praha 1941, 2. vyd. 1949; B. Václavěk: *Písemnictví a lidová tradice*. Praha 1947, 2. vyd.; J. Václavková: *Písně roku 1848*. Praha 1948; B. Václavěk – R. Smetana: *O české písní lidové a zlidovělé*. Praha 1950; J. Plavec: *Věvec ze zpěvů vlastenských*. Praha 1960; V. Pletka – V. Karbusický: *Kabaretní písničky*. Praha 1961; B. Václavěk: *O lidové písní a slovesnosti*. Praha 1963; K. Soudobé problematice zlidovělých písní. VO 1963; V. Karbusický: *Mezi lidovou písní a šlágrelem*. Praha 1968; J. Kotek: *Dějiny české populární hudby a zpěvu 19. a 20. století do roku 1918 (I)*. Praha 1994. [jt]

společensví, typ společenské jednotky, jejíž jednotná a obecně přijímaná definice neexistuje a sotva se ji kdy podaří vytvořit; příčinou je skutečnost, že s. bývá chápáno buď jako kolektivita, nebo jako typ sociálních vztahů. Podle F. Tönniese

(1855–1936) je s. (*Gemeinschaft*) sociální kategorie, jejímiž typickými reprezentanty jsou např. čtvrť, vesnice nebo osada. Ve vývojové sekvenci s. předchází vzniku společnosti (*Gesellschaft*). – Nejčastěji bývá pojem s. (jakožto kolektivita) užíván pro označení skupiny (sociologicky chápané), která sdílí jistý prostor (jehož hranice jsou členům s. známé), jisté společné rysy a pocit sounáležitosti a která udržuje sociální vazby (podle jejich převažujícího charakteru se rozlišuje např. s. etnické, lokální, náboženské, profesní). Nejobecněji jsou členové téhož s. spojeni spoluprací a solidaritou, sdílejí stejné zvyklosti a morálku. – V kulturní a sociální antropologii se pojem s. užívá ve stejném významu jako v české sféře lokální s., lokální skupina. Hlavním kritériem pro označení nějaké skupiny jako s. není její velikost a existence na určitém teritoriu, ale množství a kvalita vazeb mezi členy téhož s. a vztah daného s. k sociálním jednotkám jiného řádu (např. domácnost, město, stát, národ). Velkým problémem je vymezení hranic jednotlivých společensví, protože pro svou převážně sociální a kulturní povahu se hranice více společensví v mnoha ohledech překrývají. Většinou se pojmu s. užívá pro relativně nevelké skupiny lidí, které mohou mít i charakter tzv. představovaných společensví, tj. takových, jejichž členové se osobně neznají nebo nemohou znát, ale sdílejí některé důležité charakteristiky a především mají vědomí sounáležitosti s daným celkem v určitém okamžiku jeho existence (např. národ nebo zájmové skupiny typu filatelistů). – Zdá se, že s. je natolik obecný pojem, že nemá smysl pokoušet se jej ve společenských vědách užívat jako termín.

Lit.: F. Tönniese: *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reiner Soziologie*. Leipzig 1887; S. Gottschalk: *Communities and Alternatives*. Cambridge 1975; B. Anderson: *Imagined Communities*. London – New York 1991; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 180–181. [vh]

společensví viz obec

společnost, pojem, jehož přesné a jednoznačné vymezení není možné a jehož definice se liší podle sociálně politického kontextu a ideové orientace autora definice; nejčastěji a v nejširším slova smyslu se užívá pro označení celkového rámce, v němž lidské bytosti realizují a prožívají své sociální vztahy. V pojetí F. Tönniese, 1855–1836 (*Gesellschaft* jako vyšší vývojový stupeň, kterému předchází společensví, *Gemeinschaft*), je to sociální kategorie založená na individualismu, odosobněných

vztazích, na konvencích, právu (kodifikovaném) a na veřejném mínění; typickými reprezentanty jsou velké město, stát nebo národ. – Podle převažujícího akcentu se dá rozlišit mnoho typů definice s., z nichž je pro etnologii asi nejvýznamnější chápání s. jako synonyma kultury. V tomto smyslu je s. chápána jednak jako souhrn všech lidských kultur a společenství, jednak jako určitá specifická s. definovaná jako souhrn nositelů jisté kultury (např. česká s.), odlišných v tomto ohledu od nositelů kultury jiné. Rozlišení mezi kulturou a společností je velmi obtížné a kulturní odlišení jedné s. od druhé bývá rovněž spojeno s mnoha obtížemi (je možné analyticky odlišit českou s. 19. stol. od soudobé s. německé, ale pouze za předpokladu, že např. příslušníci stejné třídy nebo vrstvy v rámci jednoho státu budou odlišeni pomocí kulturních kritérií, která pro ně samotné nemusela být relevantní; z toho pak vyplývá nevalná hodnota pojmu s. užitého jako termín). Snahy definovat a odlišit jednotlivé společnosti prostřednictvím jejich struktury vyžadují mít (*a priori*) dobře definované hranice s., aby bylo možno strukturu analyzovat odděleně jako náležející odlišným seskupením lidí. V tomto ohledu může napomoci sledování reprodukce institucí v čase na téměř teritoriu (i v měnících se společnostech 19. a 20. stol. lze sledovat reprodukci institucí symptomatických pro jednotlivé společnosti, definované kulturně, jazykově či politicky). Sociologické a filozofické definice s. mají však málo společného s definicemi, resp. způsoby použití pojmu v etnologii či sociální a kulturní antropologii. Obvykle se s. vymezuje pomocí kulturních, jazykových nebo politických kritérií (např. česká s. je souhrn vztahů a fenoménů existujících mezi lidmi, kteří mají jako svůj mateřský jazyk češtinu a žijí na území č. zemí; okamžitě ale vzniká problém, jak definovat Čechy, kteří z nějakých důvodů žijí trvale nebo už po řadu generací mimo tento prostor; je otázka, zda je nutné o s. v této souvislosti mluvit).

Lit.: K. Marx: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Berlin 1859; F. Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig 1887; M. Weber: *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Tübingen 1922; A. Giddens: *Sociology*. London 1982; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 442–446; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Voldáková. Praha 1993, s. 111–118. [vh]

Společnost přátel starožitností českých, zájmová organizace na spolkovém principu, založená 1888, od svého vzniku zaměřená na ochranu památek a rozvíjení vlastivědné

práce, včetně národopisu. Ustavující schůzi předcházely poradní schůze. Z podnětu J. L. Píče byl přijat název společnosti a projednány stanovy. Při ustavující valné schůzi byl starostou výboru společnosti zvolen Č. Rýzner, lékař z Roztok, jeho zástupcem J. L. Píč, prvním jednatelem K. V. Adámek. Byla podána petice zemskému sněmu o vydání rejstříku k zemským deskám a návrh k vydání zákona proti vývozu starožitností; rovněž se objevil podnět k záchraně kaple svatě Ludmily u Týnského chrámu v Praze. – Úsilí o ochranu památek bylo hlavní náplní společnosti do r. 1918. Podporou muzejních institucí či hojnou účastí na sjezdech pro ochranu památek S. p. s. č. rozvíjela také výchovné aktivity, zejm. prostřednictvím přednášek, organizováním výletů, vycházek a publikační činností. K tomu jí napomáhal *Časopis Společnosti přátel starožitností českých*, vydávaný od r. 1893. – Pojem *starožitností* se udržel v názvu společnosti z tradičních důvodů i v pozdějších obdobích, kdy se pracovní zaměření změnilo. Za starožitností byly považovány zejm. archeologické a umělekohistorické památky. Proměna činnosti nastala zvl. po r. 1918, kdy v samostatném státě vznikaly státní instituce nahrazující činnost dobrovolných spolkových organizací. Vznik státní památkové péče se projevil i v nových stanovách S. p. s. č., přijatých 1927. Hlavním předmětem činnosti společnosti bylo zkoumání historické vlastivědy, zejm. místopisné, uměleko-historické a národopisné. Teprve na druhém místě uváděly stanovy ochranu veškerých památek. Časopis S. p. s. č. se stal ústředním orgánem československé historické vlastivědy. S. p. s. č. nadále zůstala spolkem, který spojoval vědeckou, úzce odbornou činnost s aktivitami široké laické základny, zformované zejm. z řad venkovské inteligence. – Od 30. let 20. stol. docházelo všeobecně k útlumu vědecké spolkové činnosti, což se projevilo i u S. p. s. č., která se stala hl. orgánem vydavatelským. Po 2. světové válce došlo k silnému úbytku členské základny. 1963 zanikl Časopis S. p. s. č., respektive jeho náplň částečně převzala nově založená *Muzejní a vlastivědná práce*. Ztrátu časopisu se S. p. s. č. snažila nahradit vydáváním *Zpráv S. p. s. č.*, které v l. 1963–1978 seznamovaly členstvo s činností spolku. 1979 se společnost rozhodla k rozchodu a část členské základny přešla do nově vytvořeného *Kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy*. – Činnost společnosti byla obnovena v květnu 1990 a počátkem následujícího roku byly schváleny a zaregistrovány nové stanovy. Společnost se stala také spoluvydavatelem *Muzejní a vlastivědné*

práce, která od r. 1992 nese také druhý titul Časopis S. p. s. č. – Národopisnou činnost rozvíjela S. p. s. č. zejm. v prvních letech existence, kdy ještě nepůsobily specializované národopisné instituce, především *Národopisná společnost československá a Národopisné muzeum*. Na půdě S. p. s. č. se objevily návrhy na založení českého národopisného muzea nebo na podnět K. V. Adámka S. p. s. č. zahájila 1889 přípravné práce na vydání souborného vlastivědného díla. – Ve společnosti pracovali přední národopisci, archeologové aj., jako např. L. Niederle, V. Tille a další spolupracovníci kolem časopisu *Athenaeum*. Od r. 1890 byli členy S. p. s. č. B. Matějka, E. Kovář, Č. Zíbrt a T. G. Masaryk. J. Polívka se stal místopředsedou společnosti místo J. L. Píče. L. Niederle uvažoval o možnosti využít spolupráce se S. p. s. č. k vydávání etnograficko-archeologického časopisu, který připravoval s V. Tillem. Časopis nakonec vyšel mimo okruh Společnosti v Šimáčkově nakladatelství pod názvem *Český lid* a za spoluredaktorství Č. Zíbrta. Osamocenou výstavní aktivitou zůstala v S. p. s. č. lidopisná výstava uskutečněná v *Náprstkově muzeu souběžně se Všeobecnou zemskou jubilejní výstavou* 1891. Přípravy na *Národopisnou výstavu československou* a další úkoly národopisného hnutí odsunuly národopisné aktivity společnosti. S. p. s. č. se stávala dobrovolnou institucí věnující prostřednictvím vlastivědného zkoumání pozornost lidové kultuře, nikoliv však ústřední badatelskou základnou zastřešující vědecký obor a udávající směr jeho dalšímu rozvoji.

Lit.: F. Žuman: *Společnost přátel starožitností čsl. v l. 1888–1928*. ČSPSC 37, 1929, s. 13–23; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; F. Roubík: *Padesát let české vlastivědy*. ČSPSC 1940, s. 3–29; S. Brouček: *K některým podmínkám rozvoje českého národopisu v osmdesátých a na počátku devadesátých let 19. století*. ČL 64, 1977, s. 195–203; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; J. Špét: *Sto let od vzniku Společnosti přátel starožitností*. MVP 24, 1988, s. 193–199. [vs]

spolky, organizace se samostatnou právní subjektivitou, které sdružují na základě dobrovolného členství skupinu osob se stejnými cíli a zájmy a vyvíjejí činnost podle programu a na základě stanov, přijatých plénem a schválených příslušným státním orgánem. S. mají na českém území dlouhou tradici. Vznikaly jako určitá protiváha ke stavovským korporacím a od konce 18. stol. představují novou formu společenského života zvl. ve městech, kde

začaly vznikat nejprve spolkové organizace zabývající se *sociální péčí* o nemocné, pohřebnictvím, podporou vdov, sirotků a invalidů. Výrazný rozvoj spolkového života nastal vytvořením občanské společnosti po r. 1848. Již první (neprovedená) ústava z dubna 1848 slibovala občanům právo vytvářet s. V březnové ústavě 1849 byl vznik s. závislý na jejich účelu, prostředcích a cílech, které nesměly mít protistátní charakter. Současně byl nad činností s. zaveden policejní dozor. Nařízením z prosince 1851 byly zakázány politické s. jako výraz omezení politického života v Rakousku. V následujícím roce byl vydán spolkový patent, který se stal základem spolkového života, i když byl prováděn v praxi jen částečně. 1860 byl založen český pěvecký spolek *Hlahol*, který se stal vzorem pro podobná sdružení, posilující pomocí zpěvu české národní uvědomění v Čechách i na Moravě. Obnovení ústavnosti 1861 zahájilo cestu k obnovení s. a shromažďovací svobody. Posilou pro české národní hnutí byl v té době tělocvičný spolek *Sokol*, založený 1862 z podnětu M. Tyrše (1832–1884). 1866 existovalo v Čechách již 22 a 1868 60 sokolských jednot. Ve stejném roce jako Sokol vznikly i další instituce významné pro českou kulturu. Jednou z nich byl např. *Svatobor*, usilující o rozvoj české beletrie a poezie. 1863 vznikla *Umělecká beseda*, která měla význam pro rozvoj tradic české kultury. Předsedou jejího hudebního odboru byl B. Smetana (1824–1884), výtvarného J. Mánes a literárního V. Hálek (1835–1874). Vedle kulturních s. vznikaly i s. hospodářské. Příznivější situace pro spolkový život vyústila 1867 ve vydání spolkového a shromažďovacího zákona 134/1867 ř. z. Ten umožnil zakládání různých s., které rozlišoval na politické a nepolitické. Rozhodování o vzniku s. patřilo do kompetence místodržitelství, dohled nad s. vykonávali okresní hejtmani nebo policejní ředitelství. S. byly povinny hlásit jména členů i konání spolkových schůzí, na něž mohly politické úřady vysílat své zástupce. Pro politické s. platila zvlášť přísná ustanovení. Státní orgány využívaly svých pravomocí hl. proti dělnickým s. a organizacím, v nichž spatřovaly nepřátele státu. Pro počáteční období spolkového života byla charakteristickým rysem sociální výlučnost. Členství ve s. bylo závislé na výši příspěvku a na jistém stupni dosaženého vzdělání. S počtem členství ve s. stoupala i osobní prestiž jednotlivce. Po vydání spolkového zákona vzrůstal počet s. rychlým tempem. 1880 působilo v rakouské části monarchie 14 341 s., 1890 30 664, 1900 59 861 a 1910 již 103 703 s. V Če-

chách existovalo r. 1880 5 546 s. (38,6 % z celkového počtu s. v rakouské části monarchie), 1890 11 448 (37,2 %), 1900 19 916 (33,3 %) a 1910 dokonce 33 368 (32,2 %) s. Je nutno konstatovat, že spolkový zákon z r. 1867 platil s některými modifikacemi i v období 1. republiky. S. lze podle činnosti rozdělit do několika základních skupin: 1. s. společenské a kulturně výchovné, 2. turistické a tělocvičné, 3. zájmové, 4. charitativní, 5. hasičské a vojenských vysloužilců, 6. náboženské, 7. nacionální a 8. dělnické. Velký rozvoj nastal především v sociokulturní oblasti, kde se rozvíjely s. pěvecké, sportovní, vzdělávací, společenské, divadelní, baráčnícké, muzejní, sběratelské, později i okrašlovací aj. Spolkový život se postupně měnil. Snaha dřívějších s. o dosažení *obecného* prospěchu byla postupně nahrazována prosazováním vlastních zájmů. V souvislosti s modernizací dopravy se začaly uskutečňovat i nadregionální spolkové akce. Stále citelněji se v činnosti s. projevovaly rozdíly mezi městem a venkovem. Zřetelně se rýsovala i další změna ve spolkovém životě. S., především ze sociokulturní oblasti, se stávaly nástrojem politické aktivity. Každé hnutí, každá světónázorová skupina se snažila získat členy do svých s. a zapojit je do vlastního spolkového života. Pro každého Čecha či Němce, dělníka nebo katolíka bylo téměř povinností podílet se na spolkovém životě a přispívat tím ke zduaru společné věci. Nejdůležitějším rysem spolkového života na přelomu 19. a 20. stol. byla skrytá politická aktivizace. Příslušnost ke s. vyjadřovaly kokardy nebo jiná označení a spolková vlajka, které doprovázely členy při všech spolkových akcích i při poslední cestě na hřbitov. V národnostně smíšených pohraničních oblastech si Češi i Němci zřizovali obranné s. na ochranu před odnárodněním. Při řešení interetnických vztahů v pohraničí se v 80. a 90. letech 19. stol. dostával do popředí boj o českou školu v oblastech s českou menšinou. České školy zřizovaly a udržovaly zejm. tři nejdůležitější obranné s.: *Ústřední matice školská* (založená 1880 Spolkem učitelských jednot v Čechách), *Národní jednota severočeská* (založená 1885) a *Národní jednota pošumavská* (po Ústřední matici školské nejstarší národně obranná korporace, 1884) a také *Sokol*. *Ochranné s.* začali v českém pohraničí zřizovat Němci, i když jejich pozice nebyly v rakouské monarchii ohrožovány. Protikladem Ústřední matice školské se stal *Allgemeiner deutscher Schulverein*, který zřizoval a podporoval německé školy v národnostně smíšených oblastech, kde nebylo možné udržovat

takové školy z veřejných prostředků. Německou obdobou Národní jednoty severočeské, která působila v oblasti od Mariánských Lázní přes Litoměřice k Poličce, se stal *Bund der Deutschen in Böhmen*. Národní jednota pošumavská, působící od Mariánských Lázní až k Jihlavě, měla svůj protějšek v *Deutscher Böhmerwaldbund* a Sokol v *Deutscher Turnverein*. Místní odbory obranných jednot se soustřeďovaly na národní a duševní rozvoj Čechů, hospodářské zvelebování území a podporu rovného práva českého jazyka ve veřejném životě. Zakládaly spolkové knihovny, pořádaly vzdělávací přednášky, ochotnická představení, společenské zábavy atd. Vznikem Československé republiky nedošlo k zániku českých obranných s., pouze se změnila jejich úloha. Pole působnosti Ústřední matice školské se rozšířilo i za hranice školství. Národní jednoty se soustředily na podporu českého školství a divadelnictví. S. neměly zpočátku pro svou činnost zpravidla žádné vlastní prostory a byly nuceny pronajímat si na svá jednání místnosti v hostincích. Někdy se o spolkovou místnost dělilo několik s. ve svých vyhrazených dnech. Pokud měl s. svůj domovský hostinec, v němž se o pronajatou místnost s nikým nedělil, odrážela se tato skutečnost i ve vybavení a výzdobě. K nejpříhodnějšímu zařízení patřila spolková *almara* na uložení písemností, archivu, plakátů aj. a psací stůl se zásuvkou na přihlášky a další administrativní materiály. Důležitá byla i spolková pokladna či alespoň příruční pokladnička a spolková knihovna. Svě místo měl ve spolkové místnosti i spolkový prapor, který se slavnostně světil. Divadelní s. nebo divadelní odbory s. měly ve spolkové místnosti uloženy i rekvizity a kostýmy. Ve spolkové místnosti se scházel spolkový výbor a členstvo na schůzích, vyřizovaly se zde záležitosti členů, půjčovaly se knihy, konaly se přednášky a menší kulturní akce. Plesy, zábavy, ochotnická představení a akademie probíhaly i v dalších místnostech domovského hostince. Při hromadné účasti členů spolku na slavnostní akci nebo na pohřbu vycházel ze spolkové místnosti průvod s praporem nebo se řadil před hostincem. Řada s., především dělnických, se snažila o budování vlastních spolkových domů. Činnost spolku mohla být podle spolkového zákona ukončena jeho dobrovolným rozchodem po rozhodnutí valné hromady členů nebo sloučením s jiným spolkem, rozpuštěním spolku z moci úřední, pokud jeho činnost odporovala stanovám nebo zákonům, a zánikem, kdy členové ze spolku vystoupili a úřad byl nucen spolek vymazat ze spolkového katastru.

Nejnoveji upravuje zánik spolků zákon č. 83/1990 Sb., podle něhož sdružení (tedy i spolek) zaniká dobrovolným rozpuštěním nebo sloučením s jiným sdružením nebo pravomocným rozhodnutím ministerstva o jeho rozpuštění. Při zániku spolku je třeba provést majetkové vypořádání.

Lit.: V. Dusil: *Československé právo spolkové*. Praha 1924; ČSV-LK; *České dělnictvo*. ZKSVI 1988, č. 4; K. Malý – F. Sivák: *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1918*. Praha 1988; *Jak vzniká spolek*. Praha 1992; E. Kruppa: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichov 1850–1875*. München 1992; *Německý spolkový život v Čechách 1848–1938*. Ústí n. Labem 1994. [vli]

spona, sponka – pomůcka sloužící ke spínání oděvu; starý funkční oděvní doplněk, objevující se ve všech kulturách. V českém lidovém prostředí se používaly spony ze stříbra, obecných kovů, perleti a dalších cenově dostupných materiálů. Spínaly pod krkem ženské košilky a rukávce nebo přední díly živůtků a kabátků. U mužského lidového oděvu se objevují ve výstihu košile nebo ve formě přezky u opasků a pásů. Vedle praktické funkce měly i funkci ozdobnou, proto se nosily hl. ve svátek a k obřadnímu oděvu. Způsobem zapínání odpovídají přezce. Do otvoru ve středu s. je vtažena spínaná látka a ta je probodnuta pohyblivou jehlicí, upevněnou při okraji otvoru. – V č. zemích se lze setkat s několika regionálními variantami spon, odlišujícími se použitým materiálem i technologií zpracování. Na Chodsku se užívala kovová litá *spínátka*. Mosazné *sponky* zdobené korálky byly typické pro Broumovsko. Na Valašsku, hl. v okolí Vsetína, se staly běžnými perleťové spony (*kotuly*, *spinky*). Vyráběly se asi od 60. let 19. stol. a souvisejí s využitím perleti jako materiálu zpracovávaného domácí výrobou. Valašské spinky byly kulatého, méně listového tvaru, uprostřed měly kulatý otvor a mosaznou otáčivou jehlicí bez patky. Lícovou stranu zdobil rytý geometrický dekor, doplněný rostlinnými motivy. K posledním lidovým výrobcům náležel J. Tkadleček z Nového Hrozenkova (nar. 1883). V 50. letech 20. stol. výrobu perleťových spon jako módního oděvního doplňku obnovila dílna ÚLUV v Žirovnici. Snaha nahradit perleť jiným materiálem (sklo, stříbro, aluminium) se nesetkala s úspěchem. V t. bižuterie, perleťářství, šperk.

Lit.: V. Havelková: *Některé šperky naše lidové*. NSČ 6, 1900, s. 38–49; E. Domlivil: *Knoflíky a spony moravských Valachů*. Zprávy Waldesova musea 3, 1918, s. 48–50; H. Johnová: *Sponky jako součást lidového oděvu*. SN 6, 1958, s. 3–126; J. Orel: *Perleťové spony k valašskému kroji*. Val. 10, 1966, s. 36–42. [mv]

sporák [z něm.], zařízení s uzavřeným ohněm sloužící k vaření, pečení a současně k vytápění místnosti. Výraz pochází z něm. *Sparherd*, nář. zní též *šporak*, *šporherd*, zdrob. *sporáček*. S. je shora uzavřen železnými plotnami, oheň se rozděluje na roštu, kterým proudí vzduch a propadáva popel do popelníku. Je to nejmladší typ kuchyňského topeniště na pevná paliva v tradičním městském i venkovském domě. V měštanských kuchyních se s. ujímal již od počátku 19. stol., na venkově se ve větším rozsahu zaváděl od 40. l., v karpatské oblasti na vých. Moravě a v horských krajích Slezska ještě o půl století později. Kronikář F. Šafránek z Hořic zaznamenal, že nová kamna do Podkrkonoší přinesli z Německa čeští zedníci před polovinou 19. stol. Avšak podle K. Bedala (1970) těžiště tohoto nového typu otopného zařízení leželo v záp. Čechách, odkud před r. 1850 pronikalo na území severových. Bavorska. – S. se připojoval k existujícímu otopnému zařízení s volně planoucím ohněm buď ve světnici (jizbě), nebo v černé kuchyni či v síni, tvořil s ním různé kombinace a postupně je vytlačil z domu. Umístěním s. do světnice se tam vrátila obsluha topeniště a nečistoty spojené s tímto provozem (zatápění, přikládání, vybírání popela, vymetání kamen, přinášení a uskladňování paliva aj.). Zavádění sporáků vedlo k postupné likvidaci černých kuchyní s otevřeným komínem a k budování větších, světlých a teplých kuchyní se s. napojeným na uzavřený cylindrový komín. Hospodyně si sporáky velmi pochvalovaly: zatímco na nádoby v peci neviděly a často jim z hrnců něco uteklo, na plotně je měly jako na stole. Staré vysoké hrnce s úzkým dnem a rendlíky na nožkách, používané při vaření na otevřeném ohni, musely vyměnit za smaltované a jiné nádobí se širším dnem. – Zvýšená část s. má řadu nářečních názvů: *kamna*, *krovec*, *vrchnice*, *kopka*, *kachle*, *vyška*, *hrobka* aj. V této části s. je jedna nebo dvě pečící trouby a býval tu zapuštěn také litinový kamnovec (popř. i dva) k ohřevu vody a vaření (např. knedlíků). – Vývoj s. procházel od zděných, kachlových a železných sporáků k smaltovaným, vytápěným uhlím, později elektřinou nebo plynem.

Lit.: Z. Winter: *V měštanské světnici starodávné*. Praha 1895; F. Jílek-Oberpfalcer: *Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi*. Vrchlabí 1946, s. 164–168; V. Pražák: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*. ČL 53, 1966, s. 321–348; K. Bedal: *Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns*. München 1970. [ap + jv]

sport [angl.], tělesná činnost provozovaná podle dohodnutých pravidel nebo konvencí, která má soutěžní charakter a zpravidla se provozuje jako forma zábavy. Zahnuje různá tělesná cvičení (individuální i skupinová), zápolení, hry a jiné činnosti (např. lov, rybaření, jízdu na koni). Přeneseně se jako s. označují i jednotlivé hry, disciplíny a cvičení, provozované placenými specialisty pro zábavu jiných. Vznik s. je spojován s přípravou mladíků pro lov a boj (praktický výcvik i symbolický obraz boje), prošel složitým vývojem v Evropě i mimo ni, až vyvrcholil v pravidelném konání novodobých olympijských her. Novověký s., který se stává předmětem zájmu sociologů a etnologů, má své kořeny zejm. v renesančním životním stylu, v aristokratických zábavách 17. a 18. stol. a na anglických univerzitách v 19. stol. – Zatímco v Anglii byl s. součástí výchovy ke kolektivní odpovědnosti a k disciplíně a také jednou z forem využívání volného času, ve střední Evropě získal silný nacionální náboj jako příprava obrany vlasti či národního osvobození. Na základě stejné ideologie a stejného typu uvažování vznikaly v Německu turnerské spolky a v Čechách *Sokol*. Sport sehrál u obou národů významnou úlohu v procesu národního uvědomění a emancipace. Často byl jednou z mála mezinárodně uznaných národních institucí, a to i při neexistenci vlastního národního státu (např. česká účast v *Mezinárodním olympijském výboru* od r. 1894, podobně v dalších mezinárodních federacích: lyžařské, fotbalové aj.). Rozvoj s. a jeho rostoucí význam ve společnosti i politice je spojen se vznikem a rozmachem olympijského hnutí, jakož i se vznikem mezinárodních soutěží v jednotlivých sportech. Mezinárodní sportovní soutěživost je mnohdy doprovázena demonstracemi národního a politického charakteru (např. v 60. letech 20. stol. i později hokejová utkání Československa se Sovětským svazem, střetnutí slovenských a maďarských fotbalových klubů). Některé sporty jsou považovány za součást kulturní charakteristiky toho kterého národa (např. lední hokej pro Kanadany, fotbal pro Brazilce nebo Argentince, baseball pro Američany a Kubánce). Snaha dokázat svou převahu v tzv. národním s. nad rivaly, kteří se etablovali v témže odvětví, bývá často vyjádřena za použití nacionalistické symboliky. V t. nacionalismus, šovinismus, xenofobie.

Lit.: A. Cornwallová – N. Lindisfarneová (eds.): *Dislocating masculinity*. London 1993; E. P. Archetti: *Morálka a fotbal v Argentině*. ČL 82, 1995, s. 127–144. [tg+vh]

správa viz patrimoniální správa, státní správa českých zemí

srdce, častý motiv v ornamentice lidového výtvarného projevu. V profánní symbolice vyjadřuje lásku či přátelství a uplatňuje se v dřevorezbě, výšivce, ručně psaných modlitbách a památečních listech. Ve zlidovělém umění se objevuje jako jedna z nejčastějších podob vóta: s., zvl. planoucí, vyjadřuje pozemskou i nebeskou lásku, víru, dobrotu, a to i božskou, symbolizuje životní principy, je sídlem citů, náklonnosti, rozpoložení ducha i rozumu. Planoucí s. se spojuje se sv. Antonínem aj., vyjadřuje křesťanskou lásku k lidem i k Bohu. Vyskytuje se také jako atribut sv. Antonína Paduánského, Františka Saleského, Bolesné či Sedmibolestné Matky Boží, Srdce Ježíšova aj., planoucí s. (popř. probodené šípem) je i atributem sv. Augustina a emblémem augustiniánského řádu. S. s trnovou korunou je atributem sv. Ignáce z Loyoly a emblémem jím založeného jezuitského řádu. S. je však také symbolem milostným či erotickým. Do lidové výtvarné kultury vstoupil motiv s. poměrně pozdě.

Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 436; E. Meyer-Heisig: *Das Herz in der Volkskunst*. In: *Das Herz in Umkreis der Kunst*. Biberach an der Riss 1965–66, s. 107–136; G. Heinz-Mohr: *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*. Köln 1974, s. 129; I. Šestan: *Srce u narodnom likovnom izrazu*. Zagreb 1980; R. Peesch: *Ornamentik der Volkskunst in Europa*. Leipzig 1981, s. 115–123; SNSVU, s. 425–426; EĽKS II, s. 192; J. C. Cooperová: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha 1999, s. 175–176; O. Danglová: *Dekor – symbol. Dekorativna tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001.

[ak+rj]

srovnávací metoda viz komparatistika

srp, ruční nářadí půlkruhovitěho tvaru s držadlem pro žnutí obilnin, později píce. Ostří neolitických srpů bylo poskládáno z kamenných čepelí pevně vsazených do zahnutého dřeva, parohu či kosti. Vzniklé zuby zvyšovaly účinnost s. V době bronzové byly zhotovovány z bronzu (poměrně časté nálezy od střední doby bronzové). V polovině 1. tisíciletí př. n. l. se začaly srpy zhotovovat ze železa (Vráž u Písku). V 8.–10. stol. byly v č. zemích rozšířeny velké obilní srpy s osou rukojeti odkloněnou od čepelí. S. měl tupý nebo příčně roztepaný hrot čepelí (listu) a někdy na ostří patrně zoubkování. Středověké srpy byly větší, s užší čepelí, vzdálenost mezi hrotem a koncem čepelí činila asi 40–55 cm, ostří bylo zubaté, čepel většinou plochá, tvar jen málo odlišný od srpů hradištních. V 19. stol. se v č. zemích používaly srpy obilní i travní. – S. obilní se vyznačoval úzkou čepelí s jemně vroubkovaným (zubatým) ostřím. Silnější plochá čepel nebyla na hřbetní straně zesílena v žebro. Vroubkovaná čepel se brousila ze spodní strany a šikmé vroubkování zachovávalo i po častém broušení stále jemně zubaté ostří. Obilním s. se žnulo jiným způsobem než později s. s hladkým ostřím. Hrst obilí uchopená levou rukou se s. podřezávala tahem k sobě. Obilní srpy mívaly někdy na držadle poutko, které se navlékalo za zápěstí. – S. travní má širší čepel s hladkým ostřím a zesílenou hřbetní část listu. Při žnutí trávy se rychlým pohybem pravé ruky podsekávala zelená píce nízko nad zemí. Oba typy srpů měly krátkou dřevěnou rukojeť, ve které byl zasazen trn s. – Od konce 19. stol. a naposledy ve 40. letech 20. stol. se občas v některých oblastech používaly *kosičky*, *kosáky*, tj. srpy s čepelí ve tvaru malé kopy s dlouhým zahnutým železným řapíkem a dřevěnou rukojetí. Kosičky byly vyráběny v továrnách na zemědělské nářadí a stroje a jejich původ nesouvisí s tradičním domácím s. – Srpovitě nástroje se používaly v zemědělství i k jiným pracím; staré srpy k odebírání obilí, silné srpy *řepáky* na osekávání řepného chrástu apod. – S. se objevuje v pořekadle *svatá Markyta hodila srp do žita* (počátek žní).

Lit.: K. Bednařík: *Srp a hrabice*. SSH 1, 1957, s. 120–124; M. Beranová: *Slovanské žňové nástroje v 6.–12. stol.* PA 48, 1957, s. 99–117; K. Chotek: *Staré způsoby práce v československém zemědělství. Žatva srpem*. ČE 7, 1959, s. 275–290; J. Kramařík: *Několik poznámek k článku prof. K. Chotka „Staré způsoby práce v československém zemědělství. Žatva srpem.“* ČE 8, 1960, s. 87–91; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 63–71; V. Vondrušková: *Tradiční žňové*

nástroje. MVP 20, 1982, s. 83–92; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 39–41; M. Beranová: *Pokusy k pravěkému a časné středověkému zemědělství*. PA 84, 1993, s. 97–119. [zt]

stáj 1. též konírna, maštal – dřevěná či zděná budova nebo prostora k ustájení koní, popř. zároveň hovězího dobytka. Nář. se nazývá *maštel*, *marštal*, *mařtal*, na Netolicku *koňská maštal*, neboť maštalí se tu rozumí chlév. Podobně jako ve chlévě je ve s. dřevěné či kamenné koryto na vodu a krmivo (*žlab*), nádoba k paření krmiva, event. nádrž na vodu (*stírka*) a široké jesle (*žebřík*) na jetelinu a seno, zavěšené asi půl metru nad žlabem, vedle vstupních dveří bývá truhla na obrok (jadrné krmivo pro koně), na stěně visí postroje pro všední den. Stání dobytka se místy vydělovalo bedněním nebo velkými kamennými plotnami. Zděné stáje, jež se na venkově vesměs dochovaly z 19. stol., bývají obvykle klenuté: v 1. polovině 19. stol. převládaly klenby plackové, přecházející ve 2. polovině k segmentovým klenbám s cihlovými pasy, jež koncem stol. nahradily válcované ocelové profily; počátkem 20. stol. zobečňují segmentové klenby do travers, zv. také klenby stájové. – Podlaha bývala z kulatých kmenů, kamenná, cihlová nebo jen upěchovaná zem. – V rohu s. spával čeledín nebo koč (kde nebyl, hospodářův syn nebo i sám hospodář) na jednoduché dřevěné palandě, někde zavěšené od stropu, protože tam bylo tepleji (*teple jako ve stáji*). Na palandu se rozprostřela sláma či seno, překryté pokrývkou; k přikrytí posloužila koňská houň nebo staré šaty, někdy tam býval i polštář a peřina. S. obvykle navazovala na obytné stavení, nebo stála samostatně v areálu dvora. U s. bývala také řezárna na přípravu krmiva; 2. zastřešený prostor vedle vjezdu do dvora v jednom či dvou křídlech čtyřboké usedlosti na Poličsku, Litomyšlsku a Vysokomýtsku (nář. *podstáj*). Nad s. byla sýpka nebo prostor k ukládání plev, sena, slámy či líného stonku. Podstáj měla funkci kolny, neboť v ní stály vozy, bylo tam uloženo zemědělské nářadí, ruční obilní mlýnky, ruční nebo nožní stoupy na kroupy, na mák a na prachandu z hrušek; za nepohody se tu pracovalo. Na Litomyšlsku se rozlišovala podstáj návesní a záhumenní, na Žďársku horní a dolní. V 19. stol. se tyto podstáje někde přestavovaly na kamenné chlévy; 3. nář. půda pro seno a slámu. – O někom, kdo hlasitě chodí, se říká, že *dupe jako ve stáji*.

Lit.: J. Vařeka: *Hospodářské stavby na horním toku Ostravice*. ČSIM 17, 1968, s. 118–124; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 146, 158–160. [jv]

stárkovská organizace, tradiční instituce dospělé svobodné chasy a forma její samosprávy, podle obyčejového práva uznávaná představiteli obce i celým vesnickým kolektivem. S. o. plnila funkce reprezentační, právní a správní i ochranné, a to jak uvnitř lokální společnosti (v mezigeneračních vztazích), tak navenek (ve vztazích domácích k přespolním). Nejstarší zpráva o organizaci venkovské mládeže (1575 ze Želešic) vypovídá o mládencích jako pořadatelích hodů, odpovídajících za pořádek. V pramenech 19. a 20. stol. je známa v regionech Slovácka, Brněnska, Hané a hostýnského Záhoří, jediný je doklad o volbě *fojta* (nejstaršího mládence) z Valaška z 1. poloviny 19. stol. V Čechách jsou písemně doloženy ojedinělé pozůstatky této neformální instituce při pořádání posvícení a stavění máje nebo její ohlasy v mladší generaci chlapců (*pohůnská rada* o letnicích, masopustní koleda v čele s mládeneckým *rychtářem* a *hejtmanem*, spojená s předváděním divadla). Hlavní slovo a dominantní postavení měl v tradiční organizaci mládeže *stárek* (*pudmistr*, *rychtář*), reprezentant dospělé svobodné chasy a svrchované pravomoci nad ní. Větší počet stárků je považován za mladší stadium vývoje; jako projev sociální diferenciace a prestiže tak byli na jihových. Moravě před 1. světovou válkou voleni dva stárci, sedlácký a chalupnický, jejichž postavení se většinou nelišilo (každý z nich měl např. jeden hodový den). S. o. se v jednotlivých krajích různí jak počtem stárků (1, 2–4), tak dalších funkcí (*mládek*, *dráb*, *sklepník*, na Hané vedle *pudmistrů* vystupují *konšelé*,

hlídači, *měchonoši*, *kominář*). Rozmanité lokální dobové formy vypovídají o s. o. jako o analogii obecního úřadu, který na určité období předával svou pravomoc i odpovědnost chase. Jednalo se zejm. o období hodů, masopustu a tanečních zábav. Být stárkem byla pro chlapce i pro jeho rodiče velká čest, dostalo se jí nejlepšímu (odvážnému, silnému, dobrému zpěvákovi a tanečníkovi) z jeho vrstevníků. Stárek byl volen při významných výročních svátcích (před hody, na sv. Štěpána, o masopustu, na Velikonoční pondělí). V. Frolec poukázal v této souvislosti na vztahy mezi institucí stárků (mládeneckých rychtářů) a volbou letnicových *králů*. Volba stárků nebyla jen záležitostí svobodné mužské mládeže, ale probíhala často za účasti starosty obce (někde též faráře); větší závislost s. o. na instituci starosty je patrná na Hané a v jejich kontaktních oblastech. Stárkovské právo jako výsadu pravomoci přebíral stárek při hodové (nebo masopustní) obchůzce obřadní formou od starosty společně se souhlasem k pořádání akce. Vnější znakem práva byla zdobená šavle, *ferule*, nebo zvláštní regionální typy: *fedro* na Kloboucku, *předek* na Podluží. Dominantní význam práva se projevil i v pojmenování celého masopustního obyčejového cyklu na Hané spjatého se s. o. (*ostatkové*, *hanácké právo*). Pravomoc stárka platila po celý rok. K jeho právům a povinnostem patřilo zastupování chasy v jednání s obecním představenstvem, organizace a řízení tanečních zábav, podle místní tradice zvl. hodů a masopustu, jejich finanční zabezpečení, obstarání muziky, zajištění

stavění máje, přijímání přespolních hostů, vyhlašování sál, uvádění dívek do tance, odpovědnost za klid a pořádek, ochrana domácích, trestání provinilců. Důležitou funkci plnila s. o. z hlediska přechodu do dospělosti, kdy mládež získávala nové postavení v kolektivu; především mezi chlapci platila přísná věková diferencovanost až do jejich odvodu na vojnu. S. o. je záležitostí zejm. mužské mládeže: dívky, *stárky*, v ní mají jen vedlejší význam nebo chybí vůbec (např. na Podluží). Stárci si své stárky vybírali většinou sami. Jejich úloha se projevovovala nejvíce v obřadním vyplácení (finančního příspěvku k uhrazení výdajů spojených s taneční zábavou). Uplatňovalo se jako prosté vodění dívek pod právo nebo v taneční formě (zavádka, cófavá, hanácká). Na jihových. Moravě patří s. o. k živé tradici s nerovnoměrným výskytem a funkce stárka se vesměs redukuje na reprezentanta domácí mládeže a vedoucí autoritu při pořádání hodů. Životnost s. o. ovlivňují formální organizace dospělých, problém kroje, soubory lidových písní a tanců a zájem mládeže o tradice lidové kultury.

Lit.: K. Fojtík: *Prozatím nejstarší zpráva o organizaci vesnické chasy na Moravě*. ČL 59, 1972, s. 41–45; V. Šepláková: *Stárkovská organizace a její současné formy*. In: Výroční obyčej. Brno 1982, s. 81–93; E. Večerková: *Právní a dospělostní prvky v masopustních a hodových obyčejích na jihovýchodní Moravě*. ČMMZ 56, 1971, s. 139–151. [vf]

starodávny, párový točivý tanec 3/4 taktu polonézového rázu z oblasti Lašska. Je složen z procházkové (polonézové) části (většinou za zpěvu taneční písně, pokud si ji tanečník nepředzpíval před vlastním tancem) a z víření dvojice na místě na instrumentální dohrávku (často v rychlejším tempu). Taneční držení a krok víření se vyskytují v různých variantách. V některých případech měl s. také individuální část (žena se otáčela na místě, muž vyskakoval, přidupával, tleskal apod.). Na závěr s. následovala tzv. zásmažka. S. je obdobným typem tance jako valaský ze sev. Valaška nebo tanec, smyk, tělenci a volny (povulny) ze Slezska. Objevuje se také pod názvy hladky, shnily, zavodzany ad. První zápis s. z Lašska byl otištěn L. Janáčkem v prvním sešitu *Národních tanců na Moravě* (1891); dva starodávne zařadil Janáček do *Lašských tanců*, z nichž první zazněl v Brně na koncertu Vesny 1889, druhý 1891. S. se vyznačoval také obřadní funkcí při svatbě, kdy se jím zahajovala svatební taneční zábava. Starodávny se do tance zaváděla nevěsta s ostatními dívkami, odtud název zavodzany, vyvodzany.

Lit.: L. Janáček – L. Bakešová – X. Běháková – M. Zeman: *Národní tance na Moravě*. Praha 1953, 2. vyd.; J. Gelnar: *Tanec „starodávny“ v díle Leoše Janáčka*. RZ 10, 1960, s. 1–10; V. Šejvlová: *Tanec „Starodávny“ v horním povodí Ostravice*. Těš. 1963, č. 8–10, s. 20–23; Z. Jelínková: *Lašský a slezský tanec „smyk“*. NA 15, 1978, s. 209–216; Z. Jelínková a kol.: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska IX. Lašsko*. Popisy tanců ke stejnojmenné videokazetě. Strážnice 1996. [zj + mp]

starosta 1. představitel obecní samosprávy, obecní představený. Funkce s. jako představitel obecní samosprávy vznikla přidáním kompetence dosavadním purkmistrům ve městech po zavedení obecního zřízení pro všechna sídliště v rakousko-uherské monarchii zákonem ze 17. 3. 1849 č. 170 ř. z. S. byl výkonným orgánem obecního zastupitelstva (představenstva), v jehož čele stál. Ostatní členové zastupitelstva měli pouze poradní hlas. Postavení s. bylo potvrzeno císařským výnosem z 26. 6. 1849 č. 295 ř. z., o organizaci politických správních úřadů místo dosavadních vrchnostenských úřadů a magistrátů, kterým byly dosavadní městské rady přejmenovány na obecní zastupitelstva a purkmistr na s. obce. Obecní zastupitelstvo mělo být voleno na tříleté volební období. Po volbě ze svého středu zvolilo obecní výbor, který po svém ustanovení si do čela zvolil s. V Čechách se první obecní volby uskutečnily 1851. V důsledku nastolení Bachova absolutismu se však další konaly až 1864. Za tu dobu byla pravomoc starosty značně omezena státní mocí. Především byla od r. 1852 postavena pod dozor ministerstva vnitra prostřednictvím okresních státních politických (správních) úřadů. Jejich partnerem na úrovni samosprávy byla okresní zastupitelstva složená z místních starostů okresů. Rozhodnutí místního starosty byla tedy vázána jak v ohledu dodržování platných zákonů a nařízení na dohled okresního politického úřadu, tak při vedení veřejného života usnesením okresního zastupitelstva či jeho starosty. V důsledku zpřísnění policejního dozoru za Bachova absolutismu se funkce s. stala převodovou pákou policejního tlaku na obyvatelstvo. Tím spíše, že od r. 1850 měl s. dohled nad místní policií. Na její využívání opět dohlížel okresní politický úřad. Pravomoc s. mu mohla být v tomto směru kdykoliv odejmuta a do čela místní policie byl dosazen policejní úředník. Po pádu absolutismu byla samospráva natolik oslabena, že bylo nutno vydat říšským zákonem z 5. 3. 1862 č. 18 nový obecní zákon. Funkce a pravomoc s. byla zakotvena v jeho VIII.–IX. článku. Pro Čechy byl obecní

zákon rozpracován zemským zákonem ze 16. 4. 1864 č. 7 z. z. Kompetence i postavení s. zůstaly stejné proti zákonu z r. 1849: starosta byl volen na tříleté volební období obecním výborem vzešlým z voleb obecního zastupitelstva. Měl nadále rozhodující slovo v obci, ale zůstal pod dohledem ministerstva vnitra, které také jeho volbu potvrzovalo. K dalšímu okleštění jeho pravomocí došlo až po rozpoutání 1. světové války. Od poloviny r. 1918 začaly i ve venkovských obcích vznikat nové orgány samosprávy, národní výbory. Aby zabránili chaosu v místní samosprávě, vydali členové pražského Národního výboru hned v prvním zákoně, který prohlašoval 28. 10. republiku, ustanovení o platnosti dosavadních zákonů i ustavené samosprávy z dob monarchie. Tím byla potvrzena i dosavadní kompetence místních i okresních starostů. Zákonem č. 76 z r. 1919 pak bylo novelizováno obecní zřízení na nové politické podmínky ve státě. Postavení s. (od názvu obecní představený bylo upuštěno) bylo potvrzeno jako důležitý činitel obecní samosprávy. Na rozdíl od zákona z r. 1864 však byl volen celým obecním zastupitelstvem a jemu byl také zodpovědný. Stal se jeho skutečným výkonným orgánem. Svolával schůze zastupitelstva, v jejich meziobdobí zajišťoval chod obce, předkládal zastupitelstvu a výboru zpracované návrhy usnesení a rozborů problémů, koordinoval nadále činnost obce prostřednictvím okresního zastupitelstva aj. Jeho volba již nemusela být potvrzována ministerstvem, pouze mu byla oznamována. Zvýšením pravomocí samosprávy však byla nastolena její dvojkolejnost se státní správou v řízení veřejného života ve státě. Tuto dvojkolejnost se stát pokusil odstranit novelizací zákona o organizaci politické správy ze 14. 7. 1927 č. 125 Sb. z., kterým byla funkce okresního s. vyhrazena

přednostům okresních politických úřadů, okresním hejtmanům. Zákonem č. 122 z r. 1933 byla obnovena povinnost potvrzování volby místního starosty ministerstvem vnitra podvázána i samostatnost jeho činnosti. Ještě více byla ohrožena jeho kompetence vládním nařízením ze 3. 2. 1939 č. 17 Sb. z., o působnosti obecních tajemníků. Z jejich funkce se Heydrichovou správní reformou (1944) vytvořila funkce úředního vedoucího obcí, jmenovaného zemským úřadem. Funkce s. tím byla zrušena. Pro obnovení samosprávy vydal již 4. 12. 1944 exilový prezident dr. Beneš ústavní dekret č. 18 (vydaný později pod č. 43/1945 Sb.), o volbě místních, okresních a zemských národních výborů na osvobozeném území. Podle dekretů z 5. a 19. 5. 1945 pak tyto národní výbory převzaly pravomoc státní správy i samosprávy. V jejich čele stál volený předseda, který převzal pravomoc s. Systém obecního zřízení a územní samosprávy s konečnou platností zrušila ústava z 9. 5. 1945. Funkce s. byla obnovena až po zrušení systémů národních výborů 1990. V podstatě však došlo v rámci obcí pouze k obnovení názvu s. a obecního úřadu, spojení státní správy a samosprávy v jednom orgánu zůstalo zachováno. Bylo potvrzeno i ústavou ČR ze 16. 12. 1992. Na přelomu 20. a 21. stol. je pravomoc s. určena zákonem z 12. 4. 2000 č. 128 Sb., o obcích (obecním zřízení), v následujících letech parlamentem upravovaném; 2. předseda sdružení, spolku. Po novelizaci obecního zřízení (1864) převzaly jeho systém správy také mnohé větší i menší spolky (*Baráčníci, Sokol*). Členská základna přitom tvořila obec a v čele spolku stál starosta. Byl volen na dobu stanovenou stanovami spolku a byl zodpovědný jeho výboru. Na rozdíl od samosprávy neprocházel starosta spolků takovým nátlakem státní správy, musel být pouze v souladu s platnými zákony a nařízeními. Jeho postavení se vyvíjelo v závislosti na rozvoji spolkového života ve státě.

Lit.: V. Vojtíšek: *Vývoj správy a samosprávy městské. Výběr rozprav a studií*. Praha 1953; V. Vaněček: *Dějiny státu a správy v Československu do roku 1945*. Praha 1970; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; E. Vlček a kol.: *Československé dějiny státu a práva*. Brno 1991.

[aš]

starosvat viz svat

starosvatbí, stará svatbí, starosvatka, široká, svatvie – žena z okruhu hlavních svatebních funkcionářů. Ve starověkém Římě se nazývala *pronuba*. Při tradiční svatbě zastupovala nevěstinu matku. Bývala jí nevěstina kmotra, popř. kmotra od biřmování. Dá-

vala nevěstě koláč a šátek. S. se účastnila nejdůležitějších svatebních obřadů a zvyků souvisejících s nevěstou. Pův. měla s. spolu se svatem obřadní a právní význam. Klarettův slovník (14. stol.) označuje *svatvie* jako *connubiatrix* (z lat. *connubium*, vstoupit do manželství, uzavřít právoplatný sňatek). Po zavedení církevních oddavek působila s. jako svědek. Na rozdíl od starosvata si s. udržela déle své označení, zůstal jí i význam v některých klíčových obřadech svatby. V. t. svat, svatba, svatební funkcionář.

Lit.: B. M. Kulda: *Svatba v národě československém*. Praha 1875; E. Fryšová: *Jihočeská Blata*. Praha 1913; B. Němcová: *Národopisné a cestopisné obrázky z Čech*. Praha 1951; *Společenský a rodinný život*. In: ČSV-LK, s. 201–231. [ih]

starosvětská, název, kterým označil F. Bartoš pod vlivem sběratele M. Zemana starší způsob sedlácké. S. se lišila od sedlácké mírnějším tempem, větší krokovou a tvarovou rozmanitostí a byla tancem především sólovým, který tancovala v té době spíše už jen starší generace, hl. na svatbách. L. Janáček se ve studiích *Osnovy hudební lidových tanců na Moravě* (1893) a *O hudební stránce národních písní moravských* (1901) zmiňuje u s., neoznačuje však tímto názvem konkrétní tanec z Horňácka jako F. Bartoš, ale spíše slovácké točivé tance vůbec. V novodobých tanečních výzkumech po 2. světové válce nebylo pojmenování s. na Horňácku již zaznamenáno, existuje tedy domněnka, že šlo pravděpodobně o výjimečné označení tzv. starosvětského způsobu tance některých starších tanečniců, který se vyznačoval používáním méně známých motivů a obrátů.

Lit.: F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1889; Z. Jelínková: *Horňácká sedlácká. Monografie lidového tance*. Hodonín 1983; M. Zeman: *Horňácké tance*. Praha 1951; Z. Jelínková: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska. Slovácko*. Popisy tanců ke stejnojmenné videokazetě. Strážnice 1996. [zj + mp]

starozákonní výjevy, v lidovém (zlidovělém) výtvarném umění v č. zemích poměrně nepočtená skupina témat vycházejících hl. z pasáží biblických textů blízkých vnímání širokých lidových vrstev. Nejčastěji se objevují v malbě na skle, dřevěné plastice nebo reliéfu, mj. na figurálních úlech, perníkových formách, oplatečnicích a skleněných i keramických nádobách jako hrnčářský znak. – Na svatebních koláčích, rezervázních tiscích, výšivkách a krajkách z 18.–20. stol. se vyskytovala dvojice prvních lidí (Adama a Evy) pod stromem poznání či stromem života (*Arbor vitae*) v ráji anebo výjev stvoření Evy z Adamova žebra.

Výrazná část těchto skupinových kompozic byla provázena vyobrazeními zvířat (had, kráva, vůl, ovce a berani, ptáci), a to i exotických (páv, lev). – Téma posledního soudu, ač je lze odvodit už od zmínek o dnu hrůzy (*Dies irae*) ve Starém zákoně, vychází ve zlidovělém umění spíše z novozákonních textů a z jejich výtvarné aplikace ve středověkém umění a objevuje se ve zlidovělé podobě poměrně zřídka. – Samson, jehož osudy jsou vylíčeny v Knize soudců, pronikl do lidového povědomí epizodou, v níž se po vítězném souboji se lvem v roztržené lví tlamě usadil roj včel; proto je Samson znázorňován na figurálních úlech (odvozeně z populární grafiky), v č. zemích především v někdejší německém prostředí Hřebečska. – Výskyt jiných starozákonních témat je v lidové výtvarnosti zcela výjimečný. Např. seskupení Tří králů odpovídá novozákonnímu pojetí, ačkoli zmínky o třech prorocích se objevily už ve Starém zákoně. – Obdobná volba biblické tematiky je zřejmá i z jiných katolických oblastí Evropy, naproti tomu v pravoslavném a řeckokatolickém prostředí ve vých. a jihových. Evropě bylo velmi oblíbeno zobrazování starozákonního proroka Eliáše (z doby krále Achaba, 9. stol. př. n. l.), kterak jede oblohou na ohnivém voze.

Lit.: J. Kirchner: *Die Darstellung des ersten Menschenpaares in der bildenden Kunst*. Stuttgart 1903; M. Haberlandt: *Figurale Bienenstöcke aus Mähren und Böhmen*. Werke der Volkskunst 1, 1914, s. 107–110; R. Jeřábek: *Herkules, Daniel oder Samson? Ein Beitrag zur Ikonographie sowie zum Problem der Volkstümlichkeit und ethnischen Herkunft figurlicher Bienenstöcke*. DJV 13, 1967, s. 288–301; L. Röhrich: *Adam und Eva. Das erste Menschenpaar in Volkskunst und Volksdichtung*. Stuttgart 1968; V. Scheufler: *Das Adam- und Ewa-Motiv im böhmischen Töpferhandwerk*. Lëttopis C 11/12, 1968/69, s. 244–250; A. Mazurek: *J. N. Lacroix – J. D. Rey: Adán y Eva. El tema de Adán y Eva en le arte*. Barcelona 1969; I. Nagy: *Adam und Eva*. AE ASH 34, 1986–88, s. 17–47; L. Röhrich: *Adam und Eva in der Volksliteratur*. In: Paradeigmata. Literarische Typologie des Alten Testaments. Berlin 1989, s. 253–279; A. Počtulpaite: *Adomas ir Ieva. Šventoji šeima*. Liaudies kultura 4, 1991, s. 40–44; M. Válka: *K motivu Adama a Evy ve výtvarné kultuře lidu*. NR 1998, s. 99–110. [rj]

stát, politické uskupení vymezené státní hranicí. Státy v historické době vznikaly sjednocováním relativně samostatných skupin, buď dobrovolně, nebo častěji expanzivně. Stát je udržován prostřednictvím státní legislativy. Současné pojetí, chápání státu dozrávalo se vznikem novodobých států

a státních útvarů převážně z přelomu 18. a 19. stol., popř. později. Státy vznikají buď přeměnou dynastického státu v jednorodný stát kulturním a jazykovým spojením více či méně různorodých skupin obyvatel (Francie), nebo spojením národnostně sourodých, avšak politicky rozdrobených států (Německo), nebo také dynastickým spojením národně odlišných skupin obyvatel na různém stupni národního vědomí (habsburská monarchie). Novodobé státy vznikají na troskách velkých multinacionálních států (Rakousko-Uhersko), nebo spojením osvobozených národů, kde vedle vlastní národní (i občanské) vůle hraje roli i teritoriální rozdělení z hlediska mezinárodně politického (bývalé státy: Jugoslávie, ale také Československo a Sovětský svaz). Stát tedy nelze považovat jen za *cosi národního*, ale především politického. Stát je udržován vlastními zákony, opírajícími se o národní tradici a více méně přijímacími mezinárodní právní kodex. Současné praktické politické teorie upřednostňují jako příslušníka státu občana bez ohledu na národnost. *Strach z nacionalismu nebo národnostní nesnášenlivosti vede až k nekritickému vyzdvihování občanského principu nad princip národní* (P. Pithart, nar. 1941). Proti jsou teorie regionální, uznávající sice občanský princip, ale také vědomí souměřitosti se skupinou obyvatel žijící v určitém regionu a vymezenou nejen teritoriálně, ale také pomocí indikátorů známých z vymezení národnostního (jazyk, kultura, zvyky, tradice).

Lit.: B. Akzin: *States and Nations*. New York 1966; P. Pithart: *Obrana politiky*. Praha 1990; P. Pithart: *Politika a dějiny*. Praha 1990; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257; W. Conze: *Gesellschaft – Staat – Nation*. Stuttgart 1992; J. Breuilly: *Nationalism and the State*. Manchester 1993, 2. vyd.; P. Barša: *Národní stát a etnický konflikt*. Brno 1999. [tg]

státní národ, soubor politicky plnoprávných občanů, kteří se ztotožnili s myšlenkou vlastního národního státu, zdědili nebo přijali jeho právní a politický systém, jeho jazyk a vysokou kulturu. Novodobý s. n. se postupně vyvinul z politického národa privilegovaných vrstev, který se v některých evropských zemích stal nositelem myšlenky státu vedle panovníka a společně s ním. Politickým reprezentantem s. n. se v Anglii stal parlament, ve Francii od r. 1789 národní shromáždění jako představitel svrchovaného lidu. Spojené státy americké a postupně i další přistěhovalecké země se staly příkladem vzniku s. n. z lidí různého etnického původu, kteří dobrovolně přijali existující

společenské a politické uspořádání státu. Rozšiřování politických práv a zastupitelského systému vedlo i v dalších evropských, zčásti i v mimoevropských zemích k dlouhodobému vytváření státních národů, jimž se však v mnoha případech nepodařilo asimilovat početnější etnické a jazykové menšiny. Především při vzniku nových států a při změnách státních hranic existovaly uvnitř státu vedle většiny obyvatel hlásících se ke s. n. také národnostní menšiny a skupiny, které se neztotožnily se s. n. a bojovaly za zvláštní menšinová práva.

Lit.: E. Lemberg: *Nationalismus*. Reinbek 1964; B. Akzin: *States and Nations*. New York 1966; P. Alter: *Nationalismus*. Frankfurt am Main 1985; A. Gellner: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993; E. Schmidt-Hartmann (ed.): *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München 1994. [jk]

státní správa českých zemí, souhrn institucí zajišťujících řízení státu v různých obdobích. Na území Čech byl v 11.–13. stol. vytvořen přemyslovský stát. V čele stál kníže, později král. Měl soudní vojenskou a finanční moc. Její vykonávání svěřoval členům své družiny. Nařízení, zákony a soud vyhlášoval panovník na dvorských sjezdech, z nichž vzešly zemský sněm, zemský soud a královská rada. Správa země se zakládala na hradském zřízení. Na opevněných hradech sídlili panovníkovi správci s ozbrojenou skupinou. Postupně se i zde správa specializovala. V čele zůstával panovníkem jmenovaný správce, vladař, který dostal přílehlé území do vlastnictví, léna, za určité služby (postavení vojska). K významné změně došlo ve 13. stol. se vznikem měst. Čechy se staly královstvím. Králova moc nebyla absolutní. Z privilegovaných vrstev obyvatelstva vznikla nová společenská vrstva, stavy, podléhající se na státní moci prostřednictvím vlastních zemských úřadů. Vztah mezi králem a stavy se měnil podle politických poměrů, podle osobnosti krále i vůdců stavů. Staré dvorské úřady se staly dědičnými v určitých rodech. Královským poradním orgánem byla královská rada, sbor nejvyšších úředníků, členů panovnického rodu, církevních hodnostářů a předních šlechticů. Vyměření Přemyslovců urychlilo růst moci stavů. Hradská správa byla nahrazena krajskou. V čele krajské správy byli dva krajští popravci (později zv. hejtmané) z řad šlechty. V jejich pravomoci bylo soudnictví a bezpečnost v kraji, spolupůsobili i v daňových záležitostech. Počet krajů kolísal, v 15. stol. se ustálil na dvanácti. Husitská doba odstranila na čas královskou radu i vládu a pokusila se zavést zemskou vládu. Jejímí členy měli

být kromě zástupců stavů i zástupci měst. V pohusitské době stoupla moc stavů, české království se stalo stavovským státem. Předělem ve vývoji české státní správy bylo začlenění českého státu do habsburského rakouského soustátí. Panovník vytvořil společné ústřední úřady pro všechny své země. Dělili se na královské ústřední instituce na stavech nezávislé (dvorské úřady, česká komora, mincmistr, hejtmanství německých len, apelační soud) a instituce, kde se král dělil o moc se stavy (královská rada, česká kancelář, dvorský soud, komorní soud). Porážka stavovského povstání 1621 posílila královskou moc na úkor stavů. Projevilo se to vydáním *Obnoveného zřízení zemského*, platného v Čechách od r. 1627, na Moravě od r. 1628. Obnovené zřízení, mimo prohlášení českého trůnu za dědičný v habsburském rodě, stanovilo katolické náboženství za jedinou povolenou konfesi, zrovnoprávnilo němčinu v úředním styku s češtinou, zaručovalo přístup duchovenstva na zemský sněm, omezilo politický vliv měst a zemské úředníky zavázalo poslušností panovníkovi. Nejdůležitějším úřadem českého státu se stala *česká dvorská kancelář*, která 1624 přesídlila do Vídně a stala se výhradně královským úřadem. Byla fakticky ministerstvem českých záležitostí, které bylo nejvyšší správní a soudní instancí pro všechny země č. státu, tj. Čechy, Moravu a Slezsko. V kanceláři se soustřeďovala všechna podání úřadů i soukromých osob a z ní naopak vycházela panovníkova rozhodnutí a rozkazy. Její pravomoc pramenila z toho, že byla královským orgánem, kterému byla vyhrazena veškerá moc zákonodárná, politická i soudní. Rozhodnutí ústředních vídeňských úřadů byla postupována prostřednictvím této kanceláře českým zemským úřadům. Obnovené zřízení zemské z kanceláře učinilo také nejvyšší soudní orgán českého státu, který měl právo revizního řízení u rozhodnutí všech č. soudů, včetně zemského. Nejvyšší zemští úředníci, dosud představitelé stavovské samosprávy, se stali královskými nejvyššími zemskými úředníky. Byli jmenováni a odvoláváni králem a pouze jemu odpovědni. Svou pravomoc prováděli prostřednictvím místodržitelství, které se organizovalo jako úřad a vedlo zemskou správu politickou, hospodářsko-vojenskou a částečně i soudní. Přebýváním bylo do země oznamována rozhodnutí z české dvorské kanceláře. Stavům byl ponechán jejich hlavní orgán, zemský sněm, iniciativa jeho jednání o zemských záležitostech však vycházela od krále. 1744 byly vytvořeny zemské stavovské výbory k vyřizování záležitostí mezi zasedáním sněmu. Reformy Marie Terezie se snažily o odstranění správních

zvláštností jednotlivých zemí rakouské monarchie ve prospěch silné ústřední státní moci. 1749 byla zrušena česká dvorská kancelář, dosavadní ústřední správní a soudní orgán českého státu. Správa č. zemí byla sloučena se správou rakouských zemí vytvořením *direktoria in publicis et camerilibus* (direktoria pro veřejnou správu a státní finance) ve Vídni. V tomto úřadě byla spojena správa i finance, dvorská komora byla zrušena. Rovněž soudnictví českých a rakouských zemí bylo sloučeno a byl pro něj vytvořen Nejvyšší soudní úřad. Nové úřady se však neosvědčily. Proto byla 1762 správa od financí opět oddělena, direktorium zrušeno, vytvořena českorakouská kancelář, obnovena dvorská komora. Jako kontrolní orgán byla zřízena dvorská účetní komora. Tyto ústřední úřady trvaly s přechodným spojováním a odlučováním i změnou názvu na začátku 19. stol. až do r. 1848. K podstatným zásahům však došlo v zemské správě. Již 1745 byla zrušena česká komora připojením k místodržitelství. Vedle něho byla 1748 zřízena deputace, která omezila kompetenci místodržitelství v oboru vojensko-hospodářském a finančním. Staré místodržitelství bylo zrušeno 1749 a byla zřízena Královská reprezentace a komora. Z nejvyšších královských zemských úředníků, kteří byli dříve místodržícími, byl utvořen konces, jemuž byla přikázána pouze méně významná soudní agenda. V druhé fázi reformy byly reprezentace a komory v Čechách i na Moravě změněny na královská gubernia s placenými úředníky. V čele úřadu stál v Čechách nejvyšší purkrabí, na Moravě zemský hejtman. Dosavadní konces nejvyšších zemských úředníků byl připojen ke guberniu jako soudní senát. Gubernia se stala nejvyššími úřady v zemi. Zprostředkovávala úřední styk institucí i soukromých osob s vídeňskými ústředními úřady. Jejich působnost zahrnovala všechny obory vnitřní správy země a s rozvojem hospodářského i kulturního života se neustále rozšiřovala. Zemské (stavovské) výbory byly od r. 1748 zcela pod kontrolou státu. Zemské stavovské sněmy nebyly svolávány v l. 1783–1791. V pobělohorské době stoupl význam krajských hejtmanů. Svým charakterem byli jednak reprezentanty sílící panovnické moci, avšak zůstali též reprezentanty stavovské krajské samosprávy. Postupně však samosprávné prvky i zde ustupovaly a prosadil se vliv státní správy. Od r. 1725 jim byl přidělen stálý plat a pomocné administrativní síly. V prvních letech panování Marie Terezie byl tento úřad postátněn. Působnost krajských úřadů se v předtereziánské době vztahovala na vnitřní a bezpečnostní správu, ochranu

poddaných, daňové záležitosti a vojenskou správu. V tereziánské době jejich kompetence vzrostla. Zvláště významná byla snaha krajských úřadů vsunout svou kompetenci mezi poměr poddaných a vrchnosti. Krajské úřady se staly dohlédacími úřady nad úřady vrchnostenskými. Obdobně se stalo i u městských úřadů a samosprávy. Reformy správy dokončil Josef II. Pro funkci krajského hejtmana přestalo být požadováno šlechtictví, ale vyžadovala se odborná kvalifikace. Ke snazšímu dohledu nad činností vrchnostenských úřadů byly kraje rozděleny na dva až čtyři obvody (okresy). Do působnosti krajských úřadů byly zahrnuty věci chudinské, školské, daňové, církevní, zdravotní, obchodní, průmyslové, živnostenské, dopravní, policejní, některé trestní i dozor nad městy. Ve všech těchto záležitostech měly krajské úřady jen dozorní pravomoc, rozhodování bylo ponecháno guberniu. Takto organizovaná státní správa zůstala nezměněna do přijetí ústavy 1848. Byly zrušeny dosavadní dvorské úřady a na jejich místě vznikla ministerstva. Sbor ministrů pak tvořil ministerskou radu jako výkonný orgán státní správy a panovníka. Od zavedení dualismu 1867 se ministerstva dělila na tzv. společná (pro obě části monarchie) a ministerstva pro tzv. země předlitavské (podle řeky Litavy), mezi něž patřily i č. země. Ministerstva byla nejvyšší instancí státní správy monarchie. Jejich výkonným orgánem v jednotlivých zemích se stala obnovená místodržitelství. Jim byly podřízeny krajské úřady a dále nově vytvořené nejnižší správní instance, okresní hejtmantství, která převzala agendu dosavadních vrchnostenských úřadů. 1854–1855 byla provedena rozsáhlá reforma této nejnižší správní instance sloučením politické (správní) a soudní pravomoci do jednoho okresního úřadu. Pravomoc krajských úřadů byla zmenšena přenesením její části na místodržitelství. S účinností od 1. 11. 1862 došlo k dalšímu snížení kompetence krajských úřadů a jejímu předání okresním úřadům. 1868 byly krajské úřady zrušeny a zároveň byla správní agenda na úrovni okresů oddělena od soudní agendy. Místodržitelství zůstalo nejvyšší jednotkou státní správy v zemi, které byla v první instanci podřízena statutární města a okresní hejtmantství. Tato struktura zůstala nezměněna do konce monarchie 1918. Po vzniku ČSR převzal funkci prozatímní vlády Národní výbor vzniklý již 1916 a reorganizovaný v červenci 1918. V listopadu kooptoval původní Národní výbor zástupce všech politických stran nového státu a připravil svolání Prozatímního shromáždění, které mělo převzít funkci parlamentu a zvolit řádnou vládu.

K uzákonění ministerstev došlo po prvních zasedáních nového parlamentu v listopadu 1918. Vznikly další ústřední úřady: Nejvyšší účetní a kontrolní úřad, Státní úřad statistický, Nejvyšší správní soud a Nejvyšší soud. Recepčním zákonem z 28. října 1918 bylo stanoveno převzetí dosavadní organizace státní správy novou republikou. Tento stav byl 4. 12. 1918 potvrzen i novou vládou. Byly rozpuštěny místní Národní výbory, které po vzoru pražského vznikly spontánně na venkově, a byla potvrzena kompetence okresním politickým správcům (hejtmantství). Nesnáze způsobovala státní správu nejednotnost organizace správy v č. zemích a na Slovensku. Po mnichovské dohodě byly č. země pro období 1. 10. 1938 až 15. 3. 1939 součástí *druhé republiky*, zmenšené o *sudetoněmecké* území, kde byla státní správa předána německé říši. Pro Slovensko byl 22. 11. 1938 vyhlášen ústavní zákon č. 299 Sb., o jeho autonomii a tím i vzniku Česko-Slovenské republiky. Ve stejné době byl schválen i ústavní zákon č. 328 Sb., o obdobné autonomii Podkarpatské Ukrajiny, která byla připojena k Československu mírovou smlouvou po 1. světové válce. Národní shromáždění 15. 12. 1938 přijalo *zmocňovací zákon*, který dával právo vládě nahrazovat zákony vládními nařízeními. Zmocňovací zákon byl využíván v období protektorátu Čechy a Morava, vyhlášeného prezidentským dekretem ze 16. 3. 1939 č. 75 Sb. jako rozhodnutí německého kancléře A. Hitlera. Protektorátu byla odepřena státní povaha a ve smyslu citovaného Hitlerova rozhodnutí se stal integrální součástí německé říše. Státní orgány v protektorátu byly dvojího druhu: orgány říšské, které měly rozhodující postavení, a orgány autonomní. Výnosem o zřízení protektorátu byly všechny protektorátní orgány podřízeny říšskému protektorovi jako zástupci říšského kancléře. V srpnu 1943 přešla část agendy Úřadu říšského protektora na nově zřízené státní ministerstvo pro Čechy a Moravu. Oběma institucím byl podřízen státní prezident i vláda, která byla formálně nejvyšším orgánem státní moci. Reorganizace státní správy byla provedena vládním nařízením z 15. 1. 1942 č. 14 Sb. Jednotlivá ministerstva byla podřízena říšskému protektorovi a do jejich vedení byli dosazeni generální zástupci Německa. Zemské i okresní úřady zůstaly, změnilo se však jejich postavení. K úřadům byli delegováni němečtí říšští občané. Spolu s touto germanizací státní správy postupovala i likvidace samosprávy. Zvláštní správa byla též vybudována pro německé státní příslušníky v protektorátu. V létě 1939 došlo k vytvoření sedmi správních obvodů vrchních

zemských radů (Oberlandrat), jejichž pravomoc byla formálně vymezena po dvou liniích: byly nejnižšími správními úřady pro německé státní příslušníky a zároveň vykonávaly dozor nad českými okresními a obecními úřady ve svém obvodu. Byly přímo podřízeny říšskému protektorovi a řídily, s výjimkou armády a justice, všechny úřadovny říše. Oberlandráty se tak staly rozhodujícími správními orgány v protektorátu. Koncem března 1945 se v Moskvě spojilo vedení londýnské a moskevské československé emigrace a byla vytvořena nová vláda, která se v dubnu vrátila na osvobozenou část území Slovenska. Plán obnovy státní správy byl součástí Košického vládního programu z dubna 1945. Postup obnovy určoval dekret prezidenta Beneše ze 4. 12. 1944 č. 18, který byl publikován národním shromážděním jako zákon č. 43 z r. 1945. Prováděcí směrnice k zákonu byly přijaty vládním nařízením z 5. 5. 1945 o volbě a pravomoci národních výborů a z 19. 5. 1945 o jejich činnosti. Podle obou směrnic byly voleny místní, okresní a zemské národní výbory, které převzaly pravomoc politické správy a samosprávy. Mimo jejich působnost zůstala některá správní odvětví, např. finanční, školská, která řídily ústřední státní úřady (ministerstva) speciálními úřady. Doznívání územní samosprávy v jejím spojení v národních výborech zaniklo zavedením veřejné správy na principu nedělitelné státní moci prostřednictvím národních výborů, vyhlášeném ústavou z 9. 5. 1948. Rozpracováním ústavy byl zákon č. 280 z r. 1948 o krajském zřízení, kterým bylo s konečnou platností zrušeno zemské zřízení. Zákonem č. 320 z r. 1948 bylo krajské zřízení zavedeno i v soudnictví. Tento stav potvrdilo i přijetí nové ústavy 11. 7. 1960, kterým byla republika prohlášena za socialistickou, i ústava z 27. 10. 1968, která prohlásila republiku za federaci Čechů a Slováků. Ústava z r. 1968 obnovila slovenská pověřenectva, zrušená ústavou z r. 1960. Po pádu komunistické vlády byla 1990 provedena reorganizace státní správy. Byly zrušeny krajské, okresní a místní národní výbory a nahrazeny okresními a obecními úřady, v městech se zvláštním statutem obvodními úřady. Zásadní změna československé státnosti a tím i její státní správy nastala 1992. Dne 3. 9. přijala Slovenská národní rada usnesení a zákon o vzniku samostatné Slovenské republiky. Zákon o zániku ČSFR přijalo federální shromáždění 25. 11. a samo se tím rozpustilo. K 1. 1. 1993 vznikla nová Česká republika. Podle její ústavy, přijaté 16. 12. 1992 s platností od 1. 1. 1993, zůstala organizace státní správy stejná. Funkci parlamentu převzala Česká

národní rada s tím, že v budoucnu bude plnit roli jeho dolní komory. Horní komora – senát nebyl 1993 ustaven, volby senátorů se konaly až v listopadu 1996. Ústava z r. 1992 obnovila také institut Ústavního soudu, zrušeného 1948.

Lit.: *Sborník veřejného práva československého*. Brno 1929–48; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; *Československé dějiny státu a práva 1918–1945*. Brno 1991. [aš]

Státní ústav pro lidovou píseň, instituce, která vznikla 17. 10. 1919 sloučením dřívějších Pracovních výborů pro lidovou píseň, českého a moravsko-slezského, založených 1905, spolu s nově vytvořeným výborem slovenským a později obnoveným výborem německým. Ministerstvo školství a národní osvěty pověřilo vedením ústavu J. Polívku. Stal se zároveň předsedou hlavního výboru, jemuž podléhaly jednotlivé pracovní výbory a jež řídil S. ú. p. l. p. po stránce vědecké i administrativní. Jeho členy byli předsedové, místopředsedové a jednatele jednotlivých pracovních výborů: 1. Výbor český (předseda Z. Nejedlý, místopředseda J. Jakubec, jednatel J. Horák, ostatní členové O. Zich, H. Doležil, M. Weingart, J. Hutter); 2. Výbor moravsko-slezský (předseda L. Janáček, místopředseda S. Souček, jednatel P. Váša, ostatní členové A. Gregor, V. Helfert, F. Kyselková); 3. Výbor slovenský (předseda P. K. A. Medvecký, místopředseda M. Schneider-Trnavský, jednatel A. Kolísek, ostatní členové H. Bím, J. Geryk, J. Krasko, A. Svoboda, G. Žebrácky). 1924 se vzdal předsednictví Medvecký, místo něj byl jmenován M. Weingart, děkan FF UKo v Bratislavě; 4. Výbor německý (od r. 1922) pro všechny německé oblasti na celém území ČSR (předseda A. Hauffen, ostatní členové G. Jungbauer, A. Kahler, A. Rietsch, J. Tschinkel, J. Janiczek). – S. ú. p. l. p. měl své sídlo v Praze na Karlově náměstí v Kaulichově domě a od počátku usiloval o vytvoření odborné koncepce sběru a zpracování lidové písně. Byly stanoveny ediční zásady pro vydávání sbírek ze shromážděného materiálu za použití moderních dokumentačních a badatelských metod i technických prostředků (Hippův chronometr při měření rytmicko-metrických hodnot v lidové písni, Edisonův fonograf při sběratelské práci, využití fotografie apod.). Ústav navázal na sběratelskou činnost podniků Lidová píseň v Rakousku a rozvíjel spolupráci s osvědčenými sběrateli. V Čechách to byli např. J. Š. Kubín, F. Homolka, K. V. Adámek a O. Zich, na Moravě F. Kyselková a H. Bím. Se slovenským výborem

spolupracoval J. E. Jankovec (sběry z vých. Slovenska). Vedle sběratelské práce se výbory zabývaly vědeckou koncepcí vydávání sbírek. Koncem r. 1920 sestavil moravsko-slezský výbor *Návrhy stanov na vydávání písní*, které na základě porad s českým výborem byly závazně přijaty. V podstatě vycházely ze zásad O. Hostinského a L. Janáčka. V otázce třídění písní byl přijat návrh J. Horáka a O. Zicha: *I. Lidová píseň v užším slova smyslu* (1. epika, 2. lyrika, 3. písně obřadní, 4. písně taneční); *II. Píseň kramářská* (1. epika, 2. lyrika); *III. Znárodnělá píseň umělá*; *IV. Lidová píseň duchovní*; *V. Písně ze stol. XIV.-XVII.* – Průkopnickým dílem moravsko-slezského výboru bylo vydání *Moravských písní milostných*, které připravil L. Janáček a P. Váša. Sbírka vycházela postupně v jednotlivých sešitech v l. 1930–1936, třebaže byla k tisku připravena již 1924. Svým zpracováním se stala první českou vědecky koncipovanou sbírkou lidových písní a zároveň moderně pojatou tematickou monografií. Obsahuje 951 písní seskupených do 150 dílčích celků. Je opatřena rejstříkem nápěvů na základě melodických incipitů, který sestavil V. Helfert. Německý výbor vydal 1930–1938 lidové písně z německých pošumavských obcí, *Volkslieder aus dem Böhmerwalde*, v uspořádání G. Jungbauera, obsahující 700 německých lidových písní a instrumentálních melodií. Slovenský výbor zahájil intenzivní sběratelskou činnost v úzké spolupráci s Maticí slovenskou, z jejíhož podnětu začal na Slovensku sbírat lidové písně i český sběratel K. Plicka. S. ú. p. l. p. se měl v budoucnu stát střediskem odborného studia lidové písně. Vedle práce badatelské si za hlavní cíl vytkl pravidelnou činnost publikační, rozvrženou na několik let. Po smrti J. Polívky (1933) se stal předsedou hlavního výboru Z. Nejedlý, moravsko-slezský výbor řídil po smrti L. Janáčka (1928) S. Souček, po něm V. Helfert (1935) a J. Racek (1945). V. Helferta, uvězněného za německé okupace, zastupoval A. Gregor. Po odjezdu Z. Nejedlého do Sovětského svazu řídil ústav J. Horák. 1943 vydal moravsko-slezský výbor starší sbírku J. Černíka *Po našem*. 1939 skončila činnost německého výboru. Po vzniku Slovenského štátu byl slovenský výbor přeměněn na *Ústav pre slovenskú ľudovú pieseň* a pracoval při bratislavské univerzitě. V 50. l. byl spojen s *Ústavem pre hudobnú vedu Slovenské akademie věd*. 1945 nastalo oživení zájmu o lidovou píseň a rozvinula se opět sběratelská činnost, utlumená válečnými léty. Brněnská pobočka S. ú. p. l. p. provedla několik systematických průzkumů (Valašskokloboucko, Hlučínsko, Těšínsko, Bos-

kovicko, Haná), jejichž výsledkem bylo vydání řady krajových zpěvníků (J. Nečas – J. Vysloužil: *Hlučínský zpěvníček*, 1951; O. Sirovátka: *Boskovický zpěvníček*, 1953). Český výbor začal připravovat nové vydání Erbenovy sbírky (1937 vydal J. Horák její textovou část) a edici písní zlidovělých, k níž však došlo až 1955 (B. Václavek – R. Smetana: *České světské písně zlidovělé. I. Písně epické*). Některé kompletní rukopisné sbírky koupil ústav od soukromých sběratelů z prostředků poskytovaných ministerstvem školství a národní osvěty. Za dobu své existence se podařilo S. ú. p. l. p. shromáždit (především zásluhou svých spolupracovníků v jednotlivých regionech, většinou učitelů) několik desítek tisíc zápisů lidových písní. 1953 ústav splynul s *Československou akademií věd* jako *Kabinet pro lidovou píseň*, s pobočkou v Brně. 1954 byl spojen s *Kabinetem pro národopis* a vznikl *Ústav pro etnografii a folkloristiku* ČSAV, od r. 1999 *Etnologický ústav AV ČR*.

Lit.: J. Horák: *Zpráva o činnosti Ústavu pro lidovou píseň*. NVČ 18, 1925, s. 62; ČSHS II, s. 822–823; O. Hrabalová: *Průvodce písňovými sbírkami ÚEF ČSAV, pracoviště v Brně I-II*. Brno 1983; J. Krupková – V. Marešová, – A. Robek: *Z. Nejedlý a národopis*. ČL 65, 1978, s. 2, 92, 148, 218; V. Thořová: *Prameny ke studiu vývoje lidové písně v Čechách ve 20. stol.* MS 9, 1986, s. 31–101; *Od Pracovního výboru pro českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku k Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1905–1995*. Brno 1995; Z. Mišurec: *Leoš Janáček, korespondence a studie. Z dokumentačních fondů EÚ AV ČR*. Praha 2002. [vt]

status [lat.], definované postavení (pozice) nositele či vykonavatele společenských rolí v sociální jednotce, např. skupině, společnosti. S. má vztah k jiným definovaným postavením, od nichž se odlišuje na základě vymezených souborů práv a povinností. – Pojem zavedl do sociologie R. Linton (1893–1953) v práci *The Study of Man* (1936) současně s pojmem *role*, přičemž roli chápal jako aktivní aspekt statusu. Podobně jako role je i pojem s. dále rozváděn sociologickou teorií: dosahovaný s., přiznaný s., formální a neformální s. aj. O teoretické nejasnosti, a tedy sporné vhodnosti pojmů role a s. vedou sociologové diskuse.

Lit.: R. Linton: *The Study of Man*. New York 1936; M. Petrusek: *Úvod do obecné sociologie I-II*. Ostrava 1985; C. H. Persellová: *Understanding Society. An Introduction to Sociology*. New York 1987; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 348–352, 447–451. [jkt]

stěhování **výbavy** viz **výbava**

stodola, zemědělská stavba určená k mlácení a ukládání obilí, luštěnin, lnu, konopí, slámy a hrachoviny. Také se tu čistilo zrna, ze slámy se vyráběla povřísla a došky; v malých hospodářstvích s. nahradila řezárnu. S. se člení na mlat a postranní přístodůlky (perny). Velikost s. a její členění se řídily podle polní výměry. Mlat sloužil také ke konání různých prací za nepohody, k úschově zemědělských vozů, strojů a nářadí, kdysi se zde i tančovalo a před postavením protestantských kostelů to bylo místo pro společné modlitby. – První historické zprávy o s. pocházejí z 12. stol. (zmínka kanovníka vyšehradského o škodách ve stodolách 1134). Kolem r. 1365 se v jednom z Milíčových kázání hovoří o s.-církví, kam se ukládá nikoli koutol, ale pšenice. Pletené a roubené stodoly zmiňuje A. S. Piccolomini při líčení zkázy táboritů a sirotků po bitvě u Lipan 1434: *Vešlo tedy do těch stodol, kteréž obyčejně Čechové ve všech z plotův a srubův dřevěných, hlinou omazaných dělají a slaměnými došky přikrývají...* (přel. F. Palacký). Existenci stodol už ve 13. stol. připomínají také názvy vsí (Stodůlky jihozápadně od staré Prahy, Stadl na Chebsku). Starší vývojovou formou s. je *oboroh*, zachycený v iluminaci *Velislavovy bible* z počátku 14. stol. Na jednom z erbů z r. 1547 v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře je vyobrazena polygonální s., na Willenbergových kresbách měst po r. 1599 jsou již stodoly běžnou součástí jejich předměstí. – Dosud nejstarší datovaná s. stála v Blažkově u č. 1 (Náchodsko) a měla letopočet 1527. Z dalších to byly stodoly v obcích Horní Roveň č. 3 (Pardubicko, 1648) a na Strakonicku Libějovice č. 18 (1644), Pozdyně (1672) a Mečichov č. 22 (1699). Stodoly se stavěly na dvoře i mimo dvůr uprostřed nebo na konci zahrady, a to již i v období, které předcházelo vydání hasičského řádu 1785, nařizujícího stavět stodoly za zahradami. Tuto polohu mívaly také starší stodoly usedlostí se čtyřbokým dvorem, i když jsou známy výjimky, např. vkomponování polygonálních stodol do pevně uzavřených celků. Ve vyšších pasekářských oblastech docházelo k umístění s. na opačné straně veřejné cesty procházející podél domu neohrazeným dvorem. Na Českomoravské vrchovině se někde stavěly malé stodoly původních bezzemků na obecním *place* zcela mimo příslušné chalupy. Panské stodoly vždy lemovaly rozsáhlý dvůr, kde tvořily celé křídlo. Stodoly měšťanů vytvářely řady za hradbami města. Používáním tvrdého materiálu a ohnivzdorné krytiny, jak vyžadovaly stavební řády (1833 a 1845), se umístění s. měnilo. V oblastech, kde se ve 2. polovině 19. stol. formovala uzavřenější zástavba, měla zděná s. místo v rámci dvora, jinde tyto stodoly navazovaly jedna

na druhou a tvořily souvislé řady na konci humen. Výjimečné umístění měly stodoly u mnoha usedlostí na Broumovsku, kde jejich štít společně se štítem domu a vjezdem tvořily hlavní pohledovou frontu do veřejného prostranství. – Podle způsobu vnesení střešní konstrukce se rozeznávají stodoly 1. s vazbou s hřebenovou vaznicí nesenou sloupy; 2. s vazbou, jejímž základem byl rám na 4–6 sloupech a krovy vzpírala svíslá stolice nebo hambalky; 3. s vazbou založenou na obvodních stěnách (nejmladší způsob). Hřebenová vaznice (na Horažďovicu zdvojená) je znakem archaických stodol, často středověkého původu, dlouho přezívajících v oblasti jihozáp. Čech. Tato konstrukce je neznámá ve vých. Čechách, kde nejstarší poznané vazby podpíral zmíněný rám. Oba způsoby se vyznačovaly strmými střechami, sahajícími nízko nad zem tak, že obvodové stěny měly spíše doplňující funkci a nesly nanejvýše dolní konce bočních krokví. S tím souvisela potřeba výrazného nadzvednutí střechy nad vjezdem, jehož vrata s nadvratím navazovala na krajní sloupy nosných konstrukcí. – Podle půdorysného tvaru se dělí stodoly na obdélníkové (těž pravouhlé), víceboké (polygonální) a s prodlouženým mlatem, které jsou přechodovou formou mezi převažujícími příčně průjezdnými a podélně průjezdnými stodolami v oblasti střední a jihových. Moravy. Tvar obdélníkových stodol nejvíce ovlivnilo řešení střechy, do 18. stol. převážně valbové, později sedlové. V Podkrkonoší se obdélníkové stodoly stavěly také kolmo ke svahu, z něhož vedl můstek do bedněného štítu, a tak se sklizeň navážela přímo na patro nebo shazovala do přístodůlku. V okolí Košťálova stály stodoly

na nižší straně svahu na zděných pilířích. Pod podlahou takového přístodůlku vzniklo kryté místo pro dřevěný žentour. – Z hlediska materiálu stěn se rozlišují stodoly roubené z kuláčů či trámů, rámové s bedněním, vyplétané, hrázděné, vyzdívané (z kamene na sucho, na maltu, z cihel pálených, nepálených, z válků) a pilířové (vyzděné pilíře s výplněmi z lehké vyzdívky nebo z roubení, trhaných desek, prken). K roubení stěn se používal nejčastěji smrk a jedle, na Pardubicku také borovice a dub (podobně na j. Moravě). Do 19. stol. byl převažujícím krytem došek ze slámy nebo rákosu, přišívány na sekané latě přibité dřevěnými hřeby. Šindel se stal krytinou s. v oblastech jeho větší výroby, zvl. od zahájení strojní produkce hřebíků šindeláků. Po r. 1845 vyžadovaly stavební předpisy pro novostavby krytinu z nespalného materiálu, což vedlo k použití pálených tašek a v menší míře břidlice (sev. Morava, opavské Slezsko). Ještě ve 3. čtvrtině 19. stol. se těmto tvrdým krytinám stavebníci bránili s odůvodněním, že píce *nevysušenou a ztuchlou se stává*. Větrání přístodůlků zajišťovaly mezery roubených stěn, jen výjimečně vyplněné spárováním (ze strany převažujících dešťů). U zděných stodol ze 2. poloviny 19. stol. zajišťovaly větrání dlouhé svíslé mezery ve zdivu, důmyslně prolomané tak, aby srážky hnané větrem na bok s. se nedostaly dovnitř. Jednodušší je pozdější zřizování přímých otvorů o velikosti čtvrtky cihly, vytvářejících celé zdobné obrazce na stěnách a především ve štítech. – Mlat jako základní pracovní prostor byl buď z dusaného jílu (k jeho kvalitnímu provedení je známo několik pracovních postupů), nebo ze špalíkové dlažby a z fošen s možností dotahování klíny nebo párem kónických fošen, přesahujících do přístodůlku (často v podhůřích). Fošnový mlat s pečlivě bedněnou *oplotní* či *zátyní*, oddělující mlat od přístodůlku, zaručoval co nejmenší ztráty zrna při mlácení a čištění. Uprostřed oplotně stál puntový sloup podpírající patro (*vodr*), často opatřený vysekávaným vrocením. V Černoticích na Voticku je pod letopočtem 1698 vydlabán výklenek pro osvětlení loučí a několik otvorů pro odložení roubíků. Podobně je upraven puntový sloup i v Mečichově na Horažďovicu s datem 1769. Přístodůlek (*přístodolek*, *perna*, *perně*, *párník*, *plévně*, *plyveň*, *zádění*, *záděň*, *záteň*) sloužil jako hlavní skladovací prostor k uložení a vysýchání obilí a uložení slámy. Většina stodol měla přístodůlky dva, při dvou mlatech vznikly přístodůlky tři; u nejmenších pak jen jeden nebo žádný. Nejčastějším přístavkem ke s. byl sklad plev (*plevník*), popř. zastřešení dřevěného žentouru. Mladší kovové žentoury, jejichž pohyb byl také ukončen řemenicí na mla-

tě, měly *žentouřiště* či *rajčur* nezastřešený a rovněž stály v těsné blízkosti stodol. V pohorských oblastech často funkci žentouru zastalo vodní kolo mlýna nebo pily, jehož pohyb na mlát přenášela lana nebo dřevěné transmise s řemeny. – Významnou skupinou jsou víceboké či polygonální stodoly, jejichž největší výskyt v evropském měřítku je v širším pásmu od Plzně po Čenstochovsko-krakovskou vysočinu v Polsku (Plasko, Tábořsko, Sedlčansko, Voticko, Benešovsko, Vlašimsko, Pardubicko, Hradecko, Trutnovsko, Vysokomýtsko, Litomyšlsko, Poličsko, Lanškrounsko, v menším počtu Chrudimsko, Havlíčkovobrodsko, severně od Nového Města na Moravě, Moravskotřebovsko, jižní okolí Šumperku, část Bruntálska, opavské Slezsko, severní část Těšínska a Novojičínsko). Nejvíce polygonálních stodol v rámci jedné vsi se zjistilo v Černilově na Královéhradecku (47, podle mapy z r. 1840) a v Dolním Újezdu na Litomyšlsku (54, podle mapy z r. 1839). Mimo hlavní oblast se tyto stodoly stavěly v daleko menší míře západně od Varšavy, v Lotyšsku, Estonsku, Bílé Rusi, Ukrajině, Rumunsku, na severových. Slovensku, v severní a západní části Maďarska, na německém území a výjimečně v alpských zemích (většinou jako pětiboké, hrotem polygonu namířené proti směru laviny). Podle V. Mencla se polygonální stodoly vyskytují v zbytcích pouze tam, kde i podle jiných znaků zasáhla gotika (šířená německými cisterciáky) do tvarů a uspořádání lidové stavby. Polygonální stodoly vznikaly od konce středověku, nejstarší známé vyobrazení v č. zemích je v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře, v Německu na Dürerově malbě (kolem r. 1510). Nejstarší datování (1618) zachytil L. Štěpánek v Horní Rovni na Pardubicku; ze stávajících stodol je nejstarší s. durdická (1648), přenesená do Muzea české vesnice v Kouřimě. Plán z r. 1636 zachycuje velkou osmibokou s. v rámci dvora při tvrzi v Kamenici na Jičínsku; má dva mláty podobně jako osmiboká s. v Bylanech na Chrudimsku, dlouhá 36 m, doložená před zbořením stavebním plánem (1861). Poslední objekty tohoto typu se stavěly ještě koncem 18. a výjimečně v 1. polovině 19. stol. Ve vsi Nový Ples, založené 1781, zachycuje mapa z r. 1840 pět polygonálních stodol, hl. obdélných. V naprosté většině jsou polygonální stodoly u usedlostí středověkého původu a jen výjimečně u usedlostí mladších. – Podle půdorysu se dělí tyto stodoly na oboustranné nebo jednostranné polygonální. První z nich měly 6–12, ponejvíce 8 stěn. Výjimkou je s. ze Sádku u Poličky, přenesená do Souboru lidových staveb Vysočina, která má 14 stěn. A. Tomíček dokazoval, že v horách za Litomyšlí bývaly stodoly téměř kruhového

půdorysu. – Důvody, proč se stavěly mnohoboké stodoly, nejsou odbornou literaturou jednoznačně určeny a patrně je ovlivnilo více činitelů: zaoblení přístodůlků mohlo vznikat tím, že se zřizovaly z lehkých stěn (např. vyplétáním) a váhu nesly sloupy s hřebenovou vaznicí. Také při pevnějších stěnách vznikne optimální poměr mezi velikostí užitkového prostoru a plochou pláště s. v případě jeho zaoblení. Důvodem pro stavbu polygonu mohla být též možnost využití krátkého dříví, zejm. při použití borovice a dubu. Převažující osmiboké stodoly mají konce trámů zkoseny pod úhlem 45°, což připomíná techniku zkracování dřeva sekáním, častou ještě v 16. stol. a nejlépe použitelnou do polygonu. Došková krytina pak mohla pokračovat po celém obvodu plynule a netrpěla ve zlomu na bočních hřebenech valby. Důvody, podle nichž zaoblená střecha měla lépe čelit převládajícím větrům, nejsou prokazatelné; v rámci jedné vsi byly totiž stodoly o jednostranném polygonu postaveny v různých směrech. V. Mencl popírá většinu těchto konstrukčních a výrobních hledisek a domnívá se, že tvar stodol souvisí s jejich příčným zasazením do půdorysu dvora. Štít měl v gotice smysl jen tehdy, když se stavba obracela do ulice. U příčně položené s. nemají štíty tuto úlohu, přejímá ji kulisa vrat. K názorům historiků umění patří také domněnka, že mnohoboké stodoly jsou napodobeninou polygonálního závěru u sakrální architektury.

Lit.: J. Kšir: *Lidové stavitelství na Hané*. ČE 9, 1961, s. 135–176, 222–248; E. Baláš: *Mnohoboké stodoly v indikačních skicích stabilního katastru*. ČL 51, 1964, s. 33–43; E. Baláš: *K problému vzniku a vývoje stodoly se zvláštním zřetelem k polygonálním stodolám v českých zemích*. ČL 57, 1970, s. 5–15; L. Štěpánek: *Příspěvek ke zjištění a problematice polygonálních stodol na severní Moravě a ve Slezsku*. ČL 57, 1970, s. 16–19; L. Štěpánek: *K typologii stodol v lidovém stavitelství Čech*. VPZM 12, 1972, s. 261–285; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 178–188; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980, s. 32–37, 308–325; LA, s. 173, 211–213; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986, s. 87–95; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 151–158; L. Štěpán: *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archivů 2. Sídla, domy a zemědělské stavby*. Zámorsk 1995, s. 79–91; L. Procházka – R. Váňa – J. Berková: *Soupis roubených polygonálních stodol na území středních Čech (z pozůstalosti E. Baláše a V. Klímy v dokumentační sbírce ÚEF AV ČR)*. SVSR 15, 1997, s. 155–160.

[18]

stoh, velká kupa účelně srovnané slámy nevymláceného obilí nebo objemových krmiv. Vznik s. souvisí s vytvářením větších zásob suché píce na zimu pro větší množství dobytka a s krátkodobým skladováním obilí před mlácením cepy. Časté zmínky o ukládání obilí ve slámě do stodol nebo do s. při gruntech a o skladování sena ve s. jsou z 16. stol. – Stohy měly zpravidla okrouhlou základnu. Stavěly se na suchém místě kolem silného do země zaraženého bidla. Snopy se kladly pečlivě klasy dovnitř tak, aby nezůstávalo volné místo ve s. a vnější povrch umožňoval dobré krytí i odtok vody při dešti. Do s. se ukládalo obilí suché. Při dobře postaveném s. se uchovávala dobrá jakost obilí lépe než ve stodole. Pod s. se kladla suchá sláma, roští, větve, hůlky, podkladky z pletené slámy aj. Stohy se ohrazovaly před dobytkem a braly co nejdříve k mlácení. V 18. a 19. stol. v menších a středních zemědělských závodech nebyly stohy obvyklé. Poněkud častěji se stavěly v aridních oblastech. Do s. se na vzdálenějších pozemcích ukládalo také seno a později při všeobecně zvýšené produkci obilovin sláma. Po rozšíření velkých mlátiček se do s. ukládala sláma vázaná, vázaná i nevázaná a lisovaná a vázaná do balíků. – V oblastech, kde neznají stodoly, je s. nedílnou součástí rolnické usedlosti (např. v j. Banátě i čeští imigranti nahradili stodolu stohem).

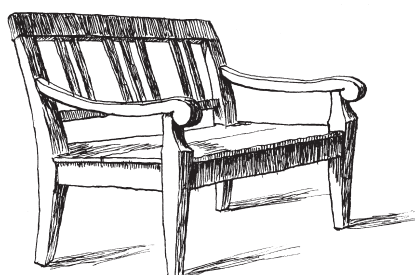
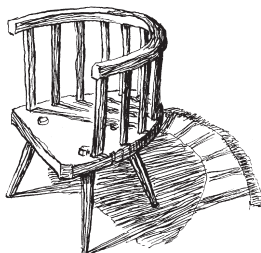
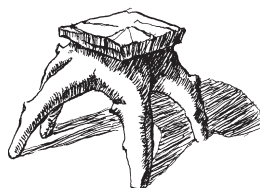
Lit.: F. Horský: *Rolnická polní kázání*. Praha 1861; V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*. Praha 1930; A. Míka: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha 1960, s. 24, 43. [zt]

stolice, dřevěné upínací zařízení zasazené do lavice na nožkách. – Strouhací s. byla nezbytnou pracovní pomůckou pro šindeláře, využívali ji však také další řemeslníci pracující se dřevem (bednáři, koláři) a domácí výrobci dřevěného nářadí. Má řadu nářečních názvů: *dědek, koník, koza, kozlík, obřeznice, strýc, strýček, strýcova stolica* či *vlk*. Nejdůležitější částí upínacího zařízení (*blavy*) byla *tlama*, spojená se šlapadlem. Výrobce seděl na lavici obkročmo a pomocí šlapadla přitlačoval tlamu na upínaný předmět, ležící na podložce. Tím jej pevně přichytil a mohl pohodlně oběma rukama opracovávat, např. pořízem. Používala se při strouhání, dlabání, vrtání, ale i řezání pilkou či štosování (bednářském opracování dužin). Pro opracování šindelů přímo v místě těžby dřeva sloužil zjednodušený nástroj zv. *tlamka*, který se zaklínával do šikmého zářezu v kmeni stojícího stromu. – Tato zařízení si řemeslníci

i domácí výrobci hotovili většinou sami. Hlava mohla být plasticky ztvárněna, pak náleží k nemnohým dokladům lidové profánní plastiky. – Hoblovací stolice (*hoblice, ponk*) je pracovní stůl používaný truhláři, ale i řezbáři, koláři a bednáři. Byl opatřen dvěma svěráky (*vozíky*), žlábkem na odložení nástrojů, otvory pro *podpěráky* (klíny na upevnění opracovávaného materiálu) a zásuvkou na nářadí. – Řezací stolice je nářadí k řezání slámy na řezanku pro dobytek, popř. na stelivo. Patřilo k základnímu vybavení zemědělské usedlosti do 2. poloviny 19. stol. Jejím základem byl dřevěný truhlík (*koryto*) postavený na třech, častěji čtyřech nohách. Vlastní řezací zařízení, tvořené dlouhou pohyblivou kosou (s držadlem), bylo umístěno v přední části truhlíku (*ústí*). Sláma se posouvala rukou, pomocí vidlice nebo mechanického zařízení spojeného se šlapadlem. U dokonalejších stolic byla se šlapadlem propojena i kosa. Řezací s. je v pramenech doložena v 15. stol., běžnou součástí zemědělských usedlostí se stala v 17. a 18. stol. Od poloviny 19. stol. ji nahradily průmyslově vyráběné řezačky. Přetrvala jen v drobných hospodářstvích a horských oblastech.

Lit.: V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 320–325; K. Pavlišťák: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993, s. 58–59. [jpe + mv]

stolička, sedačka – druh nízkého přenosného sedadla bez opěradla pro jednu osobu. Nář. se nazývá *dojačka*, *stolek* nebo *šamrle*. Spolu s lavicí, s níž je shodná konstrukcí, patří k nejstarším formám nábytku. Archetypem je samorostová s. upravená z pařezu nebo z půleného kmene, s nohami z kořenů či větví. Výchozím tvarem může být s. sestávající z obdélné nebo čtvercové desky, do níž jsou přímo nebo přes pár svlačků šikmo začepovány čtyři hůlkové nohy. Užívá se jí dosud v hospodářství při různých pracích i jako podstavce pod nádoby. Uprostřed mívá otvor pro snazší přenášení. Kdysi se uplatňovala všeobecně při práci, jak svědčí vyobrazení z časného středověku. Variantou s. je *trojnožka*. Zvláštním druhem s. je *dojačka* s kruhovým sedákem a jednou nohou, která se připásala k tělu. Hrubé stoličky si zhotovovali obvykle sami hospodáři nebo jejich čeledíni. – Truhlářsky vyráběné nízké stoličky s obdélným sedákem a deskovými podpěrami, spojenými nad zemí trnožem (*šamrle*), se rozšířily v 19. stol. z městského prostředí, kde patrně vznikly. V tradičním tvaru a v nových materiálech (dřevotříská, umakart) přetrvávají v domácnostech stále. Jako rámovou

Stolička z kořene stromu, dětské stoličky. Luhačovičko, Kbelany (Plzeňsko), Kacanovy (Podkrkonoší)

židli bez opěradla (*štokrle*) lze charakterizovat s. běžnou v městských kuchyních ještě kolem poloviny 20. stol. Mívala odklápěcí sedák a pod ním úložný prostor.

Lit.: J. Kulczycki: *Praformy mebli na obszarze Europy*. Archeologia 1, 1947, s. 43–91; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 38–39. [ev]

stolní společnost, skupina osob pravidelně se scházejících v hostinském zařízení stanoveného dne v týdnu. Největší obliby dosáhl tento způsob sdružování od poloviny 19. stol. do meziválečného období. S. s. byla výrazem neformálních, avšak zpravidla velice pevných vzájemných vazeb, vznikajících spontánně při neoficiálních setkáních osob, které se seznamovaly při zábavě nebo při určité činnosti. Některé stolní společnosti vznikaly v hostinských zařízeních z pravidelných hráčů stolních her a uživatelů herních zařízení. Oproti skupinkám pravidelných návštěvníků hospod (*štamgastů*) měly charakter kolektivů s vyšší mírou uzavřenosti, na rozdíl od spolků a obdobných sdružení neměly stanovy schválené patřičnými státními úřady, a měly tedy neoficiální ráz. V č. zemích

sdužovaly štamgasty české i německé, avšak s postupujícím národnostním vyhraňováním se v nich stále častěji setkávali jen příslušníci stejné národnosti. – Podnětem, který přiměl pravidelné návštěvníky k utvoření s. s., bylo spojení zábavní funkce jejich setkávání s přijatými cíli, uznávanými vlasteneckou společností. S. s. skýtala možnost neformálního setkávání lidí blízkých věkem, sociálním postavením, profesí, úrovní vzdělání, názory, zálibami či osobními sympatiemi. Vědomí vzájemné blízkosti bylo důležité pro pravidelnost těchto setkání, k nimž docházelo často po dlouhá léta i celá desetiletí. S. s. tvořili především příslušníci středních vrstev společnosti (živnostníci, řemeslníci, inteligence, kvalifikovaní dělníci), avšak setkávali se tak s oblibou i příslušníci vrstev vyšších (podnikatelé, majitelé továren a závodů, obchodníci, vyšší úředníci, kněží). Společný cíl, který si určitá s. s. vytkla a který svou činností usilovala naplnit, dokázal překonat i nesourodost jejich příslušníků: lišili se povoláním, společenským postavením i politickým přesvědčením. S. s. umožnila stmelit i přívržence různých politických stran zabezpečením zábavného prožití volného času. Na rozdíl od štamgastů sedávali členové s. s. většinou odděleně od ostatních hostů, ve svém *koutku*, za svou plentou, ve zvláštní místnosti (*extra cimra*). Pravidelná zasedání s. s. byla v důsledku dobových pravidel společenského styku omezena na muže; ženy se zpravidla nepřijímaly, bývaly však zvány na nejrůznější zábavní podniky pořádané s. s. – Od setkávání a pravidelných hostů se s. s. jako semknutější kolektiv odlišovala i přijetím pojmenování, které vyjadřovalo uvolněnou atmosféru zasedání, úsilí o zábavné využití volného času a svědčilo o nepříliš vážném, spíše úsměvném rázu schůzek. – Činnost s. s. se odehrávala ve dvou rovinách. Na prvním místě působila potřeba stabilního společenského styku s blízkými lidmi ve vhodném prostředí. Zábavou mohlo být prosté besedování, jiným podnětem k sblížení byl sborový zpěv. Společnosti si vytvářely též specifická pravidla vzájemné komunikace svých členů, mající charakter tmelících atributů. K nim patřilo svěrázné titulování jednotlivých členů, vymyšlení a užívání rozmanitých humorových přezdívek a přízvisek. U některé s. s. zvláštní příležitost k zábavě skýtala žertovná hra na příslušníky (*občany*) fiktivní obce. K interní zábavě patřilo organizování rozličných her, večírků a výletů. Druhou rovinou (u českých společností) byly aktivity směřující k posílení a prosazení vlasteneckých myšlenek. Mnohé stolní společnosti se stávaly nositeli českého národního hnutí, zvl. v místech s národnostně vyhrazenou situací. Rovina zábavného trávení volného

času členů s. s. se tak prolínala s rovinou naplňování vlasteneckých ideálů, jejichž konkrétním projevem bylo shromažďování finančních prostředků na dobročinné a společensky i vlastenecky uznávané účely, na předním místě na podporu českého školství. Zábavní podniky (oslavy, plesy, divadelní představení, koncerty, přednášky), pořádané pro veřejnost za účelem rozmnožení finančních prostředků určených společenským institucím, významně rozšířily sféru festivit v městském i venkovském prostředí. Stolní společnosti tak ovlivňovaly život širokých vrstev obyvatel, zejm. v oblasti využívání volného času. V. t. stolová společnost.

Lit.: J. Doležal: *Stolovníci z čítanek. Kapitoly o pražských stolních společnostech a slavných štamgastech*. Praha 1979; K. Altman: *Zlatá doba štamgastů pražských hospod*. Brno 2003. [ka]

stolničení a stolování, souhrn zvyklostí dodržovaných při podávání jídel. Týkal se též způsobu úpravy stolu, užívaného nádobí a náčiní, zasedacího pořádku (stolování), způsobu jedení i sledu pokrmů přicházejících na stůl. Rozdílly existovaly jak mezi městem a vsí, tak mezi sociálními vrstvami v obou těchto společenstvech. V městském prostředí šlo spíše o zachovávání určité formy, o přejímání způsobu s. a s. vyšších vrstev. V zemědělských rodinách chápali jídlo nejen jako prostředek k ukojení hladu a nabrání tělesné síly, ale i jako boží dar, dobývaný ze země vlastní těžkou prací. – Závislost na přírodě a na zdraví a schopnosti pracovat se odrazila i v některých zvyklostech a věrských představách uplatňovaných při s. a s. především o svátcích, s nimiž byl spjat kult zemřelých, nejvýrazněji při štědrovečerní večeři. Lichý počet stolovníků věstil neštěstí, popř. smrt. – Zvláštní význam měl stůl. V tradičních vesnických světnicích stával v levém rohu proti dveřím, před lavicemi, s křížem a obrázky svatých pod stropem. Celý tento kout světnice se pokládal za významné, až posvátné místo (svatý kout). K jídlu zasedal jako první hospodář, jemu bylo určeno místo v čele stolu, považované za nejčestnější. Pokud se jedlo z velké společné mísy, zasedali vedle něho synové, po levé straně a naproti dcery a čeled. Hospodyně seděla zřídka po boku svého muže, ale spíše na kraji stolu poblíž kamen, aby mohla odbíhat. Menší děti neměly u stolu místo. Mísu s jídlem jim matka kladla na lavici nebo na zem. Takový způsob stolování snad měl kořeny ještě v patriarchálním zřízení. – V katolických i evangelických rodinách předcházela jídlu modlitba, někdy i po jeho ukončení následovala modlitba děkonná. Někde hospodář jídlu žehnal, děkoval za ně a prosil Boha, aby

ochránil úrodu a pomohl i nadále zabezpečit potravu. – O žních, při sečení luk, event. při jiných pracích v místech, odkud bylo do stavení daleko, nosila hospodyně (děvečka, děti) jídlo za pracovníky. Na tekuté pokrmy někde užívali speciální hliněnou nádobu o několika oddílech zv. *srostlík*, ostatní potraviny měli v košíku nebo v šátku. V době oběda se na zem prostřela plachetka, na ni se postavila mísa a nalila polévka. Všichni nabírali a jedli lžícemi. Po polévce následoval další pokrm nebo i několik chodů podle možnosti a štědrosti hospodyně. Kde pracovali najatí lidé, byla strava obohacena svačinami. – Společnou mísu při jídlu ve světnici postupně nahradily individuální hliněné mísky, pak talíře; dřevěné lžice vystřídaly kovové. Každý užíval vlastního kapesního nože. U prostých lidí se jedlo lžícemi někde ještě v polovině 20. stol., kdy zevšeobecnělo užívání příborů. Dlouhým vývojovým procesem prošlo také prostírání ubrusu na stůl. Zatímco při hostinách v panských domech je zmiňováno již ve 14. stol., v lidových vrstvách se ještě v 19. stol. prostíral stůl pouze o největších svátcích.

Lit.: Z. Winter: *Kuchyně a stůl našich předků*. Praha 1892; Č. Zibr: *Gallašovy paměti o moravské selské i městské stravě r. 1826*. ČL 28, 1928, s. 52–63; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980. [jš]

stolová společnost, neformální kolektiv obyvatel města sloužící k udržování vzájemných kontaktů jedinců blízkých věkem, sociálním postavením, profesí, úrovní vzdělání, názory, zálibami a osobními sympatiemi; vzniká spontánně v rámci oficiálního sdružení či spolku a plní v něm specifické funkce. Náplní své činnosti se s. s. blíží rozmanitým neformálním společenstvem v různých hostinských zařízeních, především stolním společenstvem. – Vznik postupně se zvětšujících, sociálně značně heterogenních sdružení, jejichž členové se ani nemohli všichni navzájem znát, přímo vyvolal nutnost vytvořit možnosti překonávat meziosobnostní vzdálenost jednotlivých jejich příslušníků. Touto možností byly kromě jiných dílčích kolektivů i stolové společnosti, které umožňovaly členům spolku kontakt na neoficiální úrovni, neboť právě sem pravidelně chodili uspokojovat potřebu zábavného a přitom účelného prožití svého volného času. Neformální styk a činnost členů těchto velkých spolků, které často během procesu sílícího národního hnutí nabyly převážně funkcí politicko-reprezentativních, značně napomohly udržení jejich vnitřní soudružnosti. S. s. představovala v různém stupni

uzavřenou skupinku častých návštěvníků sídla spolku, kde také měla vyhrazený stůl nebo i celou místnost pro svá zasedání. Od jiných, poměrně proměnlivých kroužků a skupinek uvnitř spolků se s. s. odlišovala stálejší a pravidelnější účastí svých členů na zasedáních, utvářením vlastního výboru, jehož členové vykonávali různé funkce, ustálenými zvyklostmi a jinými atributy vlastními pouze příslušníkům s. s. Součástí zábavy uvnitř tohoto kolektivu byly i některé prostředky, které současně sloužily k posilování vzájemných vztahů mezi účastníky a pocitu jejich soudružnosti, stejně jako vyhranění s. s. vůči okolí. Těmito prostředky byly např. určité mluvní zvláštnosti, symboly a insignie, hymny, ceremoniály, tituly a přezdívky. Na svých zasedáních, valných hromadách i při jiných příležitostech se s. s. řídila zvláštními regulami, které pak ovlivňovaly průběh jednání i zábavné činnosti s ním spojené. Zásady a zvyky si vytvářely všechny neformální společnosti, některé z nich však tyto atributy své činnosti kodifikovaly navzdory neoficiálnosti své existence. Charakteristickým rysem takto vzniklých *stanov, zasedacích pořádků a jednacích řádů* byla obvykle vtipná parafráze obdobných dokumentů soudobých oficiálních spolků či jiných institucí. Zatímco jiné neformální kolektivy, jaké se vytvářely v různých hostincích, kavárnách a restauracích, sdružovaly jen malé skupinky s obvyklými cíli (příležitostnou hrou a zábavou, spojenou s občerstvením ve vhodném prostředí), byla s. s. současně ovlivněna cíli a činnostmi spolku, k němuž její členové příslušeli. V činnosti stolových společností tak vedle roviny zábavného trávení volného času působila druhá rovina naplňování vlasteneckých ideálů: vyvíjely charitativní aktivity a podpůrnou činnost ve prospěch českého školství a jiných národních zájmů, významně posilovaly akčnost příslušného spolku, neboť usnadňovaly sepětí jeho výboru s členskou základnou, a představovaly tak výrazný a významný činitel integrace sdružení. Zaujetí těchto kolektivů pro společensky a národně pozitivně hodnocené cíle přispívalo k jejich oblíbenosti a autoritě v řadách českého obyvatelstva. V. t. stolní společnost.

Lit.: K. Altman: *Podíl Českého čtenářského spolku na utváření společenského života v Brně od 60. let 19. století*. ČL 75, 1988, s. 179–183; K. Altman: *Stolové společnosti jako činitel integrace Českého čtenářského spolku v Brně*. SN 39, 1991, s. 322–327; K. Altman: *Krčenné Brno*. Brno 1993; K. Altman: *Besední dům*. Brno 1995. [ka]

stolování viz stolničení a stolování

stoupa, stupa, stopa, stupka – zařízení na drcení křehkých tvrdých materiálů, pracující nárazy jednoho nebo více tlouků. Rozeznávají se: a) ruční stoupy, tvořené jednoduchou hlubokou silnostěnnou nádobou (dřevěnou, kamennou, výjimečně z jiných tvrdých hmot) s uchem či uchy na způsob hmoždíře a příslušným odděleným tloukem. V tradiční domácnosti se užívaly převážně k loupání ječmene (na kroupy), pohanky a jiných obilnin či máku; b) nožní stoupy s jednou nebo více nehlubokými výdutěmi, vyvrtanými nebo vydlabanými v silném trámu spojeném s rámovou konstrukcí, k níž byla upevněna (proti každé výduti) rovnoramenná páka s tloukem (často ve tvaru palice). Tlouk zapadal do výdutě stlačením páky. Na nožní s. se pracovalo tak, že se obsluha držela pevně horizontální tyče rámu a na ramenech páky poskakovala (střídala nohy). Nožní s. se používala nejčastěji v olejních k drcení semen olejnatých plodin před jejich dalším zpracováním; c) strojní (mechanické) stoupy na vodní nebo žentourový pohon. Měly hlubší výdutě v horizontálně uložené kládě, do nichž zapadaly tlouky ve formě svisle padajících hranolů nebo zešikma se pohybujících kladiv s koncem násady upevněným v otočném čepu. Tlouky měly vystouplé kolíky (*palce*), za něž byly zvedány pomocí trámku (*křížů*) zadlabaných v hřídeli (*valu*) hnacího vodního kola. Pracovní konce tlouků mohly být upravené stupni, špicí, kováním s jedním nebo více hroty, neboť strojní stoupy sloužily i k drcení hornin při výrobě železa, keramiky a skla, v koželužství k drcení stromové kůry a v plátenictví k lámání líného stonku.

Mechanické stoupy se nejvíce používaly v obilních mlýnech k výrobě krup. Podle inventářů se staly od 17. stol. součástí téměř každého mlýna. Mechanickými stoupami byla v Čechách vybavena též většina olejen. Lit.: J. Langer: *Stroje v lidové kultuře I (stoupa, valcha, hamr)*. MVP 15, 1977, s. 11–20; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 87–89; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 58–59; L. Štěpán: *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archivů I*. Pardubice 1990; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 201–203; L. Štěpán – M. Křivanová: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000.

[jlg]

strach, obava, úzkost, bázeň, starost, fobie – zčásti instinktivní projev ve smyslu obrany integrity organismu, společný všem živým tvorům (parapsychologie jej přiřítá i rostlinám) a podmíněný získanými znalostmi. S. je astenický cit (zeslabuje energii) a má určitou intenzitu i trvání, což je vyjádřeno i terminologicky: děs, hrůza, panický strach či panika podle intenzity a úlek, leknutí, uleknutí nebo stresová situace podle délky trvání. S. má také kladný náboj jako významný civilizační činitel ve smyslu ochrany vlastní osoby a osob nejbližších. Je inspirován vždy určitou specifickou situací, vyplývá z fyzického okolí a v nejsilnějším stupni jako hrůza a panika může přejít v patologickou emoci až k úplnému útlumu vědomí. Přenosem (hl. verbálním) jej lze rozšířit i na druhou osobu a dovést tak až

k nepředvídatelnému jednání, v přenosu na skupinu osob k panice až davovému šílenství. Jako emocionální podnět se dotýká i vegetativních funkcí organismu, tj. vede k tělesným projevům a změnám neovládaným vůlí; motorickým projevem je obrana či útek. – S. člověka plyne z nejrůznějších představ: s. z nedostatku potravy (z hladu), oblečení a obydlí (ze zimy), z oslabení těla (z nemoci), duševních útrap a ze zániku těla (ze smrti); s. z jevů spadajících do sakrální sféry, tj. z mrtvých duší lidských a zvířecích a z pojmu mrtvosti vůbec, z duchů země i vzduchu (i z boha); s. z věcí přesahujících možnost vlastní obrany a z věcí známých z vyprávění a mýtu předků; s. z jiných abstrakt lidského života (z budoucnosti, ze stárí, z neúspěchu). Člověku v prvotních podmínkách vytvořil s. soustavu zákazů (tabu) a příkazů, což vedlo až k vytvoření etických a druhotně i náboženských systémů. – Na rozdíl od s., který je vyvolán určitým jevem nebo bezprostředně hrozcím nebezpečím, je *úzkost* svíravý až bolestivě vnímaný pocit z nějaké budoucí neurčité události nebo vůbec anticipační citové zneklidnění z něčeho, co teprve může nastat, tedy defenzivní mechanismus lidského ústrojí podobný bolesti, signalizující onemocnění. – *Úlek* či *leknutí* označuje jednorázově a krátkodobě prožitý pocit strachu. Všechny tyto emoce mohou být vyvolány i abstrakty, zvl. vzniknou-li v oblasti magického myšlení a úsudku; hranice mezi nimi nebyvají přesné, např. *bázeň* může značit strach z bezprostředního nebezpečí, ale také dlouhodobě působící neurčitou úzkost. Jevy vzbuzující výše uvedené pocity se mění s vývojem a dozráváním jedince i s vývojem znalostí společenského celku. V tra-

dičních kulturách jsou předměty s. jiné než ve společnostech internacionální civilizační integrace. – Podle staročeského názoru byl s. a ostatní blízké pocity uváděn mezi *případnostmi myslí*, k nimž patřil i hněv, závist, nenávisť, přízeň, radost, smutek, starost, péče a soužení, tedy emoce. Centrem těchto náklonností mělo být lidské srdce, které v případě s. k sobě přitahuje krev. – V tradiční kultuře byl předmětný s. o vlastní existenci nebo o životy nejbližších osob podnětem k racionálním i nepochopitelným obranným činnostem, vytvořil mnoho zákazů i příkazů, zvykoslovných úkonů, ale také zákroků reálně hygienických a preventivních. Okamžitý a krátkodobý pocit s., zvl. u dětí (*oulek*, *ouděs*), který se projevoval nočním pláčem a křikem děcka, býval léčen jako *psotník* (jehož by mohl prý být i prvním příznakem): zaříkáváním a vyháněním této personifikované nemoci, ale také nakuřováním. K odstranění následků úleku existovala řada praktik: lekne-li se dítě psa (člověka), má být nakuřováno jeho chlupy (vlas) nebo třískami seškrábanými z devíti prahů, vosím hnězdem, křenem, cibulí či česnekem. Jindy se má dítě omýt *střelenou* (do níž bylo vystřeleno) nebo *uhlíkovou* (svařenou, do níž se přidají tři žhavé uhlíky) vodou, ihned se vymočít a třikrát si hltnout vody, políbit člověka, jehož se leklo. Prováděly se i koupele v odvaru *zdešence* (třezalka tečkovaná, *Hypericum perforatum*) nebo se užívaly amulety. V Čechách zašivali do dětského šatu *čertovo lejno* (*Ferula asa foetida*), na Moravě liščí jazyk, na Slovácku chránil zlatý křížek zavěšený na krku. Prevencí u novorozence bylo třikrát za jeho hlavou do něčeho uhodit. Za následek leknutí se u dospělé osoby považovalo onemocnění růží (*erisypelas*); léčila se zaříkáváním. – Odvaha jakožto opak strachu byla vždy obdivována a imponovala i nepříteli.

Lit.: Č. Zbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; O. Pertold: *Pověra a pověřčivost*. Praha 1956; V. Příhoda: *Ontogenese lidské psychiky I-IV*. Praha 1971–1974. [jjn]

strašák, strniště, hrozička, husička, kradená – lidový párový tanec zábavního charakteru, charakteristický napodobivým gestem hrozby střídavě oběma rukama ve druhém dílu tance, zatímco první díl je tancován variantou polkového kroku v zavřeném držení páru. K motivu hrozby bývalo připojováno tleskání a podupy, po kterých následoval obrat na místě nebo žertovné *kradení tanečnic*. Nejrozšířenějším doprovodným nápěvem byly písně *Šla Nanynka do zelí* a *Šly panenky silnicí*. Byl často ztotožňován s tancem strniště, který obsahoval tytéž napodobivé prvky a patřil k charakteristickým tancům v době rozkvětu národního života v polovině

Tanec strašák, *Vyvp.* ČT 2, s. 183.

19. stol. na venkově i ve městech. Nemusel být venkovského původu; vlastenecká inteligence často přenášela tance měšťanského vkusu do prostředí venkova, odkud pocházela. Např. V. V. Tomek (1818–1905) píše ve svých pamětech, že se strniště naučil tančit od panského písaře Pfliegera 1838 na posvícení v Polici n. Metují, která proslula svými bály: nejdříve tanec navcičily čtyři páry, zatančily jej na zábavě v obecním domě a *tak jím rozesmály a obveselily celou společnost, že brzo tancovala s nimi celá hospoda*. Dokladem obliby s. je jeho uvedení v Jungmannově slovníku (1839). Část nápevu jedné z doprovodných melodií s. byla převzata do České besedy. S. byl rozšířen v různých krajích Čech. Mezi tanci z Chodska jej uvádí B. Němcová, objevuje se v seznamu tanců V. Krolmuse (1852) a J. Nerudy (1859). (Ve sbírce K. V. Adámka se však pod názvem strniště nalézá tanec s proměnlivým taktem.) S. se hojně vyskytoval ve vých. Čechách, zejm. na Hradecku, kde jej zapsal sběratel J. Michal (1886–1961) s doprovodem písně *Nevěř, holka, nevěř nic, / já jsem hoch z Nechanic*.

Lit.: J. Jungmann: *Slovník jazyka českého. Dodatek*. Praha 1839; B. Němcová: *Obrazy z okolí domažlického*. In: Národopisné a cestovní obrázky z Čech. Praha 1951, 2. vyd.; V. Krolmus: *Seznam tanců*. Lumír 2, 1852, s. 286; J. Neruda: *České národní tance*. Obrazy života 1, 1859; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlineckém*. ČL 9, 1900, s. 150; V. V. Tomek: *Paměti z mého života*. Praha 1905, s. 127; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 185–186; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951, s. 354; J. Michal: *Lidové tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 163–165. [hl + ds]

strašák polní, figurína umístovaná v polích, vinohradech či sadech k plašení ptactva (zvl. špačků, drozdů) a zvěře. Skládal se z křížové dřevěné konstrukce obalené slámou a zaražené do země, na niž byly navlečeny staré nepotřebné oděvní součástky, zejm. kabát a klobouk, aby s. p. vzbuzoval dojem lidské postavy. Sporadicky se objevuje i na počátku

21. stol. a k jeho nastrojení se kromě textilií využívají plechové krabice od barev, plastické láhve a jiné lehce dostupné materiály. Jednodušší formu představují různá pláštka, odpuzující ptáky pohybem či zvukem: větrníky, závěsná šterchátka a lesknoucí se předměty navazované na provázky podél řádků (v novější době např. proužky staniolu nebo plechová víčka od kompotů), láhve nasazované hrdlem na tyč, aby za větru vyluzovaly zvuk, někdy také zastřelený pták přivázaný ke sloupku. Z polních plodin se takto před škůdci chránilo zejm. zelí, mák a luštěniny, z ovoce třešně. [jpe]

strašidla, nadpřirozené, hrůzu budící postavy vystupující v historických a místních pověstech. Základem představy je víra v posmrtnou existenci: duše těch, jejichž životní poslání či osudy zůstaly předčasnou smrtí nenaplněny (dívka zemřelá před svatbou, matka v šestinedělí, majitel pokladu zatajeného před potomky), kteří se vážně provinili (vraždou, lakotou, přemístěním mezníku, útlakem poddaných) nebo kterým se nedostalo řádného pohřbu (uložení ostatků mimo svčenu půdu; opomenutí pohřebního zvyku; nerozdalo se třeba pečivo žebrákům; pohřbení dítěte bez křtu: *nekřtěňátko, zahubenčá*), bloudí po světě ve své někdejší podobě nebo jako kostlivci (fext; umrlec padající po částech komínem). S. se projevují světelnými (bludné duše, světýlka) i akustickými jevy (hluk, kvílení, pláč: někdy jako předzvěst neštěstí). Strašidelné úkazy často odporují přírodním zákonům: na vodě se netvoří kola, blížící se hlas slabne, vzdalující se postava roste, uprostřed tišiny se náhle zvedne vítr, postava je viditelná jen pro vyvoleného svědka. Jednání s. odporuje společenské etiketě (neodpovídají na pozdrav), po přímém setkání s nimi zůstává vypálená stopa (na stěle, na ruce), rozlitou krev nelze umýt. S postupující osvětou přibývalo parodií: lupiči jsou zahrnani na útěk zdanlivými s. (*Zvířátka a Petrovští*, AaTh 130). V. t. démonické bytosti, divoká jízda, onen svět, revenant, záhrobí.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Příprava katalogu českých pověstových žánrů*. SN 11, 1963, s. 439, 469–472; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584. [dk]

strava viz konzervování a ukládání potravin, moučné pokrmy, nápoje, oběd, obřadní a obyčejové pečivo, pečivo, potravinářská výroba, přesnídávka, regionální specifika ve stravě, snídaně, strava dělníků, svatební hostina, štedrovečerní večere, večere; *hesla věnovaná jednotlivým pokrmům a surovinám*.

strava dělníků, souhrn pokrmů konzumovaných námezdně pracujícími lidmi v různých výrobních odvětvích. Její složení ovlivňovaly poměry geografické, migrace, charakter výrobního odvětví, zaměstnanost žen, délka pracovní doby, výše mezd, počet členů rodiny apod. Dále se v ní projevovaly dobové a generační rozdíly i odlišnosti regionální. Rodiny, které vlastnily nebo pachtovaly půdu (od sedláků, od závodu), byly oproti bezzemkům zvýhodněny. – Vedle zaměstnání hospodařili především horníci a jejich ženy. Tak tomu bylo na Příbramsku, Kladensku, Mostecku, Svatoňovicku, Rosicko-Oslavansku a v největší míře pak na Ostravsko-Karvinsku. Řidčeji hospodařili dělníci textilní, strojírenští, sklářští, pracovníci v oděvním a obuvnickém průmyslu, dělníci domáctí. Kovorolníci využívali ve vlastní stravě výtěžky z drobného hospodářství (brambory, řepu, zelí, mléko, vepře, králíky, vejce). V některých případech vlastnili i krávu, řidčeji dvě. Tím se jejich strava přibližovala stravě drobných zemědělců. Produkty, které dělnické ženy získaly za práci u sedláků, ve dvorech či v zelenářských zahradách, se v rodinném jídelníčku uplatnily jen v malé míře. – Bezzemky byli především průmysloví dělníci bydlící v městě, ale i některé rodiny žijící na venkově. Jejich strava byla téměř výhradně závislá na nákupu potravin. Orientovali se na levnější druhy, někdy méně kvalitní nebo náhražkové (cikorka, kávoviny, margaríny, cukrín). Některé rodiny nakupovaly potraviny v den výplaty, první dny po ní byl jejich jídelníček bohatší, pak daleko skromnější. Jiní brali potraviny nadrobno na dluh. Když mzda na jeho zapravení nestačila, šli k jinému obchodníkovi. Strava dělníků-bezzemků byla chudá, snáze podléhala výkyvům v době nezaměstnanosti, při výlukách, ve válečných letech. Oproti kovozemědělcům obsahovala méně mléka a mléčných výrobků, méně vajec, sádla a masa včetně kůzlečího a králíčího. Přední místo v ní zaujímaly brambory a pokrmy z nich upravené, zelí, luštěniny, obilná nebo jiná náhražková káva. Maso mívali jen o nedělích a svátcích. V týdnu se koupilo někdy kousek hovězího na polévku, které pak zpravidla dostal pouze muž. Uzeninu a k ní bílé pečivo si dopřáli v den výplaty, muži ji zapíjeli pivem a kořalkou. – Sortiment pokrmů i frekvence jídel se různily i podle povahy výrobního odvětví (směnný provoz, zaměstnanost žen, především v textilním průmyslu) a procházely i dobovým vývojem. Tam, kde dělníci pocházeli z místa a blízkého okolí závodu, navazovala jejich strava na jídla krajová, přizpůsobená daným možnostem. Pokrmy, které se vařily v rodinách přistěhovaných dělníků, se obvykle držely jen

v okruhu těchto rodin. Místní lidé je přebírali zřídka nebo vůbec ne. Např. v některých hornických rodinách na Karvinsku převzali od příchozích obyvatel z Haliče *bigoš*, lák z kyselého zelí zasmažený jíškou ze špeku, ale nezvykli si vařit *žur*, polévku z chlebového kvasu, kterou pokládali za pokrm podřadný, v oblasti již zaniklý. Horníci na Kladensku se od příchozích z Příbramska a Hořovic naučili vařit bílou polévku *kvadlík*. Na Ústeckoorlicku přejali někteří z místních textiláků od příchozích z Berounska kombinaci pečeného vepřového masa se škůbáňky. Jen ojediněle začali vařit játrové knedlíky a nepřevzali knedlíky zadělávané krví. – Ve s. d. se regionální odlišnosti projevilily méně výrazně než u zemědělského obyvatelstva. S. d. se rychleji nivelizovala. Již ve druhé, třetí generaci se měnila, přibližovala se stravě středních městských vrstev. Některé odlišnosti ve s. d. ovlivnila zaměstnanost vdáných žen v továrnách: vařily oběd předchozí večer nebo brzy ráno, v polední přestávce jej dovařily nebo ohřály a rodina stolovala pohromadě. Někde stavebním, textilním a strojírenským dělníkům manželky (děti) donášely oběd na pracoviště. Některé starší ženy vařily pro více strážníků; tím a donášením jídla pro více osob si přivydělávaly. – Obědy jedli dělníci vstoje nebo vsedě na továrním dvoře, na ulici, na plácku před továrnou. Některé velké továrny už od 60. let 19. stol. zřizovaly tovární kuchyně a jídelny, nebyly však příliš v oblibě. Ani z finančních důvodů se v nich živitelé rodin nemohli stravovat denně, prodalo se daleko více polévek s chlebem než celých obědů. Pokud si dělníci nosili oběd s sebou z domova, pak obvykle sestával z chleba a černé náhražkové kávy nebo polévky, někdy chléb nahradily brambory. Ti, kteří v malém hospodařili, především horníci, si na směnu brali chléb se sádlem nebo se slaninou, na zapití kávu. Některí do ní přidávali kořalku, kterou tak mohli na pracoviště propašovat. Pokud byl nablízku hostinec nebo řezník, zašli si hl. svobodní dělníci v polední přestávce na polévku, na droby nebo uzeninu a na pivo. Ve velkých městech někteří využívali možnosti veřejného stravování. – Ve s. d. dominovaly brambory (1–3x denně), zapíjely se buď *kafem* (náhražkou), kyselým mlékem, nebo syrovátkou; do kafe se přidávalo hl. kozí mléko. Brambory se jedly také k polévkám, omáčkám, se zelím, s řepou a připravovala se z nich jednoduchá jídla. Frekvencí byly i pokrmy z luštěnin a z obilnin (z krup, kroup a jáhel). Na Ostravsko-Karvinsku a v hornických rodinách, které hospodařily, si ještě v meziválečném období mleli obilí na žernovech nebo ve větrných mlýncích a udili maso i slaninu. V řadě hornických kolonií

byla společná udirna i pekárna. Některé ženy pekly vlastní chléb, jiné na něj doma zadělaly a zanesly ho upéci k pekaři nebo jej u něho hotový kupovaly. Chléb byl všeobecně ve vážnosti. Pekařské pečivo se obvykle kupovalo pouze v den výplaty (k uzenině). Doma se peklo (druhy podle krajového zvyku) v sobotu nebo v neděli. V některých rodinách bylo pečivo s polévkou nedělním obědem, převládala však snaha připravit na neděli masitý oběd. Kromě hovězího na polévku se kupovalo tučné vepřové maso, aby se vypeklo sádlo (třeba k namazání chleba). Kovorolníci měli vepřové, kůzlečí, králíčí, zřídka i drůbeží maso z vlastního. Zabijačky se odbyvaly v zimních měsících, před Vánocemi, u horníků na svátek sv. Barbory, v masopustě nebo při výjimečné příležitosti, jakou byla svatba. Čerstvé i konzervované maso a sádlo z domácích zdrojů bylo značným přilepšením ve stravě. Dělníci bydlící v městech měli možnost koupit levnější druhy masa u řezníků, popř. na jatkách. Kupovali i sušené, uzené nebo marinované ryby. V některých městech byl koňský řezník, jehož nejčastějšími zákazníky byli právě dělníci. Z koňského masa se vařila polévka, ceněná jako posilující, guláš, sekaná, karbanátky. Někde tyto pokrmy včetně koňské uzeniny poskytoval řezník sám. Ojediněle se jedlo psí maso pečené na česneku. Byla to spíše záležitost mužů (vochlíři lnu, horníci, kteří pracovali v prašném prostředí). – Svěbytnou skupinu tvořili zemědělstí dělníci: čeled (pracovala na statcích celoročně), podruzi (u sedláka bydleli a pracovali, někteří obdělávali ještě zpachtovaná políčka) a sezonní zemědělstí dělníci. Čeled byla ve statku k celé stravě, někde měla stejné jídlo jako rodina hospodáře, koncem 19. stol. jedla často již odděleně. Jídlo se podávalo obvykle třikrát denně, v době náročných prací přibývala ještě dopolední a odpolední svačina. Množství a kvalita jídla byly často důvodem přijetí či odmítnutí služby. Někde byla k obědu polévka a pečivo, jinde tříslůžkový oběd. Podruzi dostali u hospodáře oběd, při náročných pracích i svačinu. Snídali a večeřeli zpravidla doma. Někdy deputátnické ženy dostávaly trochu jídla s sebou domů (chléb, buchtu). Bohatší byly výslužky, když se slavilo ukončení určitých prací ve statku. Stravu podruhů doplňovaly produkty z vlastního hospodářství (brambory, řepa, ječmen, mléko, někde kravské, jinde kozí). – Zemědělstí dělníci v panských dvorech a na velkostatech si do práce něco z jídla nosili s sebou, něco obdrželi. V některých velkostatech byla zřízena společná kuchyně, v níž se vařilo pro množství strážníků. Ženy zemědělských dělníků, jejichž rodiny bydlely v ratejnách, chystaly polední nebo večerní jídlo doma,

přičemž několik žen vařilo na jedněch kamnech, každá pro svou rodinu. Nedostatek potravin i nouzový způsob vaření je nutily k přípravě chudých, jednoduchých pokrmů, nenáročných na čas. Sezonní dělníci, kteří přicházeli z jiných krajů pomáhat na žně, na výmlat, dostávali ve statcích vydatnou stravu i alkoholické nápoje. Sváteční pokrmy v rodinách dělníků byly chudší než u zemědělců a ve středních městských vrstvách. Za nejvýznamnější se i v dělnickém prostředí pokládaly Vánoce. Štědrovečerní večeře si podle možnosti udržovala regionální rysy, déle a konzervativněji u těch, kteří měli malé hospodářství. Např. u horníků na Ostravsko-Karvinsku se jedla polévka *šćedračka* z více druhů plodin, po ní krupičná kaše pokapaná medem a rozvařené sušené švestky. Tedy pokrmy, jaké se připravovaly i u jiných vrstev místního obyvatelstva. Mezi štědrovečerní pokrmy v rodinách dělníků v Čechách patřila hrachová nebo zasmažená polévka, hubník z krupky, z jáhel nebo z housky a krupice, někde spařované pečivo, popř. vánočka politá omáčkou ze sušeného ovoce. U dělníků v městě se počátkem 20. stol. jedla sušená nebo uzená ryba. Čerstvá ryba připravená *načerno* nebo smažená přicházela na stůl většinou až v meziválečném období. Vánočky některé dělnické ženy pekly samy. Ve městech bylo zvykem, že pekaři svým stálým zákazníkům dávali vánočky zdarma, podobně jako někteří obchodníci punč. Vánočka a čaj s punčem tvořily závěr štědrovečerní večeře. – Velikonoce nebyly všude mezi dělnictvem pokládány za významné svátky, nedodržel se půst, přesto se v jejich jídelníčku vyskytovaly některé tradiční pokrmy: v Čechách mazance, bocháňky a nádivka (*naďavajna*, *hlavička*, *sekanina*) z více druhů masa, vajec a z housky s přísadou sekaných kopřiv i jiných zelených rostlin, na Moravě a ve Slezsku plecovníky (v bochníku chleba zapečené skopové a uzené vepřové maso nebo klobásy, popř. slanina). Věřící je spolu s vejci nechávali světit v kostele. – Z rodinných svátků se u dělníků slavily svatby, méně narození dítěte. Mnohdy se však svatba odbyla jen za účasti svědků, ženich je na své útraty pozval do hostince. Pokud byli na svatbu pozváni hosté (nejbližší příbuzní a kamarádi), odbylo se pohoštění masitým obědem, pečivem, pivem a kořalkou. Při narození dítěte hosty nezvali, jen porodní bába dostala něco k snědku. Ani dárky ve formě pokrmů rodička nedostala, nejvýše malý věcný dárek od matky nebo sestry. – S. d. jako celek časněji upouštěla od půstu, zvyků spojených s přípravou pokrmů a od tradičních jídel; zpravidla záhy s příchodem do městského prostředí se z ní stíraly regionální odlišnosti. Vytvářely se naopak

nové tradice (oslavy svátků sv. Josefa, Anny, hornických patronů, dělnických svátků, dne výplaty). Přibližování ke stravě středních městských vrstev probíhalo dříve a rychleji než v rodinách dělníků na venkově.

Lit.: T. Pisling: *Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen*. Prag 1856; A. Bráf: *Studien über nordböhmisches Arbeiterverhältnisse*. Prag 1881; O. Skalníková: *Hornická strava na Kladensku v devadesátých letech minulého století*. ČE 4, 1956, s. 391–400; J. Štátná: *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku v procesu industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*. Praha 1970; J. Štátná – V. Kyliánková: *Strava horníků na Příbramsku ve druhé polovině 19. a na počátku našeho století*. VSP 8/9, 1974/75, s. 286–311; J. Štátná: *Strava a stravování pražských dělníků*. In: Stará dělnická Praha. Praha 1981, s. 183–215; J. Todorovová: *Strava a stravování průmyslových dělníků*. In: ZV-N, s. 233–238. [jš]

strážnický skanzen viz Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy ve Strážnici

strofa [z řec.], sloka, sloha – jednotka obsahující zvukově a významově ucelenou skupinu veršů, jejichž rytmický a někdy i rýmový vzorec se pravidelně opakuje. U lidových zpěvních projevech je to zároveň zpěvní jednotka daná pevnou formou opakujícího se nářevu. Písňe složené ze strof se nazývají strofické. Původní význam řeckého slova *strophé* byl obrat, otočení. Na jeho genezi se tudíž podílel tělesný pohyb (tanec). Existují sloky, které přecházejí volně z písňe do písňe. Těm se říká toulavé nebo putující s. Existují však i celé shluky slok, jež vzájemnou sítí příbuznosti či podobnosti spojují na různých úrovních a v rozličných podobách (strofických variacích) celé roje lidových písňi. Mluví se pak o strofických cyklech. U zpěvních projevů, v nichž nejde o strofickou organizaci, kde pravidelnost a závazná opakovatelnost chybí, se mluví o útvarech (písňích) nestrofických či stichických. Jak strofické, tak nestrofické, stichické písňe lze dělit do jednotek (segmentů) nižších, a to různé úrovně, jež ovšem nechápou všichni badatelé stejně. Hudební řádek je např. definován jako nejnižší zpěvní jednotka, kterou z formového hlediska nelze již dělit. Při segmentaci písňe se dále mluví o dílu, frázi, větě a závěti, motivu, ale také o části či úseku, nebo o periodě, syntagmatech, členech syntagmat a podobně. V. t. variační proces.

Lit.: O. Hostinský: *Česká světská písň lidová*. Praha 1906, s. 42, 72, 77, 89 ad.; A. Elscheková: *Motivická, riadková a strofická forma. Pojem, analýza a klasifikácia*. Musicologica slovac 1/2, 1969, s. 249–282; W. Wiora: *Das deutsche Lied. Zur Geschichte und Ästhetik einer musikalischen*

Gattung. Wolfenbüttel – Zürich 1971, s. 22–24, 33 aj.; K. Vetterl: *Otázky terminologie v souvislosti s klasifikací nářevů lidových písňi*. In: *Lidová písň a samočinný počítač I*. Brno 1972, s. 141–153; V. Hošovský: *U pramenů lidové hudby Slovanů*. Praha 1976, s. 285–287 ad.; S. Burlasová: *Nestrofické útvary v slovenskom ľudovom speve*. SN 25, 1977, s. 226–243; D. Holý: *Zpěvní jednotky lidové písňe, jejich vztahy a význam*. Brno 1988. [dh]

strom, dřevina statného vzrůstu s kmenem a korunou větví. U všech národů světa se vytvořily představy a mýty, z nichž vycházela kultovní úcta ke s. a s ní spjaté obřady (s. jako místo přebývání božských bytostí a duší zemřelých, s. jako koncepce světa, s. jako totem aj.). Okolnost, že s. tkví svými kořeny hluboko v zemi a korunou spěje vzhůru, z něj učinila symbol spojení života na zemi a v nebi. Z toho se vyvinula představa *stromu světa* (*arbor mundi*). Listnatý s., každoročně obnovující svou zeleň, symbolizuje znovuzrození, stálezelený jehličnan bývá obrazem nesmrtnosti. Také proto, že život s. je mnohokrát delší než lidský, byl člověku s. zosobněním života, trvalosti, neustálé obnovy a věčnosti. Svou stavbou a životem (stojí zpřímá, roste, rodí, odumírá) se s. podobá člověku. Do různých okruhů tradiční kultury pronikl obraz stromů rostoucích v ráji, s. *života* a s. *poznání* dobrého a zlého, které rozvinulo křesťanství. – Jeden z církevních zákazů pohanických obyčejů z 8. stol. se vztahuje k uctívání posvátných hájů *nimidas*, a také další zprávy z křesťanských misí, církevních záповědí a jiných spisů raného středověku dokazují přežívání pohanského kultu s. v záp. Evropě. Křesťanství věrozvěstové, přicházející k polabsko-pobaltským Slovanům, se setkali s posvátnými háji, kde lidé konali slavnosti a soudy, vyzývali posvátné stromy, v nichž přebývali duchové, a přinášeli k nim oběti. Háje byly ohrazeny a měly své strážce. Jeden z nich je doložen z r. 1018 (*Zutibore*, tj. Svatobor). Také současníci českého kronikáře Kosmy, zčásti ještě pohané, uctívali stromy a háje, které dal 1092 kníže Břetislav II. pokácet a spálit. Ustanovení v *Opavickém homiliiři* z přelomu 11. a 12. stol. zakazují lidem přinášet zvířecí oběti k jistým stromům a hledat u nich pomoc v nemoci. Přijetím křesťanství byl pohanský kult stromů rozrušen. Prvky staré úcty přetrvaly v novém významu. Některé stromy se staly nositelem křesťanského kultu, když na ně byly zavěšeny obrazy svatých, konaly se u nich božnosti, stavěly se k nim křesťanské svatyně. O tom svědčí i legendy o nejstarších mariánských poutních místech, jejichž základem bylo nalezení sošky Panny Marie u s. (Vranov u Brna, Křtiny, Štípa). – Zvláštní účt

se těšily stromy význačné stářím či polohou v katastru obce, k nimž se během věků připojovaly pověsti a jimž byla připisována zázračná a léčivá moc (svatováclavský dub ve Stochově). Námětem mnoha pověstí je s. vyrostlý z hole, kterou zarazil do země panovník, světec či poustevník (přemyslovské pověsti, sv. Vojtěch, Prokop, Kryštof). V jiném okruhu pověstí se ujme a zazelená hůl zaražená do hrobu člověka odsouzeného na smrt, aby tak dokázala nevinnost popraveného. Památka na význačné, snad kdysi uctívané stromy a háje může být skryta v názvech některých obcí a míst (Dub na Olomoucku, připomínaný 1131, vrch Svatobor u Sušice). Orientační a také ochranný význam měly stromy na trojmezí (rozcestí, hranici). – Představu o spojení života člověka se s. dokládá obyčej zasazovat s. při narození prvního dítěte (Chodsko). Všeobecně se věřilo, že ten, kdo vykope zdravý s., do roka zemře. Bývalo zvykem vylévat vodu z první koupele dítěte pod s.; od chlapce k jasanu, buku a smrku, aby byl otužilý a vysoký, od děvčete pod jablň, aby bylo milé a sladké. V pověstech a pohádkách se vypráví o bytostech žijících ve stromech (polednice, klekánice), o lidech, kteří se přeměnili ve s., sdíljej svůj život se s., jsou zakletí do s. Námět lidové pověsti o ženě, která ve dne byla člověkem a v noci její duše odcházelá do vrby, ztvárnil ve své baladě K. J. Erben. O člověku, který tvrdě spává (*jako dřevo*), se říkávalo, že polovici svého bytí sdílí se s. – Neobvyklý čas květu nebo dvojí květ v roce věštily neštěstí či smrt hospodáře, podobně uschnutí hrušky nebo jabloně v zahradě. Když uschl mladý s. v blízkosti domu, měl zemřít někdo mladý z rodiny. Poškození zdravého s. oloupáním jeho kůry platilo odedávna za největší přečin; ve 14. stol. měl být takový smélec potrestán analogicky: sedřením kůže z pravé ruky. Na podobnosti s. a člověka se zakládá i užívání rodokmenu, v němž pratec či zakladatel rodu je naznačen kořenem nebo kmenem, jeho potomci větvemi. – Všeobecná je lidová představa, že s. je živou bytostí a má duši. Hospodář s dětmi zvali stromy k štědrovečerní večeři: *Stromečku vstávej, ovoce dávej, umej se, ustroj se, je Štědrý den!* (Chrudimsko) Svazovali je slámou s pohrůžkou, že budou pokáceny, nebudou-li se vázat, tj. když se jejich květy neoplovní. I jinak se vymáhala na neúrodném s. plodnost: když dva muži sekerami naznačují, že s. setnou, vyběhne hospodyně, hladí s. rukama od těla a prosí, aby ho nestínali, že bude úrodný. Tento obřad je znám v různých částech světa. Na úrodnost a ochranu ovocných stromů byly zaměřeny další magické úkony, prováděné na Štědrý den nebo na Bílou sobotu (třást s., hladit s., ovazovat s. červenou stuhou, božítelovou pentlí, zastrkávat min-

ci do povřísla, jímž byl s. ovinut, otloukat s. pytlíkem hrachu, aby měl tolik ovoce jako zrněk). Ohlasem dávných obětí stromům je obyčej dávat o Vánocích ke s. zbytky z jídla nebo uzlík s jídlem uvázat na větev (*krmít strom, nosit stromu svatvečer*), zakopávat pod s. chléb či vánočku, o Velikonocích dát s. zase kousek mazance a vejce. Uschnutí s. mohlo být způsobeno tím, že se k němu vylila voda z omývání mrtvého nebo na něj vylezla menstrující žena. Žena proměněná v můru mohla v noci vysávat stromovou mízu (vých. Morava). Věřilo se, že s. cítí ránu jako člověk. Staří dřevorubci s. před podetnutím nejprve odprosilí. Ze starých představ vychází i použití s. jako orákula, např. o štědrovečerní noci třesením stromu: *Třesu, třesu bez, ozvi se mi pes, kde můj milý dnes!* Účinnost věštění se zvýšila, jestliže se ke stromu přistupovalo pozpátku (Sušicko). – Rozšířená víra, že s. může převzít nemoc od člověka, zakládala i způsob léčení zaznamenaný už ve starověku. Nemocné dítě se protahovalo mezi kořeny, deformáty nebo rozštěp živého s. Člověk se mohl zbavit své nemoci tak, že zavěsil na s. nějakou věc ze sebe (vlasy, nehty, kus šatu) a utekl, aniž se ohlédl. Nemocný zimnicí vložil chomáč vlasů nebo kus šatu do dírky vyvrtné ve vrbě a zatloukl ji kolíkem z hlohu nebo klokočí, popř. vdechl do dírky a zakolíkval ji. Zraněný zachytil krev z bolavého místa do klůcku a zastrčil do stromu; bolest přešla, jakmile díra zarostla. Proti bolesti zubu pomáhala tříska ze s. zasaženého bleskem. – Zvláštní význam měly stromy v centru obce. Označovaly místo shromažďování lidí k slavnostem a obyčejům, kdysi i pro obdívání porad a soudů. Ohlasy těchto starých představ a zvyklostí přetrvaly v máji. Donedávna se zachovaly stromy, v jejichž korunách se umísťovala lavice k besedování nebo prkné lešení, kde hrála muzika. Větve starých líp byly přistřiženy tak, aby vytvářely stinné loubí pro podobné příležitosti. – Zvláštní obřadní významy a symboliku mají stromy užívané v různých obyčejích kalendářního a životního cyklu (máj, vánoční s., svatební s., svatodušní a božítelové májky). – Od konce 19. stol. se také v č. zemích začaly pořádat z podnětu školských úřadů jarní dětské *stromkové slavnosti*, spojené s vysazováním lesních, ovocných a okrasných stromů podle zvyku zavedeného ve Spojených státech 1874 (*Arbor-day*). Po r. 1918 je pořádal různé dětské a mládežnické organizace k narozeninám T. G. Masaryka. Podle nařízení císaře Josefa II. (vládl 1780–1790) měli vysazovat ovocné stromy na obecní půdě ženichové v roce svého sňatku, příležitostně se tak dělo na oslavu rodinných událostí habsburského dvora (1854 při svatbě císaře Františka Josefa I.), posléze na zna-

mení vzniku samostatného československého státu (*lípy svobody*). Vysazování stromů na návších souvisí s působením okrašlovacích spolků, zvl. ve 20. stol. – Už v raném středověku se s. uplatňoval jako mezník. Do s. se vyřezávalo hraniční znamení různých tvarů, zv. *líza* (rádlo, hvězda, půlměsíc, jednoduchý, dvojitý i trojitý křížek aj.), obvykle do dubu, buku, hrušně a vrby. K takovým stromům se vázaly pověsti, např. o pokladech skrytých pod kořeny. Zvláštními hraničníky byly i *stromy úhlavé* (hlavy), doložené v 17. stol.: dub či habr, jejichž koruna byla usekána do výše člověka, obrostly mláďím do podoby hlavy a tak byly i udržovány. – D u b byl neuctívanějším s. u Indoevropanů, u starých Slovanů zasvěcený hromovládnému Perunovi. Pod ochranou dubu si milenci dávali manželský slib (*když jsem slíbila pod zeleným dubem, že my svoji budem*), věštilo se z květu dubu i jeho plodů (*mnoho žaludů, silná zima a mnoho sněhu; kvete-li dub v květnu, lze očekávat úrodný rok*). – L í p a měla ochranný význam; sázela se často na rozcestích, její letorosty se dávaly o letnicích za okna, lipové větve z božítelových oltářů do obilí, podle lidové pověry bylo možno mimořádně pevným lipovým lýkem spoutat vodníka. Z dřeva lípy se vyřezávaly sošky svatých, zvala se proto *svaté dřevo*. Nacionální symboliku vynesly dubu (germánský s.) a lípě (slovanský s.) až národně emancipační ideje 19. stol. – B ř í z a byla využívána pro jarní máje stavěné děvčatům, březové pruty měly široké upotřebení v ochranné a plodnostní magii, štávou z navrtané břízy si dívky natíraly obličej, aby nabyly sličnosti s., pily ji, aby v manželství byly plodné. – V r b a se uctívala zejm. pro svou neobyčejnou životaschopnost. Zvláštní ochrannou moc měly kvetoucí ratolesti vrby (*kočičky*), přes vrbový prut stažený do kruhu se prospávala pšenice, aby nebyla sněžitá, životní agens vrby se prostřednictvím prutu přenášel na lidi a zvířata (velikonoční pomlázka). Magicky působila na vzrůst vlasů dívek: usedaly pod ní a dotýkaly se hlavou jejich prutů. V lidové tradici byla vrba s., na němž končili svůj život oběšenci (podle legendy se na vrbě oběsil Jidáš). – Z keřovitých stromů byl uctíván zvl. č e r n ý b e z, užívaný ve všech svých částech jako ochranný prostředek při léčení a proti čarodějnicím. Sloužil často k přenášení nemocí. Nemocný k němu chodil po tři dny před východem a po západu slunce, oslovil s. a příslušnou třikrát opakovanou formulí mu předal svou nemoc: *Dej Pán Bůh dobré jitro, beze, nenesu ti chleba ani s máslem, ani s tvarohem, ale nesu ti své mze; k tomu mi pomáhej Bůh Otec!* Přitom bezem třásl, aby ho pokropila rosa. Pod bez se vylévala voda použitá při léčení, zakopávaly se pod

něj klůcky a obvazy, aby se jich nezmocnily čarodějnice. – Uctívána byla také lísková, o níž panovalo přesvědčení, že do ní neuhodí blesk. Z tohoto důvodu byly lískové pruty vkládány do rohů stavení při bouři, zastrkovány do stodoly za trám, střešní konstrukce byla zpevňována lískovými kolíky. Zvláštní magická síla byla připisována lískové holi, vidlicový lískový prut byl používán jako virgule při hledání pokladů. Velká úroda lískových oříšků věštila hodně nemanželských dětí, ale také drahotu. Význam lísky zvýšila všeobecně rozšířená legenda o tom, že ve svém husťm větroví poskytl útočiště Panně Marii. – Významnou dřevinou byl jasan; jeho dřevo se používalo při magických ochranných praktikách, házelo se na Štědrý den do studny, aby byla voda čistá, dávalo se do sklepa, aby se v něm nedrželi hadi a myši, přidávalo se do vody, v níž se vařila velikonoční vejce (tou se pak vykrápělo stavení). – Když měl smrk na vršku mnoho šišek, věštilo to velké mrazy na jaře; usychání vršků smrků na jaře znamenalo, že budou umírat mladí lidé. – Jalovec se vléтал do svazků svěcených na Květnou neděli, jalovcové větvičky nosívali mládenci a ženichové za kloboukem, plodů se používalo k vykuřování stavení v případě nemoci, smrti, očarování dobytka. Obecně se věřilo, že vegetační a plodnostní síla s. může být přenesena prostřednictvím větve na lidi, zvířata i rostliny (zeleň, ratolesti). V. t. obřadní stromek, strom života.

Lit.: P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských*. Praha 1879; K. Procházka: *Pověsti o dubu sv. Václava ve Stochově*. ČL 10, 1901, s. 311–314; *Hraničné stromy*. SA 1, 1902, s. 97–101; J. Košťál: *Rostlinstvo v podání prstonárodním*. Velké Meziříčí b. r. [1902]; J. Polívka: *Znamení života, předzvěsti smrti v lidových podáních, obyčejích a pověrách*. NVČ 12, 1917, s. 26–56, 128–230, 337–338; L. Niederle: *Život starých Slovanů III/1*. Praha 1916; M. J. Pulec: *Homiliář Opatovický jako pramen národopisného bádání*. ČL 45, 1958, s. 97–103; L. Štěpánek – J. Mareček: *Ozeleň a úprava vesnice i krajiny*. Praha 1958; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; W. Woeller: *Der Baum im deutschen Brauchtum*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 9, 1959/60, s. 399–408; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; J. Studený: *Křesťanské symboly*. Olomouc 1992; J. G. Frazer: *Zlatá ratolest*. Praha 1994; M. Hrušková – J. Turek: *Pamätné stromy*. Praha 1995; R. Jeřábek: *Dub – Eiche – makk – encina. K filiám některých charakteristických znaků mariánských poutních míst v Evropě*. NR 1998, s. 69–82; E. Večerková: *Strom v lidové víře a obyčejích*. In: *Kulty a živly*. Uherské Hradiště 1999, s. 99–115. [ev]

strom života, biblický strom uprostřed rajské zahrady, s plody, po jejichž požití by byl člověk živ navěky. Lat. se nazývá *arbor vitae*; patří ke kolektivním symbolům takřka všeho lidstva, je symbolem dokonalé harmonie. Je o něm zmínka v První knize Mojžíšově: *A vyvedl Hospodin Bůh z země všeliký strom na pohledění libý, a ovoce k jídlu chutné; též strom života uprostřed ráje, i strom vědění dobrého a zlého* (Gn 2, 9, kralický překlad, 1588). Souvisí s tematickým okruhem ráje a kříže, s nímž v křesťanské symbolice splývá jako motiv spasení. Objevuje se v raně křesťanském i středověkém výtvarném umění i v podobě rozvětvených křížů, v byzantském a ortodoxním umění. Je významným ornamentálním prvkem, uplatňujícím se např. ve výšivce, nežádka se zoomorfními motivy po stranách v zrcadlové symetrii. Mívá většinou podobu jabloně.

Lit.: H. Bergner: *Der Lebensbaum*. Monatsschrift für kirchliche Kunst, 1898; U. Holmberg: *Der Baum des Lebens*. Helsinki 1922; O. Lauffer: *Schicksalsbaum und Lebensbaum im deutschen Glauben und Brauch*. ZV 45, 1935, s. 215–230; R. Bauerreiss: *Arbor vitae. Der Lebensbaum und seine Verwendung in Liturgie und Kunst des Abendlandes*. München 1938; K. Spieß: *Die zweifache Herkunft des Lebensbaummotives in der europäischen Volkskunst*. In: *Neue Marksteine*. Wien 1955, s. 1–55; L. Kriss-Rettenbeck: *Lebensbaum und Ährenkleid*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1956; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 135–150, 406–407; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 236; W. Lettenbauer: *Der Baumkult bei den Slaven. Vergleichende volkskundliche, kultur- und religionsgeschichtliche Untersuchung*. Neuried bei München 1981; R. Peesch: *Ornamentik der Volkskunst in Europa*. Leipzig 1981, s. 157–188; S. Selbmann: *Der Baum. Symbol und Schicksal des Menschen*. Karlsruhe 1984; E. LKS I, s. 154, II, s. 204; S. Walter: *Das Lebensbaum in der Volkskunst*. In: *Baumzeichen. Vom Lebensbaum zum Todesbaum*. Mariahof 1995, s. 150–154; W. Brückner: *Lebensbaum*. EM 8, 1996, s. 820–824; J. Royt – H. Šedinová: *Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha 1998, s. 79–108; J. C. Cooperová: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha 1999; O. Danglová: *Dekor – symbol. Dekoratívna tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001, s. 65–66. [ak + rj]

strop, nosná horizontální konstrukce uzavírající shora vnitřní prostory budovy. Nář. se nazývá též *podlaha*, *poval*, *tlo*, *trám*. Nejstarší obydlí bývala bezestropá, takže kouř z ohniště volně unikal do podstřeší; bezeestropý prostor se dochoval až do 20. stol. např. v kolibách. Z konstrukčních a izolač-

ních důvodů docházelo patrně s nástupem roubené konstrukce a se zaváděním pece v raném středověku k zastropení jizby a pak i dalších prostorů; s. v dýmné jizbě ležel výše nežli v síni a v komoře. – Starou formu zastropení vedle roubené valené klenby tvaru obráceného koryta představuje vodorovný (též zešíkmený) s. povalový, zhotovený z oloupaných, těsně vedle sebe kladených kuláčů (*povalů*) se zhlavím vyčnívajícím pod štítem (slovo s. původně znamenalo hromadu osekáných kmenů a pokácené kulatiny, nebo je etymologicky spojováno se slovy *zastřít* a *střecha*). Povaly, obvykle kladené přes nosné trámy, bývaly na rubu opatřeny silnou protipožární a tepelnou izolací z hliněné mazaniny. V hospodářských prostorách se k zastropení používala drobná neloupaná kulatina (*brlina*). Místo povalů, tlustých 10–30 cm, se někdy přes stropnice kladly rovnou částí do jizby štípané nebo řezané půlkuláče nebo silně štípané desky. Mezery mezi nimi byly vyplněny mechem a vymazány. Od 19. stol. se v lidovém stavitelství postupně uplatňuje s. trámový záklopo-vý, složený z příčných, asi 1–1,5 m od sebe vzdálených stropních trámů (*stropnic*), přes něž se kladou prkna (*záklopy*) na sraz nebo vystřídáním na přesah. Stropnice přesahují stěny domu a na většině území nesou okapovou zasnici. Světnicím probíhají alespoň tři stropnice: mají seříznuté nebo vroubkované hrany a prostřední z nich bývá často zdobena řezbou a označena letopočtem. S. zčernalý od dýmu z loučí se před velkými svátky důkladně myl a vytíral a pak se napouštěl teplou volskou krví, aby byl tmavý a lesklý. Po zániku krbů ve 2. polovině 19. stol. se v některých oblastech s. začal bílit a zcela ojediněle se v zámožnějších domech už od 18. stol. v patrových světničkách bez kouře zdobil ornamentem nebo pestrě maloval. Naproti tomu v chudých domácnostech se s. znečištěný výparý a kouřem od svícení překrýval bílým nebo pestrě potíštěným voskovým papírem. Stropnice (lid. *tragaře*, *tragače*) ve větší světnici se zatíženým s. podpíral mohutný průvlak (*rošt*), probíhající středem světnice od dveří k průčelním oknům. V takových případech pak výzdoba přechází ze stropnice na průvlak, v jehož středu bývají vyryta písmena IHS, monogram Panny Marie, kříž, kružítková růžice, vrocení aj. Dlouhý průvlak někdy býval podepřen sloupem zv. *mnich*. Na průvlaku mohl být upevněn také hák k zavěšení prasete při zabijačce, kladka ke stloukání másla a hospodář si na průvlak (popř. na stropnici) dělal záznamy o počasí apod. Na průvlak nebo za stropnice se ukládalo drobné nářadí, modlitební i jiné knížky, písemnosti i zvykoslovné předměty; pokud místo nestačilo, připevnila se ke stropnicím polička. Za stropní trámy se na Květnou neděli zastr-

kávaly posvěcené kočičky, tedy jívové větévký, které měly chránit obyvatele domu před požárem a neštěstím. – V karpatské oblasti, kde přežívala dýmná a polodýmná jizba až do přelomu 19. a 20. stol., probíhaly zhruba půl metru pod s. napříč jizbou dva i více párů silnějších kuláčů *zv. polenice* (výraz je doložen již ze 2. poloviny 14. stol.). Byly zjištěny také u nejstarších dochovaných roubených domů v Čechách (v Předním Chlumu nebo v Živohošti ve středním Povltaví). Sloužily k sušení palivového dříví, svazků loučí, lnu, ovoce a hub na lískách, částí oděvu a snad i ke spaní; mají i konstrukční funkci, neboť zpevňují roubené stěny jizby. Ve starších domech býval v dřevěných stropích otvor *zv. sopouch* k odvádění kouře a páry. V oblasti patrové roubené architektury byly ve stropích zjištěny záklopové otvory, kterými se pouštělo teplo z přízemní světnice do jinak nevytápěné místnosti v patře. – V poslední vývojové fázi se dřevěné stropy opatřovaly zespođu kolíčky pro mazaninu (*typlový s.*), omítaly se, obvykle na palach (rákos), nebo se budovaly lepeničné stropy (na Chodsku *na vobal*): stropní tyče byly obalovány slaměnými pletenci, mezi něž se vtačovala hlína promíchaná s plevami nebo pazdeřím (lepenka). S. se zespođu omítl, z půdní strany se překryl mazanicí. V parádních světnicích bývala uprostřed s. štuková výzdoba ve tvaru věnce, růžice apod. a v jejím středu kovový hák k zavěšení lampy. – V lidovém stavitelství se v nemalé míře uplatňovaly také klenby, roubené i zděné. S. je nář. též ve významu horní plocha místnosti nebo zvýšená část kamen. – Výraz s. se vyskytuje i v lidových rčeních *chytal se stropu* (byl velmi rozčilen), *zvedal oči ke stropu* (divil se), *skákal do stropu* (měl radost), *padá na něho strop* (pocituje úzkost). V. t. klenba.

Lit.: J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 85–89. [jv]

strukturalismus [z lat.] 1. označení americké psychologické školy, kterou 1898 založil E. B. Titchener (1867–1927). Podle ní jsou předmětem psychologie tři prvky tvořící strukturu vědomí: představy, myšlení, citění; 2. v ostatních společenských vědách směr vycházející z představy o vzájemné závislosti a rozdílech mezi celkem a jeho hierarchicky uspořádanými částmi; s. zároveň vychází z představy o souběžně existujících rozdílných významech téhož jevu. – Počátky tohoto směru jsou spojeny s pracemi jazykovědců a literárních historiků *Pražského lingvistického kroužku* ve 20. a 30. letech 20. stol. (R. Jakobson, J. Mukařovský, etnograf P. G. Bogatyrev ad.). Jejich učení anticipoval ve svém díle švýcarský jazykovědec, indoevropeista F. de Saussure (1857–1913).

– V zásadě rozlišuje s. tři základní sféry jevů, tvořící jeden systém či strukturu: svět reálný, imaginární a svět symbolů. Význam jevů (reálný, imaginární, symbolický) je dán jejich postavením ve struktuře a zároveň jejich vzájemnými vztahy. Samotná struktura je pojem analytický (badatelský), lidé, tj. tvůrci a nositelé jevů, si ji neuvědomují (např. Lévi-Strausova teorie o významu lidského strukturovaného myšlení pro tvorbu sociálních struktur); je složena z odlišujících se jevů a sama jevy odlišuje. Jevy jsou vázány do skupin či sérií, mezi nimiž může docházet k vzájemnému obměňování, závislému na vztazích mezi skupinami. Jevy jsou i nositeli informací o struktuře, o vztazích či komunikaci mezi částmi struktury a o podmínkách, které ovlivňují kvantitativní nárůst jevů. – Po r. 1945 začal s. výrazně ovlivňovat americkou a francouzskou etnologii a antropologii a byl dále rozvíjen pracemi francouzského etnologa a filozofa C. Lévi-Strausse (nar. 1908). Vliv s. v jeho podání byl v anglofonních oblastech zpomalen především jazykovou bariérou a také odsudkem některých představitelů britské školy, např. E. Leachem (1910–1989); prosazuje se až v 60. letech 20. stol. spolu s překlady Lévi-Strausových děl do angličtiny (*Structural Anthropology*, 1963, ad.). V socialistických zemích byl s. z ideologických důvodů zásadně odmítán (1966, v době přechodného politického uvolnění, vyšly v češtině od C. Lévi-Strausse *Smutné tropy* a ještě 1971 *Myšlení přírodních národů*). Rehabilitace s. začíná v č. zemích od 80. let 20. stol., výrazně až po r. 1989.

Lit.: P. G. Bogatyrev: *Príspevek k strukturální etnografii*. In: Slovenská Miscellanea. Sborník věnovaný A. Pražákovi. Bratislava 1931, s. 279–282; P. G. Bogatyrev: *Kroj jako znak. Funkční a strukturální pojetí v národopisu*. SSl 2, 1936, s. 43–47; P. G. Bogatyrev: *La chanson populaire du point de vue fonctionnel*. In: Travaux du Cercle Linguistique de Prague VI. Praha 1936, s. 222–234; A. Popovič: *Štrukturalizmus v slovenskej vede (1931–1949)*. Martin 1970; P. G. Bogatyrev: *Souvislosti tvorby*. Praha 1971; C. Lévi-Strauss: *Strukturálna antropológia*. Bratislava b. r.; J. Piaget: *Štrukturalizmus*. Bratislava 1971; J. Culler: *Saussure*. Bratislava 1993; G. Deleuze: *Podľa čoho poznáme štrukturalizmus?* Bratislava 1993; C. Lévi-Strauss: *Mýtus a význam*. Bratislava 1993; *Antologie francouzských společenských věd: antropologie, sociologie, historie*. Vyd. V. Hubinger. Praha 1995; C. Lévi-Strauss: *Příběh rysa*. Praha 1995; P. Descola: *Claude Lévi-Strauss, strukturální antropologie a strukturalistická etnologie*. ČL 84, 1997, s. 1–14. [jkt]

struny, střevovalá, kovová (ocelová, mosazná) nebo hedvábná vlákna, která při vypnutí rozkmitáním vydávají tón. S. byly pro muzikanty

i vesnické výrobce hudebních nástrojů pro lidovou hudbu až do počátku 20. stol., kdy už je mohli běžně nakupovat v hudebních závodech, velkým problémem. Proto byly do té doby všechny chordofohy, kromě malých cimbálů a citer, potahovány střevovalými s., které se daly vyrábět podomácku. Jehněčí, telecí nebo srnčí střevovala se nejprve musela řádně vyprat a očistit, potom zůstala několik dní namočená ve vodě (stále asi 50 °C teplé). Po namáčení z nich byly odstraněny dřevěným nožem blány a přebytečný tuk a střevovala se znovu několikrát vyprala v čisté vodě. Následovalo nejdůležitější, několika-týdenní máčení v tzv. silné vodě (roztoku draselného louhu a vinných kvasnic), kterou bylo nutno každý den trochu zesilovat. Proces máčení byl ukončen, až když střevovala nabobtnala, vybělila se a vyplavala na povrch lázně. Znovu se vyprala v čisté vodě a ještě za mokra se stáčela ve struny (většinou na volném prostranství, mezi stromy). Stočené a vypnuté s. se potom několik dní sušily na slunci. Konečná fáze spočívala v nastříhání potřebných délek. Takto vyrobené s. byly poměrně silné, hrbaté a boulovité, nestejně tloušťky a už po krátkém používání se třepily. Přesto jejich domácká výroba skončila v č. zemích až po 1. světové válce. Silné s. lidovým muzikantům vyhovovaly. Jejich vypnutím na potřebné ladění nástrojů se při hře vytvářela relativně velká akusticko-motorická síla, která spolu s razantní hrou a velkým tlakem na smyčec umožňovala značnou a ceněnou hlasitost nástrojů. Přepínáním s. velmi trpěly a jejich životnost byla poměrně malá. Svědčí o tom jejich časté nadstavování v oblasti mezi malým pražcem a napínacími kolíčky a mezi kobylkou a struníkem. Jejich relativní vzácnost si vyžádala u smyčcových nástrojů užívání co nejdelších strunůk, aby požadované potřebné délky strun byly co nejmenší. Jestliže při hře na smyčcové nástroje nemohla být struna okamžitě vyměněna, bývala nahrazena provázkem, na který se sice nemohlo hrát, ale který zabránil posouvání, křivení či zborcení kobylky. Od konce 19. stol. začaly být u smyčcových nástrojů *da braccio* (houslí, jihlavských skřípek, Kurzhalsgeige, karpatských houslí) užívány na nejvyšší pozici kupované s. kovové, ponejvíce ocelové, o síle 0, 37 mm (*Achterdraht*, tj. drát uváděný v obchodech s hudebními nástroji pod č. 8). V délce 10 m byly namotány na dřevěných cívkách. K vybavení houslisty či skřípkaře pak patřily i štípací kleště. Typické ostružení houslí lidového muzikanta v té době bylo: drátěná struna e² (síla 0,37 mm), střevovalá s. a¹ (1 mm), d¹ (1,15 mm), g (1,5 mm). U jihlavských skřípek byly síly střevovalých s. ještě větší (1,3; 1,7; 2,3 mm). Harfy a niněry lidových muzikantů byly i nadále ostružovány

výhradně střevovými strunami. Ostruňování malých cimbálů a citerových nástrojů vždy záviselo na profesionální výrobě mosazných a železných drátů a ocelových strun.

Lit.: P. Kurfürst: *Die Bauernfiedel. Streichinstrumente und Volksmusikanten in der Iglauer Sprachinsel*. Marburg 1996, s. 147–151. [pk]

středočeské kroje, lidový oděv v regionech tvořících nepravidelný prstenec kolem Prahy. Kroj zde začal zanikat nejdříve z celých Čech, místy se ani nevytvořily natolik svébytné formy, aby je bylo možno nazvat krojem. V celé oblasti Slánska a Kladenska přes Berounsko a Rakovnicko k Příbramsku a Benešovsku i na východě v okolí Českého Brodu, Kolína a Kutné Hory se počátkem 19. stol. ustálily vzájemně nepřilíživé odlišné varianty lidového oděvu, postrádající však větší invenci a životnost. – Ženský kroj vykazoval tuto základní strukturu: košílka, šněrovačka, sukně na spodničkách, zástěra, kabátek, čepce, plena a doplňky. Z faktorů, které působily unifikujícím způsobem, lze zmínit blízkost Prahy a dalších průmyslových center i to, že venkovské osídlení zde bylo homogenní, české. Naopak k udržení regionálních specifik, vedle místních podmínek, přispívalo hl. sousedství s oblastmi, kde se lidový kroj udržel déle. Ve středních Čechách bylo takovým ohniskem Mladoboleslavsko, zasahující svým vlivem velkou část Polabí, Nymbursko, Poděbradsko i Mělnicko a působící (typem barevné výšivky) i na Berounsku. Jmenované oblasti, úrodné a bohaté, vykazují největší schopnost vytvořit a uchovat oděv lidovému kroji nejbližší. V ostatních regionech splývalo oblečení venkovského obyvatelstva s módou města rychleji. Na hornickém a průmyslovém Kladensku se déle udržovaly nákladné materiály a výšivky, základní funkcí ženského oděvu byla reprezentace.

Ostatní funkce kroje ve vesnické komunitě byly potlačeny a rychle mizí. Význam ztrácejí i znaky označující postavení jednotlivce (svobodná, vdaná) a rozlišování oděvu na obřadní a sváteční. Obdobný proces probíhal také na Rakovnicku, Příbramsku a východně směrem k Labi. Nebyl tu však takový přepych v materiálech a výšivka převládala bílá (od 30. let 19. stol. na tylu). Oblečení na Benešovsku se po formální stránce přizpůsobovalo stejnému nivelizačnímu procesu. Vzhledem k chudobě kraje a významné textilní výrobě se zde déle (ještě v meziválečném období) udržovaly tradiční lidové tkaniny. Přes jisté rozdíly vykazují středočeské kroje společné rysy. Vedle skladby oděvu je to i podobnost ve výzdobě: převažuje bílá výšivka na plátně (na tylu), uplatňovaná vedle dracounových nití na čepcích, většinou dýnkových s holubinkami, na plenách, zástěrách, šátcích na krk, popř. na bílých dívčích sukních. Charakteristickým kusem oblečení je středočeská *šněrovačka*, vyztužený živůtek do pasu, ukončený většinou kůží potaženými šorcíky, šněrovaný do dírek, s prepínacím páskem na přednicích (zasunovaly se pod něj cípy šátku nebo vyšívání trojčipé *kosičky*), potažený tmavým sametem nebo barevnými hedvábnými látkami, s krejčovskou výšivkou, často dracounovou. Starší typy kabátků s úzkými rukávy byly už koncem 1. třetiny 19. stol. nahrazovány špenzry s objemnými tzv. šunkovými rukávy a bohatými aplikacemi. Brzy se začaly pořizovat *šaty*, špenzr a sukně z těžé látky (na Benešovsku špenzr a zástěra). Punčochy byly už začátkem 19. stol. bílé, obutí rychle kopírovalo módu města. Zanikaly i náznaky rozdílu v úpravě hlavy žen a dívek, tj. odlišné barevné stuhu na holubinkách čepců. Všeobecně

přijetí tištěných továrních šátků vázaných pod bradu i tento zbytek starší symboliky setřelo. V obřadním svatebním oblečení se do 30.–40. let 19. stol. vedle tradičnější dívčí úpravy s věncem objevují (hl. v západní části středních Čech) typické žluté zástěry, společné všem účastnicím. – Oblečení mužů bylo vystaveno nivelizujícímu tlaku města ještě silněji a přizpůsobilo se mu rychleji. Zbytky původního oblečení, nepřilíživé dlouhé světlé (v některých oblastech i tmavší) vlněné kabáty, žluté koženky, jednořadové vesty, vysoké beranice a holínkové boty, tj. vesměs řemeslnicky vyráběné kusy šatníku, byly už počátkem 19. stol. nahrazovány součástkami přizpůsobenými soudobému městskému vkusu. Proces nebyl zcela plynulý, existovala řada rozdílu regionálních i generačních, přesto byl velmi rychlý. V polovině 19. stol. se zbytky mužského kroje objevují jen u nejstarších věkových skupin v okrajových oblastech středních Čech.

Lit.: K. Procházka: *Kroj starobylý na Strašecku*. ČL 12, 1903, s. 279–284; B. Hoblová: *Lidový kroj*. In: Poděbradsko. Obraz minulosti a přítomnosti. Poděbrady 1903, s. 292–319; K. Turek: *Lidový oděv na Benešovsku*. Jihočeský kraj 2, 1911, s. 115–117; J. Kazimour: *Lidové kroje československé*. Praha 1920, s. 30–35; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 230–244; M. Moravcová: *Oděv lidové Prahy ve 30.–60. letech 19. století*. ČL 64, 1977, s. 132–147; I. Štěpánová: *Lidový oděv v Čechách 19. století*. Praha 1984, s. 86–112; I. Štěpánová: *Lidový oděv na Benešovsku*. Praha 1987. [iš]

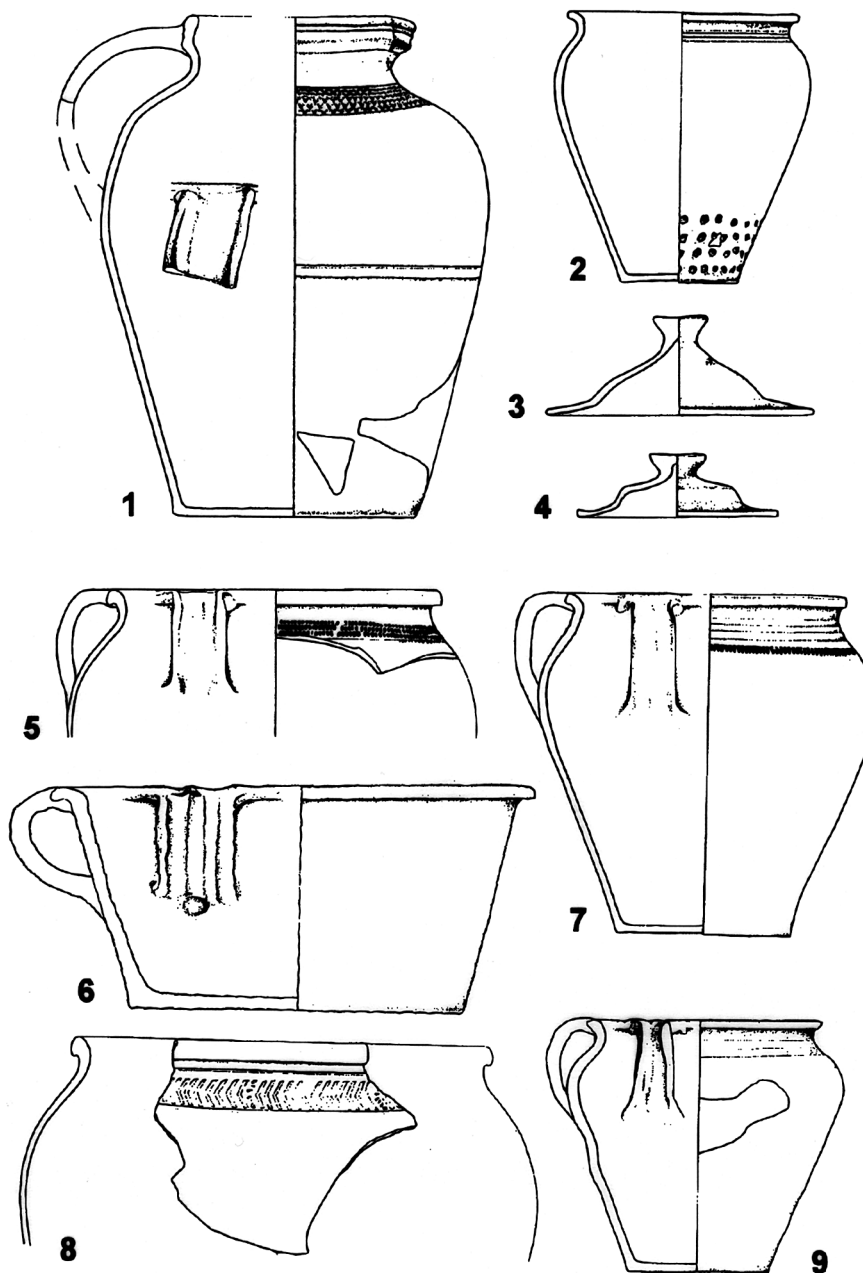
středověká vesnice, zemědělské sídliště z období středověku (asi 500–1500). V 6.–12. stol. se označuje jako raně

středověké sídliště, ve 13.–15. stol. se hovoří o vrcholně a pozdně s. v. – Zatímco raně s. v. lze v č. zemích studovat téměř výlučně prostřednictvím archeologie, v mladším období narůstá význam pramenů písemných, zejm. pramenů hospodářsko-evidenční povahy. Cenné svědectví poskytuje rovněž ikonografie, historická etymologie a toponomastika, napomáhající především lokalizaci zaniklých středověkých vesnic. K některým reáliím s. v. se lze přiblížit retrospektivním promítáním poznatků o vesnici protoindustriálního období; tohoto postupu lze však použít jen v jednotlivých, nezávisle ověřitelných případech. – Zásadní přínos pro poznání s. v. však přísluší archeologii. Pominou-li se ojedinělé průkopnické výzkumy (od 80. let 19. stol.), lze počátky skutečně koncepčního rozvoje archeologie s. v. spojovat s osobnostmi Z. Smetánky (nar. 1931) v Čechách a V. Nekudy (1921–2006) na Moravě. Původní zaměření na výzkum středověkých vesnic zaniklých v pozdním středověku vedlo na Moravě k rozsáhlým odkrytům několika lokalit (Bystřec, Konůvky, Mstěnice, Pfafenschlag, Vilémov), v Čechách pak spíše ke komparaci mozaikových poznatků z menších odkrytů a povrchových průzkumů s ústřední lokalitou, za kterou byla zvolena zaniklá ves Svídna na Slánsku, vyznačující se velmi dobře čitelnými terénními pozůstatky. Od 70. let 20. stol. se oba přístupy sbližují, obohacují se o další výzkumné metody (geodeticko-topografický, geofyzikální, stavebně-historický a letecký průzkum) a rozšiřují se na větší území (výzkumy mikro- a mezoregionů), především se však studium zaniklých středověkých vesnic začleňuje do širšího rámce studia středověké a novověké vesnice, vývoje osídlení a formování kulturní krajiny. Naproti tomu výzkum raně s. v., prováděný od 50. let 20. stol. v rámci *slovan-ské archeologie*, nebyl se studiem vrcholně a pozdně s. v. dostatečně koordinován a zejm. v Čechách stále není toto období vývoje vesnice uspokojivě zmapováno. – Vesnice

sduzuje sídelní a výrobní funkce a je jí tedy třeba chápat jako jednotu sídlištního areálu (intravilán) a jeho širšího sídelního a hospodářského zázemí (extravilán). – V raném středověku existují na našem území velké rozdíly v hustotě a struktuře osídlení. Zatímco stará sídelní oblast, zahrnující úrodné nížiny, byla od počátku slovanského osídlení zalidněna poměrně souvisle, osídlení, které postupně pronikalo do výše položených, převážně zalesněných území pahorkatin, mělo spíše charakter izolovaných sídelních komor. Raně středověké vesnice byly situovány do míst s nejpříhodnějšími geomorfologickými a hydrologickými podmínkami: vznikaly v pramenných pánvích, na soutokových ostrožnách, na březích nebo v osách meandrů větších vodních toků. Nejčastějším typem sídliště byla po celý raný středověk síť rozptýlených usedlostí a jejich shluků, obklopených samostatnými zemědělskými plochami. – Ve 13.–14. století v souvislosti s hlubokou proměnou celé společnosti prošla systémem změn také s. v. Rozptýlená raně středověká sídelní struktura byla postupně nahrazována sítí kompaktních stabilizovaných vesnic se shlukovým či plánovitým uspořádáním s pevně vymezenými parcelami a komunikačními plochami a s nově rozvrženou lánovou plužinou, uzpůsobenou k přijetí regulovaných systémů obdělávání a vyhovující nově se prosazující zákupní poddanské držbě. Od 2. poloviny 13. stol. se objevují vsi s pravidelným geometrickým uspořádáním (zčásti zřejmě pod vlivem soudobých městských lokací). V míře a v chronologii uplatnění těchto půdorysných schémat (návesovky s pravouhloú návsi, okrouhlice, ulicovky, lesní lánové vsi) byly ovšem v jednotlivých regionech a na různých panstvích značné rozdíly. – Obecně se nové uspořádání vesnice snaže prosazovalo na čerstvě kolonizované půdě

než ve starých sídelních oblastech, kde přijetí změn mohla brzdit tradiční sociálně právní a sídelní struktura. Přeměna s. v. ve 13.–14. století však nebyla definitivním, napříště neměnným řešením podoby sídla a vztahů jeho obyvatel; vsi se dílčím způsobem dále vyvíjely (dělením gruntů a rozšiřováním zástavby, stavebním a funkčním zdokonalováním a přestavbami usedlostí, nebo naopak částečným pustnutím). V nově kolonizovaných oblastech mnohdy nebyl lo-kační záměr dokonale přizpůsoben místním přírodním podmínkám nebo byly přeceněny dlouhodobé hospodářské možnosti krajiny. V tom případě se vesnice nebo i celé oblasti od počátku zařadily do kategorie ekonomicky a ekologicky *zranitelných*, které obvykle nepřečkalý hospodářské a demografické otřesy a válečné konflikty pozdního středověku. – Počet usedlostí s. v. se ve 13.–14. století nejčastěji pohybuje mezi 15–30, objevují se však nezřídka i větší kolonizační vsi a na druhé straně tzv. sedliště o 2–3 usedlostech. Ústředním komunikačním prostorem pozdně s. v. byla většinou náves, plnicí zároveň i důležité společenské, kulturní a hospodářské funkce. Hranice intravilánu vyznačoval plot, taras nebo zeď, vzrůstá však i počet dokladů příkopového hrazení s branami (na j. Moravě). Vedle převažujících středních a větších usedlostí dokládá archeologie také zástavbu nižších sociálních skupin (chalupy podsedků, domkářů-zahradníků: Pfafenschlag, Mstěnice). Rozmanitost vzhledu poddanských vesnic doplňovaly zemanské tvrze nebo rezidenční dvory, umístěné obvykle na okraji nebo v nevelkém odstupu od vsi, zřídka přímo na návsi, dále poplužní dvory a kostely se hřbitovem obehnaným zdí. – Největší a nejdůležitější část extravilánu zaujímalá plužina, tj. souhrn všech individuálně obhospodařovaných orných ploch. V českých podmínkách se terénní pozůstatky středověké plužiny dochovaly poměrně zřídka (na rozdíl od některých oblastí záp. Evropy). U raně středověkých vesnic lze na základě analogií předpokládat nesouvislé, značně proměnlivé bloky orných ploch přibližně čtvercového tvaru (umožňujícího křížovou orbu rádlím), prostupující se s různě kultivovanými plochami lesa a porostlin. U vesnic zaniklých v průběhu pozdního středověku převažuje odlišný systém plužin členěný do úzkých rovnoběžných pásů, navazujících záhumenicově na usedlosti (traťová záhumenicová plužina), nebo rozdělených do kratších úseků. Nejúplněji zachované pozdně středověké plužiny na Dražanské vrchovině dosahují průměrné výměry 3,5–18 ha na jednu usedlost. Ze zemědělských plodin je dosud v prostředí s. v. archeobotanickým výzkumem doloženo

pěstování žita, pšenice, oves, ječmene, pohanky, prosa, hrachu, čočky, lnu a konopí. – Extravilánem procházela síť cest různého významu. Osu tvořily cesty spojující vesnici s okolním osídlením, zemské stezky však mnohdy sledovaly okraj extravilánů a vesnice mýjely. Cesty nejnižšího řádu, vyvinuté zejm. u záhumenicových pluzin, spojovaly jednotlivé usedlosti přímo s příslušnými polními tratěmi. Na rozcestích a na významných či dobře viditelných bodech cest byly osazovány drobné sakrální a lidově-právní objekty (smírčí kříže, boží muka, hraniční kameny). Od 14. stol. se hojně budovaly rybníky a haltýře, i když pozdější rozvoj rybníkářství souvisel zpravidla s vrchnostenským podnikáním. U vydatnějších toků a na rybnících existovaly od 13. stol. mlýny, většinou jednoduchá zařízení o jednom mlýnském složení na vrchní nebo spodní vodu. – Potřebu stavebního materiálu vrcholně a pozdně s. v. v oblastech s dostupným kamenem pokrýval jámový nebo svahový lom, umístěný podle podmínek co nejbliže sídlišti. – Hmotná kultura s. v. zahrnuje movité předměty, ale také veškeré aspekty materiální povahy typické pro dané kulturní a sociální prostředí. Obraz hmotné kultury s. v. se získává především archeologickým studiem neživé kultury, která je výsledkem procesu tzv. archeologizace kultury živé (redukce a transformace pozůstatků lidské aktivity v čase). Vedle pramenů ikonografických a písemných představují základní zdroj informací o hmotné kultuře s. v. archeologické výzkumy. Zatímco raně s. v. byla ve výrobě předmětů každodenního užití takřka soběstačná, po koncentraci řemesla a trhu do měst přežívá na vesnici jen omezený počet nesespecializovaných výrobních činností, z nichž archeologie dokládá kovářství, zpracování dřeva, podomáckou textilní výrobu a obuvnictví (písemné prameny dále dokumentují např. pekařství, řeznictví, hrnčářství a koželužství). – Vývoj středověkého zemědělství lze dokumentovat nejlépe postupnou inovací oradla, jehož železné součásti archeologie zachycuje. Drobná symetrická radlice, součást jednoduchého plazového nebo rýlového rádlu, je od vrcholného středověku ve velké míře nahrazována větší pluhovou radlicí, jejíž asymetrické umístění (nebo tvar) umožňovalo v kombinaci s odvalovou deskou dokonalejší zpracování orné půdy. K témuž účelu sloužila i další součást pluhu, krojidlo. Obě základní části pluhu se sporadicky objevují již ve velkomoravském období. Od 14. stol. přibývá dokladů otek a hřebů do bran. Ze zemědělských nástrojů užívaných v raném středověku jsou známy srpy, kosy, motyky, dřevěné okované rýče a vinohradnické nože, v mladším období

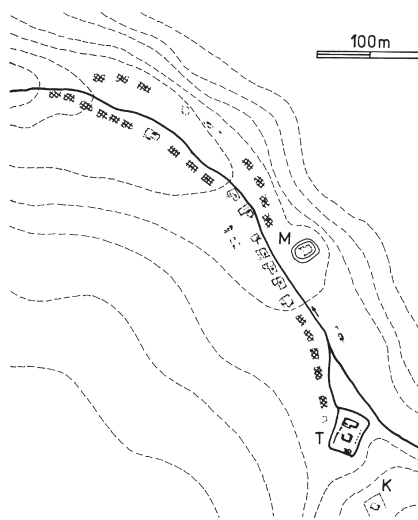

Džbán (1), cedník (2), pokličky (3, 4), hrnce (5, 7–9), mísa (6). Keramika z pozdně středověké vesnické usedlosti. Češnovice (Doudlebsko)

k nim přibývají vidle, cepy a dřevěné hrábě. Variabilními, nejčastěji podomácku zhotovenými předměty byly kamenné brousky. – O struktuře a intenzitě chovu dobytka nepřímo vypovídají rozborů osteologických nálezů zkonsumovaných zvířat. Od raného středověku je na sídlištech doložen chov hovězího a vepřového dobytka, ovcí a koz, koní, výjimečně osla (Bratronice), z drobných domácích zvířat jsou zastoupeni psi, kočky, slepice, kachny a husy. Z předmětů souvisejících s dobytčářstvím se dochovaly pérové ovčácké nůžky, travní kosy, z mladšího období hnojní vidle, hřebel a součásti řezací stolice na píci. Produktivitu chovu

v raném středověku negativně ovlivňovalo nedostatečné nebo chybějící ustájení, vleklým problémem byl rovněž nedostatek píce. Trvalým, avšak nepravidelným a z hlediska výživy zanedbatelným zdrojem masa byl lov, o němž svědčí kromě osteologických dokladů v souborech i četné nálezy zbraní v prostředí pozdně s. v. Doplnkový význam měl rybolov (je doložen nálezy závaží k síťím, háčků a síťovacích jehlic) a získávání medu a vosku brtnictvím, později (snad již v 11. stol.) včelařstvím. – Vedle zemědělství a chovu dobytka bylo třetí nejdůležitější sférou vesnické činnosti zpracování dřeva, mýcením lesa a žďářením počínajíc a stavbou

domu a výrobou nejrůznějších předmětů a nástrojů končíc. Univerzální nástroje venkovana představovaly nůž a sekera; k obrábění dřeva dále sloužily: dláto, nebozez, vrták, v mladším období poříz a nejméně od 15. stol. také pila. – Nepostradatelným vesnickým řemeslem bylo kovářství, v raném středověku za vhodných podmínek spojené i s výrobou železa. Průměrná vesnická kovárna 13. stol., jak dokumentoval výzkum v Mutějovicích u Rakovníka, se zabývala především opravou poškozených nástrojů a výrobou, popř. kompletací jednodušších předmětů. Středověké kovářské vybavení reprezentují kleště, kladiva, vzácně nalézaná kovadlina, probíják; pro posouzení technologických kvalit výroby jsou důležité nálezy rudy, polotovaru (železných lup nebo hřiven) a strusek. Jen ojediněle se lze ve vesnickém prostředí setkat s doklady zpracování kůže (obuvnictví: nálezy sídel a obuvnických kladívek) a kosti, běžné jsou naopak nálezy související s předením, tkaním a šitím (kamenné a keramické přesleny, závaží k tkalcovským stavům, jehly, stěžejkové nůžky). S raně s. v. se pojí i některá další řemeslná odvětví jako hrnčířství, výroba dehtu a vápna (zvl. jihomoravská lokalita Zábřacany). – Doprava na vesnici byla podmíněna hustotou osídlení a stavem cest, v maximální míře se však odehrávala v úzkém okruhu vesnice a jejího zázemí. Primitivním, všeobecně rozšířeným způsobem dopravy byl smyk, v zimním období sáně, k přepravě objemnějších a těžších nákladů byla určena dvoukolá kára. Nálezy z vrcholně a pozdně středověkých vesnic (kování nábojů kol, obručí, zákolníky), stejně jako soudobá vyobrazení, svědčí o zdomácnění vozů v tomto prostředí teprve s rozvojem městských trhů. Využívání skotu a koní k tahu potvrzují nálezy podkov, event. přezek postroje; revolucí v zápřahu bylo postupně nahrazení primitivního jařma chomoutem (zřejmě 12.–14. stol.). Početné nálezy třmenů, udidel a ostruh v zaniklých horizontech vesnic 15. stol. svědčí o běžném užití koně k jízdě, což může být vysvětleno potřebou jezdeckého řízení potahu. – Vnější kontakty vesnice, zprostředkované zřejmě nejbližším městským trhem, dokládají předměty hmotné kultury, zejm. keramika a nálezy mincí. – Četné archeologické nálezy žernovů ze s. v. prokazují ruční mletí obilí (lze se setkat také s ruční kamennou stoupou: Mstěnice), v pozdním středověku zřejmě postupně vytlačované mlýny. Předpokládá se také nejběžnější konzervace potravin: sušením, uzením a nasolováním. K úpravě nedozrálého obilí v raně s. v. se užívaly velké hliněné pražnice. K přípravě pokrmů a k vytápění jizby sloužily hliněné (kamenné) pece a otevřená ohniště; nacházejí se však

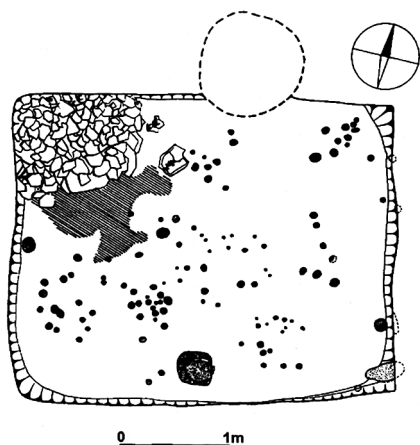
Zástavba dvouřadé potoční vsi s dvojicí šlechtických sídel (M, T) a kostelem (K). Zaniklá středověká vesnice Konůvky u Vyskova (2. polovina 13.–15. stol.)

také samostatné chlebové pece situované ve dvoře. Základní keramickou nádobu, která umožňovala vaření i ukládání potravin, představoval v raném středověku bezuchý hrnec různých velikostí. Omezené tvarové spektrum keramického zboží doplňovaly objemné zásobnice, láhve a později též misky. K výraznému rozšíření keramického inventáře došlo v průběhu 13. stol.: k přípravě pokrmů sloužily vedle hrnců opatřených již keramickými pokličkami také trojnožky, dále se objevují džbány, konvice a mýsy, ke svícení se užívaly kahánky. Velká část vybavení kuchyně a domácnosti však byla vyrobena ze dřeva. Tyto předměty jsou známy z vrcholného a pozdního středověku z městského prostředí (soustružené, dýhované a dlabané nádoby a široké spektrum dřevěného náčiní). Archeologie přináší také informace o skladbě potravy ve s. v. (nálezy obilek, kostí domácích zvířat, ryb, ojediněle lovné zvěře a botanických makrozbytků). Klíčový význam pro provoz středověké vesnické usedlosti měl dostatek vody; o jejím čerpání a transportu svědčí již od raného středověku nálezy kování dřevěných věder. – Archeologie zachycuje pouze některé součásti oděvu (zejm. železné a bronzové přezky opasků) a osobní vybavy středověkého venkovana (železné ocílky, nože a kostěné hřebeny). Informace o ozdobách poskytují hl. odkryvy raně středověkých vesnických pohřebišť (náhrdelníky, náušnice a záušnice, prstýnky), zatímco výzkumy sídlišť přinášejí omezené spektrum nálezů. – Četné nálezy zbraní (tesáky, kopí, šipky do luku a kuše, napínák z kuše) a zbroje (pláty) z pozdně s. v. odpovídají výtčům poddanských inventářů ze 16. stol., ale také svědčí o dalších pramenech. – Poměrně

omezené možnosti s četnými interpretačními problémy poskytuje archeologie pro poznání duchovního světa s. v. Výzkum pohřebišť přináší informace o pohřebních zvyklostech a jejich proměnách (nahrazení žárového ritu pohřbíváním nespálených těl na konci 8. až do počátku 9. stol., přežívání žárových i birituálních pohřbů pod mohylami až do 10. stol., postupný zánik raně středověkých pohřebišť umístěných mimo sídlištní areály a jejich nahrazení hřbitovy kolem kostelů ve vsích nejpozději ve vrcholném středověku). Zatímco početné odkryvy raně středověkých pohřebišť poskytují bohaté svědectví o milodarech a výbavě hrobů, které svědčí o vztahu k mrtvým a představách o posmrtné existenci, dosud téměř neprobíhají systematické výzkumy vrcholně a pozdně středověkých vesnických pohřebišť. Dokladem náboženského citění je např. fragment keramické plastiky Panny Marie z 2. poloviny 15. až počátku 16. stol. z Libkovic. Nahlédnout do světa dětských her lze prostřednictvím keramických hraček, doložených ve vesnickém prostředí v pozdním středověku (panenky, figurky zvířat a koníků s jezdcem).

Lit.: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů I-II. Uherské Hradiště 1971; V. Nekuda: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno 1975; E. Černý: Zaniklé středověké osady a jejich plužiny. Metodika historicko geografického výzkumu v oblasti Dražanské vrchoviny. Praha 1979; M. Beranová: Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980; J. Klápště – Z. Smetánka: Archeologický výzkum české středověké vesnice v letech 1971–1981. AH 7, 1982, s. 11–31; V. Nekuda: Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad. AH 7, 1982, s. 33–66; Z. Smetánka: Život středověké vesnice. Zaniklá Svidna. Praha 1988; J. Klápště: Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most 1994; K. Nováček – P. Vařeka: Výzkum žijících vesnic středověkého původu v Čechách. Archeologie ve středních Čechách 1, 1997, s. 429–444. [kn + pv]

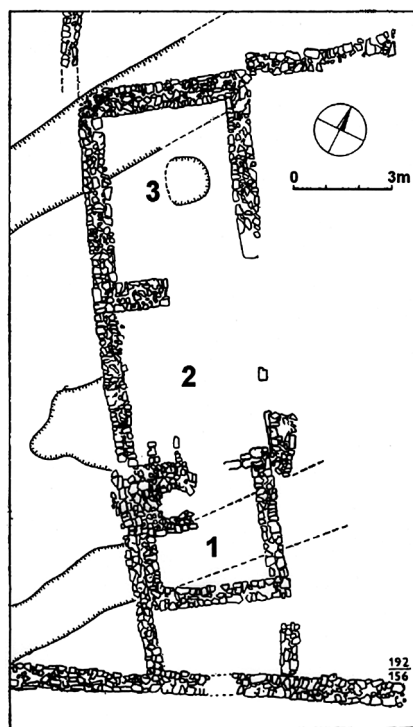
středověký vesnický dům, profánní stavba spojená sociálně, kulturně a ekonomicky s prostředím středověké vesnice (5.–15. století). Poznání s. v. d. v Čechách a na Moravě umožňuje zejm. archeologie, pro období pozdního středověku poskytují cenná, byť torzovitá svědectví také písemné prameny a ikonografie. V č. zemích se dosud postrádají zachované vesnické domy spolehlivě datované do středověku, zatímco v některých oblastech střední, záp. a sev. Evropy se uchoval větší počet vesnických domů z konce 13.–15. stol. Nejstarší kamenné části vesnických usedlostí se v Čechách rámcově datují až do sklonku 15. a 16. stol. a roubené domy byly datovány dendrochronologicky do

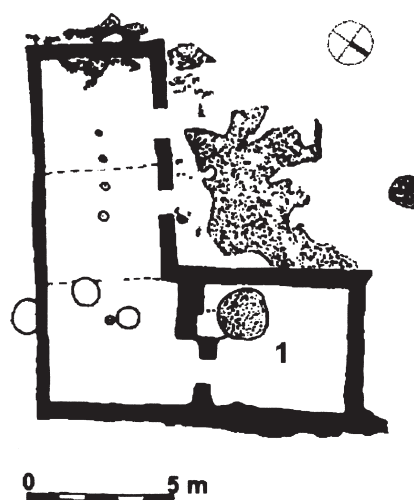
Zahloubený dům s kamennou pecí v rohu (půdorys). Kúlové jamky jsou pozůstatkem konstrukce a vybavení stavby ze 6. stol. Březno (Lounsko)

16. stol. – Raně s. v. d. v Čechách a na Moravě je součástí vyhraněné stavební kultury, jež zaujímá rozsáhlé oblasti střední, jihových. a vých. Evropy a tvoří součást slovanského kulturního okruhu, který se prostorově vymezoval na prahu raného středověku. Typickou domovou formou této stavební tradice tvoří jednoduché zahloubené nebo nadzemní stavby čtvercového půdorysu (nejčastěji o velikosti 4 × 4 m) s pecí nebo ohništěm umístěným v rohu. Zahloubené stavby se dělí na zemnice, se střešní konstrukcí usazenou na úrovni terénu (hloubka přesahuje 1 m), a polozemnice, jejichž střechu nesly stěny založené v zahloubené části či na povrchu terénu (hloubka menší než 1 m). Závislost výběru zahloubeného nebo nadzemního domu na přírodních či jiných faktorech není dosud jasná. Převaha zahloubených staveb je však dána vyšší zachovatelností a rozpoznatelností terénním výzkumem. Vesnická sídliště v č. zemích se v 6. až 1. polovině 13. stol. projevují v archeologických pramenech vedle jasně identifikovatelných zahloubených staveb také širokou škálou pozůstatků další zástavby a sídelních aktivit (kúlové a sloupové jámy, žlábký, odpadní jámy), které vytvářejí často shluky, jež mohou indikovat jednotlivé usedlosti, o jejichž vnitřní struktuře se však dosud mnoho neví. Nejnovější výzkumy v severozáp. Čechách (Hrdlovka, Jenišův Újezd) naznačují, že již od raného středověku byly usedlosti ohrazeny; jejich jádro tvořila jednoduchá obytná stavba a v blízkosti umístěná samostatná komora. K uchování obilí sloužily hruškovité zásobní obilní jámy vyložené slámu a opatřené zřejmě jednoduchým zastřešením, jak prokázaly již starší výzkumy. Raně středověké stavby užívaly konstrukce roubené, drážkové a pletené. Značné uplatnění nachá-

zela hlína, využívaná k omazům dřevěných konstrukcí. Kámen se s výjimkou otopných zařízení (zejm. kamenné pece) využíval ojedinele, např. jako jednoduchý podklad dřevěných konstrukcí stěn. – Vrcholně středověká transformace, zasahující všechny složky společnosti v č. zemích, zanechala hluboké stopy také na vesnici. Proměny sídelní sítě a sídelních forem se výrazně odrážejí také ve vesnickém stavitelství. Prostorová stabilizace vesnic a usedlostí podmínila prosazování kamenných konstrukcí, zajišťujících trvanlivost staveb. Ve 2. polovině 13. až v 15. stol. lze hledat počátky tradiční české a moravské vesnické architektury. V tomto období se zformovaly základní typy domů i usedlostí na vesnici, které přetrvaly až do průmyslového věku a v mnoha oblastech určují podobu vesnických sídel i ve 20. stol. – Archeologické výzkumy v Čechách a na Moravě postupně osvětlují proměny raně středověké stavební tradice ve 2. polovině 13. až ve 14. století, které představují výrazný předěl ve vývoji s. v. d. Starší jednoduché, popř. dvojdílné obydlí (jizba nebo jizba se síní) se samostatnou komorou a zemními zásobnicemi je postupně nahrazeno vyspělým trojdílným domem komorového nebo špýcharového typu, který sdružuje obytné i hospodářské funkce pod jednu střechu. Hypotézy o genezi tohoto typu domu byly formulovány již od konce

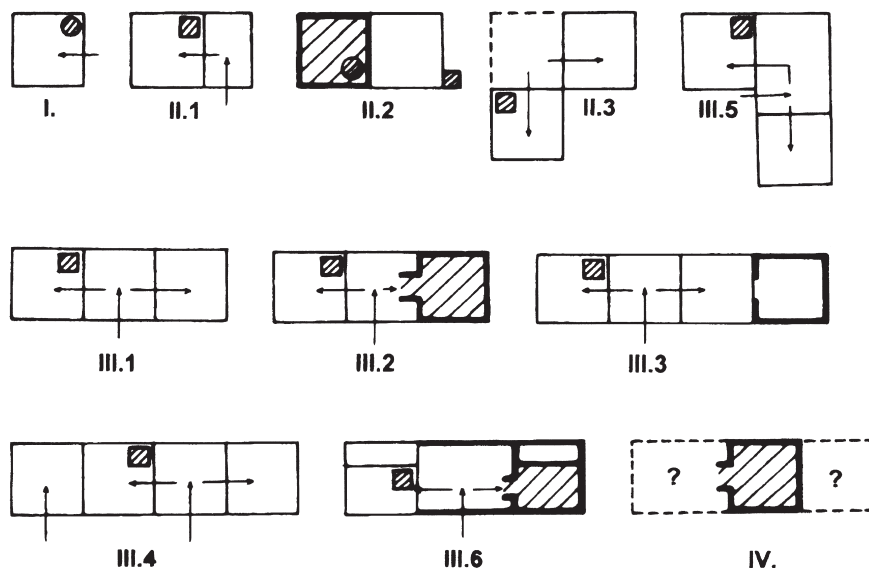
Kamenné základy trojdílného domu: jizba s kamennou pecí (1), síň (2), komora (3). Zaniklá středověká vesnice Svídna (konec 13. – 15. stol.). Drnek (střední Čechy)

Kamenné základy domu úhlové dispozice: jizba s hliněnou pecí (1). Zaniklá středověká vesnice Bystřec (13. – 14./15. stol.). Jedovnice (Blanensko)

19. stol. Vedle hypotéz zdůrazňujících autonomní vývoj od jednoduchého k trojdílnému domu (L. Niederle, K. Moszyński) se objevily také názory prosazující možnost převzetí již hotového domového typu vytvořeného v jiných oblastech Evropy (V. Mencl, A. Pitterová). Zásadní informace pro poznání procesu formování vyspělého trojdílného domu poskytly archeologické výzkumy z 60.–90. let 20. století. Nálezové situace naznačují, že se trojdílný dům mohl vytvářet postupně spojením pův. samostatných částí (k dvojdílnému obytnému jádru se připojila samostatná komora, nebo se samostatná jizba a komora spojily prostřednictvím vestavěné síně: Mstěnice, Pfaffenschlag; V. Nekuda, V. Frolec), avšak trojdílný dům mohl být také plně konstituován již při vysazení vesnického sídla ve vrcholném středověku (Svídna; Z. Smetánka). – Obytné jádro domu tvořila jizba opatřená kamennou nebo hliněnou pecí v rohu, která zabírala až 1/4 plochy místnosti. Střední část domu zaujala chladná síň sloužící především komunikaci, ale také k některým hospodářským aktivitám a skladovacím účelům. Síň v Pfaffenschlagu podstatně překračovala svou rozlohou velikost jizby i komory. Na ostatních lokalitách se rozloha základních částí trojdílného domu výrazněji nelišila. Ohniště zjištěná v síni v pozdně středověké Svídne předznamenávají další postmedievální vývoj vesnického domu, kdy se v zadní části síně vyčleňuje černá kuchyně. Třetí část domu tvořila komora, sloužící zejm. jako skladovací prostora (etnografie a písemné prameny dokládají také další funkce). Některé komory byly částečně zahloubeny nebo podsklepeny. V takovém případě jsou charakteristickým stavebním prvkem šířové

vstupy, vedoucí zpravidla do síně. U částečně zahloubených komor se předpokládá patrové řešení horní části, odpovídající novověkým analogiím. Na některých lokalitách byly velmi pravděpodobně komory stavěny v celé výšce z kamene, zatímco síň a jizba měly dřevěnou konstrukci spočívající na kamenné podezdívce (v Pfaffenschlagu se předpokládá kamenná konstrukce komor i síně). Lze se setkat také s doklady roubené, zřejmě patrové komory s jednoduchým dřevěným bedněním v zahloubené části (Česnovice). – Podle půdorysného uspořádání se rozlišují trojdílné domy obdélného půdorysu a domy úhlové dispozice. Vícedílné domy členěné v podélné ose do dvou traktů (jizba/jizbička, síň s vydělenou zadní částí, komora/komůrka) byly zjištěny pouze v Pfaffenschlagu. K trojdílnému jádru se v některých případech připojovaly další hospodářské prostory, např. chlév nebo špýchar se vstupem ze dvora. – V pozdně středověké vesnici jsou zjištěny také jednoduché (Vilémov, Bystřec) a dvojdílné domy (jizba, síň: Pfaffenschlag, Mstěnice), které zřejmě indikují sociální stratifikaci a regionální odlišnosti vesnického stavitelství. Lze se setkat také se zahloubenými stavbami (Táborsko). V zaniklém Kravíně byl odkryt dvojdílný dům, jehož zahloubená část byla opatřena otopným zařízením s kamnovcem a k nadzemní části byla přisazena chlebová pec. – Z pozdního středověku jsou doloženy jak jednostranné, tak úhlové nebo dvojstranné i trojstranné usedlosti. Dům byl zpravidla obrácen štítem k návsi, jsou však známy též případy okapové orientace. Hlubkové parcely pokračovaly od domu zahradami až k hranicím intravilánu. Při parcelní zdi v zahradě mohly stát i drobné stavby (Svídná). V pozdně středověké vesnické usedlosti se nachází široké spektrum staveb určených k ukládání zemědělských produktů, potravin a nářadí (špýchary, stodoly, sklípky, lehčí hospodářské stavby: např. kůlny). Zřejmě jako úkryt byly užívány tzv. lochy, chodbovitě podzemní prostory situované pod pozdně s. v. d. na Moravě. K pečení chleba mohla sloužit samostatně stojící pec ve dvoře (Svídná). Potřebu vody pokrývaly buď individuální studny v usedlostech, nebo obecní studna na návsi, ojediněle za vsí. Stěny studen byly dřevěné (roubené či bedněné) nebo (nejpozději od počátku 15. stol.) vyzděné z kamene; čerpání vody umožňoval dřevěný rumpál nebo vahadlo. – V konstrukci pozdně s. v. d. nacházel široké uplatnění kámen, užívaný jak pro podklady a podezdívky dřevěných stěn, tak i pro stavbu zděných částí domu, zejm. komor (lomové zdivo pojené hlínou nebo jílem). Na Slánsku byla archeologickým i etnografickým výzkumem shodně prokázána

Typy a varianty vesnického domu z 2. poloviny 13. až z 15. stol. v Čechách a na Moravě: jednoduchý dům (I), dvojdílný dům: jizba se vstupní síní, popř. volně připojenou komorou (II), trojdílný komorový dům (III), domy neznámé dispozice se zapuštěnou komorou (IV). (Kruh představuje ohniště, čtverec pec, silná čára kamenné zdivo, tenká čára dřevěné stěny; šrafované je vyznačena zahloubená část stavby)

tradiční oblast kamenného vesnického domu, jehož počátky se řadí již do pozdního středověku. Na řadě lokalit doložil rozbor pozůstatků dřevěných stěn (zvl. otisky v mazanici) roubení z kuláčů (průměr až 30 cm) s přesahy v rozích, lze se však setkat s užitím tesaných trámů. Roubené stavby byly často opatřeny silným hliněným omazem, k jehož snadnějšímu uchycení sloužily dřevěné kolíky. Vedle roubení se předpokládá též časté užití drážkové konstrukce. Výsledky výzkumu v Libkovicích na Mostecku nevyklučují ani hrázděnou konstrukci domů ze 14.–15. stol. Méně častá je pletená konstrukce, která se uplatňovala zejm. u lehčích hospodářských staveb. K podkladům stěn a ke stavbě otopného zařízení se užívaly také pálené cihly a dlaždice. Dveře domů byly opatřeny železným kováním s panty a nechýbí ani doklady dveří svlakových. O zamykání dveří svědčí nálezy klíčů a zámků (hl. v komorách). Výzkumy dobře zachovaných požárových destrukcí s. v. d. z 15. stol. prokázaly povalový strop v jizbě a komoře (světnice snad zůstaly otevřené do podstřeší). Chybí však informace o konstrukci krovů. Může se předpokládat užití krokrové soustavy (zvl. u rozsáhlejších trojdílných domů) a krovů s hřebenovou vaznicí. Množící se nálezy kachlů z konce 15. stol. naznačují proměnu středověké dýmné jizby ve vyspělý druh obytného prostoru s odvodem kouře: světnici na sklonku středověku. Množící se nálezy stavebních a domových obětín, doložených ze středověkých vesnic již od

raného středověku, dokumentují zvyklosti a magické praktiky spojené s obydlím.

Lit.: J. Škabrada–Z. Smetánka: *Architektura zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách*. AR 26, 1972, s. 236–270; D. Šaurová: *Typické domové půdorysy v zaniklé středověké vesnici Konůvky na Slavkovsku*. AR 25, 1973, s. 83–85; V. Nekuda: *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic*. Brno 1975; V. Frolec: *K interpretaci geneze trojdílného komorového domu ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě*. AH 7, 1982, s. 67–77; J. Škabrada: *Základní rysy prostorové a konstrukční struktury domu zemědělské usedlosti pozdního středověku v Čechách*. AH 11, 1986, s. 395–407; L. Belcredi: *Půdorysná a stavební podoba středověkého venkovského domu na střední Moravě*. AH 12, 1987, s. 157–169; B. Dostál: *Stavební kultura 6.–9. století na území ČSSR*. AH 12, 1987, s. 9–32; P. Vařeka: *Příspěvek k problematice vypovídacích možností konstrukčních reliktnů středověkého vesnického domu*. AR 43, 1991, s. 585–592; P. Meduna: *K vnitřní struktuře raně středověkých sídlišť*. AH 17, 1992, s. 281–298; Z. Smetánka: *K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku*. *Mediaevalia Archaeologica Bohemica* 1993–PA supplement 2, 1994, s. 108–116; P. Vařeka: *Konstrukce středověkého vesnického domu v Čechách a na Moravě (10.–15. stol.)*. ČL 81, 1994, s. 184–200; R. Nekuda: *Vývoj trojdílného rolnického domu v období vrcholného a pozdního středověku na Moravě ve světle archeologických výzkumů*. AH 20, 1995, s. 401–416; P. Vařeka: *Archeologie středověkého vesnického domu (formování tradiční vesnické architektury ve středověké Evropě)*. ČL 85, 1998, s. 1–33. [pv]

střecha, plošný kryt chránící shora vnitřek budovy před nepříznivými vlivy počasí. Skládá se z krovu a střešního pláště. V lidovém stavitelství jsou zastoupeny střechy pultové, sedlové (*do štítu*), valbové, polovalbové (*s valbičkou*), vzácněji mansardové (*podlomené*), polokřížové, polygonální aj. Podle sklonu se rozlišuje s. úhlová se sklonem kolem 45° a s. nízká s hřebenovým úhlem větším než 90° (Volary a okolí). – Pultová s. je tvořena nakloněnou rovinou s jedním okapem a vyskytuje se jen na menších hospodářských stavbách, na nouzových obydlích a přístavcích. Sedlovou s. vytvářejí dvě protilehlé šikmé roviny protínající se v jejím hřebenu. Je uzavřena štíty; okapy jsou na delších stranách obdélného půdorysu. Sedlová s. je v č. zemích obecně rozšířena a její dávnou existenci vedle s. valbové potvrzuje středověká i raně novověká ikonografie. S. se spádem na všechny čtyři strany (*na čtyři vody*) je s. valbová, která byla hojně rozšířena u lidových staveb hl. ve starých sídelních rovinných oblastech. Představuje starobylou formu spjatou s konstrukcemi krovu s hřebenovou vaznicí a slaměnou krytinou (sochová konstrukce, resp. krov s hřebenovou vaznicí se vyskytoval ovšem také u s. sedlové). Od přelomu 18. a 19. stol.

pod vlivem sociálně hospodářských a technických faktorů dochází k ústupu valbové s. Polovalbová s. s pološtitý v dolní polovině kratších stran představuje přechodnou formu mezi s. sedlovou a valbovou. Vyskytuje se v Pošumaví, na Svitavsku, na střední a jihových. Moravě i jinde. Mladším prvkem je valbička, která u sedlové s. seřezává vrchol štítu. Mansardová či podlomená s. vzniká nasazením nižší sedlové nebo valbové s. na základní sedlovou či valbovou s. větší výšky; na vesnických domech se vyskytovala jen zřídka, většinou se uplatňovala na panských budovách, farách, rychtách, mlýnech apod. Polokřížová (popř. křížová) s. vzniká průnikem dvou sedlových střech stejné nebo téměř stejné výšky (dům s křížovou světnicí v Podkrkonoší, hanácký dům se žudrem, slezský dům na Opavsku s podsínkem-počinkou). Polygonální (víceboká) s. se vyskytovala u polygonálních stodol a apsid některých dřevěných kostelů. – Plášť s. tvoří krytina chránící prostor krovu a celou stavbu před deštěm; většinou se klade na laťování krovu. Z hlediska požární bezpečnosti se rozlišuje krytina spalná či měkká (došek, šindel a kombinace obou, prkna, lepenka) a nespalná či tvrdá (brídlice, keramické výrobky, eternit, plech). U doškových střech je materiálem

krytiny vymlácená sláma, popř. rákos, u šindelových střech štípané smrkové desky se žlábkem. Šindelem se s. pobíjela, doškem pošívala. Doškové střechy byly rozšířeny především v nížinných a rovinatých oblastech, zatímco šindel se používal hl. v horách a lesnatých podhůřích, ale také ve městech. Hřeben doškové s. zpevňovaly speciální došky zatížené jílovými drny. Jindy se hřebenáče zachycovaly zkříženými dřevy *zv. jezdcí, kleště, koně, manderholce, rohatiny, perutě*. Doškové střechy se také kombinovaly se šindelem, kterým se zpevňovaly okraje, event. hřeben s. Dehtová lepenka je krytina chudých a užívala se od přelomu 19. a 20. stol. hl. v severových. Čechách, na Ostravsku, v Beskydech, ale také v dělnických lokalitách. Často se kombinovala se šindelem a užívala se i k vyspravení s. nebo k překrytí vadné šindelové s. Z tvrdých krytin byla v oblíbenosti především modrošedá brídlice, hl. v horských a podhorských oblastech, ale také v Pomoraví (Haná), na Opavsku a jinde, v dřívějších dobách i ve městech a na panských a církevních stavbách, a také pálená krytina (hladké tašky *zv. bobrovky* nebo tašky ražené, prejzy, popř. *esovky*, tj. krytinové tvárnice esovitého profilu, vyráběné stroje od 2. čtvrtiny 20. stol.). Nespalná krytina proniká na venkov až od 2. poloviny 19. stol., v chudších oblastech teprve na přelomu 19. a 20. stol. nebo ještě později. Zavádění nespalné krytiny, která je těžší než došek nebo šindel, však vyžaduje zpevnění nebo přestavbu krovu. – V předvečer svátků letnic se do s. nad okapem zastrkávaly lipové větve. Také se věřilo, že když pokrývači odlétne jiskra při zatloukání hřebíku, s. vyhoří. Na doškové střechy se sázel netřesk, na střechy s tvrdou krytinou se kladla nádoba osazená netřeskem jako ochrana před úderem blesku a požárem. – S. v přeneseném smyslu znamená domov: *Žijí pod jednou střechou; nemá vlastní střechu*. V. t. kabřinec, podlomení.

Lit.: V. Pražák: *Vliv sociálně hospodářského faktoru na vznik štítu v lidové architektuře*. NVČ 31, 1949/50, s. 217–238; S. Vorel: *Druby krytin a jejich geografické rozložení v českých zemích*. ČL 4, 1949, s. 30–35; LA, s. 109–110, 120, 171, 172, 173, 181, 190, 215–216, 242; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 8–10, 12–13, 93–94. [jv]

střelecké bratrstvo viz bratrstvo

střelecké slavnosti viz bratrstvo

střelecký terč, zpravidla dřevěná plocha s vyznačenými soustřednými kružnicemi pro cvičení ve střelbě. V pozdním středověku se vyskytovaly terče též ve tvaru lidských nebo zvířecích figur (Turek, střelba ku ptáku).

Nejstarší střelecké terče byly bílé nebo černé s vyznačeným středem, pravděpodobně zhotovené ze sudů. Terče malované temperou nebo olejem, které se objevují od 16. stol., měly podobu obdélné nebo kruhové desky z měkkého dřeva a byly vyztuženy příčnými svlaky. Jejich rozkvět se datuje do doby mezi 30.–60. léty 19. stol. Jsou projevem městské kultury, souvisejí s činností střeleckých spolků (bratrstev), jejichž původní obranná a válečná funkce od 17. stol. přecházela v reprezentativní (ostrostřelci v 19. stol.). Dochovaly se na městských střelnicích v Praze, Liberci, Jablonci n. Nisou, Jičíně, Litomyšli, Českých Budějovicích, Jindřichově Hradci, Olomouci, Vyškově, Uherském Hradišti, Kyjově, Znojmě, Vizovicích, Frenštátě p. Radhoštěm a jinde. Jejich převážně anonymními autory byli místní malíři, kteří pracovali na výzdobě kostelů, ale též vývěsních štítů, jarmarečních obrazů, nábytku, a dokonce i sami výrobci terčů z řad truhlářů. Z toho vyplývá velká různorodost výtvarného pojetí malířské výzdoby, která představuje široce rozvětvený proud tvorby převážně insitního nebo amatérského charakteru. Náměty odrážející ovzduší doby vzniku nacházely inspiraci v dobových časopisech, novinách, tiscích či grafických listech. Terče zachytily historické dění a osobnosti, místní události (živelní pohromy: ohně, povodně nebo epidemie), veduty měst, hradů a zámků, mytologické, biblické a alegorické motivy (s důrazem na mravní ponaučení), žánrové obrázky z vojenského, řemeslnického či venkovského života (milostné, pijácké a satirické scény); významný tematický okruh představují aktivity střeleckých spolků, zejm. jejich okázalé slavnosti. Texty se obvykle vztahují k objednavateli nebo příležitosti, k níž byl terč zhotoven. Malované terče se staly důležitým kulturně historickým dobovým dokumentem. Na konci 19. a začátku 20. stol. se objevily také terče polepené barvotisky a fotografiemi. Určitou odnoží a do 21. stol. zachovaným projevem malovaných terčů jsou mechanické terče s figurami na poutových střelnicích, jejichž výzdoba souvisí s dekorací ostatních poutových atrakcí a jejichž malba kolísá mezi řemeslným a naivním pojetím.

Lit.: M. O. Růžička: *Jindřichohradecké malované střelecké terče*. Jindřichův Hradec 1968; H. Kubálková: *Z historie Jičínského měšťanského výsadního sboru ostrostřeleckého*. MVP 8, 1970, s. 143–157; J. Lugs: *Střelci a čarostřelci*. Praha 1972; L. Kunz: *Naivní malba tří století. Střelecké terče*. Brno 1973; J. Rapek: *Střelecké štíty v Československu*. UŘ 18, 1973, č. 1, s. 37–43; J. Pešek – M. Pojisl: *Střelecké terče*. Uherské Hradiště 1974; A. Braun: *Historische Zielscheiben*. Leipzig 1981; V. Burian: *Terče olomouckých ostrostřelců*. Olomouc 1982; K. Ve-

rebély: *Bemalte Schießscheiben in Ungarn*. Budapest 1988; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 244–245. [ak]

střih lidového oděvu, základní tvarová forma oděvní součásti. Střih je důležitým typologickým znakem lidového oděvu a představuje složitou strukturu z hlediska vývojového i technologického. Byl podmíněn řadou činitelů, např. dobou, místem, materiálem a způsobem šití. U lidového oděvu *střih* přesahoval často rámec běžně chápaného pojmu a inklinoval k obecnějšímu pojmu *tvar*. Bylo to zřetelné především u oděvních kusů, kde se zachovaly pozůstatky primárního oděvního systému, např. u oděvů vázaných (šátky, plachty), které svému účelu sloužily bez předešlé střihové úpravy. O střihu lze těžko uvažovat u některých jednoduchých kusů, šitých z celých rovných dílů látky, jež se nestříhaly, ale trhaly na obdélníky a jednoduše sešívaly (sukně, gatě, zástěry, jednoduché košile). Odtud je i řada slovanských názvů pro košili se základem *rub*, tj. urubnutý, utržený kus, např. ukrajinsky *rubátka*, rusky *rubácha*, srbsky a chorvatsky *rubina*, *rubáča*. V češtině se dochoval v názvech *rubáš* (pův. košile, pak oděv do rakve) a *rubáč* (na vých. Moravě ženský spodní oděv s ramínkem). Stejně jako domácí hrubé plátno, i rezné sukno, základní vlněná tkanina k šití lidového oděvu, se v původním pojetí nestříhalo, ale po niti krájelo na rovné dílce. Pozůstatkem tohoto postupu byly vlněné kabáty, haleny z oblastí ovlivněných karpatskou kulturou na vých. a jihových. Moravě. – Pro lidový oděv bylo charakteristické, že byl sestaven z řady separátních kusů, na jednom ustrojení jich bylo deset až dvacet. Každý z nich měl vlastní vývoj a celek byl často po střihové stránce různorodou sestavou. Pomaleji se vyvíjely součásti, které v sestavě oblečení zůstávaly uvnitř celku, např. košile. Součásti v sestavě viditelné (čepce, živůtky, kabátky) se naopak střihově zdokonalovaly, pojetím se vzdalovaly od základu a svým způsobem reagovaly na módní proudy. S módou a dobovou produkcí souvisely také materiály na šití šatů a od nich se odvíjel jiný oděvní názor. To je zřetelné na krojích ovlivněných módami, hl. v 19. stol. s oblibou tkanin továrního původu: hedvábí, brokát, samet, bavlněné látky. Tvar a s ním střih určovaly i v lidové kultuře přijímané dobové vynálezy, např. tvarování šatů žehličkou místo starším hladítkem nebo systém zavěšování kusů do skříní místo skládání do truhel. Móda však ovlivnila střih oblečení i přímo, nejen prostřednictvím dobové technologie. – Z naznačených problémů vyplývá nutnost podřídit typologii střihů jednomu principu. Tím bude užitý materiál, který je pro střih dané součásti nejvýraznějším čini-

telem. Lze rozlišit střihy odvozené z plátna a ze sukna. – Plátěné oděvní součásti byly v lidovém prostředí základem oblečení na celém území č. zemí až do odložení krojů. Užívalo se ručně zhotoveného plátna ze lnu a konopí i strojového plátna převážně bavlněné kvality. Kvalitě plátna odpovídal střih a účel součásti. Principy střihů odvozených z typu plátna se často přenášely i na jiné textilie vzorované tiskem i tkalcovskými efekty, např. modrotisk, kanafas, kreton a jiné lehké kvality. – *Oděv vázaný* (z rovných dílů) měl nejprostší střihy. Byl to obdélník nebo čtverec látky, který se na tělo formoval úvazem nebo aranžováním. Čtverců se užívalo v diagonálním přeložení, takže kus získal pružnost v šikmém tahu. Využívalo se ho ke složitějším úvazům, hl. ke krytí ženské hlavy. Tak se vázaly plachetky, šátky, pleny. Na stejném principu byly založeny i *kosičky* nebo *půlky*, po diagonále rozdělené šátky, zkřížením vázané přes prsa. Čtverce látky k úvazům měly různé velikosti od 80 cm (plachetka v Pojizeří, vyvazovačka na Valašsku) do 150 cm (plena ve středních Čechách nebo šátek *turčák* na Slovácku) až 200 cm (plena na jihočeských Blatech). Uvazovaly se pod bradou, v týle, obtočením kolem tváře s úvazem na temeni apod. Obdélných pruhů se užívalo k podélnému úvazu. Obvyklé bylo ovázání ženské hlavy pruhem plátna s uzlem v týle. V Čechách to byly užší a kratší plínky a vínky (záp. a j. Čechy), ve východních oblastech č. zemí se uchovaly rozměrnější šátky, podélné šály o délce 150–200 cm, vázané v týle, ale i složitějším obtočením hlavy. Od konce 18. stol. jsou známy z Litomyšlska a Hané, nejdéle zůstaly v užívání na Slovácku, na Hornácku a Podluží, až do 20. stol. Výjimečným úvazem obdélné roušky byla *zavíječka* nebo *roucha* z Blat. Obdélník o délce 100–120 cm se nevázal, ale po gotickém způsobu ovíjel kolem ženské tváře přes čepce a vínky jako obřadní část oděvu ženy po svatbě. – Obdélníku plátna se užívalo i jako svrchního oblečení ve formě oděvní plachty. V oblasti těšínského Slezska se úvazem na prsou fixoval do tvaru pláště *obrus*, rozměrná plachta, kryjící v rozložení na plochu celou postavu. Na ostatním území Moravy se u obřadních krojů zachovaly úvodnice, obdélníkové plachty složené podélně, položené přes ramena a vpředu přidržené rukama jako šál. Užívaly se jako obřadní kusy ke svatbě, křtu, úvodu. K úplnosti výčtu patří i užitné obdélné plachty, užívané k přenášení břemen, nebo malé uzlíky vázané ze čtverců látky k přenášení osobních věcí. – *Oděv šitý*, tj. sešívání plátěného oděvu z dílů, měl mnoho podob. Nejprostší bylo šití z obdélných trhaných dílů, bez další úpravy tvaru střihem. Tak se

formovaly zástěry, tj. nabíráním obdélníku látky do pásu s přišíitými tkanicemi k uvázání. Zvláštní byly zástěry u oděvu karpatského typu s kombinací zadní zástěry *šorce* a přední zástěry *fěrtušky*. Celek vytvářel vrchní sukňovitou část ženského kroje. Šorce bývaly o šíři 350 cm, drobně skládané, vrapované. Přední zástěra mívala běžné proporce i úpravu řasením do pásu. Stejný střihový princip byl u sukni nošených po celém českém území. Byly šité z obdélníků nabraných nebo naskládaných do pásu. Vpředu byly sešité s rozparkem, někdy je přední díl (*dostdobry*) ušit z levnější látky. Délka a šíře sukni se lišila krajem i módou. Obvyklé byly sukne velmi široké (300–400 cm). – K základním šitým kusům z rovných dílů patřily i gatě, plátěné mužské kalhoty ušité ze dvou dílů, dole vytřepené, v pase stahované tkanicí provlečenou v obrubě. – Složitější byl rubáč, úzká spodní součást oblečení ženy na vých. Moravě. Byl sešitý ze dvou dílů, rovného těla *oplečtí* a úzké sukne *stánky*. Přes rameno byl zachycen jedním nebo dvěma ramínky z tkanice. – Nejsložitější sestavy obdélních dílců byly u střihových kompozic košil a rukávů, součástí kryjících ramena a hrudník. Bez tvarování dílů pomocí nůžek se zvládaly tyto kusy vedením tkaniny v horizontálním směru, tj. položením tkaniny osnovou kolmo k tělu (příčné pončo). Tak se šily mužské košile např. na Horňácku. Pruh látky byl obtočen kolem těla, vpředu sešitý, s ramenním švem a kolmo našitými rukávy. Ženské rukávce se šily ze čtyř obdélníků nabraných do límečku. Postranní díly se sešily do rukávů, přední a zadní díl tvořil volné oplečtí. Byl to poměrně složitý systém, avšak v zásadě zachovávající principy obtáčeného nebo horizontálního systému oblečení běžného ve východním světě. Na českém území se zachoval v oblastech ovlivněných karpatskou kulturou. – Na Západě byl od starověku běžný postup šití s vertikálně kladenou látkou ve stylu kasule nebo ornátu (střih tunikový nebo podélné pončo). Představoval základ oděvu formovaných střiháním. Pruh látky se v ramenu přeložil a pro provlečení hlavy se uprostřed tkaniny vystříhl otvor. Tento systém se po staletí zdokonaloval. V jednoduché formě se zachoval v lidovém oděvu na mužských košilích. Prototypem je mužská košile z Valašska, v ramenu přeložená s výstřihem pro hlavu a rozparkem, s našitými rovnými rukávy, po stranách s pomocnými klínky. Tento typ byl rozveden do mnoha podob jak u ženského, tak i mužského oděvu, hl. v Čechách, na záp. a střední Moravě, ve Slezsku v okolí Opavy a řadě krajů severomoravských (střih příramkový). V průběhu vývoje se košile a košilky žen šily z jemnějších pláten a získávaly na šíři nabíraných rukávů, přijímaly límce, krejzlíky

a místní zdobení výšivkou a krajkou. Košile obecně představují nejširší střihovou škálu s kombinací trhaných dílců se střiháním. Mužské košile měly dlouhé rukávy, nejčastěji zřasené u ramen a zápěstí, např. na Valašsku a Slovácku zachovaly rukávy rovný volný tvar. Ženské rukávce a košilky rozvinuly tvarově především vlastní rukávy, které vyhlížely z celku ustrojení. Nejvýraznější byly vrapované a výrazně tvarované rukávce z Hané a Slovácka. – Složitý střih měly některé součásti svrchního ošacení, kryjící horní část těla (kabátky, živůtky, vesty). Z hlediska střihu jsou zásadní ženské živůtky. Často opisovaly střihy, vyšlé z formování vlněných materiálů. Řada starších živůtků se také šila z vlněného sukna a teprve dalším vývojem přijala dražší materiál: hedvábí, brokát (na Hané), jinde zůstaly u vlněných materiálů. Živůtky byly na rozdíl od vyztužené šněrovačky měkce vypracované, kryly a formovaly ženské tělo. Měly rovné přednice nebo okrouhlý výstřih, širší ramínka a široce vykrojené průramky s různým vykrojením zádové partie. V řadě krajů se měkké živůtky přišívaly k sukni a vytvořily oblečení zv. *kanduš* (Podkrkonoší, Pošumaví), *letnice* (Valašsko). V Čechách se v řadě krajů starší živůtky ve svátečním kroji nahradily novějšími šněrovačkami. Na Moravě zůstaly i součástí slavnostnějšího kroje, nejvíce na Slovácku. Šily se pak z hedvábí, brokátů. Měly řadu tvarových variant. Např. na Kyjovsku a Podluží se zkrátily nad pás, na Uherskobrodsku zůstaly v základní formě do pasu s rovnými přednicemi. Šněrovačky byly střihově nejsložitější a také nejvíce poplatné módě, zejm. baroka. Byly typické hl. ve středních a severových. Čechách. Na rozdíl od živůtků byla šněrovačka pevně vyztužená kosticemi a šněrováním výrazně formovala tělo. Byla vrchní, ozdobnou součástí oblečení. Měla vyhraněnější tvar než živůtek: hluboký výstřih, útlá ramínka, úzká záda. Vpředu mívala přepínací pásek k zasunutí šátku. Pod pasem vybíhala do laloků, krytých sukňemi. Nejstarší typy šněrovaček měly rovné přednice a šněrovaly se přes trojúhelníkovou podložku zv. *punt*. – Složitě střihy měly rovněž ženské kabátky, špenzry, jupky. Každý ze jmenovaných typů představoval dobovou repliku ženského vrchního oblečení sahajícího do pasu s dlouhými rukávy. Kabátky jsou staršího data, běžné v 18. a počátcích 19. stol., místy zachované déle. Měly jednoduchý tvar připasovaný k tělu, okrouhlý výstřih lemovaný náberkou nebo malým límcem, úzké rukávy. Vzadu v pase mívaly naskládané varhánky. Špenzry byly replikou městské módy poloviny 19. stol. Měly široký a hluboký výstřih s rozměrným límcem, bohatě nabírané tzv. šunkové rukávy zúžené k zápěstí. Jupka byla znakem kroje

konce 19. stol. Byl to úzký měkký kabátek, vypasovaný, upnutý ke krku, s delším zvonovým šůskem, úzkými rukávy u rameňnou mírně nabranými, stojatým límečkem. Měl řadu místních variant. Výrazná byla např. chodská *flámiška* nebo *rozplášenka*. Podobné kabátky, zv. kacabajky, se šily na Moravě a na počátku 21. stol. se nosí v řadě obcí Slovácka. – Střihově zajímavé byly i některé mužské vesty, šité z lehčích materiálů, např. kretonu, brokátu. Tyto vesty se často nosily pod kabáty, záda měly z jednobarevné, hl. černé klotové látky a často opisovaly městské vzory vest poloviny 19. stol. V této formě byly typické pro některé kraje Čech. Na Moravě, hl. na Slovácku, zůstaly měkké vesty v tradičním stylu. Mnohdy se velmi zkrátily. Na Slovácku, v Kyjově, Strážnici a na Podluží dosahují jen do podpaží. Jejich nezbytnou součástí byly dlouhé stuhy, splývající často až ke kolenům. Řada mužských vest, podobně jako ženské živůtky, opisovala střihy a klasické tvary charakteristické pro vlněné materiály a představující mezi nimi spojovací článek. – Sukno bylo vedle plátna nejvýznamnějším materiálem k šití lidového oděvu. Původní sukno bylo hrubé a silné, značně zaplštěné. Novější typy řemeslně zhotovených suken byly tenčí a měkčí a měly výraznou barevnost. Při tkaní vlny využívali lidové tkalci často kombinace materiálů, hl. vlny se lnem, a tkanina tak dostávala širší užitečný rejstřík. Vlněné sukno i materiály jemu podobné se snadno tvarovaly střihem, hl. kusy ušité z jemných suken se vyznačovaly zajímavými střihovými kompozicemi. – *Oděv z rovných dílů* měl jednoduchou střihovou úpravu, zejm. u režné kvality sukna. Příkladem jsou rovné kabáty, haleny. Nejjednodušší střih měla valašská huňa, kabát tvořený z jednoho kusu silného huněného sukna, které se pomocí tří nástřihů dá složit do tvaru kabátu a sešit několika švy. Na území jihových. Moravy se užívaly rozměrnější haleny s širokými rukávy, rozměrným límcem, tzv. darmovísem (údajně pozůstatkem původní kapuce). Tento kabát byl již poměrně složitě sestavený z obdélních dílů. Dalším vývojovým článkem byla župice, kabát z Valašska. Nebyl jen z pravoúhlých dílců, ale od pasu dolů siluetu rozšiřovaly boční klíny, které kabátu dávaly zvonovitou linii. Podobně byl střihován i kratší *lajbl* z Horňácka. – *Oděv složitějších střihů* měl díly klasicky střihané podle předem vykresleného střihu. Výrazné byly mužské kabáty různých délek. Nejprostší střih měl *šerkováček* z Chodska. Byl z režné polovlněné šerky, v základě rovného střihu s rozšiřujícím klínem v zádech. Byl bez límce, s dlouhými rukávy, zapnutý na háčky. Na rozdíl od rovné župice měl rukávy vsazené do okrouhlých, vystřižených prů-

ramků. Většina mužských kabátů měla stříh zad pojatý v tzv. princesovém, tj. trojdílném stříhu s obloukovitě vedenými švy. Rozdíly byly v délce zádové partie. Starší kusy měly záda kratší, jen do výšky lopatek. Zde se pak kabát rozšiřoval pomocí vsazených klínů. Jindy byl stříh zad orientován do pasu nebo až pod pás. Přední část kabátů se výrazně nelišila. Mívala rovné přednice lemované knoflíky, vyšší stojatý límec, dlouhé rovné rukávy. Krajově se lišila barvou sukna a detaily výzdoby. Mezi mužskými kabáty vynikal límcový plášť z Hané. Ke klasickému širšímu kabátu měl přidán rozměrný, vrstevnatý skládaný límec, vyšlý z módy empíru.

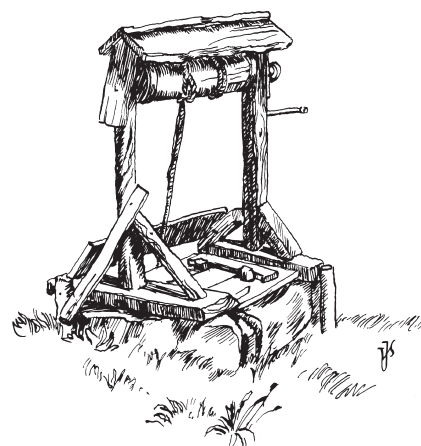
– Ve stylu dlouhých kabátů se šily i krátké kabátky, *kamizoly*. Trojdílný stříh zad měla i většina mužských vlněných vest. Lišila se většinou délkou a proporcemi dílů. Např. na Litomyšlsku byly vesty krátké s vysokým límcem, na Hané podobné bez límce, na většině území Čech byly vesty delší, sahající pod pás, s rovnými přednicemi s knoflíky, stojatým límečkem, patkami kapes a v zádech různě vypracované ukončení zádoých švů do přeložek nebo drobných šůsků. Podobně tvarované vesty s malými stříhovými obměnami lze najít i na záp., střední a severových. Moravě. – Ženské vlněné kusy šily obvykle krejčí. Základní stříhové pojetí bylo často velmi příbuzné se svršky mužskými. Šlo opět o základní zvládnutí stříhu zad do princesového stříhu u kabátků a některých živůtků. Klasických vlněných kabátků se ve srovnání s popsány kusy z lehčích látek zachovalo méně. Za vzor poslouží kabátek z Postřekova na Chodsku, rovného stříhu, s okrouhlým výstřihem, dlouhými rukávy s jednoduchým štepovaným zdobením. – Větší rozmanitost byla u živůtků. V Čechách to byly krátké, okrouhle vystřižené lajblíčky z Blat a Chodska. Na Moravě zůstaly místy vyšší a mohutnější kordulky z Valašska, Hornácka a Uherskobrodská. Stříhem se lišily hl. v přední partii. Měly buď rovné přednice, nebo uzavřenější okrouhlý výstřih. Odlišovaly se krajově především v barevnosti a pojetím výzdoby, nejčastěji našíváním stuh.

– Mistrovské stříhové pojetí představovaly mužské kalhoty. Byly zhruba dvojího typu: krátké spodky ke kolenům a dlouhé nohavice. V Čechách se nosily hl. kratší kalhoty ze šerky, cajku, nejčastěji z kůže. Měly volnější, ale i utažené nohavice sahající pod kolena, kde se uvazovaly řemínky a zapínaly, v pase měly široký poklopec, zapínaný na dva i více knoflíků. Na vých. a jihových. Moravě byly typické dlouhé vlněné nohavice. Promyšlený stříh umožňoval v poměrně těsných kalhotách pohyb. Nohavice byly šikmo střižené a zadní partie kalhot vedená do obloukovitého švu. Vpředu byl širší poklopec, provle-

čený řemenem. Dole se obouvaly do ponožek a krbců nebo vysokých bot. K nejvýraznějším typům patřily podlužácké červenice, valašské nohavice z bělavého a fialového sukna a temně modré a černé nohavice slovácké.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; M. Ludvíková: *Ocáskový kožich a halina s kapucí*. NVČ 5/6, 1970/71, s. 221–236; J. Langhammerová: *Stříhy lidového oděvu v českých zemích*. Praha 1987; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994. [j]

studánka viz čistota, čištění studánek, haltyř, studna

Rumpálová studna. Malá Skála-Záborčí, 1951

roubit kamenem, ostře pálenými cihlami, popř. dřevem, od začátku 20. stol. betonovými skružemi. Nadzemní část, vysoká asi 60–80 cm, se vyzdívala, roubila, bednila nebo skládala z kamenných konusů, které (podobně jako pozdější poklopy) dodávali kameníci, než i zde převládl beton. Krys s. závisel na způsobu čerpání vody a měl podobu pultové, sedlové či stanové stříšky, usazené buď přímo na ohradce s., nebo na sloupcích, stěnách apod. Některé veřejné studny uprostřed návsi kryla (včetně ochozu) víceboká šindelová střecha kuželovitého tvaru, jako tomu je např. u osmiboké s. s arkádovým ochozem a datováním 1695, přenesené ze Střížovic (Ústí n. Labem) do muzea v přírodě v Zubrnících. Prostá s. u usedlosti čp. 19 v Přepěřích (Semilsko) měla vyznačený letopočet 1616. Pravděpodobně nejstarší vyobrazení s. v č. zemích zachycuje *Velislavova bible* (kolem r. 1340) jako objekt s dřevěným a hladce tesaným roubením s nárožními zámky. – Voda se ze s. vyťahovala pomocí háku, vahadla, rumpálu nebo pumpy či čerpadla. Vahadlové studny měly za základ sloup (*jeřábek*) ukončený rozdělením (*vidlemi*). Tam čep uchycoval dvouramennou páku (*ruku*), na jejímž konci na provaze nebo na řetěze visel okov; druhý konec měl závaží.

studna, zdroj pitné vody ve vyhloubené jámě, ze které se voda nabírala do okovu či do vědra nebo pumpovala pomocí doplňujícího zařízení (na rozdíl od studánek nebo na povrch vytékajících pramenů). Voda z okovu nebo vědra se nalávala do přinesených nádob. Hloubka a pažení s. záviselo na místních přírodních podmínkách. V nížinných rovinách s nízkou hladinou spodní vody a podobně v propustných vyvýšeninách bylo nutno kopat s. do hloubek přes deset i dvacet metrů. V písčitéch a hlinitých půdách se s. musela

del na Valašsku. ČL 45, 1958, s. 163–170; A. Plesingerová: *Získávání a užívání vody ve slovenských obcích pod Javorníky*. ČL 50, 1963, s. 193–206; J. Vařeka: *Etnografický výzkum v zátopové oblasti Přísečnice v Krušných horách. Vyhodnocení výzkumu lidového domu, zaměstnání a způsobu získávání vody*. ČL 58, 1971, s. 295–299; LA, s. 216–217; L. Skružný: *Studny dokumentované v archívech národopisných pracovišť SAV a ČSAV a na středověkých i novověkých vyobrazeních*. SN 34, 1991, s. 383–401; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 162–164. [lš]

Tyto studny se od středověku používaly jak v rovinných, tak horských krajích Moravy i Čech, kde však zanikaly dříve. Další způsob čerpání vody, užívaný především u hlubokých a veřejných studní, byl pomocí rumpálů. Jeho dřevěná hřídel, otáčena ručně (*na kliku, na kolo, na korbu*), měla uložení v dřevěných podstavcích nebo v roubení. U složitějších rumpálů byly převody tvořeny palečnými koly a pastorky (Mařín; datováno 1772, nyní Jevíčko na Svitavsku). Od konce 19. stol. se k čerpání vody ze studní uplatňují pumpy. Bednáři a pumpaři je zhotovovali z borových nebo modřínových kmenů. Během 20. stol. je většinou nahradily trvanlivější celokovové pumpy, které však zhoršovaly kvalitu a chuť studniční vody. Od konce 19. stol. dodávala továrna Kunz v Hranicích větrná celokovová čerpací zařízení (v Kuksu je větrné čerpadlo doloženo již v 18. stol.) a čerpadla žentourová, častěji používaná na opukových vyvýšeninách na Litomyšlsku (dosud Trstěnice č. p. 61). Právě v této oblasti se doplňkovým vodním zdrojem vysychaných studní staly zvláště vyhloubené a vodotěsně vyzděné cisterny, zakryté v úrovni terénu klenbou nebo rovným zastropěním s otvorem pro pumpu. Sem přiváděla okapovou vodu důmyslná soustava sekaných žlábků. Ve 20. stol. se tyto cisterny stavěly z betonu, převážně jako nadzemní objekty, na zimu zateplené *obkládkou*. – Studny se nezřizovaly tam, kde byla studánka, ať již samostatná, nebo jako součást haltýře (mlíčníku), a dále ne tam, kde vodu ke stavení přiváděly dlabané žlábků od vzdálenějších pramenů (Krušné hory). – Ke studním se váží mnohé obyčeje, zejm. o Štědrém večeru. Měly zajistit, aby bylo vždy vody dostatek a byla zdravá.

Lit.: J. Vařeka: *Zásobování vodou a typy studní na Morávce*. RZ 6, 1956, s. 121–123; R. Jeřábek: *Starší způsoby získávání vody a úprava vodních zří-*

stuha, pentle, mašle – úzký pruh textilie určený k výzdobě, hl. oděvu. Užívala se jako ozdobná nášivka nebo jako samostatná součást oblečení, popř. zvykoslovných předmětů. Separátně utkaný pruh z hedvábí měl různorodý vzor, převážně květinový, řazený podélně v pravidelném střídání motivů. Na okrajích bývají vytkány úzké barevné proužky. Stuhy běžně vyráběly evropské manufaktury a továrny od 18. stol. a do lidového prostředí se dostávaly postupně jako součásti svátečního a obřadního oděvu. Byly poměrně drahé, proto se jimi ve výzdobě šatu šetřilo. – V 1. polovině 19. stol. se stuhy nejčastěji užívaly jako úvazy k čepcům (šíře 10–12 cm). S. se uvázala do tvaru holubičky s krátkými konci. Jen ojediněle delší konce splývaly po zádech. Další uplatnění stuh spočívalo v jejich přivěšování k oděvu jako samostatný díl. Dívky v č. zemích nosily stuhy vlající od účesu, hl. od obřadního čepení. K svátečnímu oblečení se s. připevňovala např. v zádu u náhrdelníku, kde vytvořila dojem přirozeného

svázání stužkou. Odtud pak splývala pod polovinu délky sukně. Volně přivěšenou s., symbolizující obecně svobodný stav, se zdobily i jiné oděvní součásti. Mládenci nosili delší s. na klopě vesty jako součást kytky. Někde taková s. dostala i samostatný akcent v celku kroje, např. u svobodných mužů na Slovácku. Jejich dlouhé, květy zdobené stuhy byly dominantní ozdobou krátké vesty. Nejvýraznější stuhy, v 2. polovině 20. stol. ručně malované, se nosí na Podluží. Stejně ozdobené stuhy užívají na kroji i podlužácké dívky. – Stuhy sloužily v lidovém oděvu také jako vázací materiál. Stuhou se často uvazovala v pase zástěra, převazovala úprava trojčepé kosičky nebo lopatky dívčího vínku. V řadě moravských krojů se s. uvazovala vpředu v pase. Tento způsob vázání se stal typickým znakem např. na Hané a Slovácku. Úzká stužka se často protahovala jako vázací tkanička výstřihem ženské košilky, červenou s. se někde převazovaly naškrobené rukávy (Plzeňsko, Haná), stužkou se svazoval nebo šněroval živůtek (Blata, Litomyšlsko, Jihlavsko), ze stužky se aranžovalo šněrování na zádech šněrovaček, které k vlastnímu stažení vpředu vyžadovaly pevnější materiály (střední Čechy). – Stuhy mají svůj dobový a krajový kolorit, i když není tak vyhraněný jako u jiných součástí lidového oděvu. V 19. stol. převládaly jemné tóny v barvách přírodního hedvábí, odpovídající módě empiru a biedermeieru. Stuhy, které se užívaly u krojů ve 20. stol., měly ostřejší barvy, realističtější dekor a také jiný materiál (umělé hedvábí). Historické prameny dokládají oblíbenost vzorů v jednotlivých krajích. Stuhy *baborky*, vázané zjevně na

produkcí sousedního Bavorska, měly pestře barvy, drobné kvítky a proužky podél okrajů. Tyto stuhy se používaly v široké oblasti j. a záp. Čech. U středočeských stuh se naopak vyskytovaly jemné tóny, hl. růžové, a ve s. převládala hladká plocha s tenkými proužky v krajích. Charakteristické byly široké stuhy čepců na opavském Slezsku s drobným květinovým vzorem. Hanácké *papírky*, velmi tenké, čistě hedvábné červené stuhy, se speciálně škrobily. Ve vých. Čechách a na Hané se nosily stuhy i s geometrickým dekorem. Slovácké *pantle* byly pestřejší a jejich někdejší kolorit přehlušily ve 20. stol. pestře květované stuhy, odpovídající vkusu soudobých nositelů kroje. – Textilní i papírové stuhy se užívaly také k výzdobě zvykoslovných předmětů, např. jarních smrtek, léteček, májů, velikonočních pomlázek, dožínkových věnců, masopustního a hodového práva.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 52.

[j]

stůl, druh nábytku sloužící k stolování, přípravě jídel, pracovním a jiným činnostem v domě. Nepatří k nejstaršímu nábytku v lidovém obydlí. Za předchůdce s. je považována přenosná deska pokládaná na podstavec; tento způsob stolování, známý ve starověkých kulturách, se tradoval v Evropě až do raného středověku. S. vznikl spojením desky s podstavcem, který se vyvíjel od nejjednodušší formy (uříznutého kmene stromu) k rozvinutějším a konstrukčně složitějším tvarům. Slovo *stůl* mělo pův. význam podstavce pro různé práce a později pro jídlo; v odvozených výrazech (stolec, stolice, stolička) vyjadřuje místo k sezení. Podle obrazových dokladů se ve středověké společnosti 11.–14. stol. užíval pro stolování a pracovní činnosti vysoký obdélný s. a menší nízké čtyřhranné a kulaté stolky, připomínající někdy vzhledem a konstrukcí lavici (stolici) či stoličku a trojnožku. – V období posledních pěti stol. se v lidovém interiéru uplatňovaly různé typy s. Většinou mají vzory ve stolech užívaných v panských a měšťanských vrstvách společnosti v 15. a 16. stol. K nejstarším patří s., jehož základem jsou dva páry zkřížených silných deskových noh, spojených v místě překřížení zaklínovaným trnožem. Na nich je položena obdélníková tabule z prken spojených párem svlaků. Tento typ s. vychází z tesařských technik a byl dostupný i výrobním možnostem samouků. Užíval se často jako pracovní s. v domě a mimo něj, na trzích pro vystavení prodáváného zboží, dosud v zahradách. Podstavec na principu dvou zkřížených de-

sek má velmi starý původ a značné rozšíření, např. se široce uplatňoval v sedacím nábytku od starověku. Stejně jsou sestaveny kozy na řezání dřeva, které se používaly donedávna pro improvizované stoly při slavnostních příležitostech, když se sešlo hodně lidí. Nejobvyklejším se stal v lidovém domě s. označovaný často jako *kozlový* podle dvou podpěr, *kozlů*. Každá sestává ze dvou šikmých masivních, na hraně profilovaných desek, které jsou horními konci zasazeny do široké příčné desky (hlavice); na ní spočívá stolová deska. Podpěry spojují uprostřed a u země trnože. S. na kozlech se vyskytoval v pozdně gotickém slohovém nábytku a posléze zlidověl v celé střední Evropě. Majetní sedláci v 16. stol., např. vesničtí rychtáři, byli mezi prvními, kteří takový s. měli. Byl ceněn pro svou pevnost a stabilitu, zvl. v místnostech, kde se dlouho udržela dusaná zem. Užíval se v domě po několik generací a nejednou tak dožil do 20. stol. Některé takové stoly se natíraly jednou barvou (kromě tabule), v 18. stol. tmavočervenou. Podobně jako předchozí typ i tento s. vychází z tesařských technik a také býval výrobkem tesaře. Řidčeji se uplatňoval v lidovém interiéru s., jehož obdélnou tabuli nesou dvě svislé, ozdobně profilované podpěry z široké silné desky, uprostřed spojené zaklínovaným trnožem. V č. zemích je znám ze středověku, kdy se užíval ke stolování i k pracovním činnostem. Menší rozšíření měl skříňkový s. V jednoduché podobě sestával z kamenné tabule, položené na kadlub opatřený dvířky nebo na skříňku sbíjenou z prken (Jablunkovsko), v níž se na polici uchovával chléb. Složitě tvary skříňkových stolů vycházely z renesančních předloh a z produkce truhlářů. – V průběhu 19. stol. se v lidovém obydlí rozšířil vzhledově lehčí a menší s. konstruovaný truhlářskými technikami, který stojí na tenkých hranatých nebo soustružených nohách, zasazených do nízkého rámu pod tabulí a spojených po starém způsobu trnožem. Povrch rámových stolů se ponejvíce upravoval lakováním nebo fládrováním. Ve 20. stol. zevšeobecněly ve vybavení kuchyní a pokojů rámové stoly dílenské nebo tovární výroby. Jednoduchý s. na čtyřech sloupkových nohách se užíval už ve středověku, velkým rozkvětem pak prošel v renesančním nábytkářství. – Staré stoly byly vyráběny převážně z tvrdého dřeva, v majetných selských domech měli hospodáři tabuli ve středu a v rozích zdobenou intarzií (páska, iniciály jmen, hvězda, tulipán, věneček, leptočet). Někdy byla na hraně desky vyznačena míra (loket). Do zásuvky (zv. *stolek*, *stolík*), umístěné pod tabulí, se uschovalo náčiní k stolování, čelední knížky, domácí účty a jiné cennosti, a proto bývala na zá-

mek; někdy tam hospodyně mívala nakrojený chléb (např. na Hané). V souladu s tradicí stával s. v kulturním koutě světnice (*svatý kout*), úhlopříčně proti peci, mezi rohovými lavicemi. Tak to bylo běžné v pozdně středověkém období v měšťanských světnicích. Od sklonku 19. stol. se postupně stavěl k průčelní stěně mezi okna nebo do středu světnice. Rohový s. byl uctíván jako centrum rodinného života a obřadů, které se v domě odehrávaly (zvl. při narození, svatbě, úmrtí, výročních svátcích). U s. se shromažďovala k společnému jídlu rodina a čeleď, za s. usedali kromě hospodáře jen význační hosté; rčení *mít nohy na podstolí* znamenalo být pozvaný za kmotra na křtiny (Chodsko). Na s. kladl kněz svátost oltářní při zaopatřování zemřelého, ležel na něm chléb (*boží dar*), modlitební knížky. S tím zřejmě souvisela všeobecně rozšířená lidová víra, že překlopením stolové desky ve směru proti ohni lze lokalizovat požár. Lidovou úctu ke s. podporoval i fakt, že šlo o nábytek poměrně drahý, zhotovovaný na objednávku u řemeslníka. Stolová deska zůstávala po většinu času holá, pokrývala se jen u příležitosti svátků a významných rodinných událostí. S. býval také měřítkem čistoty hospodyně, která desku pravidelně drhla do běla. Výrobci s. tomu napomáhali tím, že tabuli hotovili z javorového dřeva. Ke s. se vázaly četné obyčeje a zákazy: tak se do s. nesmělo tlouci, sedat na něm, přebalovat dítě, odkládat na s. velké věci nebo šatstvo anebo na něm dělat špinavou práci. S. byl trvalou součástí domu a dědil se současně s ním, takže se v domácnostech zachovaly i velmi staré stoly, užívané po několik generací. Zůstával na svém místě i při změně majitele domu. Vedle tradičního rohového s. se ve vedlejších místnostech domu a někdy také ve světnici vyskytovaly jednoduché stoly určené pro čeleď, pro běžné jídlo a práci (zv. např. *táfla*, *stolek*).

Lit.: J. Kulczycki: *Praformy mebli na obszarze Europy*. Archeologia 1, 1947, s. 43–91; D. Stránská: *Lidový nábytek a jeho historické vzory*. NVČ 32, 1951, s. 111–127; A. Plessingerová: *Otázka existence stolu, jeho vývoje a stolování ve slovenských dědinách pod Javorůtky*. SN 10, 1962, s. 227–280; D. Stránská: *Skříňkové stoly*. ČL 49, 1962, s. 250–262; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátku národního obrození*. ČL 75, 1988, s. 202–211; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 39–47; T. Edel: *Interiér a nábytek vesnického domu Podještědí v 16.–19. století*. Český Dub 1990. [ev]

styl viz lidový styl

stylizovaný bič viz bič

stylové umění viz slohové umění

stylové vlivy, předmět úvah o možnosti a rozsahu ovlivňování lidového výtvarného umění projevy stylového, slohového, tzv. vysokého umění, či dokonce naprosté odvozenosti a závislosti lidového umění na umění profesionálních. Tyto názory vycházejí z přesvědčení, že dějinnou osu výtvarné kultury tvoří už od pravěku umění slohové, stylové: mluví se např. o zvěrném stylu skytského a sarmatského užitého umění, o realistickém slohu skalních maleb franko-kantaberského okruhu apod. a má se za to, že i v dalším vývoji výtvarného umění byly zformované umělecké slohy východiskem a vzorem pro lidovou tvorbu, že stylové stavby a jejich výzdoba, stylový šlechtický a městský oděv, výšivka, malba a plastika jsou hlavním zdrojem lidové výtvarnosti, která je pouze derivátem stylových předloh, nadto ještě časově opožděným a zhruběným. Do českého národopisu pronikaly tyto teorie převážně z prostředí západoevropského, kde byly od konce 19. stol. autoritativně vyslovovány významnými představiteli společenských věd, E. Hoffmannem-Krayerem a H. Naumannem, jako reakce na romantické, většinou vědecky nepodložené a nezdůvodněné snahy prezentovat lidové umění jako autochtonní, ničím neovlivněný fenomén. Spor o charakteru lidového umění vedl v 1. polovině 20. stol. ke vzniku *produkčního a reprodukčního směru*. K druhému z nich se v meziválečném období hlásili tezími o nepůvodnosti, odvozenosti lidového umění především někteří historikové umění, Z. Wirth, A. Matějček či V. Mencl, z národopisců J. Vydra a V. Pražák. Naproti tomu se stylotvornost nepřisuzuje lidovému umění, jen v ojedinělých případech je (ovšemže omylem) řeč o *lidovém slohu*, a to v tom smyslu, že lidové je vše, co bylo v lidovém slohu vytvořeno, bez ohledu na to, kdo to vytvořil (J. Grabowski). Lidový sloh nebyl a ani nemohl být definován už proto, že objektivně neexistuje. Velmi obtížné (s obecnější platností pak nemožné) je stanovit základní charakteristické znaky lidového umění, natož vytvořit jeho závaznou definici. Lidové umění vznikalo a větším dílem se vyvíjelo mimo slohové proudy a směsice stylových prvků do něj pronikala přímo nebo prostřednictvím zlidovělého umění v různé intenzitě, v rozmanité kvalitě a s časovým odstupem. Ani obecný vývoj umění se neodehrával jen v hrani-

cích jednotlivých uměleckých slohů, takže i část stylového umění se nejednou ocitala stranou stylových trendů, někdy se opožďovala za vývojem či naopak. Styl tedy nemůže být dělítkem mezi uměním lidovým a nelidovým. Analytická a srovnávací metoda prokazuje na vybraných příkladech nejen doklady stylových vlivů (především v oblasti zlidovělého, zejm. religiózního umění), ale objasňuje i cesty, jimiž se vlivy šířily; ve zlidovělém dřevorezu, malbě, plastice apod. byla prostředníkem hlavně řemeslná grafika.

Lit.: A. Riegl: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894; H. Naumann: *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig 1922; *Umění československého lidu*. Vyd. Z. Wirth – L. Lábek – A. Matějček. Praha 1928, s. 5–24; K. Šourek: *Rubens a Šír – dvě filiace lidového malířství na skle*. ČL 1, 1946, s. 55–59; E. Filla: *Lidové umění a umění oficiální*. Blok 1, 1946/47, s. 4–8; K. Piwocki: *O historycznej genezie polskiej sztuki ludowej*. Wrocław 1953; K. Piwocki: *A la limite de l'art populaire et non populaire*. *Zeszyty etnograficzne Muzeum kultury i sztuki ludowej w Warszawie* 1, 1960; J. Balogh: *A népművészet és a történeti stílusok*. Néprajzi Értesítő 49, 1967, s. 73–165; J. Manga: *A népi díszítőművészet stíluselméletének történeti tanulságai*. Népi kultúra – Népi társadalom 5/6, 1971, s. 314–323; A. Hauser: *Filozofie dějin umění*. Praha 1975, s. 203–228, 240–247; R. Jeřábek: *Eine Dichotomie: Volkskunst und volkstümliche Kunst*. JvK NF 15, 1992, s. 105–115; B. Kleindorfer-Marx: *Volkskunst als Stil. Entwürfe von Franz Zell für die Chamer Möbelfabrik Schoyerer*. Regensburg 1996; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 334; R. Jeřábek: *Leonardo na Vinci, Cranach d. Ā., Rubens, Velázquez und andere auf volkstümliche Weise*. In: *From Academic Art to Popular Pictures. Principles of Representation, Reproduction and Transformation*. Bergen 2000, s. 80–91. [rj]

sud, bečka – bednářsky zhotovená nádoba z dřevěných duh, s maximálním vydutím ve středu výšky, s dvěma dny a čepovým otvorem ve stěně. Byla stažena kovovými (dřevěnými) obručemi. Velké sudy, pův. zv. *bečvy*, byly zhotovovány z tvrdého, dubového dřeva. Ve středověku je vyráběli bečváři. Menší soudky dělali bednáři z měkkého dřeva. Sudy se užívaly ve vinařství a pivovarnictví ke zrání, uložení a transportu nápojů, ale i k dopravě jiného zboží (solí). – Základní mírou, od níž se odvozovala velikost s., bylo vědro (56,6 l); nejmenší soudky byly čtvrtvědrové a půlvedrové, větší dvou až šestivederní, ale i deseti- a dvanáctivederní. V panských sklepích byly i sudy větší, stavěné přímo

na místě. Měly dvířka (místo čepového otvoru), jimiž se dalo do s. vstoupit a čistit jej. Vyřazené sudy bez horního dna byly užívány na dešťovou vodu, kryté víkem se používaly k ukládání obilí, především ovsa a méně kvalitní zadiny ke krmení dobytka. – Synonymem je název *bečka*, rozšířený na Moravě. Užíval se zejm. pro menší a lehčí sudy bez čepového otvoru, které sloužily např. k nakládání zelí. Menší nádoby stejného tvaru, soudky, se užívaly v domácnosti k ukládání potravin (sádra, másla, povidel, sušeného ovoce, lněného semínka). – Vinné, ojediněle i pивní sudy mívaly někdy reliéfně zdobená čelní dna. V. t. bednářství, řemeslo.

Lit.: V. Frolec: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí*. ESMR I, s. 56; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Roztoky u Prahy 1989, s. 245. [jpe]

sudba viz osud, sudičky

sudičky, mytické a pohádkové bytosti, které rozhodovaly o osudu člověka. S. jsou obvykle ženy, které dítěti určují osud na celý život. Přirážují se k vílám, vypadají jako krásné panny nebo staré ženy oděné v bílém rouchu. Někdy mají vzdušné tělo, bledé tváře a výrazné oči. Při věštbě drží v ruce rozsvícené svíce. Jindy byly spatřeny, jak se naklání nad kolébku dítěte. Nejstarší sudička je nejmocnější a určuje hrdinovy nejvyšší cíle. Věštba se vztahuje na počet let, na průběh života a způsob smrti. Osudu nikdo neujde. Existovala i představa, že s. osud člověka předou. – Řeckové znali tři moiry (Klotho, Lachesis a Atropos), Římané věřili v parky. V řecké mytologii Klotho má přeslici, Lachesis drží vřeten a Atropos střihá nit. V germánské mytologii osudy lidí vládnu norny. V mladší *Eddě* se vypráví o třech nornách sedících u pramene pod jasanem Yggrasil. Ve starém Egyptě vystupovaly jako s. bohyně Hathóry. – Osud nemusí být spjat s určitou personifikací (např. v indických podáních). Rodiče nebo jiní dospělí se dozvídají o délce života dítěte a jeho konci, popř. o hlavních událostech v jeho průběhu prostřednictvím hlasu shůry nebo ve věšteckém snu. Často jde o sdělení, jak určitý jedinec zemře. Naplnění osudu má být zne-možněno tak, že hrdina je spuštěn na vodu v košíku, truhlici apod. Mnozí zakladatelé etnik (skuteční nebo fiktivní) a hrdinové jsou odvrženými dětmi (např. Mojžíš, asyrský panovník Sargon I. Akkadský, Romulus a Remus, Oidipus, Paris, Perseus, v křesťanských legendách sv. Ondřej a papež

Řehoř). – Představa osudu patrně vznikla na bázi polyteismu. Zoomorfní a antropomorfní božstva se postupně profilovala. Bohové si konkurovali a uzavírali proměnlivá spojení. V jejich vztazích k lidem se prosazovaly sympatie i antipatie. Vznikla potřeba korektivu, aby se vyvážila libovůle bohů. Osud byl chápán jako věčný a pevný řád, jemuž byly podrobeny bozi a lidé. Do pojetí osudu zasáhlo i křesťanství. Jde tu o záchranu z vůle Boží, o přemožení osudu a osudovosti. Nadřazeným a absolutním principem je Bůh. Téma osudu zachycují středověké křesťanské legendy, které transformují i oidipovský motiv. – Nejstarším dochovaným podáním o s. je řecké vyprávění o Meleagroví, které se nachází i u Homéra. Při narození dítěte asistují s., první dvě dají dary a třetí věští, že bude žít tak dlouho, než dohoří poleno v krbu. Matka vydá poleno z ohně a ukryje ho. Když syn doroste, vypraví se se strýcem na lov. Po návratu mezi nimi vypukne spor o kořist a Meleager v hněvu strýce zabije. Matka vyjme z úkrytu poleno, nechá je shořet a syn zemře. Příbuzné podání rozvíjí islandská saga o Nornagestovi, pocházející asi z r. 1300 n. l. Na její podobnost s podáním o Meleagroví poprvé upozornil J. Grimm (1785–1863). – Nejrozšířenějším typem pohádek je *chránělec osudu*. Tento termín zavedl do české folkloristiky V. Tille. Nejstarší varianty lze sledovat od 3. stol. n. l. v Indii. Osud v nich není spjat s personifikací. Naproti tomu v Evropě vystupují s., a to ukazuje na základní přeformování v Řecku. Odtud pak syžet migroval do ostatní Evropy. V příběhu o chráněnci osudu se vypráví o vysoce postaveném muži (panovníkovi, bohatém obchodníkovi), který je svědkem narození dítěte. S. o něm prohlásí, že bude jeho dědic, nástupce. Následuje snaha chráněnce osudu zabít. Dítě je zachráněno pastýřem a vychováno jako nalezenec. Po letech dítě pozná ten, kdo slyšel věštbu, a pošle ho k manželce s úkladným listem. Cestou s. obsah listu změnil, aby byl doručitel dopisu neprodleně oženěn s dcerou panovníka nebo boháče. V třetím pokusu o usmrcení byl dán pokyn pastýřům nebo dělníkům, aby zabili toho, kdo k nim přijde jako první. Ale oběti se stane vlastní syn nebo dvořan, popř. i panovník. Mládenec se stane dědicem, nástupcem. – V tomto syžetu je okrajově uveden motiv úkladného neboli *Uriášova listu*, který je navíc rozšířen o cestu do hutí. Domněle provinilý byl poslán se vzkazem do hutí, kde bylo předem nařídáno, aby posla vhodili do pece. Mládík se cestou zdržel v kostele, král mezitím poslal dalšího posla jako udavače, kterého stihl osud nevinného. Cesta do hutí je asi

pozdější transformací epizody o nebezpečné výpravě (na onen svět). – V evropské tradici se u typu chráněnce osudu objevuje místo cesty do hutí poselství k démonické bytosti pro tři vlasy. V Erbenově pohádce jde o poselství k personifikovanému slunci. K tomuto typu se vztahují i středověké pověsti o panovnících, kteří měli nízký původ a řízením osudu se vyšvihli na trůn, např. podání o Amlethovi z kroniky Saxa Grammatika (asi 1150–1220) a pověst Gottfrieda z Viterba (asi 1125–1192) o císaři Jindřichovi VIII.

Lit.: R. W. Brednich: *Volkserzählungen von den Schicksalfrauen*. Helsinki 1963; K. Horálek: *Folklór a světová literatura*. Praha 1979; B. Šalanda: *Člověk a osud ve slovesném ztvárnění*. In: *Člověk ve světě magie*. Praha 1992, s. 79–92. [bš]

suka, smyčcová skříňová chudostrunná lyra se strunami zkracovanými ze strany příkládanými nehty. Pravděpodobně jedinou původní zprávu o tomto nástroji zanechal J. Karłowicz 1888 i s vyobrazením exempláře z okolí Lublina. Z terénních výzkumů je známo, že nástroj byl rozšířen i v nejvýchodnější části někdejší Haliče a že se ještě v poslední třetině 19. stol. uplatňoval v nynější moravské části Slezska. Nejvýchodněji se vyskytoval na vých. Slovensku u Rusínů (podle deskového obrazu z 18. stol. z Krásného Brodu). – Šlo o nástroj s korpusem violínového tvaru o délce asi 360 mm a s luby vysokými 40 mm. Krk byl dlouhý pouhých 110 mm, avšak 65 mm široký. Čtyři struny byly podepřeny kobylkou s hlubokými zářezy. Obě nožky kobylky procházely středem rozšířených zvukových otvorů tvaru *f* a opíraly se o dno nástroje. Kobylkou procházel z boku železný šroub, který špicí narážel na kovovou destičku, připevněnou na víku nástroje pod ním. Každý tón byl při správném nastavení šroubu doprovázen drnčením, podobně jako u trumšajtu, skřípkařské basy nebo některých niněr. Část korpusu byla kryta širokým hmatníkem, ležícím přímo na víku nástroje. V hmatníku a pod ním i na víku byly vyřezány mohutné rozety, které se navzájem kryly. Struny byly na jedné straně zavěšeny za drátěné háčky ve struníku, na druhé straně byly obtočeny kolem sagitálně vetknutých kovových kolíků, které měly hluboký zárez pro ladění šroubovákem nebo kouskem plechu. Široká a krátká hlavice byla plochá a ladicí šrouby (kolíky) v ní byly vetknuty v jedné řadě, paralelně s malým prazcem. Na konci hlavice byl malý výstupek sloužící k uvázání řemene, na němž byl nástroj zavěšen, aby mohl při hře spočívat na prsou hráče ve svislé poloze. Na s. se

hrálo lukovitým smyčcem, dlouhým asi 65 cm. Na českém území se na nástroj přestalo hrát v poslední třetině 19. stol. Poslední hráč v Polsku zemřel 1923 v obci Kocudza Mała u Lublina. Vzhledem ke konstrukci nástroje a technice hry na něj šlo o poslední vývojovou fázi smyčcové lyry ve střední Evropě. V. t. basové smyčcové nástroje.

Lit.: P. Kurfürst: *Poslední vývojová fáze smyčcové lyry ve střední Evropě*. Strážnice 1986. [pk]

sukně, ženská oděvní součástka chránící tělo od pasu dolů. Staročeská s. byl dlouhý splývavý šat s rukávy pro muže i ženy, oblékaný přes hlavu a přepásaný. Novověká s. je výsledkem rozdělení ženského šatu za renesance v 16. stol. Staré plátěné sukně, vpředu nesešité, přivazované v pase odzadu dopředu, bývají považovány spolu se zástěrou oblékanou zpředu za archaický, tzv. dvouzástěrový typ oděvu. Nesešitá s. z černého nebo tmavomodrého leštěného plátna, nadrobno skládaná, se nazývala nejčastěji *šorec* a nosila se na Hané, Brněnsku, v karpatské části Slovák a na sev. Valašsku. Na Horňácku, ve Strání a částečně na Strážnicku se žlutila. *Fěrtoch*, *kasanka* byla s. z plátna, ještě za mokra prsty vrapené. Nosila se hl. na Hané, v karpatské části Slovák a na j. Valašsku. Oba druhy byly v pase přešívány přes vrapy a všité do pásku, na Slovák s výraznou výšivkou. V Čechách a na záp. Moravě se užívala jen vpředu sešitá, tedy uzavřená s. Nadrobno skládané sukně se nosily také v Čechách, šily se však z vlněné šerky či ze sukna, jak to napovídá jejich název. Na Chodsku byly z tmavočerveného sukna, novější v 19. stol. z jasně červeného, v pústu z modrého. Na svatbu se udržovala černá barva. Jestliže se použil novější materiál, látka se neskládala (nevarhánkovala). Na Chotěšovsku byly tmavočervené sukně vystřídány černými, jež měly dole v lemu navlečen provázek. Když se napjal, vznikla *linie tři zvonů*. Na Horšovskotýnsku byly tyto sukně velmi dlouhé. Ženské sukně v lidovém oděvu v č. zemích bývaly vždy skládané nebo řasené, v pase všité do pásku, málokdy sešité po osnově podélně (i když se to zdá jednodušší). Sešívaly se naopak z několika dílů po osnově dolů. Přední díl býval plochý, z jiného, lehčího materiálu, aby s. vpředu neodstávala, ale i ze šetrnosti. Vpravo se všívala pytlíkovitá kapsa. Na všední sukně se používal prací materiál: režné domácí nebo na modro obarvené plátno se vzorkem, pruhovaný kanafas, hrubší květovaný kartoun; zimní sukně byly teplejší, nosily se i sváteční obnošené.

Spodníky, spodnice, kytle byly stejně jako všední sukně šity z pracího materiálu, často se nosily na všední den jako svrchní. Sváteční sukně se šily ze sukna nebo odlehčeného vlněného cajku, zeleného, modrého, červenohnědého, jednobarevného nebo měňavého. Z 18. stol. přesahoval raš, tkaný keprovou vazbou: *kronrašky* na Žďársku byly vzácné pruhované sukně na svatbu, chudé ženy si je půjčovaly. Také domácí *šerka* byla jednobarevná nebo pruhovaná (na Doudlebsku). *Kolovanky* na Žďársku a Poličsku měly vetkané pruhy, které se odspodu nahoru zužovaly. Staré domácí materiály lněné, pololněné (mezulány) a vlněné přežívaly v Pošumaví, ve vých. a severových. Čechách a na záp. Moravě. V oblastech s textilním průmyslem (sev. Čechy a Morava, Brněnsko) nebo v blízkosti kulturních center (střední Čechy, j. Morava) nabízel trh bohatou škálu manufakturního a továrního bavlněného i vlněného zboží, které se pořizovalo levněji a méně pracně. V 19. stol. se v bohatých zemědělských krajích rozšířilo hedvábí na sukně pro svátky a svatby. Sukně se podšívaly, nechávaly často nezřasené v pase, aby se při uložení ve skládání nepolámaly. Dole mívaly široký podlem z červené látky (páj, hustá sypkovina) přetažené na líc, kde tvořila paspulku. V 2. polovině 19. stol. se sem našívala šňůrka nebo tzv. kartáček, aby se lem neodřel. Jednobarevné sukně se nad dolním okrajem zdobily vzorovanými stuhami v kontrastní barvě. V Čechách se v 19. stol. posouvaly směrem nahoru, do jedné třetiny délky sukní na Náchodsku, do poloviny délky na Blatech. Barevné sukně se zdobily také sámkou, černým tkalounem nebo sametkami. Ve středních Čechách se s novými materiály rozšířilo zdobení prýmky, třásněmi, krajkami apod. Střihově se sukně neměnily, i když byly dobově ovlivněny. V souvislosti s empírovým zkracováním živůtku se sukně pásaly vysoko nad pás. Pokud nebyly sešity se živůtkem, bylo nutno je upevnit, aby nepadaly. Dělo se tak prostřednictvím spodních šlů (Chodsko, Doudlebsko), nebo se s. zavěsila na *šorčíky, jelita* živůtku (Litomyšlsko, Kravaňsko). Tím se místy sukně značně zkrátily (Chotěšovsko); krátily se, i když byly se živůtkem sešity (Těšínsko). Jinde naopak empír přinesl jejich prodloužení (na Hané). Období empíru a biedermeieru ovlivnilo i barvu sukní: volila se bílá, také kartouny a kanafasy měly základní půdu bílou. Protože byla v oblibě bavlna, staly se sukně z tohoto materiálu na čas svátečními. Na Moravě se tímto módním trendem posílila tradice nošení sukní z bílého plátna. Ve výzdobě se uplatnila bílá

výšivka (nejdříve ve středních Čechách), a to počínajíc od spodního okraje směrem nahoru. Pruhy se střídaly s vyšívanými tylovými vložkami, až se celé sukně šily z tylu. Na Táborsku zůstaly u bílé výšivky v rovných, zvlněných nebo proplétaných prolamovaných pruzích. Efektivnost s. se znásobila podvlékáním spodničky v jemné barvě, nejčastěji růžové. Na Humpolecu se uplatňovala bílá výšivka na svrchní s. i spodničkách tak, že směrem k svrchní s. se délka spodnic postupně zkracovala, aby bílá výšivka vynikla. Během 19. stol. se měnila i šířka sukní. Velmi široké byly na Blatech, nejvíce však v záp. Čechách (na Plasku), kde se nosilo šest až patnáct spodniček, selky z Plzeňska jich měly patnáct až dvacet pět. Jejich sukně byly zvonovité a množství spodniček způsobovalo, že byly krátké a odstávaly dozadu. V 2. polovině 19. stol. silně škrobených spodnic už nebylo zapotřebí, protože si ženy pomáhaly různými vycpávkami (*velkými jelity*), až se vzadu tvořil *honzík* jako v dobové módě. Tehdy se také rozšířily vatované sukně *vatýrky*. Ve 20. stol. ovlivnily spodnice i siluetu kroje na Slovácku, nejvíce v jeho rovinné části, ale také v okolí Uherského Hradiště. Všude tam, kde se kroje na Moravě udržely do 20. stol., podléhaly sukně zkracování, od 20. let na Kyjovsku, v 2. polovině 20. stol. na Podluží, které tomuto trendu dlouho odolávalo.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; M. Václavěk: *Moravské Valašsko I*. Vsetín 1894; J. Klvaňa: *Lidové kroje na morav-*

ském Slovensku. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 97–252; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 13–15, 52; D. Stránská: *Sukně, sukmany, sarafány*. NVČ 32, 1951, s. 293–346; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 64–117; J. Langhammerová: *Střihy lidového oděvu v českých zemích*. Praha 1987; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje*. Brno – München 2000, s. 41–43.

[ml]

sukno, vlněná tkanina, valchovaná, počesávaná, postřihávaná, popř. barvená. S. je jedním ze základních textilních materiálů na mužské a ženské oděvy. V Evropě se vyrábělo již v polovině 2. tisíciletí př. n. l. (z vřesoviště u Thorsbergu byla vyzdvižena mužská košile z mírně valchované keprově tkané látky z nebarvené vlny). Také řecké a římské tógy byly soukenné. Slované znali s. před svým odchodem z pravlasti. Při archeologických výzkumech na j. Moravě z doby Velkomoravské říše (9. stol.) byly nalezeny zbytky hrubých i jemných suken domácích i dovážených. V záp. Evropě se vyráběla sukna ve městech od 10. stol. Zvláště jemná sukna byla známa z Flander (*šarlatová*), jejich technologie se rozšířila do Itálie, Německa a dalších zemí. – V č. zemích vyráběli s. specializovaní řemeslníci, soukeníci. S. se tkalo plátnovými i keprovými vazbami, lepší hustěji, lehčí a levnější řídkěji. Rozeznávaly se tři druhy s., jejichž kvalitu určovaly řady a cechovní nařízení jednotlivých měst: a) s. nejhorší (*kmeyn*; muselo mít 31–32 chodů v osnově a být 39 loktů dlouhé); b) s. prostřední (33–34 chodů); c) s. nejlepší (40 chodů).

V Rychnově n. Kněžnou rozeznávali ve středověku čtyři druhy suken, různící se podle počtu osnovních nití. Podle kvality mělo s. i názvy. V Kutné Hoře v 1. polovině 15. stol. vyráběli lehká sukna (*paruchy*), hrubá sukna z kozí srsti (*bukram*, *burkran*) a levná s. pro široké vrstvy (*haras*, *šaftuch*, *siftuch*, *siptuch*, nejprostší *paj* či *boy* s přímíšenou bavlnou). Tkal se také český *lindiš*, pevné s. podle cizího vzoru (snad leidského), dále rezavé s. *koumar*, šeré nebarvené s. *vlček* neboli *sprostý loden*, šerá prostá sukna *šerky*. V Liberci se tkal *kertuch*, kvalitní s. se tkalo v Humpolci, vojenským suknům se říkalo *melisová*. V pozdějších stoletích přistupoval k těmto druhům *šamlat*, husté s. pův. z velbloudí vlny, později z ovčí či kozí srsti kombinované s hedvábím, a hrubší *vlněný flanel*, vyráběný v 18. stol. i z jirchářské vlny. Podobal se domácímu huněnému s.,

byl však měkčí a řidší. Proužkovaný, výjimečně kostkovaný *moldon* se po usušení česal jen po jedné straně. *Ratin* měl keprovou vazbu, husté a jemné s. (*saminét*) se dlouho zhotovovalo na záp. Moravě. *Kazamír* se tkal cirkasovou keprovou vazbou. Zvláštní druh vlněné látky, tkávaný pův. plátnovou vazbou z velbloudí nebo kozí srsti (*baracan*), se koncem 18. stol. tkal z ovčí vlny dvojmo nebo trojmo soukané v osnově a jednoduché v útku. Místo vlastního valchování se několikrát vařil ve vodě, až byl tak zplstěný, že byl téměř nepromokavý. Šily se z něho pláště do deště. – Soukeníci v Rychnově n. Kněžnou vyráběli hodně valchované *lodeny*, *ludny*, dále *moldony* a *muldony* s modročervenými nebo červenobílými kostkami. Málo valchované a nepočesané *moldony* se užívaly na řeznické, mlynářské a rolnické kazajky. Tkali také *štofy*, mírně valcho-

vané hodně počesané hubertusové látky a *morenga*, černé látky s našedlým vlasem, vzniklým z nedobarvených fleků, i vlněné přehozy a kostkované šátky s třásněmi. – Dobrou pověst měla ve 14.–16. stol. sukna ze Žatce, Broumova, Plzně, Českých Budějovic, Jindřichova Hradce, Litomyšle, Žlutic, Letova, Soběslavi. Produkovala se sukna rezná i barvená, ale jejich škála nebyla velká. V Plzni a Letově se vyráběla hl. sukna bílá, v Broumově zelená a červená, v Ústí n. Orlicí hrubá černá, šedá, modrá a jemná tmavozelená, v Žatci červená a černá apod. Přestože bylo s. z č. zemí hrubší kvality a nedokonale barvené, vyváželo se již od počátku 14. stol. do Německa, ve 2. polovině 15. stol. do Rakouska, Uher, Sedmíhradska, na Balkán a do j. Německa. Koncem 15. a v 16. stol. nastává úpadek zájmu o české s. vlivem flanderské a anglické konkurence. – Kromě domácích suken se v č. zemích prodávala i dovážená sukna, např. hrubá z Polska, jemná z Flander a Itálie. Výroba s. byla v určitých obdobích velmi výnosná, ale byly i doby, kdy nebyl o české s. zájem. Ve 2. polovině 18. stol. se české s. vyváželo do Turecka. Vyrábělo se i pro místní spotřebitele. V 18. stol. se v č. zemích rozeznávaly 4 druhy suken: hrubá, střední, jemná a zvláště jemná. Mistrovská kniha krejčovských stříhů z Českých Budějovic uvádí r. 1755 místa, odkud se dovážela sukna. Z domácích je jmenována celá řada suken: české, liberecké, českolipské a mostecké s., z cizích anglické, španělské, norimberské, míšeňské, perpígnanské s. a pak dvě obyčejná sukna: *kopové* a *podšívkové*. České s. bylo velmi trvanlivé a doporučovalo se k šití jezdeckých kabátů, maďarského mužského kabátu a kalhot. – V lidovém oděvu č. zemí se sukna základních barev používala nejvíce na mužské oděvní součásti: kalhoty, vesty, kazajky, krátké a dlouhé kabáty a dýnka kožešinových čepic, v ženském kroji na živůtky, kabátky, špenzry a potahy kožichů. Nejvíce se ve všech krajích užívalo s. tmavomodré. Světlemodré s. bylo typické pro hornácké mužské kalhoty, vesty, kabátky a potahy ženských mentýků; na Českomoravské vrchovině se z něho šily krátké kazajky, na Náchodsku kamizoly. Z šedomodrého odstínu s. byly náhodské kabáty (*kaputy*), na Benešovsku dlouhé kabáty, a z černomodrého s. potahy na kožich na Litomyšlsku. Zelené s. se v Čechách užívalo o něco méně, na Moravě jsou typické zelené valašské župice. Ženy měly ze zeleného s. na Táborsku špenzry, na Litomyšlsku kabátky a na Turnovsku měl ženský kabátek odstín černozeleň. Bílé s.,

včetně polovlněné šerky, se užívalo v Čechách téměř všude, zvl. v 18. stol. a na potahy mužských i ženských kožichů (Netolicko a Chodsko), v těšínském Slezsku se nosily z bílého s. župice a kalhoty, na Valašsku nohavice, vesty a haleny, které se z tohoto materiálu na Slovákku šily ještě ve 20. stol. Z bílého a červeného s. se na Valašsku a v těšínském Slezsku hotovila také obuv a *kopytce* (ponožky dole podšíité sukнем). Červené s. mělo několik odstínů: z jasně červeného byly výložky na tmavě modrých vestách a kabátech i celé vesty (Pošumaví, Prácheňsko, Netolicko, Náchodsko, Brněnsko) nebo ženské živůtky (Táborsko a Litomyšlsko), hřebíčkový tón byl na kabátech (Doudlebsko, Náchodsko, Novopacko), cihlový odstín na prácheňských kabátech, specifický nafialovělý tón mělo s. mužských a ženských valašských a luhačovických vest (*brusleků*). Černá barva byla více užívána v 18. stol., v 19. stol. zůstala na ženských kabátech a kabátcích (Stříbrsko, Plasko, Plzeňsko, Chodsko, Litomyšlsko), méně na mužských součástech (litomyšlský lajblík, vesta z Blatenska, kabát z Pošumaví, Litomyšle a středních Čech). Na Moravě bylo černé s. častější (Haná, Brněnsko, Slovácko, potahy ženských kožichů z okolí Strání). Nejméně se užívalo hnědé s. (snad přírodní barvy): na chodský mužský dlouhý kabát, náchodskou vestu a podještědský kabát *kaput*. Boleslavský dlouhý kabát měl barvu skořicově hnědou. Režnou hnědou barvu měly i župice a dlouhé haleny z okolí Velkých Karlovic. – Vedle jednobarevných nevizorovaných suken, vyráběných řemeslně,

se na Valašsku zhotovovaly valchované, pruhované a kostkované *pájky*, látky tkané z přírodní černé a bílé vlny, které se barvily v kuse na červeno, fialovo a zeleno. Vzor zůstával v tmavé přírodní barvě. I měkkým vlněným sukáním říkaly valašské ženy *pájky*. – V č. zemích se nevyskytovala sukna vyšívaná před valchováním, jak jsou známa např. ze středního Slovenska. V t. soukenictví.

Lit.: M. Stříbrník: *O dělání dobrého sukna*. ČL 16, 1907, s. 270–271; A. V. Florovskij: *České sukno na východoevropském trhu v XVI. a XVII. věku*. Praha 1947; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 88–90; F. Graus: *Český obchod se sukнем ve 14. a počátku 15. století*. Praha 1950; J. Staňková: *Rukopisné knihy krejčovských střihů*. ČL 57, 1970, s. 204–234. [jst]

sůl 1. bílá látka v prášku nebo v kusech, získávaná buď z přírodních usazenin pod zemí, nebo z mořské vody. Označuje se jako s. kamenná, kuchyňská, chemicky chlorid sodný. S. ochucuje potraviny a pokrmy, konzervuje je a podporuje chuť k jídlu. V minulosti patřila s. v zemích, které ji neprodukovaly, mezi drahé zboží, protože podléhala vysokému dovoznímu clu. Prodej s. nebyl omezen pouze na města, ale byl zaveden i v některých vsích. Staří medicové poukazovali na její blahodárné účinky, ale i škodlivost. Nemírné požívání s. mohlo způsobit onemocnění. Podle novodobých měřítek spotřebuje člověk ročně asi 7,5 kg s. Jaká byla skutečná spotřeba v minulosti, není bezpečně zjištěno, zřejmě byly značné rozdíly mezi jednotlivými rodinami, jak

ukazují pozůstalostní inventáře a výměnkářské smlouvy. Podle údajů ve vceňovacích operátech z Valašska (1843–1845) měli např. v jedné domácnosti 8, v jiné 80 a v jednom případě dokonce 175 kg s. Rozdíly byly dány zřejmě tím, kolik bylo členů a kolik s. se spotřebovalo kromě běžné denní potřeby. V bohatších usedlostech jí bylo třeba větší množství pro dobytek a ke konzervaci potravin. Hospodyně si nakládaly několik sudů zelí a řepy, místy též okurky. Někde se zabíjelo dvakrát i třikrát do roka a maso i hřbetní sádlo se před uzením nakládalo do slaného pácu. Někde prosolováním konzervovali vnitřní sádlo. Také solené maslo muselo vystačit přes celou zimu. S. se potřebovala také k výrobě sýra, zejm. peprného a homolek. – Ve starší době se v domácnosti s. drtila mezi dvěma kameny (v karpatské oblasti) a drcená uchovávala v pěkně zdobené dřevěné solničce o obsahu asi 0,5 kg. Zavěšovala se na stěnu blízko topeniště, popř. stavěla na stůl. Lidé si soli vážili. Spolu s chlebem jí podávali hostu na uvítanou. – O hodnotě a vztahu lidí k s. vypovídají i lidová přísloví a také pohádka Sůl nad zlato. Významnou roli měla s. i ve zvyklostech a církevních obřadech. V katolických rodinách uchovávali ve zvláštní účtě s. svěcenou na Tři krále a donesenou z kostela. Připisovali jí ochranné vlastnosti; 2. chemicky obecně sloučenina kyseliny a zásady. V t. křest, svěcenina.

Lit.: *Regiment zdraví Henrycha Rankovia*. Praha 1786, nové vyd. 1980; J. O. Buschmann: *Das Salzmonopol in Österreich*. Wien 1896; B. Pernica: *Rok na Moravském Horácku*. Havlíčkův Brod 1951, s. 32; O. P. Hanuš: *Benecko. Fara Horní Štěpanice v Podkrkonoší*. Praha 1966; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980.

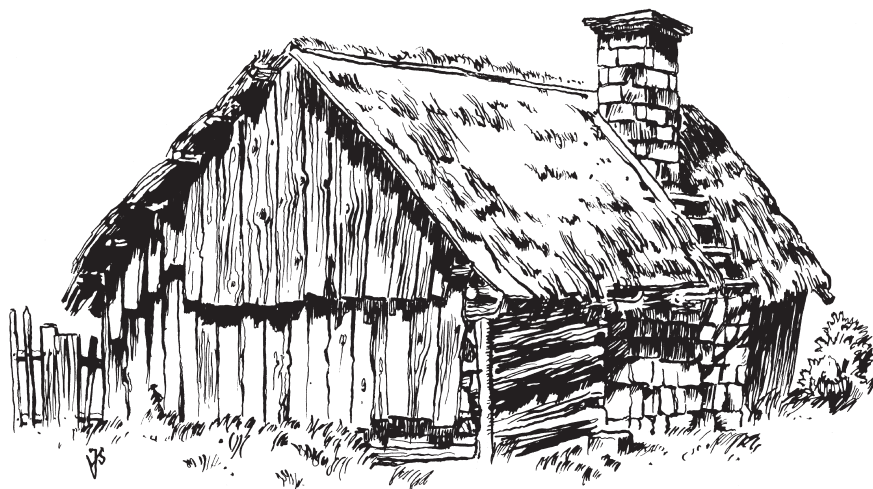
[jš]

sušárna, sušárna, suška – místnost, stavba nebo zařízení umožňující sušení vlhkého materiálu. Sušení je jedním z nejstarších a velmi rozšířených způsobů konzervace mnoha produktů zemědělství i sběrného hospodářství od pravěku. Při tomto procesu se snižuje obsah vody tak, aby se produkt stal nevhodným pro rozvoj mikroorganismů, snížil se jeho objem a byl vhodný k uchování. V tradičním zemědělství v č. zemích se kromě polních plodin (obilniny, píce, píce, praxné rostliny, olej-niny, zrno a semena pro uložení) sušilo ovoce, chmel, některá zelenina a sbírané houby a plody (borůvky, šípky, jahody, bezinky, ostružiny) a léčivé rostliny. Sušilo se hl. slunečním teplem na slunci nebo pod přístřeškem ve stínu. Plody, květenství, semena, nať, kořeny apod. se

rozprostřely v tenké vrstvě na lískách, umožňujících snadnější manipulaci se sušeným materiálem (ukládání na noc, před deštěm a vlhkem při sušení na slunci) a vhodné uspořádání pod střechou při sušení ve více vrstvách. Lísky sestávaly z dřevěného rámu různé velikosti a dna z proutěného nebo loubkového výpletu, z tenkých dřevěných příček, plátina či tkaniva a později též z drátěného pletiva. Na slunci se sušily zejm. letní hrušky, třešně (višně), borůvky, ostružiny a houby, pod střechou zvl. chmel, léčivé rostliny, nať zelenin a koření (saturejka, majoránka, celer, petržel, kopr) a ořechy a dosoušela se zavěšená cibule, česnek, v teplejších oblastech palice kukuřice, kořenová paprika a tabák. – Pro sušení většího množství později zrajícího ovoce a ve vlhčích oblastech bylo zapotřebí použít umělých zdrojů tepla. Předpokládá se, že sušení umělým teplem bylo obvyklé již v neolitu. Hliněné sušárny, rekonstruované podle nálezů ve skytských objektech, dokládají sušení nad hliněnými pecemi s kulatými otvory ve stropě a s dřevěnými lískami (mřížkami), na nichž bylo rozprostřeno ovoce apod. Častější výskyt archeologických nálezů zbytků ovocných plodů (zvl. výrazy *křížala*, *sušenka*, *líška*, *sušidlo*, *sušení* i výčet ovocných druhů a odrůd v Klaretových slovnících z poloviny 14. stol. potvrzují dlouhověkou tradici sušení ovoce. Obecné sušení ovoce v chlebové peci nebo na peci potvrzují zmínky z různých pramenů od 15. do 20. stol. Bylo-li ovoce méně, sušilo se po pečení chleba, při větších sklizních se pec vytápěla jen pro ovoce i několikrát. Někdy se ovoce k sušení rozprostíralo přímo v peci, častěji na lískách, které se pak z pece vytahovaly pomocí pohrabáčů, vidlí či jiného nářadí. Volně rozprostřené a usušené ovoce po vychladnutí pece sbíraly děti a třídili dospělí. – J. Trejbal rozlišuje: 1. sušárny pevně nebo trvale spojené s lískou; 2. sušárny sestávající z vytápěné komory (ovoce se v ní suší na malých přenosných lískách v policích) a z pece; 3. sušárny vybavené většinou velkými lískami, které sušič zasouvá a vytahuje, aniž vstupuje do sušící komory. První typ se již v č. zemích nenašel, dýmové sušárny přežívají na Ukrajině a na vých. Slovensku. Oba zbývající typy se třídí podle množství dýmu v komoře na tři formy: a) dýmové sušárny, v nichž se ovoce suší v komoře v procházejícím teple a dýmu; b) polodýmové sušárny, s komorou vyhřívanou vzduchem ohřátým topným tělesem a částečně horkým dýmem pronikajícím sopouchy z topeniště; c) sušárny

bezdýmové, s komorou prostou kouře. – Sušárny s přenosnými lískami, pracově náročnější, byly rozšířeny v Českém ráji, na Jičínsku, v jižní části Poděbradska a Kolínska. Jejich dýmová forma zanikla na Turnovsku koncem 19. stol., kdy na Opavsku zanikaly již bezdýmové formy těchto sušáren, zatímco místy na Jičínsku a v okolí Libáně se udržely až do 80. let 20. stol. – Technicky nejvyspělejší třetí typ s., s velkými lískami zasouvány do komory, převažoval ve většině oblastí Čech a Moravy. Její dýmová forma se stavěla pro sušení na jednu sezonu na Lounsku ještě po r. 1900. Polodýmová forma existovala do 50. let 20. stol. na Lounsku a Rakovnícku, v okolí Džbánů, na Slánsku i na Turnovsku; v 80. letech 20. stol. se ojedinele vyskytovala na Jičínsku v okolí Hořic, Lázní Běláhořad a Miletína a na Novobydžovsku. Bezdýmová forma s. byla až do všeobecného zániku sušení ovoce v č. zemích ve 20. letech 20. stol. nejrozšířenější. – Nejstarší doložená s. na ovoce v Čechách je zmíněna 1512 na předměstí Jindřichova Hradce; místní poddaní si ji postavili v lese Borovíčku. V neovocnářské oblasti to mohla být reakce na dovoz sušených *trnek* z Moravy a Uher, doložený v J. Hradci od r. 1485. Další datované sušárny jsou mnohem pozdější: 1651 na Moravě v Komni, 1702 v Bukvici nedaleko Jičína a až 1816 v Libochovicích. – Rozvoj sušení ovoce souvisí s rozvojem ovocnictví v 15. a 16. stol., s obchodem s ovocem, hl. se sušenými švestkami (trnkami) a jejich vývozem do okolních zemí a měst (Vídeň, Norimberk, Sasko), který pokračoval až

do 20. stol. Ještě v l. 1888–1899 bylo jen po Labi z losovického přístavu vyváženo průměrně 1 484 tun sušeného ovoce ročně. Ve 20. letech 20. stol. se z č. zemí ročně vyváželo 328 tun sušených švestek; vývoz po následcích kruté zimy 1929 prakticky přestal. – Sušárny na ovoce s malými přenosnými lískami (asi 50 × 60 cm) se rozšířily v 18. a 19. stol. v návaznosti na rozšíření výsadby švestek. Do sušáren (zv. též *vynášečky*, *dejmonky*) se zanášelo 6–12, ale i 100 lísek na police. Za 24 hodin se usušilo různé množství ovoce podle velikosti a počtu lísek: v malých sušárnách 20, ve větších 140–180 kg. – Primitivní dýmová forma s. se po zavedení kamen se sopouchem změnila v polodýmovou s. Do kamen se přikládalo volným otvorem zv. *prsk*. Zavedením železných kamen s komínem nad prskem koncem 19. stol. vznikla s. bezdýmová. Pův. jednoprostorová stavba se sedlovou střechou byla doplněna přístřeškem, pak předstíňkou přede dveřmi sušící komory a posléze předstíňkou u prsku za s. Tím byl dokončen stavební vývoj sušáren vynášeček o trojdílném půdorysu. Topilo se suchým tvrdým dřevem. – Na Opavsku byly sušárny prostornější než podkrkonošské, měly velkou pec z vepřovic, dvě předstíňky a na 80–100 lískách se sušila 0,8–1 tuna čerstvého ovoce. – Sušárny na ovoce s velkými lískami na zasouvání do komor, přinesené valašskou kolonizací na vých. Moravu a dále obchodníky se sušenými trnkami, měly rovněž tři formy. Dýmová forma byla zjištěna na jihových. Lounsku na počátku 20. stol. Do s. vykopané ve svahu se přiváděl teplý

Sušárna na ovoce. Ktová pod Troskami, 1957

dým příkopem zakrytým kameny a plachtou. Polodýmové sušárny tohoto typu byly ještě v 70. letech 20. stol. na Rakovnicku, Lounsku a Slánsku; stavěly se z opuky, měly plochou klenbu a v bočních stěnách sopouchy. Sušící komora byla od předsínky oddělena rámem s otvory pro zasouvání lísek ležících na příčných bedrech. Pec s kanálem se nacházela příčně pod lískami. Topilo se z bočního přístřešku, pracoviště částečně zapuštěného do terénu. – Na Turnovsku byly polodýmové sušárny (*šupačky, dejmouky*) roubené, s otevřenou podsínkou pod sedlovou střechou. Cihlová klenutá pec měla tři sopouchy, dva vzhůru a třetí v klenbě vpředu (s možnou regulací topení zaklopením cihlou). Lísky se ukládaly po stranách pece po sedmi v jednom tahu a tři ve středním tahu nad pecí. Sušilo se v nich ještě ve 40. letech 20. stol. Ve východní části Podkrkonoší ojediněle sloužily do 80. let 20. stol. *čoudouky* (jako břehová s. v Ratibořicích). Stavěly se z pískovce, opuky, smrkových tesů nebo vepřovic s pískou a s kanálem pod lískami, z něhož do stran vybíhaly *karhánky*, rozvádějící teplo. Ovoce v nich sušené slabě zavánělo kouřem. – Bezdýmové sušárny se zasouvacími lískami byly jedno-, dvou- a trojprostorové, řazené většinou v podélné ose. Stavěly se z materiálu obvyklého v místě: roubené (z tvrdých dubových trhanic), z vepřovic, nabíjené (z mazanice), opukové nebo pískovcové (vytesané ve skále) a z pálených cihel. Slabší stěny bývaly opletené, oplepené mazaníci, střechy byly většinou sedlové, kryté došky, šindelem, taškami, dehtovaným papírem apod. Stropy byly povalové, později z prken; někde plochá cihlová klenba, zemní sušárny většinou s valenými klenbami. Sušící komoru odděloval od předsínky rám (pažení, *prsa*).

Otvory, jimiž se zasouvaly lísky, se uzavíraly různě řešenými dřevěnými zátky (zátky) a někdy slaměnými víchy. Starší lísky měly dřevěný rám s bočnicemi, na nich rukojeti, čela, příčky (střední se nazývala *meč*) a žebra z prutů, dno podélně vypletené lískovými, později vrbovými pruty. Malé lísky, přisouvané k velkým, se nazývaly *pekáče*. Lísky byly v jedné až osmi svislých řadách (tahy). Topeniště mělo tvar chlebové pece, otevřený komín nad čelustěmi odváděl dým nad střechu, někdy pro lepší odvádění dýmu sloužily sopouchy, popř. další komín. V 19. stol. se začalo topit v pecích s litinovým roštem a uzavřeným komínem. Zrychlením tahu a rozvedením teplého kouře do topných kanálků se urychlilo a zhospodárnilo sušení. – Peckové ovoce se sušilo celé, hrušky a jablka krájeli na půlky nebo čtvrtky a jablka se zbavovala jadřinců. Při sušení se oddělovaly nedosušené zápečky od suchého tříděného ovoce. Při prudkém rozpékání švestek se uvolňovala zahuštěná šťáva (*kocvara*), která se sváděla do nádob a večer jedla jako pochoutka k bramborám nebo vdolkům. Ze sušených hrušek se tloukla *pracharanda*. – Sušené ovoce se ukládalo do košů, pro vlastní potřebu do různých zásobnic a pro prodej do soudků a pytlů. – Od 80. let 19. stol. se začaly šířit výkonnější sušárny, zlepšované českými ovocnáři a firmami. – Sušárny na chmel se dělily podle zdroje tepla, uspořádání ploch k sušení a způsobu sušení. Chmelové hlávky (pův. z planě rostoucího chmele) bylo třeba k výrobě piva usušit. Chmel se zpočátku sušil na slunci, ale záhy kvůli zachování kvality ve stínu atmosférickým teplem. Nejstaršími sušárnami chmele byly půdy a sýpky poddanských usedlostí a dvorů. Chmel se tence rozprostíral na

dřevěných podlahách, obracel, suchý a odměřený se plnil do dřevěných truhel, sudů a později do žoků. Zvyšující se potřeba plochy k sušení chmele byla uspokojována sušením na nízkých dlouhých lískách podobných ovocným, ale se dnem z rákosu, řídké tkaniny či tenkých příček, které se zasouvaly do polic ve větším odstupu v době větraných půdních prostorách (Maštov 1858) nebo v odděleně stavěných sušárnách (Trnovany na Žatecku, 60. léta 19. stol.). Od konce 18. stol. docházelo ve chmelařských oblastech k úpravám rolnických usedlostí, k rozšiřování prostoru pro sušení a skladování chmele. – Sušení chmele ve vytápěných sušárnách nebylo v č. zemích až do 2. poloviny 19. stol. zaváděno (z konce 16. stol. je však doloženo v Nymburce), i když vytápěné sušárny byly známé z Flander, Anglie (18. stol.), Staré marky (16. stol.) a Bavorska; v české chmelařské oblasti byly totiž jiné potřeby i klimatické podmínky. Pravděpodobně první vytápěnou s. anglického či flanderského typu dal koncem 40. let 19. stol. postavit V. Kratochvíl v Lounkách na Roudnicku. Částečně zachovaná s. západoevropského typu je i v Rybňanech na Žatecku a v Dubě (Českolipsko). Koncem 18. stol. upozornil J. Mehler na občasné sušení chmele v Čechách na sladovníckých hvozdech. Při špatném počasí se chmel dosoušel na lískách ve vytápěných jizbách (světnicích), jako to bylo obvyklé u ovoce. K urychlení výstavby vytápěných sušáren došlo od 80. let 19. stol., kdy vzrostla plocha a sklizeň chmele. Po lískových sušárnách s drátěným pletivem nastalo období sušáren hvozdočných a žaluziových, s možností propouštění chmele do spodních lísek a nepřetržitého sušení (Sýkora, Horní Ročov). – Menší chmelaři stavěli sušárny s pomocí femeslníků sami a upravovali jejich řešení podle potřeby. Suchý chmel se na půdách ukládal na hromadách, pak se šlapal nebo lisoval ručními dřevěnými lisy do žoků. – Sušárny na sušení okopanin, popř. řízků a čekanky byly stavěny v 19. stol. a měly již průmyslový charakter. Výjimkou je zřídka se vyskytující sušení zmrzlých brambor v zimě na půdě (ke krmení nebo na sladkou kaši), odvozené pravděpodobně z návodů ze začátku 19. stol. (na moravsko-slovenském pomezí ještě po r. 1950). – Sušárny lnu a konopí se nazývají *pazderny*; značně se rozšířily od 18. stol., kdy se všeobecně stavěly selské a často i obecní pazderny. – Kvůli nebezpečí požáru se sušárny budovaly stranou usedlostí v sadě, v zahradě, mimo vlastní obec. Při sušení se hlídalo, aby nevznikl požár. – Po zrušení se některé sušárny

měnily v obydlí chudiny, popř. sloužila s. také k přespávání.

Lit.: A. Mohl: *Chmelařství I. Dějiny chmelařství*. Praha 1906, s. 74–78, 94–104, 146–148; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 114–127; V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936, s. 624–635; A. Plessingrová: *Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky*. SNM A H 17, 1963, s. 149–236 + obr. příloha; L. Štěpánek: *Chmelařství Mladoboleslava a Mělnicka a lidová architektura z konce 18. století*. VPČZM 8, 1968, s. 119–212; M. Beranová: *Staroslovanské ovocnictví v Československu*. ČL 56, 1969, s. 191–200; J. Trejbal: *Sušárny ovoce na Slovensku I-III*. ZSNM 67–69, E 14–16, 1973–75, s. 107–173, resp. 110–169, resp. 128–164; J. Trejbal: *Třebízské sušárny*. Třebíz 1979; J. Maňas: *Sušení ovoce v Čechách a na Moravě*. Prameny a studie 30. Praha 1989, s. 240–252, 257; J. Trejbal: *Sušárny ovoce v českých zemích; Pěstování a sušení ovoce ve východních Čechách; Vývoz sušeného ovoce z českých zemí od konce středověku do začátku 20. století*. Prameny a studie 30. Praha 1989, s. 87–239, 255–256; L. Štěpán: *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archívů 1. Technické a společenské stavby*. Pardubice 1990, s. 32–34. [zt]

svačina viz přesnídávka

svastika [lat.], mnohovýznamový symbol, jedna z rudimentárních forem kříže. Lat. se nazývá *crux gammata*. Tento symbol je rozšířen takřka po celém světě a je spojován s kulty ohně a slunce; iluze stálého, ať už levotočivého nebo pravotočivého pohybu z něj činí symbol věčnosti dění a života. S. je složena ze dvou zkřížených obličejů nebo hranatých ramen a nezřídka tvoří základ složitějších obrazců, např. meandru. Podobně jako v ostatní Evropě patří s. v různých formách k základní ornamentální zásobě a vyskytuje se především jako blahonosný symbol, popř. přechází přímo do podoby symbolu solárního. Ve 20. stol. se stala emblémem nacismu.

Lit.: L. Hopf: *Das Hakenkreuz (Swastika) und seine symbolische Bedeutung*. Kosmos 1918, s. 249–252; R. Davis: *La Croix gammée, cette énigme*. Paris 1967; *Wörterbuch der Symbolik*. Ed. M. Lurker. Stuttgart 1979; R. Jeřábek: *Symbol, symbolika. Náčrt encyklopedického hesla*. UŘ 1986, č. 4, s. 4–5; H. Biedermann: *Lexikón symbolov*. Bratislava 1992; *Das Buch der Zeichen und Symbole*. Graz 1994, 4. vyd.; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 191; O. Danglová: *Dekor – symbol. Dekorativní tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001, s. 11–62.

[rj]

svat, starý svat, starosvat, svatební starosta, přední svatebník, nejpoctivější host – v minulosti nejdůležitější svatební ceremoniář. Jeho funkce je doložena od 14. stol. Klaret uvádí termíny *connubiator*, *sdavač* (stč.), *copulator* a *connubiatrix*. Jeho ženským protějškem byla *svatvie* (*svatka*, *stará svatbí*, *starosvatka*). Ve svatebním obřadu měli úlohu tak závažnou, že výraz *svatati někoho* znamenal *ženit/vdávat někoho*: odtud patrně pochází i slovo *svatba*. S. a svatbí byli vybíráni ze starších vážených členů příbuzenstva. Pův. uzavírali sňatek, tj. vykonávali vlastní svatební obřad: přiváděli k ženichovi nevěstu, odevzdávali mu ji symbolickým vložení její ruky do jeho, svatbí zahalila nevěstě hlavu (přeradila ji tak mezi vdané ženy) a ukládala novomanžele na lože. Společenský a obřadní význam těchto hlavních svatebních ceremoniářů při přípravě svatebního obřadu a v jeho průběhu byl tak veliký, že i církev, která obecně odmítala lidové obřadníky jako nositele různých kouzel a pověr, přijala s. a svatbí za důležité účastníky svatby v kostele. Uvádějí se hl. jako čelní svědkové oddavek, kterými se sňatek stvrzoval; v mnoha záznamech ze 17. stol. jsou jako jediní jmenovitě zapisováni. Svědky oddavek bývali často ženichovi a nevěstiní kmoťi. V některých oblastech (sev. Čechy, Morava) se staré názvy (starosvat, svat, starosta) udržely do 20. století.

Lit.: K. Fojtík: *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století*. ČL 52, 1965, s. 129–140; I. Němec: *Slova a dějiny*. Praha 1980. [ih]

svatba, veselka, svatební veselí – 1. rodinný svatební ceremoniál, komplex náboženských, mytologických a právních zvyklostí doprovázejících vstup do manželství. Tradiční s., reprezentovaná selskou s., spadá svým původem do obyčejového práva, tj. všeobecně platné právní normy předkřesťanské společnosti, která pokládala s. za jediný svatební rituál potvrzující manželský svazek. Změnu posunu významu s. během historického vývoje dokládá i sémantika užívaných termínů. Starší význam slova s. zahrnoval také uzavření sňatku. Od 17. stol., kdy právní závaznost už měly oddávky, se slovo s. užívá jako synonymum pro zábavnou složku. – S. představuje složitý soubor: a) právních úkonů a norem etiky a etikety, kodifikujících formu získání nevěsty (únosem, koupí), změnu společenského stavu snoubenců (rozplétání a střihání vlasů nevěstě, vložení její pravé ruky do ruky ženichovy), přechod nevěsty do rodiny ženicha, založení nové rodiny; b) kultovních obřadů, včetně obětí (vodění nevěsty kolem stolu a k ohništi a její přenášení přes práh ženichova domu, stínání kohouta);

c) magických atributů (černý kohout nebo slepice), praktik a pověr, majících zajistit novomanželům šťastnou budoucnost v podobě materiálních statků a narození dítěte a odvrátit působení všech zlých sil (včetně černé magie), usilujících pokazit různými formami sňatek a manželství; d) zvláštností etnokulturního vývoje (včetně náboženského), právních i morálních norem a složek materiální a duchovní kultury daného etnika, národa. – Hlavní postavou s. je nevěsta. Jí se při s. věnuje největší pozornost, na ni jsou zaměřeny hlavní obřady a obyčeje. – Obecné představy o tradiční české s. vycházejí z národopisných sběrů 19. a 20. stol. Mnohé obřady a zvyky konané při selské s. prováděla v dřívějších stoletích šlechta a měšťané. – O starobylosti svatební tradice vypovídá univerzální podoba indoevropské s., o její síle kontinuita svatebních rituálů. Ve struktuře evropské s. se zachovaly mnohé prvky doby helénské, římské a raně křesťanské: způsob získání nevěsty, její koupě, loučení s dětstvím a dobou dospívání (věnec, závoj, prsteny), průvod k nevěstě za doprovodu hudby, vložení nevěstiny ruky do ženichovy, hořící svíce, hostina, svatební písně (*Píseň Šalamounova*), zavinutí nevěstiny hlavy, stěhování s výbavou k ženichovi, uložení novomanželů na lože, stínání kohouta. Mezi obecně slovanské zvyklosti patří slib nevěsty a ženicha o námluvách, hostina, koláč, svatební stromek, čepení a řada zvyků již jmenovaných. Některé z nich se vyskytují jen u východních a jižních Slovanů (prohlídka nevěstiny košile po svatební noci), jen u západních Slovanů a Slovinců se vyskytuje instituce věna. Křesťanství

dalo obyčejové s. jiný význam, staré obřady, náboženské představy a kultury však nezánikly: oba systémy žily dlouho vedle sebe a vzájemně se prolínaly a překrývaly. Poddaní dlouho pokládali oddavky za záležitost panskou a měšťanskou, jediný právní význam pro ně mělo provedení svatebního ceremoniálu. Časem však splynuly oddavky se s. i na vesnici. Stále je pocítován rozdíl mezi oddavkami, aktem v kostele, a s., tedy slavností odbývanou v rodinném kruhu. Sílicími vlivy církevního a civilního práva ztrácelo obyčejové právo na významu. Nejdéle se tradiční s. udržela na vesnici a na malém městě, ale i zde doznala změn. Základní struktura (předvečer, věnčení, čepení) se udržela ve formě lidové zábavy. Mnohé kdysi klíčové části vymizely nebo změnilly funkci, totéž platí i o svatebních symbolech. Normy nepsaného práva se staly anachronismem a dodržovaly se jen jako lokální obyčej. – K ustálení základní struktury české s. pomáhaly opakovaně vydávané Vavákovy *Svatební řeči* a různé *návody* na uspořádání s. od národních obrozenců. Na lokálních a regionálních variantách české s. se podílely odlišné přírodní podmínky, různý hospodářský charakter oblastí, úrodnost půdy, konzervace starších forem lidové kultury v hospodářsky retardovaných regionech, výrazné etnografické rysy některých oblastí (Chodsko, Valašsko, Moravské Slovensko), v kontaktních oblastech s německým a polským etnikem vzájemné kulturní ovlivňování (např. v Podkrkonoší, Pošumaví a Podještědí se u Čechů i u Němců stěhovala nevěsta k ženichovi až za nějaký čas po s.). Německá s. v č. zemích byla etnograficky diferencovaná podle výchozích oblastí,

z nichž se německí kolonisté přistěhovali (na Chebsko ze severních, do Pošumaví z jižních oblastí Německa apod.). Od české s. se lišila především finančním podílem ženichovy rodiny a pozvaných hostů na hostině. – Přes určitou neměnnost tradice (stabilní prvky v obřadech a obyčejích) se s. nevyhnula přejímání novinek (nestabilní prvky). Příkladem z doby nedávné je zvyk *krádeže nevěsty*, který se rozšířil v 70. letech 20. stol. bez větší návaznosti na starší formu tohoto zvyku. – Spektakulárnosti selských svateb si všimla evropská šlechta a začala zařazovat do svých módních zábav i předvádění *selské s.*, při níž se buď sama přestrojovala za vesničany (např. v Praze 1787), nebo je zvala k účasti na svých slavnostech (např. na Císařské louce u Dobříše 1815). Selskou s. byl míněn průvod vesničanů v slavnostních ozdobených krojích, kteří šli nebo jeli v doprovodu svatebních obřadníků a muzikantů na oddavky do kostela nebo převáželi nevěstinu výbavu a přitom *zpívali, výskali a rozhazovali koláčky*. Česká s. v česko-německé hře *Honza Kolohnát z Přelouče aneb Svadba na venkově* se dostala v 80. letech 18. stol. na jeviště Nosticova divadla a s ní vstoupily na české jeviště postavy dohazovače (plampače) a bohatého, ale hloupého selského syna, jak jsou známy z českých her 2. poloviny 19. stol. Selskou svatbou v regionálních variantách (bez zdůraznění nositele etnické příslušnosti) prezentovala česká a německá šlechta svou českou zemskou příslušnost při korunovačních slavnostech 1836; na *Národopisné výstavě československé* 1895 i na všesokolských sletech sloužila k demonstraci české národní emancipace. – Na rozdíl od obřadů a zvyků

mají také v moderní společnosti své místo svatební pověry. Nekonají se jen k pobavení a rozptýlení ani ve slepé důvěře v účinek, ale z tradiční snahy neopomenout nic, co by event. mohlo novomanželům prospět. – Právo na uspořádání s. měla jak dcera, tak syn, někde dostávali stejné prostředky, jinde se dcerám uspořádala s. a synové dostali vybavení. Velikost s. se podle úzu řídila velikostí hospodářství (*výprava slušná, poctivá, podle možností, na schválení lidské, jak se na selskou/měšťskou céru náleží*). Uspořádání nezvykle velké s. bývalo uvedeno: *mimo obyčej*. Rozsah svatebního veselí tolerovala i církev, která jiné zábavy (včetně tance) zakazovala. Na svatebních nákladech se nešetřilo, o čemž svědčí nařízení omezující velikost s. poddaných přípustným počtem hostů a zkracováním délky jejího trvání. – Tradiční s. byla především selskou institucí: to, co je zvykem označovat jako vesnická s., se odehrávalo mezi sedláky. Dokládá to užívaný název *selská svatba* (u Němců *Bauernhochzeit*), který se stal synonymem české s. – Dochované popisy s. z 18. a 1. poloviny 19. stol. se týkají katolických poddaných. Potvrzují to svatební řeči, některé obyčeje a písňový repertoár. Jak vypadala s. u evangelíků před a po vydání tolerančního patentu, není z českého terénu doloženo. Výzkumy etnických Čechů z okolí Vratislavi, Lodže (Polsko) a z rumunského Banátu ukazují, že s. evangelíků byla jednodušší pokud jde o zvyky a vážnější ve svatebním veselí. Převažovaly písně duchovní nad světskými a často chyběly tance. – Doba konání s. závisela na církevním a hospodářském roce. S. se sice mohla konat kdykoliv, ale oddavky (tj. slavnost požehnání sňatku, včetně hlučného svatebního veselí) katolická církev zakazovala konat v době velkého a malého postu (*tempus clausum*). V této době se mohla uspořádat jen tzv. tichá s. V č. zemích se svatby pořádaly nejčastěji o masopustu a na podzim do sv. Kateřiny (25. 11.). V Evropě je tradičně nevhodné uzavírat manželství v květnu (*svatba v máji volá na máry*), avšak podle matrik jde v č. zemích až o záležitost 20. stol. Za šťastný den pro s. platilo úterý (u zámožnějších), chudí uzavírali sňatek většinou ve čtvrtek. – Dochované popisy zachycují hl. svatby dědiců hospodářství, kdy se nevěsta přiváděla k ženichovi (patrilokální s.). Méně zpráv je o matrilokálních svatbách, k nimž docházelo v případech, že nebyli mužští potomci, nebo když se otec z nějakých důvodů rozhodl nepředat hospodářství synovi (neposlušnost, nemoc, mládí). Neolokální svatby se vyskytovaly např. u podruhů; u majetných jen tehdy, když otec zakoupil nebo vystavěl pro syna nové obydlí. – Svatby měly své

obyčejová pravidla. U patrilokálních svateb (a) přicházel v den s. ženich pro nevěstu do domu jejích rodičů a odtud šel svatební průvod na oddávky; (b) svatební hostina se konala u nevěstinych rodičů, a teprve večer nebo až druhý den se odbývala v ženichově domě; (c) nevěsta přinášela rodičům ženicha dary (matce koláč) a přivázela si výbavu; (d) za týden po s. se konal v domě nevěstinych rodičů tzv. přátelský oběd. V případě matrilokálního sňatku (stávalo se, že ženich a jeho budoucí děti přijímali příjmení rodiny, kam se přiženil) tomu bylo naopak. Při převážení ženichovy výbavy zpívaly ženy z jeho doprovodu při příjezdu k nevěstinych rodičům: *Panímámo zlatá, / otevřte nám vrata, / vezeme vám ženicha / ze samého zlata.* Zatímco při přivdání bývala s. *hlučná*, když se stěhoval ženich, byla s. jednodušší a ženichova úloha se v obřadech a obyčejích zesměšňovala. – Popisy svateb většinou zobecňují regionální typ svateb nejbohatší selské vrstvy. S. byla pro sedláka jednou z příležitostí k vlastní reprezentaci a furianství (*Sedlák, sedlák, sedlák, ještě jednou sedlák*). Jedny z nejokázalejších jízdních svateb (koně byly znakem selské vrstvy) jsou doloženy z 1. poloviny 19. stol. z chrudimského kraje, kde bohatí sedláci chovali k těmto účelům tzv. svatební koně. V bohatých úrodných krajích s velkou sociální stratifikací byly rozdíly mezi svatbami větší než v oblastech neúrodných. Bohaté svatby se lišily námluvami, zkrácením ohlášek ze tří na jedny, v kostele svatebními intrádami, délkou svatebního veselí (tři dny i týden), jízdními svatbami, svatebními funkcionáři, účastí hudebníků, počtem a složením hostů. Bohaté nevěsty a ženichové měli vlastní oblečení a během s. se několikrát převlékali, chudí si museli často půjčovat kabáty, sukně a panenské čepení u rychtáře nebo u zámožných rodin, bohatá nevěsta měla dlouhé stuhy u čepení a zlatý čepec, chudá kratší stuhy a čepec bílý. Bohaté (*hlučné, řádné*) svatby se dále odlišovaly množstvím doprovodných řečí, okázalou etiketou (při zvaní, odprošování, loučení), počtem jídel (hl. masitých) při hostině, slavnostním stěhováním výbavy, tancem v hospodě, různou formou některých obyčejů: střílení z bambitek, ohazování mandlemi a hrozkami (u chudých rozbíjení talířů, práskání bičem, ohazování hrachem a kroupami). Popisů svateb chudých je málo. Jsou zmínky o svatbách čeledí, kdy sedlák čeledínovi nebo selka děvečce vystrojili někdy *dostí slušnou* s.: připravili oběd, děvečce přidala hospodyně vyšívány fěrtoch, jednu peřinu a kus plátna, sousedky přispěly zemničkami lnu. V 2. polovině 19. stol. chodily v některých oblastech chudé nevěsty po chalupách

pro *přídánek*, u Němců na Šumavě se říkalo pro *domovskou daň* (mouku, len i pár krejcarů). Bohaté nevěstě posílali pozvání hosté přídánek sami, ve starších dobách i ona obcházela stavení. Od poloviny 19. stol. se lze stále častěji setkat s řadou zvyků, které jsou vymezeny sociálně (*chození s cigrem* v j. Čechách, *strojení kužele*, *ratolesti* v severových. Čechách), ačkoliv byly dříve obecné. Změnou norem sociálního chování se u bohatších vrstev začaly chápat tyto zvyky jako žebrání. Při s. se jím stávalo i vybírání peněz během hostiny. Konání těchto zvyklostí se postupně omezovalo, až se udrželo jen u sociálně velmi slabých skupin obyvatelstva. Analogii lze nalézt u výročního zvykosloví (např. *koledy*), kdy se pův. obecně rozšířený obyčej udržel jen u chudých nebo u dětí. – S. vdovce se svobodnou mohla mít všechny přináležitosti sňatku svobodného páru, docházelo-li k ní delší čas po smrti ženy. Jinak měla být tichá, bez muzikantů, s jednou družičkou a mládcem. S. vdovy se svobodným postrádala panenské znaky (družičky, mládcence, příslušné řeči, písně, ozdoby atd.). Svatby vdov a vdovců probíhaly tiše, stejně jako dvojic žijících v tzv. divokém manželství. Svobodná matka (*padlá, zavítá*) nesměla mít při s. věnec. K oddávkám musela jít v čepci nebo šátku a farář ji uvítal jako *pannu uctivou* místo *pocivou*. Vesnická společnost se však k jejímu poklesku chovala často shovívavě. – Regionální rozdíly se projevovaly v některých zvyklostech:

v různé době převážení výbavy a stěhování nevěsty, ve stavění *bran* z chvojí (opletených fábory) před domy nevěsty a ženicha, v rozsazování hostů, v chování novomanželů během hostiny, ve stavění *stříbrného mostu*, *skládání věnců*, *propíjení vínků*, *strojení kužele*, *házení do koláče*, v používání různých atributů (svatební praporec, svatební láhev zv. *pryska*), ve formách a v různých názvech svatebního koláče. – Tradiční s. byla nejrozšířenějším typem s. v době, kdy 80 % českého obyvatelstva žilo na venkově a živilo se zemědělstvím. Se změnou způsobu obživy se proměnila celá sociální struktura obyvatelstva a v důsledku těchto proměn se stala nejrozšířenějším typem svatby její městská (*panská*) podoba. Tomu však předcházelo dlouhé období pozvolných proměn: rozmarýn nahradila myrta, červenou barvu (ve svatebních ozdobách, na pentlích a fáborech) bílá (dlouho pokládána za barvu smutku), *strojení kužele* se změnilo ve *strojení ratolesti*; *fasuňky* a *žebříňáky* se svatebčany byly nahrazeny kočáry. Bíle oblečená nevěsta se závojem, věnečkem či korunkou na hlavě se stala běžným jevem i na vesnici. Bílá barva pronikla do nevěstina oblečení ve vesnickém prostředí až ve 2. polovině 19. stol., zatímco měšťanské nevěsty střední Evropy se do bílého oblékaly už v 18. stol. a šlechtické nevěsty (do stříbrného brokátu) ještě daleko dříve. V ruce vesnické nevěsty se objevuje svatební kytice a na ruku novomanželů prsteny, tedy atributy při české lidové s. dříve neznámé. – Když se odhlédne od oblastí

folklorismu (jako je j. Morava), kde se ještě pořádají tradiční svatby, má základní struktura novodobé české s. unifikovanou podobu. Patrilokalita a matrilokalita již při ní nehrají roli. Zvaní se provádí rozesláním svatebních oznámení, popř. roznášením koláčů. Pozvaní přinášejí na s. dary, zpravidla něco do domácnosti. Co se týče nákladů na s., je nepsaným pravidlem (obyčejovým právem), že náklady na hostinu platí nevěstini rodiče, kdežto prsteny, nápoje a dopravu auty ženich. V den s. přijíždí ženich se svatební kyticí pro nevěstu, je oblečen do společenských šatů, nevěsta bývá velmi často v bílém, se závojem i bez něj. Svatebčané jsou ozdobeni myrtovou větvíčkou s bílou stužkou, vyzdobena bývají i auta. U nevěsty je malé pohoštění, rozloučení s rodiči, v nábožensky založených rodinách dostávají snoubenci požehnání. Následuje odjezd na radnici, popř. do kostela, při zachování navykého řazení aut, kdy v předním voze jede ženich s matkou a v posledním nevěsta s otcem. Při vykročení novomanželů před radnici (kostel) bývá zvykem, že přátelé *ohazují* novomanžele např. rýží, ženichovi dávají na krk chomout nebo mu přivazují na nohu kouli. Po příjezdu na hostinu se před novomanželi rozbíjí talíř, jehož střepy musí nevěsta s přispěním manžela zamést, ženich přenáší nevěstu přes práh. Během hostiny se tančí, přijímá se na štěstí novomanželům

a na závěr se podává káva se svatebním dortem. Konají se i svatby zcela malé, jichž se vedle snoubenců účastní jen svědci. – Největší proměny, které s. prodělala, byly v oblasti norem chování. K nim patřilo i dodržování etikety: zvaní na s. muselo být několikeré, pozvaní se museli nechat prosit a teprve potřetí souhlasit, pozvání se nesmělo odmítnout (odmítnutí znamenalo urážku). Povinností pozvaných bylo poslat dary, naturálie, koláč. Největší dar posílala nevěstina biřmovací kmotra, která dávala největší přídanek a největší koláč, často i čepce, kterým nevěstu čepila. Mezi povinné dary nevěsty ženichovi patřila košile a šátek (nevěsta naopak obdržela střevíce), ženichovu matku musela obdarovat koláčem a šátkem. Věcné dary přinášela i ostatním členům rodiny. Farář dostával černého kohouta, koláč a šátek (na počátku 20. stol. již jen peníze *na šátek*). Řazení průvodu mělo svůj pořádek, stejně jako *zatahování* průvodu a povinnost ženicha vykoupit se. K etiketě patřilo také oslovování, pláč nevěsty při určitých obřadech, rozsazování hostů a chování novomanželů při hostině, trojí shazování čepce nevěstou při čepení atd. – Tradiční (obyčejová, selská) s. je reziduem přechodových rituálů obyčejového práva, v němž každý obřad a obyčej měl své místo, od vigilie loučení s panenským a mládeňským stavem až po naplnění manželství, jež se projevovalo mj. i falcickým

kultem (své vyjádření nacházel hl. ve folkloru). V lidové s. dlouho přežívaly starší formy způsobu života jako přirozená norma chování, děděná z generace na generaci ústním podáním a napodobováním. Jejich prostřednictvím se udržely starobylé písně (svatební patří k nejstarším), tance (kot), hry a zvyky. Původ mnohých z nich obestírá tajemství (např. stínání kohouta); 2. alegoricky pohřeb svobodných, popř. pohřební hostina.

Lit.: I. A. Zeman: *Die Hochzeitsfeyerlichkeiten der Podluzaken*. In: Taschenbuch für Mähren und Schlesien. Brünn b. r. [1808]; J. J. Langer: *České prstonárodní obyčeje a písně*. ČČM 1834; F. A. Schmalfluss: *Die Deutschen in Böhmen*. Prag 1851; F. Bartoš: *Moravská svatba*. Brno 1892; J. Škarda: *Svatební obyčeje z okolí Plzeňského*. Praha 1894; J. Vyhlídal: *Slezská svatba*. Opava 1894; K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900; J. Piprek: *Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche*. Stuttgart 1914; J. Pavelka: *Horácká svatba*. Brno 1926; Č. Zíbrt: *Staročeská svatba. Národopisná scéna*. Praha 1929; B. Němcová: *Národopisné a cestopisné obrázky z Čech*. Praha 1951; O. Skalníková – J. Štátná: *Současná forma svatby v nových městech na Ostravsku*. ČL 53, 1966, s. 23–32; I. Heroldová: *Život a kultura českých exulantů z 18. století*. Praha 1971; I. Heroldová: *Uzavírání manželství a svatební obyčeje v Čechách ve 2. pol. 19. stol. a v 1. pol. 20. stol.* ČL 62, 1975, s. 129–139; *Liebe und Hochzeit. Aspekte des Volkslebens in Europa*. Antverpy 1975; V. Čtvrtník: *Blatská svatba*. České Budějovice 1979; *Svatební obřad. Současný stav a proměny*. Brno 1983; Jean-Claude Bologne: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997. [ih]

svatební dar, přídanek, výslužka – předmět darovaný nebo vyměněný při různých příležitostech během svatby. Dary patří do kategorie etikety, vytvářejí mezi lidmi vztahy určité vzájemné vázanosti. V tradiční společnosti byl dar obyčejovou normou, potvrzoval platnost daného slova (už při námluvách přijímala nevěsta od ženicha peníz-dar na znamení souhlasu s vdavkami). Přijetím daru, který nevěsta předala ženichově matce při příchodu do domu, přijímala rodina nevěstu za svého nového člena. V rámci svatby utužoval s. d. příbuzenské svazky a přispíval k vytváření nových. V minulosti dostávala nevěsta některé dary ve formě sousedské výpomoci, dokonce si sama chodila o tuto výpomoc říkat. Výpomoc nevěstě se pokládala za pozůstatek obyčejového práva. Vesnická pospolitost se tak zúčastňovala svatby a přispívala k založení nové hospodářsko-společenské jednotky. Zatímco v některých oblastech Slovenska existovalo ještě před 2. světovou válkou vztité právo nevěsty navštívit každý dům v obci a žádat

o výpomoc (*pytat' zboža*), v č. zemích už ve 2. polovině 19. stol. chodily po staveních tzv. žádat o pomoc jen chudé nevěsty (*chození s cigrem* na Českokrumlovsku, *strojení kužele-ratolesti* v sev. Čechách). Dar neměl zůstat bez odezvy, pokládal se za jakousi formu půjčky. Protiváhou s. d. byla výslužka, dávaná hostům na závěr hostiny, a pohoštění celé obce v různých momentech svatby. – Existovalo několik forem s. d.: a) nevěsta se ženichem si vyměňovali dary většinou den před svatbou. Nevěsta posílala ženichovi (vlastnoručně) vyšívanou košili a šátek, ženich nevěstě střevice, šátek, modlitební knížku, popř. čepec; b) povinností nevěsty bylo obdarovat ženichovu matku šátkem a koláčem; dary přinášela i ostatním členům rodiny; c) farář dostával od snoubenců šátek, koláč a (černou) slepici nebo kohouta; d) povinností hostů bylo poslat do svatebního domu dar (pomoc, přídanek), totiž příspěvek na svatební hostinu (v naturáliích: mouka, máslo, smetana, vejce, drůbež, koláč) nebo do domácnosti (len); méně obvyklé byly peníze. Největší s. d. přinášela nevěstina kmotra (starosvatbí); její koláč byl největší a nejkrásnější a zdobil svatební stůl. Od ní dostávala nevěsta i čepec, kterým byla čepena; e) na konci hostiny dostávali hosté výslužku: část svatebního koláče a kus masa; f) během hostiny docházelo k několikerému vybírání peněz na nevěstu, na kuchařky, na muzikanty, na družbu. Stoupáním prestiže sedláků a úpadkem obyčejových norem se začalo na konci 19. stol. vybírání peněz na svatbách (stejně jako sousedská pomoc nevěstě) chápat jako žebrání a tyto zvyky se ze selských svateb postupně vytratily; g) osobám kolemstojícím, přihlížejícím, zatahujícím průvod, příšlým *na čumendu* či *na číhačky* a přítomným v hostinci při svatební taneční zábavě se rozdávaly koláče a dávalo se připít. Povinností svatebního domu bylo pohostit žebráky. – Na přelomu 20. a 21. stol. nebývá zvykem, aby si snoubenci vyměňovali dary. Ženich kupuje snubní prsteny. Hosté přinášejí jako svatební dary většinou potřebné věci do domácnosti (často značné finanční hodnoty) i peníze. Naturálie nebo koláče se do svatebního domu neposílají, výslužka není pravidlem. Zůstává posílání koláčků nebo cukroví jako pozvánka na svatbu. Zaniká obřadní symbol výměny darů. V. t. dar.

Lit.: F. Bartoš: *Moravská svatba*. Praha 1892; J. Tomeš: *Společenský a rodinný život*. In: Horácko. Brno 1966; J. Komorovský: *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava 1976. [ih]

svatební funkcionář, svatební hodnostář – osoba hrající specifickou roli při tradiční svatbě. Výběr a úloha významných svatebních funkcionářů se měnily, jak se vyvíjel

a proměňoval svatební obřad. Pův. byli vybírání ze širšího příbuzenstva a hráli rozhodující úlohu při uzavírání sňatku. Klaretův slovník ze 14. stol. uvádí jako hlavního s. f. *svata* a jeho ženský protějšek *svatví*, známé spíše pod pozdějším označením *starosvat* a *starosvatka* (*starosvatbí*), kteří plnili funkci svatebních obřadníků: uzavírali sňatek. Dalším mužským s. f. byl *první mládenec*, zv. také *družba*. Byl k ruce ženichovi, měl na starosti průběh svatební hostiny, obsluhu a zábavu hostů. Mohl být i hlavním pořadatelem svatby (j. Čechy, Pomoraví). Jeho dívčí protějšek *družička* (*droužka*) byla k ruce starosvatbí. Mládenci a družičky, v různém počtu podle velikosti a významu svatby, pomáhali při hostině a měli určeny úlohy v jednotlivých úsecích tradičního obřadu. – V 17. stol. funkce svata jako obřadníka zeslábla, svůj význam si uchoval při námluvách a při oddavkách jako svědek. Jinak se staral o dobrý průběh svatby, pečoval o hosty a jejich zábavu. Změna se odrazila i ve změně pojmenování. Vytratily se výrazy *starosvat*, *svat* (děle se udržely v retardovaných oblastech s živou nebo folklorizovanou lidovou kulturou) a nahradily je jiné: *řečník*, *plampač*, *poklampač*, *vejmluvčí*, *smluvčí*, *družba*, *starosta*, *faktor*. Ve středních a severových. Čechách se nejčastěji používalo pojmenování *družba*, které se stalo postupně nejfrekventovanějším označením pro organizátora svatby (i v odborné literatuře). Nahrazení pojmenování staršího ženatého muže označením užívaným dosud pro svobodného mládence dokládá prolnutí obou funkcí, zvýraznění funkce organizátora svatby, služebníka u stolu a baviče. Podíl baviče se zvětšoval, což se odrazilo i v označování družby jako *tlampače* (od slova *tlachati*), svatebního šaška. O něco děle než svat si svoje označení i obřadní funkci udržela starosvatbí, ponechávající si v klíčových částech tradiční svatby nadále své místo (čepení nevěsty). – Na přelomu 20. a 21. stol. přítomnost družiček a mláďenců na svatbě a počet jejich párů záleží na snoubencích a jejich rodičích. Nemají speciální úlohu, zvyšují jen lesk svatebního průvodu. Funkce starosvata a starosvatbí zcela vymizely, nejedná-li se ovšem o převádění tradičních svateb se všemi obřady a zvyky. Za svědky při civilním sňatku či oddavkách v kostele si snoubenci vybírají příbuzné nebo častěji své přátele. V. t. družba, družička, mládenec, svat, starosvatbí, svatba, svatební řeči.

Lit.: B. M. Kulda: *Svadba v národě československém*. Praha 1875; J. J. Pavelka: *Horácká svatba*. Brno 1926; K. Fojtík: *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. stol.* ČL 52, 1965, s. 332–343. [ih]

svatební hostina, svatební hodokvas (stolování, oběd) – hostina pořádaná na závěr svatby. Slavnostní hostinou vrcholil v minulosti každý významný rodinný a výroční obřad nebo slavnost, zakončovala se jí každá uzavřená dohoda (kupní, svatební). Pořádat s. h. stále patří k etiketě, k obyčejové normě. Velikost svatby se kdysi určovala podle počtu stolů: čím jich bylo více, tím byla svatba slavnější. Ze 14. stol. jsou doklady o výzvěch duchovních z kazatelny, aby se svatby konaly jen o *dvou stolech*, jednom pro muže, druhém pro ženy. V 17. stol. bývala v lidovém prostředí s. h. o 2–3 stolech (po dvanácti místech); při 6 stolech šlo o mimořádně velkou (*blučnou*) svatbu. Počet hostů na venkovských svatbách stoupal zvl. po r. 1848, kdy emancipovaný selský stav usiloval o reprezentaci převzatou z kulturních vzorů honoračních vrstev. Na konci 19. stol. nebylo výjimkou i 300 hostů. S. h. plnila pův. magickou úlohu. Imitovala hojnost, sloužila jako magický prostředek k přivolání blahobytu a zdaru v manželství (magie počátku). Později nabyly vrchu snahy o reprezentaci a prestiž. – Náklady na s. h. nesly při české svatbě rodiny snoubenců. Pozvání hosté přispěli formou naturálií (*přídanek*, *pomoc*). V jazykově německých oblastech č. zemí jsou doloženy tzv. placené svatby, kdy se s. h. konala v hostinci a každý host si zaplatil útratu sám. – Při patrilokálním sňatku se s. h., zv. oběd (většinou se odbývala v pozdních odpoledních nebo večerních hodinách), konala u nevěstinych rodičů. Na Chodsku a v Podkrkonoší se pořádala v obou domech, kam se po oddavkách a krátkém zastavení v hostinci hosté rozešli. Ke spojení všech svatebčanů došlo až později nebo druhý den. V takovém případě se s. h. se všemi zvyky konala u ženichových rodičů po přistěhování nevěsty. – Na s. h. dohlížel družba, který se řídil místní tradicí, zvyky a majetností snoubenců. Zahájil ji obvykle rozbitím mísy s polévkou (*pro štěstí*) a ukončil poté, co byla na stůl podána kaše, koláč a rozdělena výslužka. Při s. h. pomáhali mládenci, družičky a kuchařky. Nevěsta seděla u *nejpřednějšího stolu* (stál na čestném místě světnice, v pravém úhlu ode dveří) v tzv. kultovním koutě. Vedle ní seděl ženich, družičky, starosvatbí, starosvat a vzácní hosté (učitel, farář), pokud pro ně nebyl připraven zvláštní stůl. V některých regionech Čech a Moravy seděl ženich u jiného stolu, nebo dohlížel v kuchyni na mládence, aby řádně obsluhovali hosty. Ve starší době seděli při s. h. ženy a muži odděleně. Sezení po manželských párech je zvyk přejatý z městských svateb. Rodiče snoubenců u stolu dříve nesedávali. Na Chebsku se s. h. účastnili jen muži,

ženy přicházely ke stolu až při podávání zákusku. Starší popisy svateb zaznamenávají zvyk známý i od jiných slovanských národů, že novomanželé během s. h. nic nejdli. Zdrženlivost je měla uchránit *před uřknutím*. – Svatební jídelníček byl dán tradicí, místními zvyklostmi a majetkovými poměry. Některé plodiny a pokrmy, při s. h. tradičně podávané, měly obřadní funkci, byly prostředkem plodonosné magie nebo formou obětí: kaše s medem nebo sypaná perníkem, koláče, hrách, v archaických oblastech i sýr, kdysi na s. h. běžně podávaný. Vedle komunikační funkce (tj. pokynu, že s. h. končí) měla kaše s medem zajistit novomanželům sladký život a bílé děti. Tento ve středověku vzácný pokrm posouvaly složitější a nákladnější masité pokrmy ve svatebním menu postupně až na konec hostiny, kdy se pro přeježené svatebčany stala kaše prostředkem zábavných aktivit se symbolickými funkcemi: hosté jí házeli po sobě a na stěny, vylévala se na zem. Starší badatelé v tom viděli přežitek obětí (úlitba ochránci domu, *hadu hospodáři*). K dalším obřadním jídlům patřila slepice a kohout, symbolizující ženicha a nevěstu. Měli novomanželům zajistit plodnost, hrách zase hojnost. Mezi ustálená jídla se řadí slepičí polévka s nudlemi nebo hovězí s rýží, dále hovězí maso s omáčkou (křenovou, cibulovou, koprovou), vepřové maso se švestkovou omáčkou, vepřová pečeně se zelím, pečená husa, kachna a kuřata, buchtičky s ovocnou omáčkou ad. V chudých rodinách se spokojili s pokrmy bez masa (kaše, knedlíky, koláče). Někde se rozlišovala *masová* (bohatá) a *koláčová* (chudá) svatba.

Pilo se pivo, připsjelo rosolkou. Lpění na tradici se projevilo ve způsobu stolování (dlouho přežívalo jedení lžícemi ze společných mís) a v absenci brambor ve svatebních pokrmech zdomácněly. – S. h. začínala přivítáním družbou, společnou modlitbou nebo zpěvem duchovní písně a přípitkem. Jednotlivé chody uváděl družba proslovy (*svatební řeči* při stole) a verši, muzikanti hudbou, zpěvem písní a přípitky. S. h. přerušovaly různé zvyky podle místní tradice: *mísa tajnosti*, *stavění mostu*, přinášení stromku, výkup nevěsty, zouvání střevíce nevěště, připsjení *o věnec*, zertovné výstupy báby-maškary s miminem, vybírání peněz na nevěstu (*na povíjan*, *na kašičku*, *do kolíbky*, na Moravě *házení do koláče*), na kuchařky, na muzikanty, na družbu. O některých těchto zvycích se jako o starobylých zmiňuje už literatura z 18. stol. (*mísa tajnosti*, připsjení *o věnec*, svatební koláč a výkup nevěsty). – Zatřepáním svatebního stromku skončila zvyková část s. h. Ještě před rozchodem dostal každý host výslužku, která obsahovala kus svatebního koláče a kus masa. Po s. h. se svatebčané odebrali do hostince v čele s družbou, který nesl džbán piva a mísu koláčů na pohoštění. – Za týden po svatbě se konala posvatební hostina u rodičů nevěsty (*dobrá vůle*, *popravky*, *hrách*), spojená s první návštěvou novomanželky v bývalém domově. – Na počátku 21. stol. se koná s. h. většinou v restauračním zařízení, což má vliv na unifikaci stolování, na skladbu pokrmů, existenci místních zvyklostí a regionálních zvláštností. Postupně pronikání městských vzorů do

průběhu s. h. i celé svatby lze pozorovat od 20. let 20. stol. I při široké nabídce a volnosti výběru lze na svatebních hostinách zaznamenat preferenci některých pokrmů: slepičí polévka, řízky, svíčková apod. Malé svatební koláčky (pečené doma nebo objednané u pekaře) doplňuje drobné cukroví, obřadní svatební koláč byl nahrazen dortem uzavírajícím s. h. *Ohazování* novomanželů (dříve hrachem, později většinou rýží) bylo přeneseno před radnici nebo kostel. Zůstává rozbíjení talíře při příchodu na hostinu a zametání střepů oběma novomanželi, což má přinést štěstí a symbolizovat budoucí spolupráci v domácnosti. Novomanželům podávají i v restauracích polévku z jednoho talíře. Naturální pomoc nahradily svatební dary.

Lit.: J. Škarda: *Svatební obyčaje z okolí plzeňského*. Praha 1894; J. Kopecký: *Slovácká svatba na Podluží*. Praha 1898; B. Franěk: *Svatba na Rakovnicku před 50 lety*. ČL 14, 1905. [ih]

svatební koláč viz koláč

svatební lidé viz dobří lidé

svatební noc, ukládání na lože, uvádění nevěsty, stlaní lože (postelí) – první noc novomanželů, během níž mělo být spojení dvojice završeno pohlavním aktem a tím splněn předpoklad platnosti manželství. Vrcholila tak tradiční svatba, manželství *bylo konzumováno (matrimonium consumatum)*. S. n. je doložena u všech indoevropských národů, u Slovanů se její význam udržel déle než jinde. Feudální *právo první noci* české prameny neuvádějí. S. n. se odbyvala buď v první den svatby v domě nevěstiných rodičů, nebo druhý den, po přestěhování nevěsty k zeničovi. Průběh s. n. měl slavnostní atmosféru. Přispívala k tomu přítomnost svatebčanů jako svědků této právní události, hořící svíce, muzikanti a zpěv obřadních písní (*Už ji vedou, už ji mají, / komupak ji odevzdají, / komu by ji odevzdali / než ženichovi do komory*), z nichž mnohé měly erotický charakter. Obřad doprovázely žerty, které novomanželům prováděla mládež a starší ženy. Doplnovaly ho různé zvyky a magické praktiky, jejichž cílem bylo ochránit novomanžele před čáry, zabezpečit plodnost a zdar manželství. S. n. měla různý průběh. U jiho- a východoslovanských národů se konaly obyčaje, zveřejňující svědectví o dodržení panenské čistoty a naplnění manželství, tj. o defloraci manželky (zakrvácené prostěradlo, košile). Celá svatba pak byla označena za *pěknou* (v opačném případě za *škaredou*, což znamenalo ostudu a následné sankce pro novomanželku a celou její rodinu). Z českého terénu tento zvyk není doložen, naopak jsou

doklady o protichůdném obyčejí, vyzývajícím novomanžele, aby se o s. n. (popř. v prvních třech dnech) zdrželi pohlavního styku. Družba napomínal novomanžele před zavřením dveří komory: *Držte se v panenství tuto dnešní noc, aby ďábel neměl nad vámi svou moc!* Výzva k upuštění od coitu je dochována i ve variantě textu české lidové písně z 15. stol. (*Čížičku, ptáčku zeleného peří*), zpívané novomanželům před komorou. Obřadem bylo samo stlaní lůžka, které vykonávaly kmotry. Do lože kladly předměty ochranné magie a slámu rovnaly jedním směrem. Sláma ze svatebního lože byla užívána jako magický prostředek k zajištění plodnosti v hospodářství. – Obyčej ukládání na lože se z české svatby v průběhu 19. stol. vytrácel, zatímco jiné obřady (sundávání věnečku, čepení) se udržely.

Lit.: K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1864; I. v. Düringsfeld – O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Hochzeitsbuch*. Leipzig 1871; J. Piprek: *Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche*. Stuttgart 1914. [ih]

svatební písně, většinou lyrické lidové písně zpívané při svatbě a se svatebním obřadem těsně nebo volněji spojené. V širším slova smyslu se za s. p. pokládají veškeré písně zpívané svatebčany během celého svatebního obřadu, od vážně laděných písní, balad a legend až po veselé rozpustilé popěvky. V užším slova smyslu se s. p. rozumí soubor písní pevně spjatých se svatebním obřadem. Svatební obřad představoval ustálený dramatický celek, jakousi hru se zpěvy a tanci, složenou zpravidla z několika základních fází: 1. ženichova cesta pro nevěstu, požehnání rodičů; 2. cesta (průvod) svatebčanů do kostela; 3. návrat z kostela, hostina, tanec v hospodě; 4. čepení nevěsty; 5. loučení nevěsty s domovem, odvoz nevěstiny výbavy do domu ženichova, uvítání manželovými rodiči. Každá část svatebního obřadu byla přitom spojena se stálým okruhem písní, vážných i žertovných. Svatební obřady v jednotlivých regionech i obcích se od sebe více či méně lišily, zvl. Čechy od Moravy. Např. *svíčkové písně* jsou typické pouze pro Podluží: zpívají se v průvodu chasy se svíčkami do ženichova domu v předsvatební večer. Některé s. p., jak prozrazují jejich texty, pocházejí z doby nevolnictví, kdy mladí lidé museli žádat vrchnost o povolení k sňatku: *půjdem spolu na procházku, / na kancelář pro ohlášku (Jetelíčku, jeteli) nebo kdyby naši páni povolení dali, / je tam holka hezká (K Borkojicům cesta)*. Jiné jsou odrazem sociálních vztahů na vesnici (např. chudá nevěsta, bohatý ženich a naopak): *Ja, dyž vy ste chtěli / kravičku rohatú, / měli ste si*

zjednat / nevěstu bohatú (Zaspala nevěsta) a neutěšených rodinných poměrů, jiné vyjadřují žal nevěsty nad odloučením od rodičů, odchodem do cizí rodiny apod. Po stránce náběvně se s. p. nevyznačují specifickými rysy, vycházejí z tradičního melodického fondu lidových písní. Jsou mezi nimi písně rychlého tempa, stejně jako táhlé písně teskného obsahu. V některých odlehlejších regionech s dosud živým folklorem se svatební zvyky provázené písněmi stále udržují (Chodsko, Horňácko, Podluží). Mnohé ze s. p. svou citovou hloubkou patří k nejkrásnějším výtvorům lidové písněvé lyriky.

Lit.: K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1864, s. 287–345; J. Horák: *Naše staré písně*. Praha 1941; J. Horák: *Naše lidová píseň*. Praha 1946; J. Jindřich: *Chodská svatba*. In: Chodský zpěvník VII. Praha 1954, 2. vyd.; V. Klusák: *Píseň a život II. Zvyky a obyčeje v písní*. Praha 1961; M. Ulčová: *Selská svatba z Plzeňska*. MZK 10, 1974, s. 147–157. [vt]

svatební řeči, proslovy pronášené o svatbách. S. ř. tvořily osnovu svatby, byly libretem i scénářem právních aktů, obyčejů a zvyklostí, doplněných o průvodní *vejproše, vinše* a písně. V Čáslavi se dokonce ustavilo na cechovním základě společenstvo zváčů, muzikantů, družbů a mláďenců, jehož řád (1725) je cenným dokladem městských svatebních obyčejů, které se v mladší fázi vývoje dochovaly jen na venkově. S. ř. tradovaly nejdříve ústně, později se opisovaly

a posléze vycházely tiskem. Příkladem může být *Řád veselí svatebního aneb chvalitebné naučení*, vytištěný 1749 v Olomouci a hojně přetiskovaný, který obsahuje poměrně přesné instrukce, co má dělat družba, co mládenec apod. Částečně z něho čerpal i F. J. Vavák ve spisku *Řeči na svatební služby vůbec vydané pro družby a pro slechetné mláďence, kteří připíjejí o věnce pannám družičkám k libosti, všem pánům hostům k radosti* (tiskem byl poprvé vydán 1802, v opisech koloval dávno předtím). Vavák vycházel ze starších tištěných předloh (např. 1612, 1749, 1763), které rozšířil o vlastní texty převážně náboženského obsahu. Opisované a opakovaně vydávané Vavákovy s. ř. se rozšířily po celém území č. zemí a prostřednictvím vystěhovalců i mezi zahraničními Čechy. Důkazem jejich oblíbenosti je zlidovění svatebních písní, jejichž mnohé texty jsou Vavákovým dílem. F. J. Vavák ve svých s. ř. zachytil českou svatbu v Polabí, jak vypadala ve 2. polovině 18. stol., ale patřičně ji upravil, eliminoval tehdy obvyklé pověry a lascivnosti. Předlohou s. ř. při venkovských svatbách byly projevy při svatebních obřadech panstva a měšťanstva, obohacené tradičními folklorními prvky. Svědčí o tom užívaná společenská etiketa, slovní obraty, básnické příměry a mnohá epiteta známá z českého písemnictví. Obrozenská regionální inteligence přejímala Vavákovy texty, různě je upravovala a přizpůsobovala v kraji rozšířeným obyčejům a místnímu dialektu.

Vážné promluvy přesně zachovávaly spisovný jazyk, byly psány tzv. biblickým slohem a dodávaly svatbě důstojnost, řeči žertovného obsahu byly obvykle v domácím nářečí, velmi často improvizované. S. ř. lze sledovat v mnoha regionech. Jejich obsah a forma úzce souvisí s existencí význačných jedinců, kteří se poloprofesionálně věnují organizování svateb a přejeté texty improvizací přizpůsobují okolnostem konkrétních akcí.

Lit.: B. M. Kulda: *Svatba v národě československém*. Olomouc 1866; F. J. Vavák: *Řeči na svatební služby*. Jindřichův Hradec 1877; F. Bartoš: *Moravská svatba*. Praha 1892; K. Čermák: *Společenský zvyk, muzikantů, družbů a mládenců v Čáslavi roku 1725*. ČL 2, 1893, s. 655–662; M. Hroch: *Řád veselí svatebního*. ČL 21, 1912, s. 358–362; M. Kovářová: *Z lidových zvyků Voticka. Družbové – řečníci – smlouvčí – starosvatí – tlampači o svatbách dříve a dnes*. VSPP 7, 1966, s. 191–220. [ih]

svatební smlouva, ústní, později písemná dohoda mezi rodiči ženicha a nevěsty upravující majetkové poměry mezi snoubenci (věno, výbava, obvěnění, výměnek atd.). Pro všechny, zvl. ústně uzavírané smlouvy byla charakteristická starobylá forma jednání za přítomnosti většího počtu svědků. Tito tzv. dožadání svědci, tj. osoby vyzvané k účasti na určitém právním jednání, představovali jednu z nejstarších forem svědecké instituce. Při tehdejší neznalosti písma dosvědčovali jako jediní platnost uzavřených právních aktů. Zvláštní kategorii tvořili svědci ženicha a nevěsty. K vnějším formalitám uzavřené s. s. patřilo podání, popř. plácnutí rukou a *litkup*, společné pití na stvrzení dohody (zvyk znamenal pův. obět bohům nebo předkům po dokončení větší majetkové transakce). Písemná s. s. se objevuje v českých městech v 16. stol. Nebyla ještě všeobecná, týkala se především snoubenců, o které se starala obec (sirotků a vdov). Mezi poddanými se svatební smlouvy objevují až po vydání *Občanského zákoníku* (1811), který formuloval osobní a majetkové právo. S. s. se přikládala velká důležitost, větší než testamentu (když se jejich obsah lišil, přihlíželo se ke s. s.). V tradičním vesnickém prostředí docházelo k jednání o s. s. a k jejímu uzavření při námluvách. S. s. se stvrzovala na vrchnostenském úřadě, později u notáře. Její závažnost byla přímo úměrná výši majetku, s nímž snoubenci do manželství vstupovali. S likvidací soukromého vlastnictví po r. 1948 ztratila s. s. svůj význam. 1995 byl novelizován zákon o rodině, v jehož rámci mají snoubenci možnost uzavřít s. s. (především ve snaze zabránit majetkovým

neshodám v případě pozdějšího rozvodu). V. t. námluvy, obvěnění, svatební funkcionář, věno, vybytí, zásnuby.

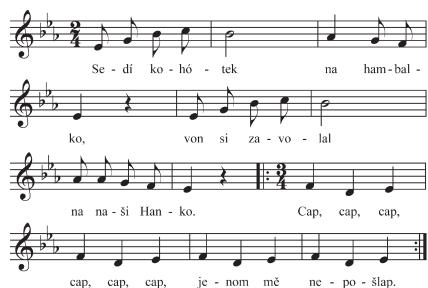
Lit.: F. Raymann: *Sedlské námluvy*. 1819; F. V. Vykoukal: *Česká svatba*. Praha b. r. [1897]; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963. [ih]

svatební stromek, ozdobený vršek stromku (nebo zástupný předmět); jeden z důležitých symbolů tradičního svatebního obřadu. Podle některých badatelů patřil vedle svatebního praporce a koláče k hlavním atributům tradiční slovenské svatby. S. s. byl rozšířen zvl. u Ukrajinců, Bělorusů, Poláků, Slováků a Čechů. S. s., symbolizující rajský strom života, mívá různou formu a podobu. Základ tvořil vršek smřuku nebo borovice, mohla jím být ale i uschlá větev nebo stojan ze dřeva. S. s. byl ověšen jablky, pozlacenými ořechy, cukrovím, těstovými figurkami, hračkami, perníčky a rozsvícenými svíčkami. Býval zastrčen do bochníku chleba nebo do koláče. Zdobily jej ženy, především starosvatbí, kmotra nevěsty. Ve formě, úpravě, umístění a způsobu jeho slavnostního přenášení byly krajové odlišnosti. Někde vezly s. s. družičky na voze k oddavkům a zpět, na j. Moravě zdobil před svatbou vchod do nevěstina domu. Jeho místo bylo především na svatebním stole před nevěstou, kde stál buď po celou dobu svatební hostiny, nebo tam byl slavnostně přinesen na její závěr (za zpěvu písně *Šel jest Pán Bůh, / šel do ráje, / Adam za ním / poklekaje*). S koncem svatby byl s. s. zrušen: obvykle po sejmutí věnečku a po čepení, v č. zemích na konci hostiny. Po zatřesení stromkem spadly všechny ozdoby a sladkosti a svatebčané se o ně podělili, nevěstě měla do klína spadnout miniaturní kolébka. – Hledala se i souvislost mezi s. s. a májím, kterou stavěl mládenec své vyvolené.

Lit.: F. V. Vykoukal: *Česká svatba*. Praha b. r. [1897]; J. Piprek: *Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche*. Stuttgart 1914; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; J. Tomeš: *Hlavní složky svatebního obřadu na moravsko-slovenském pomezí*. NVČ 2 (35), 1967, s. 141–182; J. Komorovský: *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava 1976. [ih]

svatební tance, souborné označení pro tance a taneční hry, které se funkcí nebo obsahem vázaly k svatebnímu obřadu a následně svatební zábavě. K vlastním obřadním tancům náleží např. symbolické obcházení ženicha a nevěsty před odchodem na oddavky, kterým se zakončovalo na jihových. Moravě vyprošování nevěsty u jejích rodičů. Na Horňácku zaznamenal tento obřadní pohybový projev M. Ze-

man, počátkem 20. stol. však již zanikal. K typickým svatebním obřadním tancům patří slezský bjoly, který tančují začepená nevěsta postupně se všemi vdanými ženami uprostřed kruhu vytvořeného kolem ní. Tím je přijata mezi vdané ženy, a teprve potom předána ženichovi. Svatební ženské kolo kolem nevěsty s doprovodem zpěvu, tzv. kozinec, se vytvářelo také v j. Čechách. K čepení se vztahuje tanec nevěsty s družičkami z oblasti Brněnska (kohótek, kozílek), který neměl ryze vážný ráz, stejně jako tanec žen na stole (šlapání klobouku), jenž se v některých oblastech odehrával ještě před čepením (zmínky jsou dochovány z Podluží a zejm. z Podhorácka, na Brněnsku to byl tanec kolem talíře položeného na zemi). Naopak tzv. čestný tanec (Ehretanz) ze smíšených česko-německých oblastí byl důstojným tancem nevěsty s družbou (na přelomu 18. a 19. stol. tuto funkci plnil menuet, poté byl nahrazován ländlerem a sousedskou). Menuet jako svatební tanec byl 1803 zaznamenán i v Krušných Horách. Z Jihlavska (1836) pocházejí zprávy o svatebních tancích Brautstückl a Goldstückl (Schmuckeraudel). První kus je spojen s odváděním nevěsty před oddavky, druhý se tančí po svatební hostině a začíná jej nevěsta se ženichem. Každý z nich má tři části, první je v moll, druhá menuetového charakteru v dur a třetí (Hatschao) je galop, typický pádáním jedněch přes druhé. Doprovází je skřipkařská muzika. Na Chodsku popsala B. Němcová tzv. svatební kolečko s doprovodem dud. Zaznamenala také osobitou variantu čestného tance družby s hlavní družičkou, která vystoupí na stůl a zazpívá píseň: *Ještě si zdupám / na tom bílém stole, / kde je můj družba, / ať pro mne jde*. Poté seskočí do družbovy náruče a tančí s ním do kolečka. Po čepení mohl následovat společný tanec ženicha a nevěsty, který zvl. na Moravě a ve Slezsku měl většinou podobu místního párového tance. Slavnostní charakter tak získaly tance jako sedlácká, vrtěná, danaj nebo hanácká, které byly tančeny rovněž jako sólo ženicha a nevěsty na svatební zábavě, popř. starodávný, jímž se svatební zábava obřadně zahajovala. Většina tanců, jež se vztahují ke svatební tematice, se však provozovala až v době taneční zábavy po skončení hlavních obřadů. Spadají sem zejm. taneční hry jako žabský, holúbek (hubičková, šátečková, zástěrková), stoličková či káčer, které se postupně začaly uplatňovat i při jiných příležitostech. Jejich hlavní místo však bylo při svatbách, stejně jako různé varianty kota či podobné tance a taneční hry řetězového nebo honivého charakteru (kocurek, kočička apod.). Charakteristickým

Svatební tanec kohótek. Troubsko (Brněnsko), Jelínková 1983, s. 114

rysem těchto tanců byl rozverný, někdy až lascivní ráz. K blízkým příbuzným s. t. je řazena rovněž židovka (žid, židovská), která se jako žertovný tanec tancovala také o masopustu nebo o hodech.

Lit.: J. K. Hoser: *Das Riesengebirge in einer statistisch-topographischen und pittoresken Übersicht erläuternden Anmerkungen ... dieser Gebirge...* Wien 1803; B. Němcová: *Svatba v okolí domažlickém*. Česká včela 1, 1846; J. J. Langer: *České národní obyčeje a písně*. Praha 1834; H. Laudová: *Lidový oděv, tanec a hudba na Moravě podle archivního materiálu z roku 1836*. ČL 45, 1958, s. 159–162; J. Gelnar: *Písně k tanci „bjoly“ z jižního Těšínska*. RZ 9, 1959, s. 53–55; Z. Jelínková: *Figurální tance a taneční hry*. In: *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka II*. Vyd. K. Vetterl. Praha 1960, s. 308–353; H. Laudová: *Lidový tanec a lidové divadlo*. ČL 51, 1964, s. 326–333; J. Tomeš: *Svatební hry a tance na Hornácku*. NA 1, 1964, č. 1, s. 10–18; Z. Jelínková: *Tanec*. In: *Hornácko*. Brno 1966, s. 444–447; Z. Jelínková: *Lidový tanec v Brně a na Brněnsku v pramenech devatenáctého století*. Brno 1983, s. 114–124; H. Podešvová: *Lidové tance na Těšínsku*. Ostrava 1987, s. 14–17; Z. Jelínková: *Zaniklý svatební tanec „Šlapání klobouku“ na náměšťsku, Moravskokrumlovsku a v přilehlých územích*. Naším krajem 2, 1990, s. 44–51.

[hl + mp]

svatební termín, obvyklá doba konání svatby. S. t. určovaly: a) církevní předpisy a zákazy. Svatby se neměly konat např. v době předvelikonočního půstu, adventu, rodinného smutku po zemřelém; pokud si to vynutily okolnosti a církevní úřady udělily dispens, mohla být tzv. tichá svatba; b) u vesnických svateb zemědělský rok a stav zásob potravin (po žních byl dostatek obilí a mouky na koláče, v zimě se zase maso nekazilo a byl čas zabijaček); c) magie šťastného počátku, tj. pověrečné představy o příznivém a nepříznivém čase, o šťastných a nešťastných dnech. – U evropských křesťanských národů se svatby nejčastěji konaly na podzim (od října do listopadu), v době masopustu (od ledna do února)

a po Velikonocích (o *provodech*). Písemné zprávy z 16. stol. dokládají, že v č. zemích se tradičně svatby nejčastěji konaly o masopustu a kolem sv. Kateřiny (25. 11). Jednotlivé kraje však upřednostňovaly více ten či onen termín (např. Horácko podzim). Propojenost masopustu a svateb potvrzují maškary ve svatebních průvodech a masky ženicha a nevěsty v masopustním průvodu. – Starověcí Římané pokládali květen za měsíc nepříznivý pro svatby (pozůstatky této pověry v Evropě trvají). Pův. latinské rčení *v máji na máry* je doloženo i v české středověké literatuře, přesto matriky č. zemí z 18. a 19. stol. vypovídají jinak: svatby se v květnu konaly, jejich počet nevybočoval z průměru jiných měsíců. Pověra se začala znovu dodržovat až ve 2. polovině 20. stol. – Za příznivé dny pro konání svatby se pokládalo úterý (pro bohaté) a čtvrtek. Na přelomu 20. a 21. stol. ztratila uváděná omezení platnost: věřící dodržují církevní předpisy, jinak se svatby konají během celého roku (v květnu je však procento svateb nejnižší). Nejčastějšími svatebními dny jsou pátek a sobota v návaznosti na další volný den. V. t. svatba.

Lit.: F. Bartoš: *Moravská svatba*. Brno 1892; F. S. Ččetka: *Od kolébky do hrobu. Lidopisné obrázky z Poděbrad*. Praha 1900; J. Foltynovský: *Liturgie. Olomouc 1932; Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*. Praha 1978; *Svatební obřad. Současný stav a proměny*. Brno 1983.

[ih]

svatební věnec viz věnec

svátek viz jmeniny

svátek Nejsvětějšího srdce Ježíšova, Božské srdce – svátek založený na viděních benedikteinek sv. Gertrudy a Mechtildy (10. 6.). Má svůj původ na konci 13. stol. Podnět k jeho zavedení zavládl 1673–1675 čtyři vidění Ježíše Krista, která měla Markéta Maria Alacoque z Burgundska (1647–1690), řeholnice řádu salesiánek. Při modlitbě před Nejsvětější svátostí spatřila v otevřené Kristově hrudi srdce obklopené ohněm a plameny: bylo průhledné jako křišťál, ovinuté trnovou korunou a vyrůstal z něho křížek. Její učení o božském srdci Ježíše Krista jako symbolu jeho lásky k lidstvu závazně ovlivnilo všechny katolíky, zvl. když byl 1856 zaveden s. N. s. J. v celé církvi. V č. zemích se slavil ještě ve 30. letech 20. stol. v některých obcích na Slovácku, do počátku 21. stol. se však udržel pouze v Dolních Bojanovicích, a to s určitými specifickými jevy. V rámci oslav s. N. s. J. se koná procesí, v němž 21 děvčat, která v probíhajícím roce dosáhla 18 let, nese nástroje božího umu-

čení doprovázející sochu Božského srdce. Dvě dívky nesou kříž, další dvě žebřík, dvě roušky svatě Veroniky a dvě sloup. Některé atributy leží na polštářku (*peřince*): kalich, důtky, trnová koruna, kostky, nápis *Ježíš Nazaretský král židovský*, nejnoveji měsíc s třiceti stříbrnými. Volně v rukou mají děvčata kopí, třtinu, houbu, kohouta a košík s kleštěmi a kladivem. Sochu Božského srdce nesou chlapi, stuhu od sochy přidržují dívky, které dosáhly 14–15 let. Všechna děvčata jsou oblečena ve slavnostním kroji s obřadním zapletením vlasů *na koš*.

Lit.: J. Matuszková: *Historie slavnosti Božského srdce v Dolních Bojanovicích*. In: *Slavnosti průvody*. Uherské Hradiště 1994, s. 195–200. [mh]

Svátek voskových sloupků, Wachstockfest – sváteční procesí konané v Uničově o svátku všech svatých na památku legendistického zachránění města Pannou Marií při jeho obléhání husity v r. 1424. Základním prvkem s. v. s. byl průvod ve formě děkovného procesí, v jehož středu nesla skupina žen slavnostně ozdobený voskový sloupek, svíce, která se nakupovala z výnosu každoročních sbírek mezi obyvateli města. Do počátku 18. stol. obcházela průvod městské hradby a v závěru se vrátil do kostela, kde byl sloupek posvěcený knězem obětován Panně Marii. Po výstavbě morového sloupu na náměstí se svěcení odehrávalo u jeho výklenku (do r. 1874, kdy byl průvod mimo kostel zakázán). Po obnovení svátku v jeho původní podobě (1922) se zvyk udržel do r. 1938, kdy se s. v. s. s průvodem uskutečnil naposledy. K definitivnímu zániku této tradice došlo po r. 1945 v důsledku odsunu německých obyvatel Uničova.

Lit.: M. Hošková: *Svátek voskových sloupků v Uničově*. In: *Slavnosti průvody*. Uherské Hradiště 1994, s. 189–193. [lk]

svátky bláznů [z lat.], středověké slavnosti evropských scholarů a nižšího kléru (zejm. subdiakonů a diakonů) o významných dnech vánočního okruhu (na den sv. Štěpána, Mláďátek betlémských, Nový rok, Zjevení Páně), popř. na svátek sv. Jana Křtitele, jejichž podstatou byla parodie vážných církevních obřadů a symbolů. S. b. se lat. nazývaly *festum follorum, stultorum* či *fatuorum*. Tyto slavnosti začínaly volbou biskupa (*dominum festi*), probíhající v některých zemích již na den sv. Mikuláše, patrona studující mládeže. *Žákovský biskup*, ústřední postava slavnosti, byl obdařen insigniemi svého důstojenství (rouchem, berlou a mitrou) a byla mu (spolu s beány, již ho zvolili) poskytnuta dočasná vláda v chrámu i vedení

bohoslužeb. K dalším prvkům s. b. patřily průvody po městě, ve kterých figurovaly masky a v jejichž čele jel biskup na oslici. Protože se k těmto průvodům pojila řada zastávek, šprýmy a zejm. vybírání darů, plnila festivity i funkci žakovské koledy. Vrchol svátku představovala návštěva kostela a parafráze mše svaté (*oslí mše*) s řadou parodických prvků, např. s uvedením oslice do chrámu, obkuřováním oltářů, hodováním a pitkami, nemravnými gesty a tanci i obnažováním těl. S. b. slavené pův. zejm. na Nový rok a Zjevení Páně postupně splynuly (místa již ve 13. stol.) s pravděpodobně staršími slavnostmi Neviňátek a trvaly po celý týden. Svátky, které vycházejí z prastaré rituální funkce smíchu, představují jeden z nejčistších projevů lidové smíchové kultury středověku. Vystupují jako protipól významných církevních svátků, a to nejen v rovině vážný/smíchový a oficiální/lidový, ale díky snižování rituálních úkonů též ve smyslu duchovní/materiálně-tělesný. S. b. a slavnosti Mládí probíhaly pův. naprosto legálně v kostelích, v Praze např. ještě počátkem 13. stol. se souhlasem biskupa i s podporou svatovítské kapituly. Oficiální negativní stanovisko, které k nim církev zaujala, bylo vyvoláno především výstředky a nevázaným chováním jejich aktérů v prostorách chrámů. Po řadě církevních a soudních zákazů, z nichž nejstarší byl vyhlášen toledským koncilem v 7. stol., se tyto svátky na sklonku středověku staly zcela nelegálními a z kostelů se přestěhovaly do ulic a krčem. Zatímco v Čechách přispělo k jejich definitivnímu zákazu husitství, ve Francii, zemi, kde dosáhly své největší popularity, jsou díky poslednímu zákazu doloženy ještě v polovině 16. stol. S. b. částečně splynuly s masopustním veselím, jejich prvky však dále (v Čechách např. v naprosto zjevné podobě ještě na počátku 17. stol.) přežívaly v žakovských oslavách dne sv. Mikuláše, s nimiž měly řadu styčných bodů (volba biskupa, průvod městem s maskami, zvláštní mše).

Lit.: V. Černý: *Od bonifantů k mastičkářům*. SH 9, 1962, s. 95–135; M. M. Bachtin: *François Rabelais a lidová smíchová kultura středověku a renesance*. Praha 1975; V. Frolec: *Obřadní občůzky svatých nocí*. In: *Obřadní občůzky*. Uherské Hradiště 1988, s. 27–28. [lk]

svatodušní svátky viz letnice

svatojánská postýlka, postýlka pro Jánečka, Johannisbucht, Johannsbocht – podkrkonošský obyčej stlát v předvečer svátku sv. Jana Křtitele (24. 6.) mezi trnože stolu postýlku z devatera kvítí a nadílku pro děti. Usušených květín bylo po celý rok používáno k léčení. – V plně šíři byl zvyk

zachován v polovině 20. stol. ještě na Vysocku (stlaní postýlky, nadílka i léčení); oblast původního výskytu je však mnohem širší, přesahuje až do Lužice a do Slezska, v Čechách sahá od Šluknovského výběžku přes celé Frýdlantsko, Poještědí, Novobydžovsko až k Poděbradům a do Železných hor, sleduje státní hranici až k Jeseníkům a zahrnovala i německy hovořící obyvatelstvo tohoto území. – Svátek Jana Křtitele je v lidovém zvykosloví spojen s mnoha zvyky souvisejícími s oslavou letního slunovratu (sbírání léčivých rostlin, věštění, magické obřady apod.). Rostliny trhají v předvečer svátku děti nebo dospělejší dívky ve svátečním ustrojení, podle prastarých tabu při trhání zachovávají mlčení a bylin se nedotýkají holou rukou. Podle lidového podání sv. Jan v noci svého narození buď květinovou postýlku jen posvětil, nebo se na ní vyspí a kvítí rozhází, popř. do něj otiskne svou hlavu (v tom případě se dívka údajně do roka provdá). – Oproti původnímu umístění s. p. existují i jiné formy, později zaniklé, např. v rohu místnosti, na půdě, dokonce i před domem (Frýdlantsko). Při výběru květín rozhodoval hl. jejich počet (devět) a měly být utrženy na devíti či sedmi mezích (číselná symbolika). Jejich druhy nejsou příliš stabilizovány, většinou to bývaly rostliny léčivé: květ černého bezu (*Sambucus nigra*, odvar užíván jako kloktadlo při bolesti hlavy), dobromysl (*Origanum vulgare*, odvar pro posílení nervů), tzv. horský jetel (vachta trojlístá, *Menyanthes trifoliata*, pro chuť k jídlu), chrpa modrá (*Centaurea cyanus*, proti žloutence), jitrocel (*Plantago*, užíván na rány), mateřídouška (*Thymus serpyllum*, podávána při bolestech žaludku),

květy růže šípkové (*Rosa canina*, proti zánětu mandlí) a řebříček (*Achillea millefolium*, proti žaludečním potížím). Směsí všech květů, např. heřmánku pravého (*Matricaria Chamomilla*), chrpy polní, kopretiny bílé (*Chrysanthemum leucanthemum*), zv. také svatojánské koření nebo kola svatojánská, máku vlčího (*Papaver rhoeas*), máty kadeřavé (*Mentha crispa*), mateřídoušky obecné, *stračích nůžek* (ostrožka stračí, *Consolida segetum*) a šalvěje (*Salvia officinalis*) se léčily různé neduhy lidí i zvířat. Kravám se dávaly květy při telení do pití nebo do sena, omývala se jimi vemena apod. Jejich účinek umocňovala víra v sílu magického konání. Rostliny proto byly používány pod různým označením, např. třezalka (*Hypericum perforatum*) se nazývala bylinou sv. Jana, divizna (*Verbascum*) holí sv. Jana apod., nesmělo chybět květenství pupavy (*Carlina*). Rostliny se položily přímo na trnož stolu, na podlahu či na síto, navrch byly pokládány svaté obrázky se sv. Janem uprostřed. Tvar s. p. byl dán způsobem pokládání, tedy do čtyřúhelníku nebo na kruhovitě síto, ale formovala se i do tvaru vějíře, srdce či písmena J. Květy bývaly pokryty bílým plátnem a na s. p. byly prostřeny talíře s různými pamlsky (oblíben byl tzv. svatojánský chléb), popř. byly talíře kladeny přímo na stůl. Sladká a ovocná nadílka přetrvávala i tam, kde se již květiny nestlaly. – V předvečer svátku sv. Jana Křtitele byla konána slavnostní večere téměř jako o Vánocích, jinde jen krátká pobožnost nad s. p. V domácnostech se pekl svatojánský koláč s kořením či vaječný svítek s mátou a meduňkou (*Melissa officinalis*).

Z okolí Žalého je popisováno i zaklínání neznámého obsahu. V okolí Hejnic a Jindřichova prodávali cukráři i tzv. medové koláče sv. Jana v okrouhlých krabičkách. S. p. trvala jen do svátečního oběda, ale místy byla ponechávána celých čtrnáct dní anebo až do zvadnutí květín. K popsání rodinnému obřadu patřil i zvyk klást svatojánské kvítí na noc pod polštář a sledovat sen, který se měl prý splnit (mantický význam; vesnice pod Černou studnicí). – Postupně zůstávala čistě dekorativní nebo naopak zjednodušená forma s. p.: květiny byly pokládány na méně frekventovaná místa, úkon se soustředil jen na nadílku, talíře se pokládaly na stůl, byl přestupován požadavek devatera kvítí, až leckde zbyl jediný druh, totiž kopretina nebo častěji mateřídouška, s. p. byla nahrazena např. svatojánským věncem nebo byla kvítím zdobena jen okna (Lužice). Zvyk dřívě vymizel v obcích s převahou reformovaného obyvatelstva, v katolických zanikal pomaleji, s úbytkem víry. – S. p. je fenomén s dlouhou tradicí a bohatou symbolikou. Představa, že světec osobně s. p. posvětit, čímž jí předá magickou moc, je potom rozšiřována i na ochranu domu před bouří a bleskem (Frýdlantsko), stejně jako před škůdci (myši). Podstatou magického konání je slání kvítí, nadílka je patrně jevem druhotným a rozvíjena byla až následně. Již ve svatojiřském glosáři (12. stol.) je uvedeno napomenutí a varování před svatojánskými zvyky. Staročeský příbytek se zdoboval květy a o oblíbené dárků (*kupadel*) je zmínka nejen v *Pranostice selské* (1710), ale i v popisu slavnosti východních Slovanů (*Kupala*) z doby kyjevského knížete Vladimíra (10.–11. stol.), při níž byly právě 23. 6. přinášeny oběti slovan-skému bohu.

Lit.: Č. Zibr: *Lidové zábavy, obyčaje a pověry na den sv. Jana Křtitele*. ČČM 1891, s. 483–488; L. Niederle: *Život starých Slovanů I/1*. Praha 1911, s. 107, 112, 381; M. Pulec: *Svatojánská postýlka*. ČL 54, 1967, s. 77–90. [jjn]

svátost, bohoslužebný úkon, jímž křesťanská církev zprostředkuje věřícímu boží milost, potřebnou k spasení. Teologický význam svátostí objasňuje dogmatika, liturgika a katechismus. Udělení s. (lat. *sacramentum*) upravuje církevní řád, který stanoví osoby způsobilé k jejímu udělení. Nikdo si nemůže s. sám udělit. S. manželství si udělují snoubenci navzájem. S. má dvě hlavní složky: viditelný úkon (živel, věc), např. vkládání rukou, mazání olejem, smáčení vodou, a slyšitelné slovo (doba, forma) v podobě předepsaného textu. K nim se váže množství dalších obřadů, které mají

umocnit slavnostní význam okamžiku a jsou důležité pro lidovou obřadní kulturu. Účinek s. závisí na schopnosti a vůli podávajícího i přijímajícího. Kdo přijme s., aniž splnil potřebné podmínky (víra, naděje, láska, pokání), nemůže dojít milosti, v krajním případě se dopouští těžkého hříchu svatokrádeže. Některé svátosti mohou být přijaty jednou za život (křest, biřmování, kněžské svěcení). Ostatní se podle potřeby opakují. Svátosti, které člověku zprostředkují milost posvěcující (nesmrtelnou duši), se nazývají *svátosti mrtvých* (je to křest a pokání). Ostatní svátosti, zv. *svátosti živých*, mají napomáhat k rozmnožení posvěcující milosti. Až do 16. stol. byly volně vykládány svátosti manželství a kněžského svěcení. Od tridentského koncilu (1546–1563) uznává katolická církev sedm svátostí; je to 1. křest, 2. biřmování, 3. Nejsvětější eucharistie (přijímání, Nejsvětější svátost oltářní, svátost těla Páně, svátost stolu Páně, svátost večeře Páně, velebná svátost), 4. pokání (usmíření, zpověď), 5. pomazání nemocných, 6. kněžské svěcení, 7. manželství. Sedm svátostí je též součástí dogmatu pravoslavi a také Církve československé husitské. Naproti tomu protestantské církve uznávají jen některé svátosti: evangelíci augsburského vyznání (luteráni) tři (křest, pokání a večeři Páně), ostatní protestantské církve jen dvě (křest a večeři Páně). Tzv. starozákonní svátosti (obřízka a velikonoční beránek) nepatří ke křesťanským svátostem podle kanonického práva.

Lit.: J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993.

[lp]

svátostina, bohoslužebný úkon, jímž církev vyprošuje boží milost věřícím a jimi užívaným předmětům. Podle účinku a účelu se svátostiny (lat. *sacramentalia*) dělí na zažehnávání, žehnání a svěcení. Církevní právo stanoví, které svátostiny udílí jen papež (např. svěcení palia) a biskupové (např. svěcení chrámů, svěcení tří olejů na Zelený čtvrtek). Ostatní mohou konat kněží a jáhnové. Očekává se, že udělení určitých svátostin bude svěčeno i laikům. Některé ze svátostin udílí církev pravidelně (svěcení hromnic, svatoblažské požehnáání, Popelec), jiné podle potřeby (úvod šestinedělky, pomazání křtěnce křížem před křtem a olejem po křtu, svěcení růženců, medailek, škapulířů a krucifixu, výkrop bytu apod.). Okruh svátostin je proměnný. Apoštolský stolet některé z nich ruší, jiné mění a ustanovuje nové. V laickém pojetí se obvykle nerozlišuje svěcení (*consecratio*) věcí potřebných k bohoslužbě a žehnání (*benedictio*) věcí rozličné povahy, jež jsou souhrnně nazývány svěceniny.

Lit.: J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993.

[lp]

svátostky, všechny kovové předměty (nejčastěji medaile) vztahující se k poutním místům a ke světcům. Největšího rozšíření dosáhly v období baroka. K výrobě s. se používalo zlato, stříbro, cín, bronz či mosaz; ve výtvarném zpracování dosahovaly různých tvarů a velikostí. Většinou vznikaly mimo území Čech (v Římě v dílně Hameraniů; zřejmě též v Salcburku). S. sloužily k nejrůznějším účelům a také způsob jejich upotřebení byl rozmanitý (poutní odznak, na paměť

Rekatolizace v českých zemích. Pardubice 1995, s. 49–56; J. Chvojka: *Neznámá jihočeská svátostka?* Výběr 37, 2000, č. 4, s. 354–355. [mh]

svatý viz světec

svatý kout, čestné místo v příbytku, rohová část jizby (světnice) situovaná proti dvěřím diagonálně od topeniště. Jako kultovní a významné společenské místo se s. k. zformoval v pozdním středověku, předtím jeho magické a obřadní funkce včetně uctívání předků plnil prostor kolem ohniště. K přesunu snad došlo mezi 13.–15. stol. v souvislosti s prostorovým rozčleněním obydlí. S. k. býval považován za tzv. mužskou část světnice, ženská část zůstala u topeniště. Pod základový úhelný kámen v tomto rohu se při stavbě domu vkládaly posvěcené a jiné předměty, mající zajistit bezpečí a vše dobré domu i jeho obyvatelům. V koutě našla své pevné místo rohová lavice a o něco později i stůl, který je ve venkovském interiéru mladším prvkem. V tradičním domě se zde scházela rodina při jídle (čestné místo patřilo hospodáři), usedali tam váženější, především mužští hosté, měl funkci při svatebních obřadech a štedrovecerních obyčejích, při narození dítěte (obřadní kladení novorozeněte na stůl) i zaopatřování umírajících. V rohu nad stolem bývala umístěna koutní skříňka s modlitebními knihami, písemnostmi, penězi atd., u katolíků kříž a obrázky svatých (dřevořezy, od konce 18. stol. do poslední třetiny 19. stol. většinou obrázky malované na skle, zřídka i na plechu či plátně, skříňkové oltářkové obrazy, později barvotisky), někdy i v několika řadách nad sebou. Obrázky se často dolním koncem opíraly o lištu, nahoře se odkláněly od stěny směrem do prostoru. Někde bývala přes roh umístěna i polička s drobnými sakrálními plastikami. Evangelické místo obrázků svatých mívají výtvarně pojaté biblické průpovědi, žalmy, desatero, obraz Poslední večeře nebo M. Luthera. Sakrální artefakty byly v katolických rodinách doplněny přírodninami (posvěcené jívové ratolesti, lipové větvičky, božítělové věnečky, první klasy obilí, ve Slezsku vánoční jedlové větvičky s ozdobou, zv. *ščostky*), které se zastrkovaly za obrazy, zvykoslovními předměty (rekrutská péra, kyta pro družbu nebo pro ženicha, kraslice), upomínkami z poutí (perníková srdce), vyšívanými textiliemi, později rodinnými fotografiemi a suvenýry. Od stropu visívala *holubička* (symbol Ducha svatého), zhotovená z vaječného *výdumku* a papíru nebo štípaná ze dřeva. Dekorativní výzdoba s. k. se mohla plně rozvinout teprve po zániku dýmných jizeb. Od konce 19. stol. vzhledem k měnící se prostorové dispozici domácností ztrácí s. k. svůj význam.

Lit.: G. Ränk: *Die heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordeuropas und Nordasiens*. Helsinki 1949; A. Plessingerová: *Otázka existence stolu, jeho vývoje a stolování ve slovenských dědinách pod Javorníky*. SN 10, 1962, s. 227–280; V. Frolec: *Společenská funkce jizby lidového domu na Moravě*. NA 9, 1972, s. 85–98; LA, s. 218–219. [jv]

svatý obrázek, lidové označení pro jednu z nejrozšířenějších drobných devocionálií, zobrazení křesťanských symbolů, Ježíše Krista, Panny Marie, jednotlivých světců, zázračných obrazů z poutních míst i komplikovanějších biblických, hagiografických a alegorických výjevů, které jsou vytvořeny převážně malířskými a grafickými technikami na různých podkladech (papír, pergamen, hedvábí). Zobrazení obvykle doplňuje textový doprovod, spočívající v označení tématu (jméno světce, název poutního místa), v jednoduchých prosebných a vyzývacích formulích, připomínce příležitosti, pro niž byl s. o. vyroben (primiční mše svatá), nebo v celé modlitbě, stručném shrnutí historie a legend jednotlivých poutních míst apod. U některých svatých obrázků (*listů z nebe, svatých dělek*) představuje text dominantní složku. – Původ svatých obrázků je legendisticky spojován s osobou kazatele Bernardina ze Sieny a jeho zákrokem proti pouličnímu prodáváči karet. Ve skutečnosti se však pravděpodobně osamostatnily z iluminací modlitebních knih v průběhu 14. stol., přičemž rozhodující podíl na jejich vzniku mělo řádové prostředí. V 15. stol. svaté obrázky představují častý dárek osazenstva klášterů příznivcům (např. k příležitosti Nového roku). K jejich tehdejšímu rozšíření přispěly vedle vlny mystické zbožnosti také nové techniky výroby (dřevotisk a měditisk) i rozvoj poutnictví a s ním související výroba svatých obrázků z poutních míst; záhy nastupují na místo středověkých poutních devocionálií (např. kovových poutních odznaků). Po určité stagnaci ve vývoji v době reformace dosáhla výroba svatých obrázků vrcholu v době baroka. Ke skutečně masové reprodukci vedlo v 19. stol. uplatnění nových reprodukčních technik (oceloryt, kamenotisk). – S. o. sloužil pův. především k privátní modlitbě v osobním prostoru. Spolu s tím souvisí i funkce výchovná a vzdělávací, výrazně podporovaná v době protireformace např. jezuitským řádem. Od počátku 16. stol. vzrostla v souvislosti s rostoucí nákladností a zdobností těchto obrázků i jejich funkce estetická. Svaté obrázky, s nimiž přicházeli věřící do styku od narození a dětství (křestní obrázky, obrázky k prvnímu přijímání) až po úmrtí (svaté obrázky kladli pozůstalí zemřelým do rakve jako součást posmrtné výbavy), splňovaly pro své

různých úkonů a církevních slavností, při příležitosti založení nebo posvěcení kostela, při intronizaci či při úmrtí duchovních hodnostářů, jako odznak bratrstev, řádů a kongregací). Jednotlivé církevní řády zobrazovaly na s. řádové světce a milostné obrazy nebo sochy, často i se siluetou poutního místa, které spravovaly. Takové svěcené s. nebo s. dotýkané zázračným obrazem byly jako jiné devocionálie prodávány a vydávány věřícím, kteří si je s oblibou zavěšovali s růžencem k pasu (kolem krku) na ochranu před nebezpečím a častými nemocemi. Četně se tak vyskytovala sdružení dvou i tří oblíbených milostných obrazů (např. Svatá Hora u Příbrami, Klatovy, Neukirchen beim Heiligen Blut) na jedné svátostce. Souviselo to částečně s poutnickým zvykem navštěvovat také jiné milostné obrazy umístěné na cestě k cíli poutě. S. se přikládaly mrtvým do hrobu nebo se zahrabávaly do země na polích, aby chránily budoucí úrodu. Někdy se jako stavební obětiny vkládaly do základů obytných staveb. S. spojené s patrony chrámů se ukládaly do makovic kostelních věží (spolu s rytinami světců, křížky a obrázkovými škapulíři) na ochranu před živelními a jinými pohromami, hl. však před bleskem a ohněm. S. se obětovaly také na oltář jako *ex voto*. Mariánské medaile napomáhaly ženám při porodu, často zastupovaly kmotrovské dary.

Lit.: B. Přibil: *Úvod do studia náboženské medaile*. Praha 1929; B. Přibil: *Soupis československých svátostek, katolických medailí a jetonů I*. Praha 1931; L. Hansmann – L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966; J. Martinek: *Neznámá mariánská svátostka z Krásna*. In: Numismatické listy 46, 1991, č. 3, s. 79–81; J. Boublíková-Jahnová: *K významu svatojánských medailí v období rekatolizace v Čechách*. In:

majitele i celou řadu dalších funkcí, zvl. funkci magicko-ochrannou. Z těchto důvodů připravenovali lidé svaté obrázky s tématy svých křesťanských patronů, patronů jednotlivých profesí i stavů a ochránců před neštěstím na domovní dveře, vrata hospodářských budov, na truhly a skříně; menší i větší tisky (*domácí požehnání*) zavěšovali v obytných prostorech. Magickou (zejm. apotropajní a léčivou) moc s. o. zvyšoval vedle jeho tématu i akt *posvěcení* (např. dotekem zázračného obrazu či schránky s relikviemi). Některé z církevně zakazovaných svatých obrázků se v tradičním katolickém prostředí užívaly jako amulety (*pravé modlitby, délka Ježíše Krista, listy z nebe*), a to jak samy o sobě, tak jako součást škapulřů a složených amuletů. V rámci léčebných procesů kladli věřící s. o. např. do obvazů a přikládali jej na nemocné části těl, drobné *polykačí obrázky* požívali při bolestech v krku a dávali je dobytku do krmení (např. kravám po otelení). Svaté obrázky také upomínaly poutníky na vykonané poutě, sloužily k obdarování blízkých, jako záložky modlitebních knih, zarámované jako součást výzdoby interiéru. Pro svoji formální i tematickou rozmanitost se staly vděčným sběratelským předmětem dospělých i dětí.

Lit.: A. Spamer: *Das kleine Andachtsbild vom 14. bis zum 20. Jahrhundert*. München 1930; K. Procházka: *Pohled do dějin svatých obrázků*. Praha 1936; M. Brauneck: *Religiöse Volkskunst*. Köln 1978, s. 152–205; E. Charvátová: *Svaté obrázky z Čech a Moravy*. Brno 1995. [lk]

Svatý týden, pašijový (Velký) týden – 1. velikonoční týden připravující vrcholný křes-

ťanský svátek zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Začíná Květnou nedělí, graduje svatým třídenním, tj. Zeleným čtvrtkem, Velkým pátkem a Bílou sobotou, končí před slavností Vzkříšení. Místy se v Čechách dochovaly též názvy všedních dní S. t.: *Modrý pondělí, Šedivý úterý, Sazometná středa*. Jako příprava ke spoluúčasti člověka na velikonoční obnově je S. t. období výlučné. Jsou to dny očisty reálné i rituální (předvelikonoční úklid domu, dvora, hospodářských stavení, obřadní umývání) a dny střídmosti: půstu, koncentrace, ticha i mlčenlivosti, klidu, prostoty (od čtvrtčního Gloria kostelní zvony nezvoní, varhany nehrají, svíce nesvítí, oltáře se nezdobí). Lidovým znamením svátého třídenní i časovou informací je pravidelné hrkání chlapců. Ve S. t. vystupuje význam slova (čtení nebo zpěv pašijí zvl. u evangelíků, modlitba, koleda a vinš). Jako analogie jiných období před velkým svátkem je S. t. provázen zákazy (práce, půjčování). Zvláštní moc těchto dní posiluje projevy křesťanské (modlitby, procesí, svěcení) i mimokřesťanské (úkony k zapuzování zla, k očistě a ochraně nového hospodářského roku, zajišťování příští úrody). S. t. představuje také dny obdarování a milosrdenství. Podle pověstí se ve S. t. v čase pašijí otevírají poklady země, které uvidí jen člověk spravedlivý; 2. s. t., studentské pojmenování volného přípravného týdne před maturitou.

Lit.: B. Hoblová: *Velikonoční obyčeje na Mladoboleslavsku*. ČL 13, 1904, s. 274–277; J. Vyhliadal: *Pašijový týden v pruských Velkých Petrovích*. In: Z hlčínského a hlubčického kraje. Brno 1927, s. 126–13; A. Václavík: *Jarní obyčeje na Valašsku*. In: Lidová kultura východní Moravy I. Gottwaldov 1960, s. 11–37; *O pokladu v Koblížku*. In: Pohádky a pověsti našeho lidu. Vyd. K. Dvořák. Praha 1984, s. 306; M. Ludvíková: *Formy postu v lidovém prostředí*. FE 26, 1992, s. 43–51. [vf]

svěcenina, obecný název pro věc posvěcenou nebo požehnanou bohoslužebným úkonem svátostiny. Okruh svěcenin známý z tradiční kultury se v moderní době silně zúžil. Kanonické právo je mezi svátostinami již výslovně neuvádí. Nebrání však jejich dalšímu udílení (žehnání kočiček). Svěceniny patřily k nejarchaičtějším prvkům v rituálech každodenního života tradiční společnosti. Je nepochybné, že základní okruh těchto předmětů s vysokým sémiotickým statusem fungoval již v rituálech předkřesťanské společnosti. Jako obětiny a rituálové předměty výročních slavností patří do okruhu slovanského pohanství (ve smyslu světového názoru určité etnické skupiny na předliterárním stupni). Byly úzce spjaty s agrární magií a agrární

společnost se jich po celou dobu existence nevzdala. Církev jimi obohatila pův. skromný soubor svých obřadních rekvizit, a tak vedle svěcené vody, svátého oleje a křížma po staletí tolerovala a nechávala žehnat *rozličnou svěceninu*. Termínu užil v polovině 14. stol. Tomáš Štítný, od něhož je také známo, že v této době církev okruh svěcenin podstatně zredukovala. Ty, které Štítný uvádí jako uznávané, zůstaly pak trvalou součástí tradiční kultury. K archaickým prvkům agrární společnosti, jimiž byly především *prvotiny* (požehnané první plody), přibýly později předměty související s rozvojem městské kultury (svěcené korouhve cechů) a poutních míst (*svátostky*). – Z hlediska církve byl podstatný sám obřad udílení svátostin, jeho symbolika, modlitby, gesta a zpěvy. Konal se zpravidla v předvečer příslušného kalendářního svátku. Prostý věřící oceňoval více konkrétní předmět, který si odnášel domů. Víra v magické účinky svěcenin určovala značnou část projevů náboženské praxe lidové zbožnosti. Ne vždy byly svěceniny užívány ve smyslu svého určení, tj. aby byly viditelnou připomínkou požehnání, jehož se věřícímu v chrámu dostalo. Většinou sloužily v nejrůznějších praktických prosperitní, ochranné, léčitelské i negativní magie. Ze svěcenin je třeba na prvním místě jmenovat svěcenou vodu, která se světila každou nedělí a měla nejširší použití. V pojetí lidové magie byla neúčinnější *křesťanská voda*, svěcená zvláštními obřady v předvečer Křtu Páně (6. 1.), na Bílou sobotu a Boží hod svatodušní. Byla užívána k ochraně obydlí, dobytka a polí stejně jako svěcená sůl. K ochraně obydlí sloužily i svíce *hromničky* svěcené na Hromnice (2. 2.) a *paškály* svěcené na Bílou sobotu, podobně jako síra, sůl a křída svěcené v předvečer Tří králů (6. 1.). Křídou popisoval hospodář obytná i hospodářská stavení, sloužila k opisování magického kruhu a při tříkrálové obchůzce. K ochraně ovocných stromů byl určen popel donesený z popelečního obřadu na Popeleční (Škaredou) středu. Účinek svěceného ohně, který kněz zapaluje na Bílou sobotu vně kostela před mší, přenašeli lidé pomocí opálených dřevků a oharků. Křížky zhotovené z opálených klaciků lísky a klokočí a třísek šindelů sloužily k ochraně polí. Ze živých přírodnin bylo obvyklé světit podle potřeby a agrotechnických lhůt semena, která se potom přimíchala do setby. Uvádějí-li středověké zprávy z pozdější doby již nepodchycené svěcení ředkve v první středu v postě, byla to patrně ředkev uschovaná na semeno. Léčivé rostliny (byliny), užívané k léčení lidí i dobytka, se nosily do

kostela k požehnání na sv. Jana Křtitele (24. 6.) a na letní mariánské svátky (Navštívení Panny Marie 2. 7., Nanebevzetí Panny Marie 15. 8.), stejně jako v oktávové dny těchto svátků. Přitom z hlediska jejich účinku bylo důležité nejen žehnání, ale i správný okamžik a den jejich utržení. Pozůstatkem dávných obětí při zimním slunovratu je žehnání ovsa na sv. Štěpána (26. 12.) a vína na sv. Jana Evangelistu (27. 12.). Vykrápění třemi žitnými klasy omočenými v tomto víně mělo chránit majetek před zcizením. Nejvíce svěcenin se váže k velikonočnímu období. Předkřesťanské vítání jara zelenými ratolestmi dožívá v obřadu žehnání kočiček, i když je motivováno Kristovým vjezdem do Jeruzaléma. Jako pozůstatky obětí, darů, které měly (na principu povinnosti oplácet dar) zajistit hojnost potravy, lze vysvětlit žehnání pokrmů během Velikonoc. Již ze 14. stol. je známé svěcení mazanců, sýra, vajec a masa. Z masa to po staletí bylo jehněčí a jeřábci, užívání uzeneho masa nemá dlouhou tradici. Pokrmy se světily postupně od Zeleného čtvrtka, přes Bílou sobotu a Boží hod (*Buchtová neděle*), až do pondělí, podle místních zvyklostí. Pokrmy byly přinášeny k žehnání v uzlech z ubrusů, jimž byl po obřadu rovněž přiřítán magický účinek. – Manipulace se svěceninami v každodenním životě je jedním z dokladů setrvačnosti v tradiční kultuře. I když se lidé museli nešicksněkrát přesvědčit o neúčinnosti některých praktik, opakovali je po staletí. Patří sem např. polykání svěcených kočiček proti krčným chorobám nebo

snaha ovlivnit povětrnost pomocí kostí ze svěceného beránka. V otázce okruhu svěcenin jednala církev tolerantně ve smyslu zásady, že *milujícím Boha všechny věci napomáhají k dobrému*. Přesto etnografové zaznamenali snahu získávat svěceniny pokoutním způsobem, např. vkládáním předmětů pod oltářní pokrývku při půlnoční mši bez vědomí kněze.

Lit.: *Tomáše Štítného knížky šestery*. Vyd. K. J. Erben. Praha 1852 (*O rozličné svěcenině*); Č. Zbrt: *Staročeské výroční obyčeje*. Praha 1889; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; J. Nešpor: *Svěcení vína v Moravské Nové Vsi*. Folklor 2, 1994, s. 82–83. [lp]

svěpomoc 1. právní termín označující způsob ochrany práva, při němž osoba, již se záležitost týká, svou mocí a silou ochraňuje své subjektivní právo. Zákonné normy připouštějí s. jen tam, kde neoprávněný zásah do práva hrozí bezprostředně; svěpomocný zásah musí být přiměřený. Pokud by nebyly splněny obě podmínky, může být s. posuzována jako porušení práva; 2. aktivita sdružení osob, které za výdělečným účelem provozují nějakou činnost, ať již v zemědělství, v živnostech nebo v průmyslu. Svěpomocné hnutí v 60. a 70. letech 19. stol. bylo sociálně reformním směrem, který vycházel z teorií německého národohospodáře a politiky F. H. Schulze-Delitzsche (1808–1883). Ten propagoval ve vznikajícím

dělnickém hnutí družstevnictví: zakládání svěpomocných dělnických výrobních družstev, spořitelen a konzumních spolků. V Čechách se stal propagátorem svěpomocného hnutí F. L. Chleborád (1839–1911). Přesvědčoval dělníky (v rámci dobových paradigmat), že se mohou zbavit chudoby, pokud se stanou pomocí výrobního družstevnictví podnikateli a přenechají zájem o politiku oficiálním představitelům jednotlivých stran. V březnu 1868 založili svěpomocný spolek *Oul*, v němž byli vedle dělníků i řemeslníci. Toto svěpomocné hnutí podporovala také část českých podnikatelů. Oul se stal vzorem pro vznik řady podobných spolků na venkově. Od r. 1868 se však začalo v Oulu projevovat vnitřní pnutí; jeho svěpomocná družstevní činnost zanikla 1878 pro hospodářské neúspěchy. Problematikou dělnických výrobních družstev se zabýval i F. Lassalle (1825–1864). Propagoval zakládání družstev za pomoci úvěru poskytovaného státem.

Lit.: J. Herkner: *Dělnická otázka*. Praha 1898.

[vli]

svěráz, zájem odborníků, umělců a publicistiky o některé aspekty lidové kultury ve prospěch emancipace malých národů v 19. stol. v kulturní, společenské a politické oblasti. V českém prostředí existují první takové snahy v polovině 19. stol. (rok 1848 a vytváření českého národního kroje). Zájem sílí s postupujícími emancipačními projevy. Ideálním materiálem pro národní symboliku se stal především lidový kraj a textil, dobrou inspiraci poskytoval v menší míře i lidový nábytek, architektura a keramika. Inspiraci v lidové kultuře hledali, motivováni národní ideou, vedle národopisců výtvarníci, architekti, publicisté, divadelní režiséři a scénografové, učitelé výtvarných předmětů, módní návrháři. Svěrázových prací se zúčastňovaly i ženy. Jejich výtvoři byly adresovány z větší části ženské veřejnosti. Zdroje pro svěrázovou tvorbu byly dvojí, české a slovanské. Oba proudy se vzájemně prolínaly a doplňovaly s postupným důrazem na české zdroje. Výsledky svěrázové činnosti se pohybují od zcela diletantských výtvorů po díla podložená dlouhodobým soustavným studiem lidové kultury i uměleckou úrovní. Rozvoj lze zaznamenat od počátku 60. let 19. stol. S. posiloval stoupající národní citění a jítíl nacionalismus. Jedním z prvních tvůrců svěrázového hnutí byl J. Mánes, jehož zájem o s. se datuje od jeho členství ve výtvarném odboru spolku *Slovanská lípa* z r. 1848. Materiál pro svá díla získal na cestách po slovanských zemích. Klasickým příkladem užité tvorby s. jsou jeho návrhy sokolských

krojů a různých spolkových praporů, vytvořené na začátku 60. let 19. stol. V téže době se pozornost vlastenecky zaměřené veřejnosti obracela k velkolepě koncipovaným oslavám milénia příchodu Cyrila a Metoděje na Moravu (1863). Vedle autentických svátečních lidových krojů, do kterých byla oblečena značná část účastníků slavností probíhajících na Velehradě, se objevily i uměle sestavené ženské oděvy, vycházející převážně z návrhů ženského časopisu *Lada*. Oděv se formálně inspiroval obvyklou soustavou ženského kroje a zároveň i slovanskou trikolórou. Dost návrhů podobných svěrázovým oblekům bylo směřováno na dětský oděv, kde byly relativně neúspěšnější. Mužský vlastenecký oděv ve smyslu profesního nebo spolkového stejno kroje, popř. historického kostýmu v alegorickém průvodu se objevil při slavnosti položení základních kamenů k pražskému *Národnímu divadlu* (1868). Oděv se v jednotlivých součástkách odvolával na český a slovanský historický oděv. Slovanský akcent byl posílen *Slovanským sjezdem a Národopisnou výstavou v Moskvě* (1867). V 70. l. došlo k utlumení zájmu o tuto problematiku. Přesto vznikaly první soukromé i muzejní sbírky zaměřené na lidový textil, především na výšivku. Základní kritéria pro sběratele byla estetická a národní hlediska. Koncem 70. let 19. stol. byla založena i výborně dokumentovaná cenná sbírka J. Náprstkové *Práce našich matek*, jako součást fondů *Českého průmyslového muzea*. Mezi sběrateli výšivky byli pedagogové, učitelé výtvarných předmětů i industriální učitelky. Většina z nich propagovala mezi žactvem *národní ornament*. 1880 byla veřejnost poprvé seznámena na velké výstavní akci s reprezentativním výběrem lidových výšivky. Výstavu zorganizovali manželé Náprstkoví s dalšími sběrateli. Větší zájem o lidovou kulturu a její případné svěrázové použití vzbudila výstava uspořádaná 1885 členy *Vlasteneckého spolku muzejního* při olomouckém muzeu. Výstava byla reprízována ve Vídni a 1886 v Praze, kde ji pomáhal organizovat právě vzniklý *Komité pro šíření národního vyšívání* se S. Pinkasem v čele. Motivace vzniku Komitétu nebyla čistě národopisná ani muzejní, ale praktická. Ve stejném roce vyšla práce *O důležitosti ustáleného kroje národního* od M. Procházkové, která vyzvedla momenty národní specifičnosti, estetická i národohospodářská hlediska. M. Procházková vydávala v Olomouci časopisy pro ženy, dívky i děti. Několik let byla editorkou časopisu *Náš kraj* (od r. 1885) s návrhy a střihy propagujícími zavedení národního kroje do městského prostředí. Tyto snahy neměly dobrou odbornou ani uměleckou

úroveň a jejich ohlas nebyl velký. Byly také kritizovány z řad vlastního hnutí (R. Tyršovou). Možnosti svěrázového využití lidové kultury se rozšířily i na vybavení interiéru, především na nábytek (architekt J. Koula) a bytové textilie. Jeden z prvních takto koncipovaných příspěvků vyšel v *Kalendáři paní a dívek českých* (1889). Jeho autorkou je T. Nováková. Důležitou úlohu v šíření lidové kultury ve městě měly ženské spolky, školní výuka, muzea i velký počet výstav (1887 nová výstava *Náprstkovy muzea a Ženského výrobního spolku* spojená se slovanským bazarem a ukázkami školních prací). V témž roce byla připravena podobná výstava v Brně za součinnosti *Vesny*, dále v Martině, Plzni, Jindřichově Hradci a Litomyšli. Seznamování veřejnosti s lidovou výšivkou a ornamentikou a jejími aplikacemi probíhalo na různé úrovni. Převládala manifestace českosti. S. se projevil na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* (1891) a *Národopisné výstavě československé* (1895). Prostřednictvím jubilejní výstavy s. ovlivnil i architekturu. Nešlo jen o samotnou *Českou chalupu*, která byla volnou inspirací sestavenou z prvků podkrkonošského a pojižerského lidového stavitelství (architekt A. Wiehl), ale i o další pavilony koncipované v národním stylu, který se promítl i do části parkových úprav. Svěrázové byly například i některé vzory vystavovaných dlaždic, výzdoba dopisních papírů, pohlednic a dalších suvenýrů. S tímto směrem, pracujícím se stylizací lidových prvků, byly vystaveny originální výtvořky lidového umění, několik interiérů v České chalupě a velká kolekce výšivky v *Průmyslovém paláci*. Už v přípravném období výstavy se třibily odborné názory a hlediska týkající se sběru a dokumentace předmětů, samotné koncepce výstavy, způsobů prezentace. Důsledky NVČ pro další vývoj svěrázového pojetí lidové kultury byly převážně záporné. Produkce povrchně zjednodušených, nevhodně stylizovaných a často kýčovitých předmětů se stala výhodným zbožím. Zájem o tyto napodobeniny se stal vnější manifestací vlastenectví a češství. Úsilí o stylizovanou tradici se projevilo na výšivce, nábytku, ale i keramice, skle, hračkách a drobných upomínkových předmětech nejrůznějšího charakteru. Nejméně postižena byla v tomto směru architektura jako činnost vysoce profesionální, technicky a finančně náročná. Klasickým příkladem tvorby vycházející z prvků lidové architektury jsou díla architekta D. Jurkoviče, především jeho lázeňské a rekreační objekty. Reakcí na atmosféru NVČ byly i specifické pokusy motivované lokálním patriotismem, snahou o oživení a případné zdokonalení zanikajících kro-

jů přímo z řad jejich nositelů. Příkladem může být valašský *orsácký kraj* vytvořený J. O. Vranecským, který se částečně ujal jako sváteční kraj nebo kostým. Jinou reakcí, vyvěrající z městského prostředí, je spolek *baráčníků*. Vlna zájmu o lidovou kulturu i její stylizaci po velkých výstavách z 90. let 19. stol. postupně opadla. V následujícím období svěrázově zaměřené práce vznikaly především ve školách (výtvarná výchova a ruční práce) a ženských spolcích. Zvýšený zájem o s. lze zaznamenat za 1. světové války a krátce po ní. Významnou akcí byla výstava českého svěrázu v *Obecním domě* 1915. Záměrem bylo podnítit soudobou oděvní tvorbu k čerpání inspirace z autentických lidových krojů. Byly tu vedle sebe vystaveny kroje i návrhy soudobých tvůrců, které nebyly úspěšné. Výstava paradoxně vyzněla jako propagace zavádění krojů pro slavnostní příležitosti i do městského života. Úspěšnější byly jen návrhy dětského a dívčího oblečení, vznikající ve spolupráci se *Zádrhou*, společností založenou 1900 v Praze, která patřila ke sdružením zabývajícím se tradiční tvorbou pro komerční účely. S koncem 1. světové války se lidový kraj (i nejrůznější jeho napodobeniny) stal rozšířeným politickým symbolem. Vznik Československé republiky vyvolal v život i lidovou kulturu inspirované návrhy bankovek a poštovních známek (převážně A. Mucha), jako oficiálních státních symbolů. Úspěšné byly snahy po zavedení lidových prvků do městského šatu počátkem 20. let 20. stol. Skupina mladých výtvarnic (M. Fischerová-Kvěchová, M. Suchardová, J. Mulačová) spolu se zkušenými národopisnými pracovníci (zejm. V. Havelkovou) vytvořila úspěšné návrhy svěrázových letních šatů. Další vlna oděvního s. se opakovala v 2. polovině 30. let 20. stol. Kraj i oděv inspirovaný s. se opět stal politickým manifestem. Prolínala se tu však živelná tvorba hraničící s nevkusem i profesionální práce poučených výtvarníků. Významná je v tomto směru činnost M. Zapletalové v Brně. Svůj symbolický význam si tyto oděvy zachovaly celou 2. světovou válku a byly oblékány spolu s kroji nebo jejich stylizacemi nejrůznější úrovně. V 50. letech 20. stol. začala i nejšířší veřejnost poprvé v historii vnímat zařazování elementů lidové kultury do městského života v první řadě jako prvek lidový, méně už národní. Prvky s. se objevují ve cvičebních úbořech na celostátních spartakiádách, všemožně podporovány jsou krojované soubory (od věrné rekonstrukce k volně stylizovanému kostýmu různé úrovně). Státní podpora je směřována k výrobním družstvům produkujícím keramiku, sklo, dřevěné výrobky, textil různých etnogra-

fických i estetických hodnot. Je vydávána řada populárních i odbornějších publikací určených folklorním souborům (např. práce B. Šotkové). Mnoho materiálu je roztroušeno po (ženských) časopisech. Pozitivní úlohu sehrálo *Ústředí lidové umělecké výroby* založené 1957, které podchytilo schopné lidové tvůrce. Poskytlo jim možnost rozvíjet výrobní i výtvarnou tradici. Někteří profesionální výtvarníci se inspirovali lidovou produkcí na základě konzultací s etnografy. Počátkem 60. let 20. stol. se objevil v odborné literatuře termín *folklorismus* jako ekvivalent termínu *svéráz*. Tendence uplatňování lidových vzorů na běžném oblečení procházely v několika vlnách celosvětovou módou a užití lidového ornamentu se stalo spíše manifestačním přihlášením se k těmto kosmopolitním trendům (počátkem 70. let je běžná aplikace lidových motivů na džínovém oblečení atd.). Pojem folklorismus v tomto období vystihuje daný proces lépe, i když v kontextu tradice české odborné terminologie může být i zavádějící.

Lit.: R. Tyršová – A. Kožmínová: *Svéráz v zemích československých*. Plzeň 1921; J. Vydra: *Svéráz, letoráz, nehoráz*. VL 4, 1952/53, s. 405–454; O. Zítek: *Lidé a móda*. Praha 1962; H. Bausinger: *Folklorismus jako mezinárodní jev*. NA 7, 1970, s. 217–222; R. Jeřábek: *Český výtvarný folklorismus slovem i obrazem*. Lidová kultura a současnost 3. Brno 1977, s. 87–91; M. Moravcová: *Svéráz v oděvní kultuře lidových vrstev města. Dvacátá a třicátá léta 20. století*. ČL 73, 1986, s. 157–166, 210–219; M. Moravcová: *Národní oděv roku 1848. Ke vzniku národního politického symbolu*. Praha 1986; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Pokus o systematizaci lidového a zlidovělého umění*. UŘ 1989, 7–11; I. Štěpánová: *Renata Tyršová a národopis*. ČL 78, 1991, s. 37–45; I. Štěpánová: *Projekty svérázu v české společnosti 90. let 19. století*. AUC StE 10, 2000, s. 132–150; A. Křížová: *Lidové umění jako inspirační zdroj českého dekorativismu*. In: *Tradice lidové kultury v kulturním vývoji České republiky*. Strážnice 2001, s. 70–80. [iš]

světec, historická či legendární osoba, na základě příkladného života, mimořádných zásluh o šíření křesťanství nebo údajné schopnosti konat zázraky prohlášená církví za svatou. Reformace odmítla uznat nadpřirozené schopnosti svatých, ale prokazovala jim úctu jako lidským vzorům. V lidové kultuře byli světci vnímáni jako prostředníci mezi nebem a zemí. V prvních stoletích christianizace č. zemí postupně nahradili panteon bohů uctívaných Slovy (tvořili jej např. hromovládcé Perun, ochránce stád Veleš, bohyně země Mokoš). Od středověku se kult svatých stal neoddelitelnou částí tradiční duchovní kultury, i když procházel promě-

nami v geografickém prostoru, v historickém čase i výrazových prostředcích. Spočíval v předstávě, že světec musí být uctíván a musí mu být prokazována pozornost, aby fungoval jako ochránce (patron) a přímluvce u božího trůnu. Tak byli uctíváni patroni kostelů nebo kaplí jim zasvěcených, patroni měst svého působení a posledního odpočinku, patroni celých krajů a zemí, patroni osob nesoucích od křtu jejich jména, patroni řemesel a povolání souvisejících s legendami o jejich životech. Jména světců zaplnila dny v kalendáři a stala se základní datační pomůckou na celá staletí. Kult světců prolul do mnoha stránek tradiční každodennosti. Působil při volbě křesťanů a břimovacích jmen, obrázky svatých shlížely na obyvatele domu ze světničního svatého koutu, dům chránili svatí patroni prostřednictvím figur ve výklencích domovních štítů, prosperitu svého řemesla svěřovali svatým patronům cechy i jednotliví mistři, rolníci se pomocí pranostik se jmény svatých orientovali v agrotechnických lhůtách, pro přímluvu konkrétních světců putovali lidé do blízkých i vzdálených poutních míst. S kultem světců úzce souvisí rovněž votivní dary, uctívání relikvií (ostatků), užívání amuletů a víra v zázraky, které užívají označovány za projevy lidové zbožnosti.

Lit.: P. Pracný: *Český kalendář světců*. Praha 1994; *Světci v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995; A. Gurevič: *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*. Praha 1996, s. 93 an.; L. Skruzný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996; V. Schaubert – M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994. [lp]

světem jdoucí, osoby putující městy, městečky a vesnicemi, nabízející své služby, zboží a jiné potřebné i méně potřebné věci. Lidé tohoto typu chodili dům od domu, od chalupy k chalupě, byli stálými účastníky jarmarků a trhů, bývali světa znalí a hovorní a kromě nabídky zboží nebo služeb informovali kupující o událostech v blízkém i vzdálenějším okolí. Výsadní postavení mezi nimi zaujímal vandrovní tovaryši. Od ostatních se odlišovali především příslušností k řemeslu a vlastními cechovními pořádky. Řemeslníční tovaryši se po skončení učební doby vydávali do světa na zkušenu, za prací a za poznáním. Tovaryšský vandr byl dokonce vyžadován k získání cechovní mistrovské hodnosti. Na svých cestách využívali vandrovní tovaryši cechovní tovaryšské hospody, tzv. herberky, šenky, které byly středisky tovaryšských organizací. Tam vandrovní získal po dobu pobytu v místě určité zázemí, reprezentované možnostmi ubytování, stravy, ale i možnostmi získat zaměstnání u domácího mistra. K jině

skupině patřili podomní obchodníci. Podomním prodejem zboží potravinářského charakteru se zabývaly báby kvasničářky, také droždáři, kteří v putnách na zádech roznášeli a prodávali hospodyním pivovarské kvasnice (droždí) potřebné k pečení. Tvarůžkáři rozvázeli na prodej tvarůžky, škrobaři nebo škrobařky nosili v putně na zádech škrob do domácností, cibuláři rozvázeli cibuli a zeleninu. Výhradně na poutích a jarmarcích bylo možno potkat prodáváče sladkého dřeva. Jiní s. j. se zabývali prodejem spotřebních věcí. Plátno, kanafasy, šátky a jiné textilní zboží nosili v uzlech na zádech plátýnkáři, papučáři nabízeli ke koupi různé papuče zhotovené z tzv. šlaků (soukenných zbytků) nebo stačené a šité ze slaměných šňůr apod. Tkaničkáři, tkalounkáři nabízeli z krosny různé tkaničky, šňůrky, stužky, knoflíčky ke košilím, jehly, špendlíky atd. (*šmejd, šmejdíři*). Svoje zboží po domech nabízeli také vařečkáři, křivačkáři, různí kartáčníci, sirkaři i podomní prodáváči brousek (*broskaři*). S. j. byli rovněž dodavateli různých služeb nebo zboží málo obvyklého, potřebného jen občas. Pouze několikrát do roka zavítali do vsi nebo do města šlejiří, brousíci nože a nůžky. Před velkými svátky (posvícení, Velikonoce, Vánoce) byli vítáni vápeníci, rozvážející na vozech kusové vápno, nebo vápnařky, nosící vápno na drobný prodej v plachtě na zádech. Hospodáři rádi vítali kolomazníka, rozvážejícího na trakaři kolomaz. V některých oblastech chodil po vesnicích pecák, *pecivál*. Byl to člověk, který chodil dům od domu a na požádání spravoval a vymazával pece a kamna, vymetal saze apod. K žádaným, zejm. na velkých hospodářstvích, patřili miškáři (nunváři, zvěrokleštíci) a také sítaři, rozvážející nebo přímo na místě zhotovující síta na obilí nebo na mouku z drátěného pletiva a dřevěných lubů. Ve mlýnech se vždy našla práce pro krajánky a sekerníky. Krajánci, vandrující mlynářští tovaryši, pomáhali mlynáři s mletím, zatímco starostí sekerníků byla oprava mlýnského složení a zejm. zdršňování mlecího kamene. Ve 2. polovině 19. stol. bylo obvyklé, že hl. z horských a podhorských oblastí chodili ženci a sekáči na sklizňové práce do úrodných rovinatých oblastí Hané, j. Moravy, ale i do Rakouska a jinam. Za sezonní prací ze svých vesnic často odcházeli i zedníci a jejich pomocníci. Po vesnicích chodili také hadráři nebo hadračky (*handrláci*), sbírající do pytlů staré hadry, které dodávali do papíren. Podobnou úklidovou službu provozovali popeláři, objíždějící vesnice s vozem a skupující od lidí popel, aby jej mohli prodat mydlářům k výrobě louhu. Známí byli i kůžkáři (kůžičkáři), skupující po domech kůže a kožky z různých zvířat, a vlasáři, vykupující vlasy

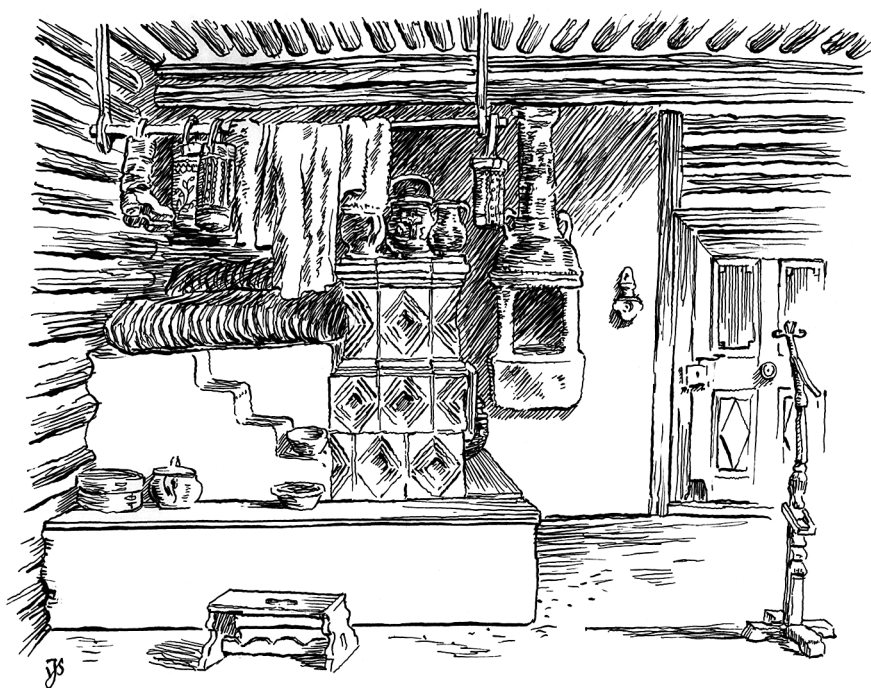
potřebné na zhotovení paruk a vlasenek. K podomním opravářům, řemeslníkům a obchodníkům obcházejícím jednotlivé domy a spravujícím vše, co bylo poškozené a rozbité, patřili dráteníci (drátaři), sklínkaři a olejkáři, pocházející většinou ze slovenských oblastí. Dráteníci pův. jen drátovali rozbité a popraskané hliněné nádobí, hrnce, mísy, džbány aj., později spravovali a letovali také nádobí plechové a smaltované. Vedle těchto prací obchodovali s drobným drátěným a plechovým zbožím (pasti na myši, podložky z drátu pod horké nádoby, drátěné košíky). Když nastala éra plechu, dráteníci se přizpůsobili novým podmínkám a k práci s drátem přibrali i drobnější práce klempířské. Sklínkaři nosili v krosně na zádech různé skleničky a sklenice na prodej, později svůj sortiment rozšířili i o tabulové sklo a zabývali se drobnými sklenářskými pracemi. Olejkáři nabízeli na prodej různé oleje, olejíčky a lektvary a společně s mastičkáři a hudlařskými léčiteli se zabývali i léčením lidí na venkově. Určitého věhlasu požívali *bosňáci*, *bratkové*, podomní prodavači drobného zboží. Jejich jméno souviselo se zemí původu (Bosna a Hercegovina). Kolem krku nosívali koš, v němž měli vyloženy různé nože, dýmky, čibuky, špičky na doutníky či turecké nože. Časem prodej tohoto zboží rozšířili i o nabídku broušení nožů, opravy hrců apod. K s. j. bývali počítáni i žebráci a cikáni. Cikáni prodávali různé kotlářské výrobky, řetězy a prosluli také jako výborní znalci koní. Cikánky se zabývaly věštěním z ruky, vykládáním karet a žebrotou. Toulaví žebráci se netěšili oblibě. Ke známým žebrákům však lidé byli většinou shovívaví. K osobám přinášejícím zábavu a trochu rozptýlení patřili různí kejklíři, žertěři a komedianti (herci a loutkáři),

kteří přijížděli do města nebo do vsi na voze, v němž měli veškeré svoje rekvizity a potřebné věci. Před představením roznášeli po domech pozvánky na produkci a zvali k hojně návštěvě. Oblečení do kostýmů také procházeli ulicemi, tloukli na buben a ohlašovali tak počátek představení. Po celý rok chodívali po vesnicích a městech kolovrátkáři (flašinetáři), různí muzikanti, šumaři a harfeníci a s nimi písničkáři, zpívající a prodávající různé veselé i mravoučné písně. – Novější formou jsou *světští*, tj. cirkusáci a kolotočáři. Jedná se o skupiny lidí spojených vzájemně příslušností k dané atrakci (u kolotočářů houpačky, vídeňské kolo, kolotoč atd.) nebo vykonávající různé práce v cirkusu, podniku předvádějícím cvičená zvířata, klauny, akrobacii, variální vystoupení apod. Pro tyto skupinové týmy, často rozvětvené rodiny, bylo charakteristické cestování od města k městu, se zastávkami určenými k předvádění připraveného programu.

Lit.: B. Moravec: *Světlem jdoucí*. ČL 4, 1895, s. 235–237; J. Tykač: *Kočující obchodníci*. ČL 11, 1902, s. 370–375; E. Drobil: *Světlem jdoucí*. ČL 8, 1909, s. 457; A. Berndorf: *Světoběžní lidé na Nepomucku*. ČL 26, 1926, s. 378–379; M. Hošková: *Lipínští sítáři*. Naše slovo 20. 7. 1983; M. Hošková: *Dráteníci na severní Moravě*. Naše slovo 17. 10. 1984; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984. [mhš]

světnice, jizba – základní a mnohdy jediná obytná místnost především venkovského domu. Nář. se nazývá *sednice*, *sednic*, *seknic*, *seknice* či *sence*. Rodina hospodáře

v ní žila, jedla, spala, její členové se zde rodili, ženili i umírali, přijímali se tu hosté, chodilo se sem na besedu apod. Ve s. se často vařilo a vykonávaly se v ní nejen práce potřebné v hospodářství, ale i profesní činnosti, protože mnohdy bývala zároveň řemeslnickou dílnou (krejčího, ševce, tkalce), úřadovnou (rychta) nebo provozovnou (hospoda, výčep). Mnohdy v ní žili i výměnkáři, svobodní příbuzní apod., u chudých ji někdy obývala zároveň další (cizí) rodina nebo jednotlivec jako podnájemník. Světnice byly poměrně veliké, zvl. v zámožnějších usedlostech (40 m² i více; z toho téměř 1 čtvrtinu plochy zabíralo otopné zařízení). Název s. (stč. *světlnice*) na rozdíl od černé kuchyně nebo dýmné jizby označoval světlou místnost, s nezačouzenými stěnami, tedy prostoru zbavenou kouře (ohniště bylo od konce středověku v Čechách a na záp. Moravě přeneseno do černé kuchyně). Starší výraz *jizba přežívá* na vých. Moravě a ve Slezsku i pro s. (hranice obou názvů přibližně prochází západně od řeky Moravy). Pův. se označení s. užívalo i v měšťanském, městském a panském (hradní s.) prostředí. – S. byla situována nejčastěji v průčelí obytného stavení s okny na náves, do ulice, na dvůr. Jen výjimečně jí byl předsažen špýchar (Chodsko) nebo konírna (Litomyšlsko); okna s. pak směřovala jen do dvora. S., obvykle rozměrná čtvercová místnost zabírající celou šíři domu, mívala 1–2 průčelní a 1–2 boční okna a někdy ještě malé okénko v protilehlé boční stěně, pokud k ní nepřiléhal *vejstupek*, *světnička* nebo *komůrka*. Světlost s. byla relativní,

Horácká světnice – kachlová kamna a krbeček

protože okna byla malá, stíněná přesahem střechy i pěstovanými květinami, a stěny a strop temné. Do s. se vcházelo dveřmi ze síně, někdy vedly druhé dveře do sousední světničky (*vejmníku*). Ve statcích (např. v Polabí) mívali dveře i okničky pěkně malované, podobně jako nábytek z měkkého dřeva. Podlahu tvořila upěchovaná a pravidelně upravovaná hlína, u kamen při dveřích obvykle vydlážděná červenými pálenými cihlami; převážně od 19. stol. se kladly podlahy ze širokých prken. Strop, spočívající na mohutných trámech, býval buď povalový z kuláčků, nebo prkenný, záklopový, a na rozdíl od stěn se dlouho neblíl, ale zůstával od sazí z loučí temně hnědý; k dosažení pěkného odstínu i kvůli konzervaci se natíral hovězí krví. Starobylé světnice, vyvinuvší se z dýmné jizby, mívaly strop nápadně vysoko, někdy byl dokonce mírně zaklenutý nebo zešikmený a ve stěně nad průčelními okny bývalo další okénko: dýmník, relikv ze staré jizby. V té době i stěny z kuláčů nebo přitesaných trámů byly temné nebo líčené jen někdy, a to pouze do určité výšky žlutavým kalem z jílu nebo nažloutlé hlíny. Až odstranění ohniště do černé kuchyně umožnilo bílit stěny vápnem, nejprve přímo na dřevo, později je ohazovali hlínou promíchanou s řezankou apod. (*dali do kožichu, vobalili*) a takto vyrovnané mohli pravidelně bílit. Obílený strop zobecněl až po zrušení *krbečků* ve 2. polovině 19. stol., kdy se už stále více uplatňovaly trámové stropy se záklopy. – Ve vých. Čechách (zejm. na Poličsku) býval ve s. velkých statků,

na rychtách nebo v hospodách zavěšen pod stropem a zároveň zapuštěn do stěny tzv. *pavlač*, široká *pavlač* o velikosti 4–6 m². Spávala tam mužská čeleď i mužští členové rodiny kromě hospodáře. – Ve s. se topilo převážně kachlovými kamny, (zelené nebo hnědé barvy), obsluhovanými ze s., ze síně nebo z černé kuchyně. Dým ve s. už vycházel pouze z ohně v zavěšeném nebo stěnovém krbu sloužícím ke svícení a zahřátí (event. i k malému vaření nebo k ohřívání jídel). Kouř z krbečku se krytým průchodem odváděl do komína. Proto už bylo možno s. lépe zařídit

než dřívější dýmnou jizbu. – Rozčlenění prostoru s. podléhalo pevným zvyklostem. Proti dveřím, diagonálně ke kamnům, nad nimiž visela bidla k sušení šatstva a jiných předmětů, býval tzv. *svatý kout*. Před lavicemi podél stěn stál bytelný stůl, za ním v rohu koutní skříňka k uložení písemností, náboženských knih, peněz a jiných cenností. Nad stolem se vznášela holubička (symbol Ducha svatého), nad lavicemi za stolem byly umístěny pestře obrázky s náboženskou tematikou (malované na skle nebo tištěné na papíře), mezi nimi Ukřižovaný, popř. soška Panny Marie, kalvárie apod. Pro hospodáře nebo hosta se ke stolu přisunovala židle s ozdobným lenochem. V protilehlém koutě při okapové stěně stála postel pro hospodáře s hospodyní, vedle kolébka (v některých krajích ze zavěšené plachty: *hejčadlo, konouška*). Děti a staří lidé spávali na peci, na lavičce, někdy i na zemi na slámě (odrostlejší děti spaly v komoře nebo na půdě, výrostci a mládenci na palandách ve stáji, děvečky a někdy i dcery ve chlévě, v komoře, ve světničce). Na stěně s. při dveřích, mezi okny či jinde visívala jedna nebo dvě police s nádobím, nade dveřmi boží požehnání; u dveří stával misník (na Chodsku zv. *suden*) na potraviny (chléb, omastek) i na nádobí a visívala kroupenka se svčenou vodou. Dále bývala ve s. truhla (později *almara*), lavička podél kamen, v zimě kolovrat, na stěně hodiny s dřevěným strojčkem a loučník. (Nábytek, který se do s. nevešel, stával v přístěnku, v komoře, v síni, na půdě, na špýchaře a jinde.) Na kamnech, na peci, na lavičce u kamen atd. bývaly různé nádoby (na vodu, k vaření) a potřebné nářadí. V chladném počasí měla

ve s. přechodný útulek i novorozená zvířecí a drubeží mláďata, pod pickou sedávala husa nebo kvočna na vejcích. – S. podléhala dobovým vlivům a módním změnám jak v druhu a četnosti mobiliáře, tak v jeho rozčlenění v prostoru. Klasický výše popsáný kánon se časem proměnil tak, že stůl stával při průčelní stěně mezi okny, ještě později zaujímal místo uprostřed světnice. Do ní po městském vzoru přibýly manželské postele, noční stolky a jiné, dříve na venkově neznámé kusy. S. byla přeplněna nábytkem a život v ní méně odpovídal prostředí a provozu zemědělské usadlosti. Proto všude panovala snaha příbytek rozšířit o další pokoje (zejm. ložnice) a provoz bývalé s. se přesunul do kuchyně. – Tradiční mobiliář se lišil dobově a zejm. regionálně; vytvořily se dokonce charakteristické znaky výzdoby, podle nichž lze někdy určit jeho provenienci a časově jej zařadit. Ve s. přetrvávalo pomyslné starobylé rozdělení na část ženskou (při dveřích a u kamen), a na část mužskou, sváteční a kultovní (okolo stolu v rohu pod obrázky), kde byl pánem hospodář. Sedal v čele stolu, zatímco hospodyně i dcery při stole obsluhovaly a často jidaly na lavičce u kamen. Ke stolu byl zván vzácný host, hospodář tu vyřizoval úřední a jiné důležité záležitosti. Sousedky a lidé méně významní usedli u kamen, žebráci a cizí příchozí zůstali stát u dveří. Tento dříve obecný mrav se udržuje už jen výjimečně. – Od konce 20. stol. na venkově převládá bydlení v rodinných domácích vybavených stejně jako byty ve městě. V důsledku toho zmizela bývalá s., již nahradilo několik pokojů s různými funkcemi (ložnice, obývací pokoj, pokoje dětí). – Slovo s. se užívá také ve významu vojenská s. (ubytovací místnost pro mužstvo i poddůstojníky) a ve spojení staročeská, selská, parádní s. (sloužící spíše k reprezentaci než k bydlení). – Od 20. stol. je výraz s. po městském vzoru na vesnici vytlačován novějším názvem *pokoj*, hovorově se říká také *cimra* (z něm.). – Slovo s. se často užívalo v deminutivu (*světnička, sednička, seknička*) v několika významech: malá s., *vejstupek*, komora, podkrovní (půdní) upravená místnost, výměnkářské obydlí, podruží (komora nebo i domek, v němž žil podruh) a rodná světnička (místo narození významné osobnosti). Ve stč. se *světnička* přezdívalo člověku, který se stále drží doma (pecivál) a přidavné jméno *světničný* znamenalo *týkající se, přináležící* ke s. (světničné dveře, kamna, postel). V. t. jizba, stůl.

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 39–41; A. Plessingerová: *Otázka existence stolu, jeho vývoje a stolování ve slovenských dědinách pod Javorníky*. SN 10, 1962,

s. 227–280; A. Plessingerová: *Vývoj lidového interiéru a bydlení ve slovenských dědinách pod Javorníky*. In: *Lidové stavitelstvo a bývanie na Slovensku*. Bratislava 1963, s. 179–241; J. Vařeka: *Lidová architektura, interiér a domové zvyky Čech v epoše národního obrození*. ČL 68, 1981, s. 131–144; J. Vařeka: *Vesnická sídla – stavby – interiér*. In: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, s. 154–168; J. Macek: *K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 47–66; L. Petránová – J. Petrán: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 17–46. [ap]

světští viz světem jdoucí

světýlka viz bludné duše

svíca viz loučení se svobodou

svíce, svíčka – sloupkový výrobek z vosku (loje, stearínu) s knotem uprostřed, určený ke svícení a řemeslně vyráběný hl. svíčkáři a mydláři. Knoty napouštěné voskem užívali k osvětlení vedle pochodní a loučí již obyvatelé antického Říma v 6. stol. př. n. l.; první svíce v novodobém slova smyslu pocházejí z 1. stol. n. l. – Spolu s praktickým významem světelného zdroje obdržela zapálená s. již v antickém prostředí i význam úzce spjatý se symbolikou plamene a světla jako symbolu života a protiváhy tmy, spolu s ochrannými a lustračními funkcemi. V tomto období byla vosková svítila stavěna před oltáři a obrazy bohů, užívána v souvislosti s kultem zemřelých i v průvodech pro zvýraznění moci vysokých státních úředníků. Přes počáteční odpor křesťanské církve se tyto zvyklosti přenesly i do křesťanského prostředí (stavění svící k hrobům mučedníků apod.). V počáteční fázi křesťanství logicky dosáhly svíce významného uplatnění jako jednoduché zdroje světla při tajných bohoslužbách, konaných v noci či ve špatně osvětlených prostorách. Nový symbolický aspekt plamene s. se do Evropy rozšířil z Předního východu, kde se při bohoslužbách od 1. poloviny 5. stol. zapalovaly svíce při četbě z evangelií jako znázornění duchovního světla i projevu radosti ze spasení, které přinesl Ježíš Kristus. Ve smyslu křesťanské víry se pozměnila původní symbolika světla s.: světlo začalo s odvoláním na slova Evangelia sv. Jana (*Já jsem světlo světa*) zpřítomňovat Spasitele. Tento motiv je výrazný zejm. o Velikonocích (*paškál*) i při některých liturgických úkonech a částech mše svaté (zejm. četba evangelií, *Sanctus*, proměňování a přijímání). – V sakrálních prostorách se svíce pův. stavěly vedle oltáře,

od 2. stol. před něj a posléze přímo na oltářní menzu. Jednotlivé církve, které používají svíce k liturgickým účelům, stanovily jejich složení (v římskokatolické církvi mají např. svíce hlavních oltářů obsahovat alespoň 65 %, u bočních alespoň 25 % včelího vosku) i barvu (v katolickém prostředí byly oltářní svíce přinejmenším od 11. stol. běleny, aby jejich barva vosku symbolizovala nevinnost). Včelí vosk jako materiál pro výrobu s. měl vlastní symbolickou hodnotu spočívající v paralele mezi Ježíšem Kristem, synem panenské Bohorodičky, a voskem, produktem panenských včel, které bývaly samy o sobě připodobňovány ke Kristovi díky svému medu (symbolu sladkosti spásy) a žihadlu (spravedlnosti Božského soudu). Počet svící zapálených v kostele pak odrážel nejen význam církevního svátku, ale např. i celebrování obřadu vyšším duchovním, který stojí podle církevní hierarchie blíže ke Kristovi. – Svíce doprovázely věřícího člověka v průběhu celého jeho náboženského života, nejen bohoslužeb v rámci liturgického roku (při křtu, biřmování, svatbě, pohřbu a zádušních mších, sloužených za duše zesnulých). S. se proto stala tradičním druhem *ofěry* (při úvodu šestinedělek či svčenech kleriků), jedním z rozšířených votivních darů jednotlivců (podle finančních možností i svíce totožné výšky či váhy jako tělo votanta), kolektivních darů členů spolků, bratrstev, lokálních i farních společenství. – Jako svítidel k profánním účelům začali lidé užívat svíce v průběhu středověku nejprve ve dvorském a šlechtickém prostředí v rámci slavnostních příležitostí. S počátkem novověku se s. v tomto kontextu dostala i mezi měšťany. V 19. stol. zejm. méně kvalitní, lojové svíce začínají představovat rozšířenější způsob osvětlení lidového interiéru, přestože pro chudší vrstvy zůstalo jejich užití omezeno především na sváteční příležitosti. – V lidové duchovní kultuře zaujímaly výsadní postavení svíce spojené s liturgickými obřady a úkony. Vedle již zmiňovaného paškálu to byly zejm. svíce a voskové sloupky svčene v kostelech na svátek Očišťování Panny Marie (*hromničky*), popř. na den sv. Jana a Pavla a na Zjevení Páně; těmito svícím přičítali nositelé tradiční kultury apotropajní, léčivou i magicko-prosperitní moc: vosk velikonocních svící, rozdělovaný v kostelech mezi věřící, sloužil spolu s dalšími příměsmi k obkuřování nemocných (Hlinecko). Zvyk dělení paškálu a zvyšující se poptávka ze strany věřících vedly mj. k výrobě *agnusků* (z lat. *Agnus Dei*), reliéfně zdobených medailonů z posvěceného vosku, doložených již v 8. stol., které patřily k významným lidovým amuletům, ochraňujícím např. polní

úrodu proti nepřízní počasí. Výrazný apotropajní moment se objevuje i v zapalování hromniček v době bouřek, těžké nemoci, úmrtí či po smrti člena domácnosti (na Zálesí i týden po úmrtí v domě). Plamen zapálené hromničky, kterou obnášel kolem lože nejstarší člen domácnosti, *zkušená osoba* z obce a jiní, neměl přitom pouze funkci zabránit přístupu zlých sil k umírajícímu, ale též napomoci k rychlejšímu, snazšímu úmrtí. U dětí byla tato zvyklost chápána i jako forma *zaopatření* (Rokycansko). Specifickou roli sehrávala s. i při *svatoblažském požehmání* (sv. Blažej), kdy jejímu přiložení na krk přičítali věřící preventivní účinek proti bolestem krku. – Celá řada lidových názorů a praktik spojených se s. vychází z představy s. života, kterou po narození zapaluje anděl a uhasíná ji smrt. V této podobě se odráží ve folkloru (např. varianty pohádek o *smrti kmotřičce*) i v různých oblastech duchovní kultury. Symbolické spojení s. a života člověka se projevuje např. ve zvyku nosit zlomenou s. před rakví svobodného zesnulého (doloženo na Teplicku, Strakonicku či na Kyjovsku, kde se však zvyk obecněji rozšířil až po 2. světové válce). Podobně dávali domácí umírajícím do ruky hromničku, kterou nechali po úmrtí dohořet (Zálesí), nebo si odcházející sami zhášeli své *poslední světlo* (Strakonicko). Ze stejného okruhu představ vycházejí i praktiky hledání těl utonulých lidí pouštěním hořících svící, připravených na dřevěné nádoby, prkna či bochníky chleba, po vodní hladině a zevrubného průzkumu míst, kde se svíce zastavila nebo zhasla (Slezsko, Dačicko, Hlinecko). Spojení člověka a plamenu hořící s. se vyskytuje zejm. při věštbách zaměřených na délku života jednotlivce, jak v rámci výročních svátků, tak při liturgických obřadech významných pro život jednotlivce. Obecně rozšířené bylo v č. zemích předvídání délky života novomanželů podle plamene svící, které stály na oltáři během svatebního obřadu. Zhasnutí či nerovný plamen s. před jedním ze snoubenců předznamenával jeho smrt do roka (Horácko), v blízké budoucnosti (Náchodsko) či dříve než u partnera (Chodsko); rovný plamen naznačoval naopak dlouhý život, manželskou shodu a štěstí. Podobně označovala s. hořící při křtu či úvodu délku života dítěte. Analogická je představa o spojení s. s délkou života kleriků (zhasne-li v průběhu mše s. na oltáři, zemře kněz, který celebruje mši; j. Čechy) či lidí, kteří s hořící svící obcházel oltář (při svatebním obřadu na Náchodsku). Hořící s., s níž matka při úvodu obcházela oltář, však sloužila místně i jako jeden ze sankčních prostředků vesnické komunity proti svobodným matkám,

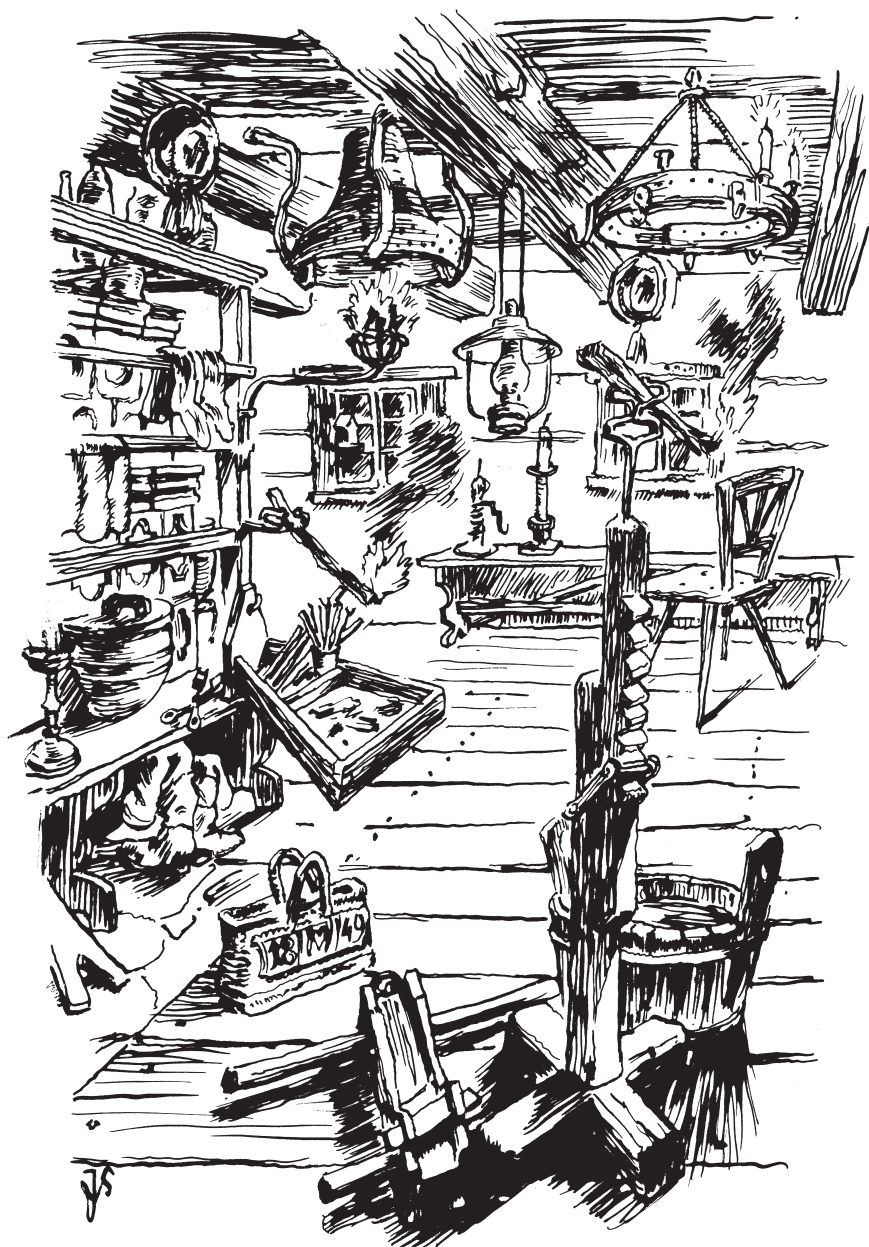
kteří dostávaly úmyslně zkrácené svíce, aby jim při obřadu popálily prsty (luhačovické Zálesí). Plamen či dým s. zapalované při svátosti posledního pomazání a zhášené po odchodu duchovního byly v řadě regionů (Náchodsko, Rokycansko) nejen předzvěstí uzdravení (rovný plamen či dým stoupající ke stropu) či smrti nemocného (dým obracející se ke dveřím), ale i symbolem spasení či zatracení duše zemřelého (Rokycansko). V cyklu výročních obyčejů se věštění délky života vyskytuje zejm. v *osudových dnech* adventního a vánočního období (Vánoce, Štědrý den, Zjevení Páně). K jeho nejčastějším podobám patří pouštění svící v ořečových skořápkách po vodě, popř. sledování stínů lidí vržených od plamene s. hořící na svátečně prostřeně tabuli (stín bez hlavy, stín se dvěma hlavami či stín bez jasných kontur pokládali lidé za předzvěst úmrtí). Pravděpodobně vývojově mladší jsou prvky, které s délkou života jednotlivce přímo nesouvisí (pouť skořápky do středu nádoby symbolizovala dalekou cestu, spojení dvou plujících ořečových skořápek bylo pro svobodnou dívku předzvěstí vdavek, u ženatých předznamenáním spokojeného manželství). – Svíce v lidovém prostředí staly součástí slavnostní výzdoby domácností (o Vánocích výzdoba oken a vánočního stromku), hrobů zesnulých (zvl. o Dušičkách) apod.; svíce zhotovované ze zvláštního materiálu (na Valašsku ze směsi vosku, kadidla, síry a vařené příze), popř.

za doprovodu magických praktik používali předkové mj. při hledání pokladů. – Tvar s. se odráží i v dosud rozšířeném přirovnání *rovný jako svíce*; pejorativního nádechu nabylo sousloví *svíčková bába*, které je vedle svého původního významu (prodávka svíček při kostelech nebo členka mariánské družiny starající se o osvětlení kostela) chápáno hl. jako synonymum pobožnůstkářství.

Lit.: F. Bartoš: *Moravský lid*. Telč 1892; M. Václavek: *Moravské Valašsko I*. Vsetín 1894; J. Žipek: *Pověry, obyčeje o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku*. ČL 4, 1895, s. 533–535; J. K. Hraše: *Pověry o předvídání smrti*. ČL 6, 1897, s. 476–477; F. Košák: *Nemoc, smrt a pohřeb v pověrách na Rokycansku*. ČL 8, 1899, s. 194–198; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; HDA 4, 1931/32, sl. 1243–1255; M. Kolařík: *Lidové věštby o smrti*. ČL 31, 1931, s. 172–173; A. Novotný: *Biblický slovník II*. Praha 1956, s. 1039–1040; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; R. Wünnenberg: *Andachser Votiv-Kerzen*. Augsburg 1966; L. Hansmann – L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966. [lk]

svícení, způsob osvětlení prostoru. V lidovém prostředí je známo s. stabilní a přenosné. Stabilně umístěné s. dlouho souviselo s vývojem topeniště a zajišťoval je volně planoucí oheň. – Po uzavření pův. otevřeného ohniště do tělesa pece a kamen se svítilo loučí, uchycovanou do kovového držáku na přenosném dřevěném stojanu; stával nejčastěji u topeniště. Oharky z loučí padaly do nádoby s vodou. – Mezi stabilní osvětlovací zařízení patřily v č. zemích výklenky ve vstupní stěně do světnice, *krbečky* či *loučnický*, propojené s komínovým tělesem, ve kterých hořely krátké louče a smolky a kde se také přihřívala strava. V jihozáp. a záp. Čechách se oheň ke s. rozděloval na železném miskovitěm roštu ve spodní části pletených a hlinou omazaných dýmníků. V sev. Čechách se tyto dýmníky zhotovovaly z prken sestavených do čtyřhranného jehlane a visely uprostřed světnice. Z vých. Čech, ale i ze záp. Moravy jsou známy trychtýřovité hrncířské dýmníky z polévané hlíny. Pod takový dýmník se na řetězu zavěšoval železný koš, v němž hořelo březové nebo bukové dřevo, ale především malé loučky. Chalupníková *Kronika rychnovská* (Rychnov na Hlinecku) uvádí, že oheň se rozděloval v krbu, který byl u dveří. Kouř ze dříví stoupal otvorem udělaným ve stropě. Krb zastupoval kamna i lampu. Aby plál větším plamenem, dávalo se do ohně smolné dříví, které nahrazovalo světlo lampy. J. Butzbach,

jenž byl 1488–1494 jako student v Čechách, napsal o kadaňském Poohří: *Tamní venkovští lidé svítí jedlovým dřívím, jež je tam velmi časté, to se rozřeže na třísky, večer se zapálí a postaví na jakýsi svícen, jenž visí uprostřed jizby.* Stabilní osvětlovací zařízení (krbečky, výklenky) bývalo také v přístěncích, komorách, maštalích a výjimečně i ve stodolách, jako v Černoticích č. 1 na Benešovsku, kde výklenek tvořil součást sloupku datovaného 1698. – *Ohně se týkající řád*, vydaný 25. 6. 1785, zakazoval používat osvětlení otevřeným ohněm, požadoval zajistit skleněnou nebo plechovou lucernu a zakazoval noční práci (dělání řezanky, mláčení a tření lnu). Při průjezdu dřevěným zastřešeným mostem bylo nařízeno uhasit pochodeň. – Olejové lampičky se v selském prostředí jako hlavní svítidlo neujaly, ani po vynalezení skleněného cylindru (1756) a plochého posuvného knotu (po r. 1783). Ve formě kahanů se však na statcích a chalupách dlouho uplatňovaly spíše jako přenosné s.; byly výhodné, protože využívaly domácího řepkového nebo lněného oleje, který se po třech měsících už nedal použít k vaření. Na Valašsku a v karpatské části Moravy a Slezska užívali rozpuštěné máslo. – Svíce ze včelího vosku jsou známy od 2. stol., ale pro venkovské uživatele byly příliš nákladné (bylo třeba je kupovat): užívali podomácku vyrobené lojové svíčky, uplatňované v domácnostech do začátku 20. stol. (znali je již Féničané). Jejich nevýhodou byl hl. zápach. 1834 se zlevněním výroby stearínu a 1837 s nástupem parafínu převážilo používání svíček z těchto umělých vosků. I jimi se však šetřilo, užívalo se jich při slavnostnějších příležitostech. Svíčky ve venkovských domácnostech (podobně jako olejové lampičky) se používaly zejm. do přenosných svítidel (dřevěné, kovové, keramické či skleněné svícny, dřevěné a kovové lucerny). – Snadné rozsvícení zejm. přenosných svítidel umožňovaly po r. 1750 sirky, zdokonalené kolem r. 1830, a následně (1852) zavedení výroby bezpečnostních zápalek. Předtím se zapalovalo křesáním. – Petrolejové lampy k osvětlení domácnosti se objevily 1855, jejich rozšíření nastalo po nalezení bohatých ložisek ropy (1859). Petrolejem se však velmi šetřilo, pro chudé lidi byl drahý. V mnoha odlehlejších vsích, zejm. na Českomoravské vrchovině, sloužily petrolejové lampy jako hlavní s. až do poloviny 20. stol. – V dílnách, hospodách a mlýnech se od konce 19. stol. rozšířilo používání karbidového s., podléhajícího stavebnímu řízení. V objektu nebo mimo něj stály ve zvláštním přístřešku dvě tlakové nádoby k vyvíjení plynu, který byl odtud odváděn soustavou trubek k lampám s hořáky. Instalaci

Svítidla. Záp. Čechy

těchto zařízení prováděly speciální firmy. – V městském prostředí se úspěšně prosadilo s. svítíplynem, dodávaným z centrálních městských nebo továrních plynáren k osvětlení domácností, výroben, ulic a také k pohonu plynových motorů (v Praze osvětlovalo ulice prvních 200 plynových lamp 1847). Pro venkov však bylo bez významu. – Následně přichází elektrická energie, jejíž uplatnění umožnila zdokonalená oblouková lampa (1878–1880) a úspěšné Edisonovy pokusy sestrojít odolnou žárovku (1879). Venkovského lidového prostředí se využití elektřiny vzdáleně dotklo 1886, kdy mlynář O. Koliha osvětlil elektřinou svůj mlýn na soutoku Stebeňky s Jizerou v Turnově. V téže době zřídil vynálezce F. Křížík osvětlení pražského Žofína a 1888

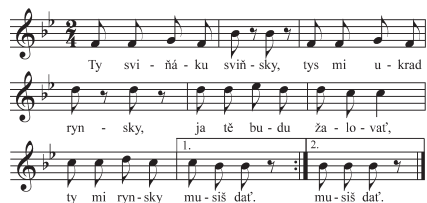
postavil první elektrárnu v Čechách mimo Prahu (Jindřichův Hradec). Od konce 19. stol. se zřizují na mnoha místech malé vodní elektrárny (při mlýnech, sklárnách, textilkách); jimi vyráběný proud osvětloval mimo vlastní objekt často i hospodu a okolní usedlosti. Od počátku 20. let 20. stol. docházelo k postupnému zavádění elektrického proudu pomocí rozvodné sítě z centrálních výroben elektrárenských společností. V elektrifikovaných vsích vznikaly svérázné zděné stavby: věžovité transformátory. K osvětlení některých samot byly zřízeny malé větrné elektrárny.

Lit.: V. Janoušek: *Louč a loučnický v severovýchodních Čechách*. ČL 7, 1898, s. 459–460; R. Jeřábek: *Zaniklé způsoby rozněcování ohně a osvětlování obydlí na Valašsku*. ČL 44, 1957,

s. 252–258; A. Plessingerová: *Vývoj svícení a osvětlovacích zařízení ve slovenských obcích pod Javorníky*. SNM 16, 1962, s. 164–183; B. Schier: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966, s. 221–223, 2. vyd.; M. Šulcová: *Způsob topení a svícení v polabských chalupách ve druhé polovině 19. století podle záznamu Václava Smutného*. ČL 57, 1970, s. 38–39; S. Klapková-Losová: *Venkoušské osvětlování*. UŘ 3, 1972, s. 26–29; J. Šperling: *Osvětlovadla dvou století v Praze*. UŘ 3, 1972, s. 30–34; F. Jílek – J. Kuba – J. Jílková: *Světové vynálezy v datech*. Praha 1980; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 122–123; J. Jaroš: *Větrné motory na Moravě. Sto deset let vývoje (1883–1993)*. Brno 1993; J. Scheybalová – J. V. Scheybal – B. Jakoubč: *Kraj kolem Jizery*. Jablonec n. Nisou 1995. [lš]

svíčka viz svíce

sviňák, párový tanec 2/4 taktu s pevnou vnitřní vazbou, známý na Moravě i ve Slezsku. Na Slovácku, Valašsku, luhačovickém Zálesí a v těšínském Slezsku se vyskytuje pod různými názvy (svinský, kopaný, dupák, krajcoplka) nebo také pod incipity tanečních písní (*Ty mlynáru mlynásky; Chachare ostrausky; Ode Zlína k Fryštáku*). Po pohybové stránce je to tanec, při němž tanečníci

Tanec sviňák. Laško, Socha 1948, s. 29

ve společném držení udělají tři přeměnné kroky nebo podupy směrem vpřed, švihem přednožené nohy se otočí a pohyb opakují. Následuje obvykle polková dohrávka, která řadí s. k mladší vrstvě lidových tanců. Tanec typu s. byl v 19. a na počátku 20. stol. rozšířen jako společenský tanec v záp. Evropě, především v Německu.

Lit.: V. Socha: *Lidové tance na Lašsku I*. Praha 1948, s. 29; Z. Jelínková: *Figurální tance a taneční hry*. In: *Lidové písně tance z Valašskokloboucka II*. Vyd. K. Vetterl. Praha 1960, s. 329–330; Z. Jelínková: *Lidové tance z Rožnovska*. Gottwaldov b. r. [1978], s. 8. [zj + mp]

svítáníčko, alba – lyrická milostná píseň vyznačující se působivou náladou nadcházejícího jitra. Termín vytvořil V. Hanka podle něm. *Tagelied*. Obsahem s. je loučení milenců za svítání při ranním kuropění a prvním štvitoření vlaštovek. Častým motivem s. jsou

Svítáníčko. Bydžovsko, Poláček I, 1936, č. 115

klíče od svítání, vyskytující se nejen v písních českých, ale i moravských a slovenských: *Dybych měla klíče ode dne bílého / nedala bych svítat do roka plného*. O prastarém původu tohoto motivu svědčí dopis Heinricha ze Švamberka Petru z Rožmberka (1539), ve kterém cituje úryvek písně: *Bych měla klíče od bílého dne, / schovala bych je do Dunaje*. Jiným motivem je dívčí prosba k vlaštove za oddálení svítání: *Laštovénko, nelétaj, / bílého dňa nevolaj*. Česká svítáníčka mají pastorální ráz a jejich nápěvy vykazují vliv hry šalmaje a dud. Svítáníčka se hojně vyskytují především v j. Čechách, jak dokládá Erbenova i Holasova sbírka (*Vlaštovička lítá, / povídá, že svítá*). S. se objevuje i na Chodsku, kde bohatě zdobené, prolamované nápěvy zapsal J. Jindřich (*Laštovička lítá*). Neméně působivé jsou moravské typy s., které vykreslují podmanivý obraz svítání na valašských horách (*Na Radhoštu svítá, / horečka sa šerť, / zavři za mnú, milá, / zavři za mnú dveři*) a v širých slováckých rovinách, s melodicky klenutými nápěvy velkého tónového rozsahu (*Laštovénka lítá, / na dolinách svítá, / běž, šohajku, domu, / lebo budem bitá*). Historicky patří alba k žánrům trubadúrské lyriky. V. t. minnesang.

Lit.: J. Horák: *Naše lidová píseň*. Praha 1946, s. 24; V. Černý: *Staročeská milostná lyrika*. Praha 1948, s. 66–72; V. Klusák: *Píseň a život I. Písně z přírody*. Praha 1958, s. 60; F. Bonuš: *Úvod do studia hudební a taneční folkloristiky*. Praha 1964, s. 51–52. [vt]

svobodník, dědíník-dědic – svobodný sedlák, který nepodléhal žádnému soukromému vrchnosti, nýbrž pouze králi a jeho úřadům. Jádrem svobodníků byli patrně potomci pův. svobodných sedláků, *heredes* (dědicové). Většina z nich se ve 13. a 14. stol. dostala do poddanství, menšina si udržela nezávislost. Se svobodníky splynuli v 15. stol. *nápravníci* (*provisionarii*), kteří drželi své statky na způsob léna a byli za to povinni jistými službami, zejm. vojenskými. Po finančním vyrovnání s lenním pánem byli z větší části přiřazeni ke svobodníkům. Na Moravě byla situace svobodníků pův. poněkud odlišná. Svobodníci, kterým patřila pouze jediná selská usedlost, se nazývali *dvořáci*, patřila-li

jim část vesnice, náleželi k nejnižší šlechtě a byli nazýváni *panošé*. Statky svobodníků se spravovaly zemským soudem a zápisy o nich byly kladeny do desk zemských stejně jako zápisy o deskových statcích, které vlastnila šlechta. Toto právo svobodníků bylo zakotveno ve *Zřízení zemském* z r. 1564. Svou osobou byli stejně jako šlechta podřízeni soudu zemskému nebo komornímu. Ve správních věcech náleželi pod úřady krajské a nejvyšší zemské. Berní platili krajským berníkům a sami vypravovali ozbrojence do pole. V 2. polovině 16. stol. se dostávali do závislosti na české komoře. Komořní instrukce z r. 1571 ukládala královskému komornímu prokurátorovi, aby vedl pro berníky zvláštní seznamy svobodníků. Od konce 16. stol. byl proveden zápis o svobodnickém statku do desk zemských pouze s předchozím souhlasem krále, protože svobodníkům neustále ubývalo a jejich statky přecházely koupí do šlechtických rukou. Od 2. poloviny 17. stol. prováděli svobodníci trhové smlouvy, závěti i smlouvy svatební před královským prokurátorem, který vedl český fiskální úřad. Zápisy, týkající se svobodnických statků, nebyly už od r. 1630 zapisovány do desk zemských, ale do knih svobodnických (*libri libertinorum*), chovaných při královském fiskálním úřadě. Prokurátor měl zastupovat svobodníky ve sporech se šlechtici a městy. Měl nad svobodníky soudní pravomoc v civilních záležitostech. Ve věcech trestních však nebyli svobodníci podřízeni fiskálnímu úřadu, nýbrž náleželi stejně jako šlechta před soudy zemské a komorní. V polovině 17. stol. bylo v Čechách již jen 750 svobodníků, na Moravě ještě méně.

Lit.: K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949, 2. vyd.; V. Šmelhaus: *Svobodníci vnitřních Čech v letech 1550–1850*. VPZM 12, 1972, s. 23–84; V. Frolec: *Mikrostruktura tradičního lokálního společenství v Čechách a na Moravě v 19. století*. SN 38, 1990, s. 117–132. [jhn]

symbol [z řec.], symbolika – obtížně definovatelný pojem označující sjednané poznávací nebo věštecké znamení, znak se zjevným nebo skrytým významem, smyslový i nadsmyslový, konkrétní i abstraktní významový znak, někdy též skutečný jev s alegorickým obsahem, prostředek zjevné, důvěrné nebo i tajné dohody. Symboly mohou být reálné nebo imaginární fenomény nebo pouze pojmy nahrazující podstatu jiných konkrétních jevů nebo jiných abstraktních pojmů. *Znak, tedy s., je něco, skrze což člověk bere zřetel na něco jiného* (Ch. S. Pierce). *Slovo nebo obraz jsou symbolické, když obsahují víc, než je možno rozoznat na první po-*

bled (C. G. Jung). Na základě konvence se může stát symbolem v podstatě cokoli: neživá příroda, živly, živočišný a rostlinný svět, člověk a jeho životní projevy, skutky, gesta, slova a jména, čísla, barvy, zvukové a hudební projevy, věci (předměty), nepoznané jevy, nadpřirozené bytosti a úkazy apod. S. může být jev nebo jeho verbální či grafické vyjádření. Jako grafický znak pak nahrazuje ve zkratce jev sám a vyvolává jeho představu u osob, které jsou s obsahem symbolu seznámeny. *K funkcím, jimiž člověk vyniká nad ostatní živočichy, patří kromě racionálního a kritického myšlení také jeho schopnost abstrakce, generalizace a symbolizace* (J. Charvát). Symboly se velmi záhy staly součástí myšlení a prostředkem komunikace mezi lidmi, produkty i objekty racionálního i neracionálního lidského počínání. Vstoupily už na prahu vývoje lidské společnosti do víry, magie a kultů, a tím také do aparátu organizovaných náboženství, která jsou do vysoké míry na symbolickém vyjadřování založena (svět nadpřirozených bytostí, démonů a božstev). Vzhledem k svému organizujícímu potenciálu mohou být symboly jedním z prostředků sdružování lidí podle jejich světonázorového smýšlení, náboženského přesvědčení, národního cítění nebo státní příslušnosti, profesionálního cítění a sociálního začlenění ve společnosti apod. Stávají se nezřídka pomocným nástrojem moci: kdo ovládá jejich významy, je s to ovládat přírodu i lidi, ovlivňovat božstva a jiné transcendentální bytosti a jevy. Pomocí symbolů lze vyjadřovat též tabuizované skutečnosti a pomocí tajných znaků komunikovat jen mezi vyvolenými. Symbolem se může stát znak vnějškově podobný jevu (vlnovka: voda), související přímo nebo odvozené s nějakým činem nebo událostí (vozové kolo: nástroj mučení; palma: symbol mučednické smrti) anebo mající odpovídající vlastnosti (medvěd: síla; červená barva: krev, život). Jinou skupinu symbolů tvoří vzdáleně odvozené a silně abstrahované jevy (slunce: život; alfa a omega: začátek a konec všehomíra). Četné symboly mají interetnickou, nadnárodní a nadčasovou srozumitelnost a platnost, zejm. symboly mimojazykové, tedy pohybové, zvukové a grafické. Některé také zachovávají po celá staletí nebo tisíciletí nezměněnou formu i obsah (symboly solární a fertilitní), jiné při zachování formy obsah mění (ryba: symbol vody, života, plodnosti, vilnosti a též Krista) a některé mění v průběhu historického vývoje formu i obsah podle záměrů, k nimž se jich využívá (svastika a hákový kříž: od magického solárního znaku a symbolu dlouhého věku ke stranickému nacistickému a státnímu symbolu).

Mnohé grafické symboly z pravěkých kultur recentních etnických pospolitostí na nižším vývojovém stupni vstoupily do lidové výtvarné kultury pokročilejších etnik a udržely se v ní až do jejího postupného zániku v éře technické civilizace. Na pravěkou symboliku navázala organizovaná náboženství, z nichž zejm. křesťanství do ní vneslo další početné symboly trinitární, christologické, mariologické a hagiografické: transformovalo starší symboly božství a obohatilo je o novozákonní a podstatně mladší hagiografické, hl. martyrologické symboly (roztličné varianty kříže, christogramy, svatozáře a nimby, eucharistie, kotvy, mučičí nástroje, trnová koruna, palmové ratolesti, lilie, růže, réva, strom, jablko, především granátové, kniha, holubice, kohout, lev, had, ryba, apoštol a evangelisté, světcí a svěťice, ďábli, andělé). S. je jedním ze základních vyjadřovacích prostředků ve všech druzích umění. Grafické symboly tvoří významnou složku dětské kresby a malby, tvorby psychotiků a lidového umění. Vytvářejí rozsáhlou a nepřehlednou oblast symbolické ornamentiky a spolu s gesty jako nástrojem nonverbální komunikace jsou nezbytnou výbavou ikonografických motivů a témat. Byly povýšeny na jedno z východisek tvůrčí inspirace na přelomu 19. a 20. stol. ve výtvarném, hudebním i literárním symbolismu. – *Symbolika* je myšlenkový, vyjadřovací a komunikační, převážně neverbální systém, který je jednou z forem společenského jednání, a to nejen u pravěkých a současných kulturně méně vyvinutých společností, ale též u moderních industriálních společností. Soubor symbolů se vývojovým procesem proměňuje, tříbí, typologizuje a směřuje od mnohoznačnosti a ambivalentnosti k převažující jednoznačnosti a nezaměnitelnosti. V některých sférách se z pouhého souboru stává systém s pevnou strukturou, jako například v oblasti grafické symboliky, zejm. při vzniku novodobých soustav písma, mezinárodních dopravních značek a jiných piktogramů orientačních vizuálních systémů. V přítomnosti ztrácí podstatná část lidské populace věrské a pověrečné vědomí symbolů a symboliky. Nových struktur symbolů se využívá k formování racionálního a ekonomického myšlení i vyjadřování. Ustálené systémy smluvených znaků s obsahem pokud možno exaktním tvoří novou (převážně grafickou) symboliku v mnoha vědních oborech (astronomie, meteorologie, klimatologie, geografie, kartografie, matematika, fyzika, chemie, kybernetika, informatika, medicína, filozofie, zejm. logika, sociologie), v užitých oborech (politika, peněžnictví), v kultuře (hudba, choreografie, architektura) i ve sportu. Symbo-

lika zastává komunikativní a organizující, popř. též integrující úlohu ve společenském i rodinném životě, v náboženství i v politice při formování společenských útvarů, rodiny, církví, politických seskupení, států apod. Ve společenstvích neznalých písma částečně substituovala gramotnost, ze symbolů a jejich ustálených soustav se vytvářelo obrázkové písmo, na jehož principu ostatně vznikly některé jeho druhy (písmo hieroglyfické). Simplifikující charakter symboliky vede k jejímu zneužívání: tím, že zplošťuje, generalizuje, neúměrně zvýrazňuje některé složité ideje a činí je obecně srozumitelnějšími, podněcuje k náboženskému, ideologickému a politickému fanatismu. Grafické symboly se mohou stát výrazem náboženské nebo politické výlučnosti a nesnášenlivosti, nadřazenosti, nacionalismu, rasismu, ač se prezentují jako poselství společenského pokroku (idea NS-Symbolforschung v nacistickém Německu). Zcela specifickým způsobem nakládá s problematikou symboliky věda o znaku, *sémiotika*, *sémiologie*; zvl. psychologická a filozofická sémiotika rozlišuje konkrétní znak a abstraktní symbol, popř. za symboly považuje pouze konvenční, tj. neikonické a neindexové znaky. – V jiném významu se symbolikou rozumí nauka o symbolech, *symbolologie*, která se zabývá především typologizací a interpretací grafických symbolů.

Lit.: W. Audsley: *Manuel of Christian Symbolism*. London 1865; M. Lurker: *Symbol, Mythos und Legende in der Kunst*. Baden-Baden 1948; M. Eliade: *Images et symboles. Essais sur le symbolisme magico-religieux*. Paris 1952; *Symbolon*. Jahrbuch für Symbolforschung 1, 1960; J. E. Cirlot: *A Dictionary of Symbols*. London 1962; K. Lipfert: *Symbol-Fibel*. Kassel 1964; S. Giedion: *Die Entstehung der Kunst. Ewige Gegenwart* (3. Symbolisierung). Köln 1964; M. Lurker: *Bibliographie zur Symbolkunde I-III*. Baden-Baden 1964–68; M. Lurker: *Bibliographie zur Symbolkunde, Ikonographie und Mythologie*. Referatenorgan 1, 1967; R. Meldau: *Zeichen, Warenzeichen, Marken. Kulturgeschichte und Wertbewert graphischer Zeichen*. Bad Homburg v. d. H. – Berlin – Zürich 1967; D. Forstner: *Die Welt der Symbole*. Innsbruck 1967; W. Molsdorf: *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. Graz 1968; K. Ch. Felmy – L. Ouspensky – P. Hauptmann – W. Küppers – F. Hermann: *Symbolik des orthodoxen Christentums und der kleineren christlichen Kirchen in Ost und West*. Stuttgart 1968; S. Lehmann: *Bäuerliche Symbolik. Versuch einer Genese und Systematik*. In: *Symbolon* 6, Paris 1968; W. Friedjung: *Vom Symbolgehalt der Zahl*. Wien 1968; J. Piaget: *La formation du symbole chez l'enfant*. Neuchâtel 1968; *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, fi-*

gures, couleurs, nombres. Eds. J. Chevalier, A. Ghebrant, M. Berlewi aj. B. m. [Paris] 1969; O. Beigbeder: *Lexique des symboles*. St. Léger de Vauban 1969; J. E. Cirlot: *Diccionario de símbolos*. Barcelona 1969; W. Mc Lean: *Contribution, l'étude de l'iconographie populaire de l'erotisme*. Paris 1970; G. Hein-Mohr: *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*. Köln 1974; B. J. Bäuml – F. H. Bäuml: *A Dictionary of Gestures*. New Jersey 1975; *Symbolic Anthropology. A Reader in the Study of Symbols and Meanings*. Columbia University Press 1978; *Wörterbuch der Symbolik*. Ed. M. Lurker. Stuttgart 1979; W. Bauer – I. Dümotz – S. Golowin – H. Rottgen: *Lexikon der Symbole*. Wiesbaden 1980; R. Jeřábek: *Symbol, symbolika. Náčrt encyklopedického hesla*. UŘ 1986, č. 4, s. 4–5; SNSVU, 1991; F. Vrhel: *Symbol. Transkultúrální pohled*. ČL 81, 1994, s. 1–5; *Das Buch der Zeichen und Symbole*. Graz 1994, 4. vyd.; D. Fontana: *Tajemný jazyk symbolů. Názorný klíč k symbolům a jejich významům*. Praha – Litomyšl 1994; NEČVU II, s. 812–813; ELKS II, s. 225–226; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 355–356; J. Royt – H. Šedinová: *Slovník symbolů*. Praha 1998; O. Danglová: *Dekor – symbol. Dekorativní tradice na Slovensku a evropský kontext*. Bratislava 2001, s. 11–62.

[rj]

symbolika viz symbol

symbolika barev, skryté významy vyjadřované symbolicky barvami: vlastnosti, stavy, city. Podle zjištění Č. Zírta a A. Václavíka, kteří podali nejpodrobnější výklady ve starší české národopisné produkci, byla černá barva tradičně spojována s barvou noci, temnoty, čerta, démonů, byla barvou zla, smutku a lid se k ní stavěl odmítavě. Naproti tomu bílá platila za barvu světla, dne, čistoty, nevinnosti, přestože ještě na konci 19. stol. fungovala v odívání i jako barva smuteční, obecněji ovšem také jako barva sváteční, obřadní. Modrá barva mohla způsobovat újmu a přivolávat neštěstí, naháněla strach, byla spojována s nemocemi a epidemiemi, proto nepatřila mezi oblíbené, ač se obecně spojuje s věrností. Zelená byla barvou mládí, svobody, zdraví, růstu, odolnosti a pod liturgickým vlivem také naděje. Žlutá barva patřila vedle zelené a červené k nejoblíbenějším, ač její symbolický význam byl nevyřádný, zřejmě kontroverzní, protože se spojovala s láskou a stálostí, ale i s žárlivostí, zlověstností a neštěstím. Nicméně žlutá patřila i k barvám slavnostním a obřadním, zejm. v odívání. Červená barva byla považována za nejkrásnější a byla velmi oblíbená. Byla barvou krve, života, zdraví, síly, ohně a domněle

odpuzovala zlo. Znalost s. b. umožňuje chápat jejich používání a úlohu v lidové tradici v rozmanitých souvislostech i významech, zejm. v oděvu a ve výtvarných projevech s ustálenou a obecně srozumitelnou komunikační sdělností.

Lit.: Č. Zírt: *Symbolika barev u starých Čechů*. In: Listy z českých dějin kulturních. Praha 1891, s. 49–64; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, s. 277–337; E. E. Ploss: *Ein Buch von alten Farben*. Heidelberg – Berlin 1962; W. Brückner: *Farbe als Zeichen. Kulturtraditionen im Alltag*. ZV 78, 1982, s. 14–27; W. Michera: *Wprowadzenie do antropologii barw*. EP 31, 1987, 1, s. 83–114; Z. Libera: *Semiotyka barw w polskiej kulturze ludowej i w innych kulturach słowiańskich*. EP 31, 1987, 1, s. 115–138; D. Fontana: *Tajemný jazyk symbolů. Názorný klíč k symbolům a jejich významům*. Praha – Litomyšl 1994, s. 66–67.

[rj]

symbolika kosmických těles, kosmologická (kosmogonická) symbolika – soubor symbolů vztahujících se k nebeským tělesům, k Slunci (solární), Měsíci (lunární), hvězdám (astrální symbolika) a k jejich kultu. – Slunce vyvolává takřka ve všech kulturách od samých počátků výtvarného vyjadřování představu věčnosti, světla, života, životní síly, zdraví a zdaru. Symbolicky se zobrazuje v podobě kruhu (popř. se slunečními paprsky), v podobě planoucího či vířivého kotouče, svastiky nebo kotouče s rovnoramenným křížem. Některé z těchto forem symbolu slunce se staly součástí lidové ornamentiky a v českém prostředí (podobně jako v jiných evropských zemích) patří k nejčastějším prosperitním, blahonosným (výšivka, výzdoba kraslic) i apotropajním (ochranné znaky domu a obydlí) motivům. – Méně často se v české lidové výtvarné kultuře objevuje symbolika měsíce, s nímž jsou spojeny představy fertilitní (spojené snad s měsíčním menstruačním cyklem žen), pro stereotypní proměny fázi je považován za symbol permanentního pohybu ve věčnosti, růstu a též za symbol obou krajností života: narození i smrti. Symbol měsíce bývá součástí některých ikonografických typů Madony (Neposkrvněné početí), poutních madon (Starohorská, Mariálská u Bratislavy, u Karlovy brány v Praze, Svatoňovická, Svatohostýnská aj.). Jeho výskyt v lidové ornamentice č. zemí je řídký (snad v kraslicích) a snadno zaměnitelný se symboly a znaky podobného tvaru. – Motivy hvězd jako symboly světla, zrodu, života, blaha apod. jsou naproti tomu velmi často uplatňovány v prosperitní symbolice (v nesčetných variacích ve výzdobě kraslic, v nástěnné malbě, ve výšivce, ve vrubozbě

apod.), v religiozní ikonografii jsou hvězdy součástí některých vyobrazení Panny Marie, sv. Jana Nepomuckého aj. Ponejvíce se vyskytuje šesticípá hvězda (hexagram), vepsaná nebo vyrytá do kruhu. V t. kosmologické představy.

Lit.: W. Gundel: *Sterne und Sternbilder im Glauben des Altertums und der Neuzeit*. Bonn 1922; F. Boll: *Kleine Schriften zu Sternkunde*. Leipzig 1950; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; M. Gładyszowa: *Wiedza ludowa o gwiazdach*. Wrocław 1960; P. Petrescu: *Imagini ale soarelui în artă populară*. Studii și cercetări de istoria artei 10, 1963, s. 95–118; K. Stejskal – J. Krása: *Astralvorstellungen in der mittelalterlichen Kunst Böhmens*. SPFFBU F 8, 1964, s. 61–85; H. Wohlgenannt: *Der Mond und seine Bedeutung im Volksglauben und in der Astronomie*. Bregenz b. r.; D. Forstner: *Die Welt der Symbole*. Innsbruck 1967; J. Chevalier – A. Gheerdrand – M. Berlewi: *Dictionnaire des symboles: Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*. Paris 1969; E. Horváthová: *Mesiace v kozmogonických predstavách ľudu*. SN 20, 1972, s. 601–608; G. Heinz-Mohr: *Lexikon der Symbole*. Düsseldorf – Köln 1974; H. Biedermann: *Lexikon symbolov*. Bratislava 1992; M. Klischies: *Der Stern als Geburtssymbol. Einzelne Vorformen und ähnliche Zeichen*. Lilienthal 1992; D. Fontana: *Tajemný jazyk symbolů. Názorný klíč k symbolům a jejich významům*. Praha – Litomyšl 1994; ELKS I, s. 191–192, 350–351; L. Skružný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996, s. 69, 121, 180; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 183; O. Danglová: *Slnko, mesiac, hviezdy v mytologických predstavách ľudovej obrazotvornosti*. In: Kult a živly. Uherské Hradiště 1999, s. 235–249.

[rj]

sýpka, špýchar – 1. stavba, popř. prostor pro ukládání zejm. zrna a mouky, ale také dalších věcí (nářadí, šatstva), a sloužící někdy (zvl. v létě) k přespávání hl. mladších členů domácnosti. Sýpky musely být pokud možno suché a pevné, zabezpečené proti požáru a vloupání, takže patřily v rolnických usedlostech ke stavebně nejnáročnějším a také nejvýraznějším stavbám: často byly patrové (horní, spolehlivě suché komory pak sloužily jako sýpkové, vybavené přihrádkami a truhlami na obilí; lehčí obilí, jako oves, se uskladovalo pod střechou, těžší zrna níže). Ve starším, srubovém provedení se umísťovaly zpravidla samostatně odděleně, s různou ochranou proti ohni (hliněná mazanina na horním stropu, dřevohliněná roubená valená klenba: jihozáp. Čechy, Hlučínsko i jinde), často s vnějším nástupem do patra (pavlač). Na sýpkách se nejdříve prosazovala zděná stavba, takže

tvoří značnou část nejstarších dochovaných staveb v č. zemích (datované objekty v Českých Budějovicích-Rožnově z l. 1564 a 1566, v Soběnicích u Litoměřic z r. 1589). Sýpky v komorových částech domů jsou doloženy už z vrcholného středověku (např. v zaniklé středověké osadě Pfaffenschlag u Slavonic), avšak k jejich obecnému rozšíření došlo hl. v 18. a 19. stol. v souvislosti s rozvojem obilnářského hospodaření. Částečně mohla působit i josefínská hospodářská opatření z konce 18. stol., příkazující budovat obecní či kontribučenské sýpky, rozměrné zděné patrové budovy sloužící k uskladnění obilí pro jednu či několik vsí dohromady. Sedláci sem odváděli část úrody uchovávané pro léta neúrody. Kontribučenské sýpky se budovaly na základě patentu Josefa II. (1789), 1864 byla jejich funkce zrušena a pak sloužily k uskladnění obilí z polností panských dvorů. – Umístění sýpek bylo rozdílné a záviselo na řadě okolností, především na situaci dvora (jeho velikost, tvar, umístění vjezdů a domu, vztah ke komunikacím). Při širší parcele a pravidelnějším formování zástavby s. nejčastěji stojí v návěsní frontě vedle vjezdu proti čelu domu, ale poměrně časté bývá také umístění jinde, i volně ve dvoře nebo v jeho pozadí (výjimečně též mimo dvůr na návsi či komunikaci proti obydlí: luhačovicke Zálesí, Bánov). Sýpky je možno také najít v jedné řadě s domem, v jihozáp. Čechách také před ním (jestliže s. bezprostředně navazuje na síň, jde o tzv. špýcharový dům). Krajovou zvláštností v severní části Českomoravské vrchoviny a na Opavsku bylo usazení roubeného bloku s. nad vjezdovou bránou. – V sýpkách se

uchovávalo to, co bylo v usedlosti nejceněnější, a bývaly v nich i tajné úkryty. Uvnitř sýpek proto nepřekvapuje důkladné provedení bezpečnostní závory; zděné stavby jsou vybaveny odkládacími nikami, mívají zvlášť pevné schody z púlených trámů a štěrbinové střílnové větrací otvory. V j. Čechách se dochovaly zděné sýpky, jejichž vchod chrání žudro (*šije*). Půdorysná schémata sýpek bývají spíše jednoduchá, často jen jednoprostorová. Výrazné bývá vertikální vyvinutí sýpek, a to od přízemních přes jednopatrové až po sýpky věžového typu (Klatovsko, Chebsko). – Konstruktivním specifikem

sýpek byla ochrana horního podlaží proti vnějšímu požáru. Při spalných krytinách se totiž počítalo s tím, že střecha (sedlová, valbová) popř. shoří, ale prostor komory požár přečká. U plochých trámových stropů k tomu sloužila vrstva lepenice, hliněné mazaniny kryjící shora stropní záklop. Proto se na sýpkách dlouho užívaly dřevohliněné konstrukce vzepjatého profilu, roubené klenby nebo lepenice. Krov byl tedy přímo nasazen na této konstrukci, a to často tak volně, aby se dal v případě nebezpečí rychle uvolnit a shodit. – Sýpky se často kombinují i s jinými prostorami, zvl. se sklepem, kolnou apod. (špýcharové kolny na Chebsku). V některých oblastech (zejm. na Hané) se sýpky od 19. stol. budují hl. na půdě (v Čechách tato zvyklost souvisí až s mladší výstavbou zděných domů s půdními nadezdívkami a vaznicovými krovky s nespalnou krytinou od konce 19. stol.). Ve výše položených vesnicích a v horách špýchary jako samostatné budovy vesměs mizejí (vymlácené obilí se ukládalo v kadlubech a truhlách umístěných na půdě a v komorách). – S. má řadu lokálních označení, jako *lepenec*, *pavlačka*, *sklep*, *sroubek*, *srub* aj. (objevuje se i v místních jménech: *Na špejcharu*); původní staroslovanský výraz pro s. zněl *klet*; 2. dávka placená v obilí.

Lit.: A. – L. Špičkoví: *Srubby na Hlučínsku a Opavsku*. VČZM 11, 1938, s. 177–181; J. Vlášek: *Jak se slavívala „sejпка“ v Záblatí u Vodňan*. Zlatá stezka 17, 1948/49; L. Štěpánek: *Sýpky v Orlických horách*. ČL 47, 1960, s. 19–23; J. Herout: *Zděné špýcharky v Písečném nad Dyjí*. PP 24, 1964, s. 17–22; J. Vařeka – V. Pražák: *Hospodářské stavby Chebska se zvláštním zřetelem k věžovitým špýcharům. Chlív, stodola, kolna – sýpka, špýchar, ostatní objekty v usedlosti a nezemědělské stavby*. ČL 58, 1971, s. 265–282; J. Škabrada: *Sýpky domů v Pfaffenschlagu ve světle struktury vesnického domu jihočeské oblasti*. AH 3, 1978, s. 355–369; J. Škabrada: *Sýpky s roubenou klenbou na Vlašimsku*. SVPP 21, 1980, s. 255–274; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1999, s. 120–124. [jšk + jv]

sýr, výrobek vzniklý z mléka sýřením nebo mléčným kysáním. Různé druhy sýrů patřily v raném novověku k nejrozšířenějším základním potravinám Evropanů. Na českých trzích se sýrové produkty prodávaly již ve středověku, kdy obchod se sýry zajišťovali *syrníci* a *syrnice*. Ve svých nejjednodušších podobách, tj. ve formě upravovaného tvarohu spoluvytvářel s. základ jídelníčku ve všech vrstvách obyvatelstva. Vedle mléka byl nejsnadněji dostupným zdrojem bílkovin, tuků, minerálních látek a vitamínů. – K přípravě sýrů se využívalo kravské, ovčí i kozí mléko. Výroba sladkých (vy-

ráběných pomocí syřidel) nebo kyselých (výchozí surovinou byl tvaroh z kysaného mléka), resp. tepelně upravených (tavených) sýrů umožňovala zpracovat přebytek mléka a uchovat hodnoty tekutiny, která jinak poměrně rychle podléhá zkáze. – S. se konzumoval čerstvý (pomazánka na chléb či přísada a náplň pokrmů) i konzervovaný. Nejčastěji to býval tvaroh, jenž se také dále zpracovával k pozdějšímu použití. Do kamenných nádob ukládaly české i moravské hospodyně vyzrálý drobený tvaroh se solí a kmínem (*starý sýr*), popř. obdobně ochucený tvaroh tvarovaly do homolek a sušily. – Moravskou alternativou zrajícího kyselého s. jsou tvarůžky (*kvargle*), tradiční hanácké ploché kulaté syrečky s výrazným charakteristickým aroma. V průběhu 18. stol. jejich obliba překročila hranice původního regionu; rozšířená výroba založila popularitu tzv. olomouckých tvarůžků, vyráběných v Lošticích. V t. homolky.

Lit.: Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 90–92; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 203–206, 209–210, 212–213, 222, 226, 412–413, 430, 605; F. Braudel: *Les structures du quotidien: Le possible et l'impossible*. Paris 1979; L. Švehelka: *Kouzelný tvarůžek aneb kuchařka neobvyklé vůně*. Praha – Lito-myšl 1995. [ašk]

sýrařství, způsob zpracování mléka na tvaroh, tj. na základní sýrařský výrobek, upravovaný pak na různé druhy sýrů, podstatně trvanlivějších než syrové mléko. Vznik s. souvisí se samovolným zkysováním syrového mléka a dalšími samovolnými změnami mléčné sraženiny (tvarohu) vlivem běžné mikroflóry. S. je doloženo archeologickými nálezy cedníků od neolitu, později texty písemností i vyobrazeními sýrařských pomůcek a sýrů. Ve střední Evropě se s. uplatňovalo při zužitkování kravského, ovčího a kozího mléka. V č. zemích lze znalost a způsoby dělání sýrů podrobněji sledovat od 14. stol. Klaretové slovníky uvádějí mj. kyselé a sedlé mléko, tvaroh, syrovátku, *syřišče* (syřidlo), *sýr*, *čiščenici* (tištěninu) a tvořidlo a potvrzují starší s. kyselé i mladší technologii, s. sladké. Od 15. a 16. stol. je doložena znalost více druhů sýrů a tím i různých technologií jejich výroby: sýr kravský, ovčí, kozí, tvaroh, homolky, maldříky, syrečky, tvarůžky, sýr parmazán, vlašský, hollandský, švýcarský (např. Daniel Adam z Velešlavína: *Nomenclator*, 1592). – Kyselé s., založené na zpracovávání mléčné sraženiny (sýroviny) ze samovolně zkysovaného mléka (kyšky), se uchovalo do 19. stol. (syrečky, homolky, heřmelík); zhotovování někte-

rých výrobků doznávalo ještě v 1. polovině 20. stol., nebo bylo převzato novodobým s. (olomoucké tvarůžky, bryzna). Sladké s., zpracovávající sýřeninu ze sladkého mléka a vhodné pro výrobu sýrů tvrdých, delší dobu skladovatelných a vyhovujících dopravě na větší vzdálenosti, se začalo uplatňovat na velkostatcích a později v samostatných mlékárnách a sýrárnách. – Tradiční nádoby, nářadí a pomůcky se zachovávaly po staletí nezměněny. Mléko se nechávalo zkysovat v kameninových hrncích obvyklých pro uchovávání mléka, popř. v dřevěných nádobách. Pro urychlení zkysování se přidávala kůrka chleba a mléko se drželo v teple i přihřívalo na plotně. Při srážení syřidlem se mléko zahřívalo v sýrařském kotli. Syřidlo se uchovávalo v malých dřevěných nádobách s poklopem. Mléčná sraženina se odkapáváním a lisováním zbavovala syrovátky a upravovala krájením, drobením, mícháním, přihříváním, solením, formováním, kvašením, dosoušením a zráním. Používaly se plátěné pytlíky, plachetky, dřevěný lis (pákový, vřetenový, šroubový, jařmový), tvořítka (tvořidlo), sýrařské nože (*šavle*), lžíce, harfy, líhy, prkénka nebo stojany a police, dřevěné klece na homolky, bedny, bedýnky, nádoby a kameninové hrnce na ukládání a zrání. – Sýry kyselého s. lze členit na starší druhy zhotovované podomácku a na novější typy zaváděné ve 2. polovině 19. stol. – Tvarůžky, syrečky a homolky mohly být čerstvé, sušené, sladké, slané, kořeněné, různě zaleželé, většinou z kravského, ale také z kozího nebo ovčího mléka. Většinou se dělaly z mléka sbíraného, tj. méně tučného. Sladké byly málo solené a dobře sušené. Více solené a kořeněné se nechávaly zaležet v kameninových nebo dřevěných nádobách v chladu; tak se také překládaly a uchovávaly. F. Myslivec (1933) upozornil na slezské tvarůžky typu gorgonzola kořeněné vítodem hořkým; V. Vilikovský (1936) se zmínil o tvarůžkách na Královéhradecku (1502, 1506, 1800 kozí), na Plzeňsku a podrobně popsal výrobu tvarůžků olomouckých. Výroba v tvarůžkárnách na Olomoucku začala asi v 2. polovině 18. stol. K většímu rozšíření řemeslné výroby a také jejich vývozu došlo po polovině 19. stol. (v 70. letech 19. stol. bylo vyrobeno asi 5 milionů kg). Část byla vyvážena do Rakouska, Německa, Francie, Austrálie a j. nam. Tvarůžky vyrábělo asi 200 tvarůžkářů v okolí Olomouce, Loštic, Mohelnice, Zábřehu, Moravské Třebové a Holešova. Tvaroh pro tvarůžky se ve vanách vytužil, prosolil a ručně nebo na mlýnku rozmělnil, 3–4 dny zaležel, pak se přes dvě hodiny propracovával šlapáním a konečně upleskal na tvarůžky. Po usušení (1–1,5 dne) se

tvarůžky opláchnuté vlažnou vodou uložily v ležatých sloupcích do beden s otvory pro odtok vody. Ve sklepě se překládaly po dvou dnech, popř. kropily vodou a syrovátkou. Po třetím přeložení se ukládaly k dozrání. – Heřmelík, heřmel vznikl z dolévaného zkysovaného mléka do speciálně upravených dřevěných nádob při soustavném vypouštění syrovátky. Dělal se na podzim (něm. *Herbstmilch*) jako zásoba pro zimu. Jeho výroba se zachovala na Klatovsku a Plzeňsku do konce 19. stol. – Úpravou čerstvého tvarohu solením, kořeněním a nakládáním vznikaly pomazánky a měkké sýry. Koncem 19. stol. se začaly dělat sýry francouzského původu: na Moravě v Suchdole imperial (1873) a v Čechách máslové sýry, šířené učitelkami *Zemědělské rady*, vyškolenými v Sasku v 80. letech 19. stol. Později se začal dělat méně solený čerstvý šlehaný sýr z tučného tvarohu (žervé), smetanový nebo také krémový sýr. – Sladké s., založené na srážení sladkého mléka syřidly (tj. enzymy mládat savců: ze žaludků telat, prasat, ovcí a krav, i syřidly obsaženými v některých rostlinách), je rovněž prastarého původu. Zmínky o syřidlech a tvořidlech připouštějí pravděpodobnost výroby tvrdých sýrů. V č. zemích se dělaly ze sladké sýřeniny malé sýrce pro čeleď (typu syrečku a homolek), malé a velké sýry (až 25 liber) na velkostatcích. Sýry se solily, ukládaly v syrnících, komorách, sklepích, sudech a po určité době odváděly vrchnosti. Ze 16. a 17. stol. jsou zmínky o sýrech cizích (ementál ze Švýcarska, čedar z Anglie). Obvyklé byly sladké sýry měkké, čerstvé, ovčí i kravské, solené i neslané, hrudkové i pevného tvaru. Sýry zrající pod mazem (kmínový, krkonošský pivní, romadúr a dezertní sýr francouzského původu) jsou mladší. Blatácké zlato je měkký sýr z pařeného těsta, vycházející z technologie italské. Vynikající hrudkový ovčí sýr bryzna a pařené sýry se stále běžně dělají na Slovensku a v 90. letech 20. stol. místy i v č. zemích. Parenica se po polovině 20. stol. začala dělat též z kombinace ovčího a kravského nebo jen z kravského mléka. Ze skupin ovčích sýrů s pařenou sýřeninou je balkánský kaškaval. Z tvrdých sýrů, zaváděných od 19. stol., se šířily sýry typu eidamu, goudy, ementálu, čedaru, ze Slovenska přicházely uzené oštěpky. Francouzské plísňové sýry byly v č. zemích zaváděny až začátkem 20. stol. zvl. v družstevních sýrárnách, často za podpory zemědělských rad. Známý byl též sýr z nalžovského velkostatku či spížkový sýr na Dražanské vrchovině a na Hané. V t. mlékařství, salašnické hospodaření, sýr.

Lit.: J. Brož: *Mléčné hospodářství ve dvorech města Plzně v letech 1644–1650*. VČZM 3,

1930, s. 324–328; L. Loudil: *Vývoj mlékařství. Průvodce expozicí*. VPZM 10, 1971, s. 209–227; H. Maeder – R. Kruker: *Hirten und Herden. Alpkultur in der Schweiz*. Olten 1983; M. Beranová: *Chléb a sýr u českých Slovanů*. AR 42, 1990, s. 398–401. [zt]

syrečky viz homolky

syžet [franc.], označení systému tematických složek děje: způsob, jakým jsou seřazeny; přeneseně i jejich samotné seřazení. Do folkloristiky byl termín přenesen z literární vědy; pochází z franc. *sujet* (námet, látka, téma) a úzce souvisí s fabulí. Zatímco fabule je příhoda, o které se vypravuje, s. je způsob uspořádání informací o fabuli, a proto má znaky tvořivého procesu, který se realizuje prostřednictvím tří významových polí: kontextu děje, postav a prostředí. Informace o fabuli mohou být podávány v časové následnosti, s časovou inverzí, nebo mohou být, zvl. u fabulí složitých, navzájem různě proplétány. Po stránce kompoziční je s. uspořádán hierarchicky, od motivů k situacím a epizodám. Prostřednictvím syžetů se stylistickými prostředky dosahuje estetického působení, neboť jimi se prosazuje vztah tvůrce ke skutečnosti. O syžetech se ve folkloristice hovoří pouze v souvislosti s epickými žánry (baladami, legendami, různými druhy vyprávění, lidovým diva-

dlem apod.). Svým charakteristickým se skupením (uspořádáním) dějových motivů syžety slouží jako východisko kategorizace folklorních žánrů a analýzy. – Pojem a termín s. byl do literární vědy zaveden tzv. ruskou formální školou ve 20. letech 20. stol. jako protiklad k pojmu fabule. Avšak ve studiu historické poetiky, mytologie a kompozičních vlastností pohádek jej už na konci 80. l., hl. poté v 90. letech 19. stol. konstituoval jako princip analýzy užíval A. N. Veselovskij (1838–1906). V protikladu k motivu pokládá syžety za *složitá schémata, v jejichž obraznosti se zobečňují známé akty (činy) lidského života, a za psychicky se proměňující formy bytu*. Podle Veselovského motiv vlastně přerůstá v s.; definuje tedy s. jako *téma, ve kterém se propojují různé motivy*. Zpracování syžetů je pak *tvůrčím aktem*, a proto je s. schopen variovat, kombinovat se z jinými syžety a vyjadřovat vztah tvůrce k tradičním typickým syžetům. – Termín s. se rozšířil (zvl. po 2. světové válce) především ve folkloristice slovanských zemí, jinde (např. v Německu) se ho pro významovou nekompatibilitu s tamními tradičními termíny (např. s něm. *Inhalt, Stoff*) užívá jen zcela ojediněle. Ale ani ve slovanské folkloristice není jeho definiční vymezení a tím i užívání jednotné a ustálené. Tak např. M. Leščák a O. Sirovátka chápou s. poněkud volněji jako *epic-*

kou dějovou osnovu, jako děj (téma), složený z rozličných motivů. B. Putilov naopak odmítá *tradiční* (ve smyslu Veselovského) chápání syžetů jako pouhé *typové schéma, které s větší nebo menší mírou zobecňuje konkrétní obsah a abstrahuje od něho*, a (v souvislosti s analýzou bylin a junáckých písní) definuje epický s. jako zcela konkrétní *cíl epizod, z nichž se skládá reálný obsah dané písně a které se soustřeďují především kolem hlavní epické kolize; zahrnuje také vztahy mezi postavami a vnitřní okolnosti, jimiž jsou tyto vztahy určovány*. V rámci syžetů rozlišuje *typová schémata* (jako jednu z forem a úrovní zobecnění syžetů) a *syžetové téma* (invariantní formule platné pro celou řadu shodných syžetů, umožňující sjednocení série typových schémat na základě obecných vlastností všech kolizí). Podle Putilova jsou základními stupni syžetotvorných vztahů: a) motiv (epizoda), b) syžet (členitelný dále na verze, které mohou mít i různé redakce), c) syžetové schéma (vytvořené sjednocením syžetů na základě jejich obsahové blízkosti).

Lit.: A. N. Veselovskij: *Istoričeskaja poetika*. Leningrad 1940; B. Putilov: *O strukture sjužeto-obrazovaniya v bylinach a junackych pěsňach*. Makedonski folklor 3, 1970, č. 5–6, s. 9–24; J. Hrabák: *Poetika*. Praha 1977; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982. [mš]

Š

šalmaj [z lat.], dřevěný aerofon s kónickým vrtáním a dvojlátkem (strojkem). Název vznikl z lat. *calamus*. Jde všeobecně o jakýkoliv nástroj uvedených parametrů, který může být rozšířen o piruetu (opěrný kroužek nebo trychtýřek) za třtinovým strojkem. Tyto nástroje jsou známy z č. zemí od raného středověku z literárních a především ikonografických pramenů. Renesance z nich vytvořila rodinu od velkobasových bomhartů až po diskantové šalmaje. V lidovém prostředí č. zemí se až do r. 1910 vyskytovala š. pouze na Hřebečsku pod názvem *Pläpp'n*. Šalmaj byla rovněž starší forma maďarského tárogató (19. stol.) a lužickosrbská tarakawa z téže doby. Z 19. stol. pochází sice řada koled, v nichž se hovoří o šalmajích jako nástrojích pastýřů, ale jedná se vesměs o umělé texty, jejichž autory byli často venkovští kantoři a kněží. Vyjmenovávali v nich (po vzoru romantických pastýřských selanek z období baroka) nástroje, které nikdy neviděli. Kromě výskytu *Pläpp'nu* nejsou zřejmě žádné další doklady o existenci š.

v lidovém prostředí v č. zemích. Z š. se však vyvinul hobo; poprvé ho bylo užito 1628 v chrámovém orchestru v Salcburku. 1659 se dostal i do orchestru operního. V č. zemích se objevil v 90. letech 17. stol.; z té doby o něm pochází záznam v inventáři kroměřížské kapely a premonstráti na Hradisku u Olomouce se ve svých análech chlubí, že se jejich hudebníci naučili hrát na tento nástroj jako první na Moravě již 1695. Přestože šlo pův. o nástroj vojenských kapel, zdomácněl hobo v č. zemích nejspíše kolem r. 1710 i v chrámové hudbě. 1690 měl již dvě klapky, jejichž počet se postupně rozšířil až na šestnáct: buď podle systému T. Böhma (1794–1881), nebo J. Heckela (1812–1877). Pův. zimostrázový nástroj je na počátku 21. stol. vyráběn výhradně z eбенu. Lidoví muzikanti se nepochybně dostali s hoboem do styku zejm. při provozování figurálních mší v 2. polovině 18. a po celé 19. stol. Jeho použití v lidové hudbě bylo však jen okrajové a konkrétní zprávy o něm jsou pouze z Podkrkonoší z poloviny 19. stol. Většímu rozšíření v této

sféře jistě bránila i cena nástroje, která se 1896 pohybovala kolem 80 korun.

Lit.: A. Buchner: *Zaniklé dřevěné dechové nástroje 16. století*. Praha 1952, s. 23–53; P. Kurfürst: *Untergangene Instrumente des Volksmusikinstrumentariums in den böhmischen Ländern (Handbaßl, Pläpp'n und Dünngigchen)*. Ethnographica 13, 1979, s. 259–285; J. Sehnal: *Pobělohorská doba (1620–1740)*. In: *Hudba v českých dějinách*. Praha 1983, s. 145–209. [pk]

šaman viz čaroděj

šaravary, šaryvary, šarovary – velmi široké, především vojenské kalhoty. Pův. snad výraz vznikl z arab. *šalvar*: dlouhé, široké, obvykle hedvábné kalhoty orientálních žen, později i mužů. Do č. zemí přišel výraz patrně z maďarského území. Nazývaly se tak široké, nad kotník dlouhé podkasané kalhoty, plundry. V lidovém prostředí se jako š. označují expr. široké kalhoty (pantalony) vůbec.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 44. [ap]